

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 54

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 10 від 30.10.2023 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Чижик Д.С.**

ТВОРЧИЙ СПАДОК І. ФРАНКА: ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ
ВІТЧИЗНЯНИХ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....11

СЕКЦІЯ 2**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Винник І.В.**

ФУНКЦІЇ ІГРОВИХ ОНЛАЙН-ПРАКТИК МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ЖАНРУ
МАСОВИХ ОНЛАЙНОВИХ РОЛЬОВИХ ІГОР (MMORPG).....18

Шепель Н.В.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЦІНИ
ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ СОЦІАЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ.....23

СЕКЦІЯ 3**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Єсіна Н.О., Стрельнікова О.О.**

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ
ДО ПРОФІЛАКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ
СТАРШОКЛАСНИКІВ.....30

Литовченко І.В., Левченко А.О.

ТРАНСПОРТ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ.....35

Прохоренко Є.Я.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ «ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ»
У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ.....40

Скокова Л.Г.

ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ВІЙНИ: ЗМІНИ ЖИТТЄВОГО СЕРЕДОВИЩА
Й САМОВІДЧУТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....44

СЕКЦІЯ 4**ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Aliyeva M.V.**

STUDY OF PSYCHOLOGICAL CRISIS IN ADOLESCENTS.....50

Астремська І.В., Заблоцький В.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МОТИВАЦІЇ ТА РІВНЯ ДОМАГАНЬ
СЕРЕД СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ.....55

Астремська І.В., Позднякова А.М.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ТА РІВНЯ
СТРЕСОСТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ.....60

Афанасьєва Н.Є., Ільїна Ю.Ю., Світлична Н.О. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	65
Вінс В.А., Тороп О.С. ВПЛИВ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКІВ.....	69
Hasanova U.U. GENDER STEREOTYPES AND CHILDHOOD VIOLENCE: AN ANALYTICAL OVERVIEW.....	72
Гах Р.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОРТИВНОГО ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ЗАЛЕЖНО ВІД ТИПУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ.....	76
Гнатюк О.В., Пророк Н.В., Чекстєре О.Ю. ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	82
Моляко В.О., Третяк Т.М. ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОГО АНАЛОГІЗУВАННЯ ТА ТВОРЧОЇ КОМБІНАТОРИКИ В ПРОЦЕСІ РОЗВ'ЯЗУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКАМИ ЗАВДАНЬ ЗА УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....	86
Сіленко А.О., Чусова О.М. ОСОБЛИВОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОЇ РЕФЛЕКСІЇ.....	92

СЕКЦІЯ 5

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Васильєва К.В. ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЙ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ У СІМ'ЯХ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ШЛЮБОМ.....	98
Васильченко-Держук К.А. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ЯВИЩА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	103
Вінс В.А., Арнаута О.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	108
Іванова Н.Г., Паливода О.О. КОНТРПРОПАГАНДА В КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ ЗАГАРБНИЦЬКИМ ДІЯМ РФ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ.....	111
Іващенко А.І., Тітова А.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ШЛЮБОМ.....	116
Кириченко Т.В. ПСИХОКОРЕКЦІЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ПРОЯВІВ МОВЛЕННЯ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ.....	121
Кондратьєва І.П. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ.....	126

Лисенкова І.П., Кузнецова В.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ САМООЦІНКИ НА НАРКОТИЧНУ ЗАЛЕЖНІСТЬ.....	131
Логвінова Д.В., Логвінов О.В. ГУМОР ЯК СТРАТЕГІЯ ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ В МОЛОДІ.....	136
Ложкін Г.В., Рибальченко О.М. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ.....	142
Парасей-Гочер А.О., Алхамрі І.Н.С.С. ОСОБЛИВОСТІ АРТТЕРАПІЇ ДЛЯ ЕВАКУЙОВАНИХ ДОШКІЛЬНЯТ ІЗ ГАРЯЧИХ ТОЧОК В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	149
Постоян Т.Г., Рубанська Ж.В. СФОРМОВАНІСТЬ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ.....	154
Руденко О.В., Ніколаєв Л.О., Салівон Н.Б. КОГНІТИВНО-ПОВЕДІНКОВА ТЕРАПІЯ В ПОДОЛАННІ ПОСТСТРЕСОВИХ СТАНІВ У СУЧАСНИХ ЖІНОК.....	159
Руденко Я.С. ДИНАМІКА ЗМІН ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ НАСЕЛЕННЯ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ.....	164
Скворчевська Є.Л. БАР'ЄРИ В СПІЛКУВАННІ ЯК ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ – ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЗА КОРДОНОМ.....	169
Скляренко С.Р. АСЕРТИВНІСТЬ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ЯКІСТЬ ЕФЕКТИВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА.....	173
Тиньков О.М., Долгополова О.В., Фаворова К.М. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	179
Чабан Г.М., Гуртовенко Н.В. ОСОБЛИВОСТІ САМООЦІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	184
Юрчук Д.О., Миропольцева Н.І. ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС АКТИВНИХ ВОЄННИХ ДІЙ.....	189

СЕКЦІЯ 6

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Раєвська Я.М., Герасимчук А.В. ПРОЦЕС ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ІЗ МАРКЕТИНГУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС.....	194
Саврасов М.В., Міхеєва М.Л., Сафіян Д.В. ОПИТУВАЛЬНИК ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ.....	198
Шаповал І.О. ПРОФЕСІЙНА НАДІЙНІСТЬ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ РАКУРС АНАЛІЗУ.....	204

СЕКЦІЯ 7**СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Бахтій А.О., Астремська І.В.**ВПЛИВ СФОРМОВАНИХ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНИХ РОЛЕЙ
НА ВІДНОСИНИ В ПОДРУЖНІЙ ПАРІ..... 209**Гарькавець С.О.**ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ НЕГАТИВНОЇ СЕЛЕКЦІЇ
ПРОФЕСІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА..... 214**Ірза А.О., Гапон Н.П.**АТРАКЦІЯ В МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИНАХ ТА ЇЇ РЕАКТИВАЦІЯ
В РІЧИЩІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМ ВІД ВІЙНИ..... 219**Редькіна Г.М.**НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ:
ЦІННІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОБ'ЄДНАННЯ..... 224**Ходотаєв А.А., Кононенко А.О.**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕВІАЦІЇ
В СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ..... 229**СЕКЦІЯ 8****ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Клименко І.С., Котов В.С.**ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОГРАМИ КОМПЛЕКСНОЇ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
ДОПОМОГИ ДЛЯ ТИМЧАСОВО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ:
ПЕРШИЙ РІК РЕАЛІЗАЦІЇ ТА РЕЗУЛЬТАТИ..... 234**Соболта Ю.О.**ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ УЧАСНИКІВ
БОЙОВИХ ДІЙ, ЯКІ ПРОХОДЯТЬ ПРОЦЕС ПРОТЕЗУВАННЯ..... 238

CONTENTS

SECTION 1**THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY****Chyzhyk D.S.**

THE CREATIVE LEGACY OF I. FRANKO: THE POTENTIAL FOR THE DEVELOPMENT OF NATIVE ETHNO-SOCIAL RESEARCH.....11

SECTION 2**SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Vynnyk I.V.**

FUNCTIONS OF ONLINE GAMING PRACTICES OF YOUTH IN THE CONTEXT OF THE GENRE OF MASSIVELY MULTIPLAYER ONLINE ROLE-PLAYING GAMES (MMORPG).....18

Shepel N.V.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO DETERMINING THE SOCIAL PRICE OF TRANSACTIONAL COSTS OF SOCIAL ENTERPRISES..... 23

SECTION 3**SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES****Yesina N.O., Strelnikova O.O.**

TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS OF SOCIAL AREA FOR THE PREVENTION OF SOCIAL DISADAPTATION OF GIFTED HIGH SCHOOL STUDENTS..... 30

Lytovchenko I.V., Levchenko A.O.

TRANSPORT AS AN OBJECT OF SOCIOLOGICAL ANALYSIS.....35

Prokhorenko Ye.Ya.

CONCEPTUALIZATION OF THE CATEGORY "POLITICAL PARTICIPATION" IN SOCIOLOGICAL DISCOURSE.....40

Skokova L.H.

EVERYDAY EXPERIENCE OF WAR: CHANGES IN THE LIVING ENVIRONMENT AND SELF-PERCEPTION OF THE POPULATION OF UKRAINE.....44

SECTION 4**DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY****Aliyeva M.V.**

STUDY OF PSYCHOLOGICAL CRISIS IN ADOLESCENTS..... 50

Astremaska I.V., Zablotskyi V.V.

STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MOTIVATION AND LEVEL OF HARASSMENT AMONG PSYCHOLOGY STUDENTS..... 55

Astremaska I.V., Pozdniakova A.M.

STUDY OF COPING-BEHAVIOR STRATEGIES AND THE LEVEL OF STRESS RESISTANCE OF PSYCHOLOGY STUDENTS.....60

Afanasieva N.Ye., Ilina Yu.Yu., Svitlychna N.O. GENDER CHARACTERISTICS OF SELF-ACTUALIZATION TENDENCIES GETTING HIGHER EDUCATION.....	65
Vins V.A., Torop O.S. THE INFLUENCE OF THE FAMILY ON THE FORMATION OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS.....	69
Hasanova U.U. GENDER STEREOTYPES AND CHILDHOOD VIOLENCE: AN ANALYTICAL OVERVIEW.....	72
Hakh R.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SPORTS PERFECTIONISM DEPENDING ON THE TYPE OF SELF-REGULATION OF SPORTS ACTIVITY.....	76
Hnatiuk O.V., Prorok N.V., Chekstere O.Yu. PROBLEMS OF ADAPTATION TO STUDY OF PRIMARY EDUCATION PUPILS IN THE CONDITIONS MARTIAL LAW.....	82
Moliako V.O., Tretiak T.M. THE RESEARCH OF CREATIVE ANALOGYZING AND CREATIVE COMBINATION IN PROBLEM-SOLVING BY SENIOR STUDENTS UNDER CONDITIONS OF INFORMATIONAL UNCERTAINTY.....	86
Silenko A.O., Chusova O.M. PECULIARITIES OF YOUTH, AS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF SPECIAL REFLEXES.....	92
SECTION 5	
PERSONALITY PSYCHOLOGY	
Vasylieva K.V. THE PECULIARITIES OF CONFLICT RESOLUTION STRATEGIES IN FAMILIES WITH VARYING LEVELS OF MARITAL SATISFACTION.....	98
Vasylchenko-Deruzhko K.A. THE HISTORY OF STUDYING THE PHENOMENON OF SELF-IDENTIFICATION IN THE SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH.....	103
Vins V.A., Arnauta O.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MOTIVATIONAL SPHERE OF PERSONALITY IN MILITARY PERSONNEL.....	108
Ivanova N.H., Palyvoda O.O. COUNTER-PROPAGANDA IN THE CONTEXT OF OPPOSING AGGRESSIVE ACTIONS OF RUSSIA AND PRESERVING MENTAL HEALTH OF UKRAINIANS.....	111
Ivashchenko A.I., Titova A.V. PSYCHOLOGICAL FACTORS OF MARITAL SATISFACTION.....	116
Kyrychenko T.V. PSYCHOCORRECTION OF DESTRUCTIVE MANIFESTATIONS OF SPEECH BY MEANS OF ART THERAPY.....	121

Kondratieva I.P. INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL DEPENDENCE.....	126
Lysenkova I.P., Kuznietsova V.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE INFLUENCE OF SELF-ESTEEM ON DRUG ADDICTION.....	131
Lohvinova D.V., Lohvinov O.V. HUMOR AS A STRATEGY FOR OVERCOMING STRESS IN YOUTH.....	136
Lozhkin H.V., Rybalchenko O.M. EMPIRICAL STUDY OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF PERSONALITY.....	142
Parasiei-Hocher A.O., Alkhamri I.N.S.S. FEATURES OF ART THERAPY FOR EVACUATED PRESCHOOL CHILDREN FROM HOT SPOTS DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	149
Postoian T.H., Rubanska Zh.V. FORMATION OF PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION TEACHERS AS MANAGERS OF THE EDUCATIONAL PROCESS.....	154
Rudenko O.V., Nikolaiev L.O., Salivon N.B. COGNITIVE-BEHAVIORAL THERAPY IN OVERCOMING POST-STRESS CONDITIONS IN MODERN WOMEN.....	159
Rudenko Ya.S. DYNAMICS OF CHANGES IN THE EMOTIONAL STATE OF THE POPULATION AT THE BEGINNING OF THE WAR.....	164
Skvorchevska Ye.L. BARRIERS IN COMMUNICATION AS A PROBLEM OF SOCIAL ADAPTATION OF TEENAGERS ABROAD.....	169
Skliarenko S.R. ASSERTIVENESS AS AN INTEGRAL QUALITY OF THE EFFECTIVE PROFESSIONAL PRACTICE OF A CONSULTANT PSYCHOLOGIST.....	173
Tynkov O.M., Dolhopolova O.V., Favorova K.M. USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A PSYCHOLOGICAL ASPECT.....	179
Chaban H.M., Hurtovenko N.V. CHARACTERISTICS OF SELF-ASSESSMENT OF HIGHER EDUCATION ACQUIRES.....	184
Yurchuk D.O., Myropol'tseva N.I. EMOTIONAL STATE OF PERSONALITY DURING ACTIVE MILITARY ACTIONS.....	189
SECTION 6	
PSYCHOLOGY OF WORK	
Raievska Ya.M., Herasymchuk A.V. THE PROCESS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF FUTURE MARKETING MANAGERS: THEORETICAL DISCOURSE.....	194
Savrasov M.V., Mikheieva M.L., Safiiian D.V. READINESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY OF FUTURE FORENSIC EXPERTS QUESTIONNAIRE.....	198

Shapoval I.O.

PROFESSIONAL RELIABILITY OF THE ACTIVITY SUBJECT:

A PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE OF ANALYSIS.....204

SECTION 7**SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY****Bakhtii A.O., Astremska I.V.**

INFLUENCE OF FORMED GENDER ROLES

ON THE RELATIONSHIP IN THE MARRIED COUPLE.....209

Harkavets S.O.

PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF NEGATIVE SELECTION

IN THE PROFESSIONAL ENVIRONMENT.....214

Irza A.O., Hapon N.P.

ATTRACTION IN INTERPERSONAL RELATIONS AND ITS REACTIVATION

IN THE RELATION OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO WAR INJURED.....219

Redkina H.M.

NATIONAL IDENTITY OF CITIZENS OF UKRAINE:

VALUABLE POTENTIAL OF UNIFICATION.....224

Khodotaiev A.A., Kononenko A.O.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEVIANCE FORMATION

IN THE SOCIAL ENVIRONMENT.....229

SECTION 8**PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY****Klymenko I.S., Kotov V.S.**

EFFICIENCY OF THE COMPREHENSIVE MEDICAL-PSYCHOLOGICAL

ASSISTANCE PROGRAM FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS:

FIRST YEAR OF IMPLEMENTATION AND RESULTS.....234

Sobol'ta Yu.O.

NATURE OF THE PSYCHOLOGICAL SUPPORT ORGANIZATION

FOR COMBATANTS IN THE PROSTHETICS PROCESS.....238

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ТВОРЧИЙ СПАДОК І. ФРАНКА: ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНИХ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

THE CREATIVE LEGACY OF I. FRANKO: THE POTENTIAL FOR THE DEVELOPMENT OF NATIVE ETHNO-SOCIAL RESEARCH

Стаття присвячена пошуку нових підходів до вивчення соціологічних ідей І. Франка. Аналіз сучасної наукової літератури й репозитаріїв провідних українських закладів вищої освіти дав змогу зробити висновок, що увага наукового товариства переважно спрямована на вивчення праць І. Франка як митця, політика, громадського діяча, але аж ніяк не науковця, тим паче соціолога, попри те, що велика кількість його робіт присвячена соціокультурним та етнографічним проблемам. Сучасне франкознавство активно розробляє нові напрями вивчення творчого доробку письменника, застосовуючи різноманітні підходи й здобутки таких наук, як теорія та історія української літератури, філософія, публіцистика, психологія, політологія, соціологія тощо. Нинішній стан вивченості творчої спадщини І. Франка не можна вважати вичерпним, адже тривалий час на заваді була соціальна міфологія радянського режиму, що неадекватно оцінювала його роль у національно-політичному становленні українського суспільства в період великих трансформацій кінця XIX – початку XX ст. В умовах російсько-української війни особливої актуальності набувають праці І. Франка, зосереджені саме на дослідженні його соціологічної спадщини з огляду на злободенні питання, які хвилюють українців сьогодні, зокрема національна ідентичність, міжетнічна взаємодія, етносепаратизм тощо. Тож необхідність ґрунтовного переосмислення постаті І. Франка в розвитку ідеї націотворення продиктована, з одного боку, проблемами сучасного етапу розвитку вітчизняної етносоціології, а з іншого – нагальністю висвітлення питань єдності українського народу, взаємовідносин з представниками інших націй та етносів у ситуації російсько-української війни. Досягнення мети завдань наукового дослідження передбачає визначення перспективних напрямів франкознавчих досліджень з огляду на їх потенціал щодо розвитку вітчизняної етносоціології. Насамперед з'ясовано предметне поле етносоціології, об'єкт і предмет цієї науки, особливості поняттєво-термінологічного апарату. Запропоновано використати науковий апарат цієї галузі соціологічного знання для обґрунтування значущості робіт І. Франка як потенціалу розвитку вітчизняних етносоціологічних досліджень. Основною підставою для цього є етнополітична й релігійна ситуація поліетнічного суспільства Галичини другої половини XIX – початку XX ст., детально описані у творчості І. Франка.

Ключові слова: історія соціології, Іван Франко, етносоціологія, демократичний націоналізм, поліетнічність суспільства.

The article is devoted to the search for new approaches to the study of I. Franko's sociological ideas. The analysis of modern scientific literature and repositories of leading Ukrainian institutions of higher education made it possible to conclude that the attention of the scientific society is mainly directed to the study of the works of I. Franko as an artist, politician, public figure, but by no means a scientist, let alone a sociologist, despite the fact that a large number of his works are devoted to sociocultural and ethnographic problems. Modern Franko's studies are actively developing new directions for the study of the writer's creative output, applying various approaches and achievements of such sciences as the theory and history of Ukrainian literature, philosophy, journalism, psychology, political science, sociology, etc. The current state of study of the creative heritage of I. Franko cannot be considered exhaustive, because for a long time the social mythology of the Soviet regime, which inadequately evaluated his role in the national and political formation of Ukrainian society during the period of great transformations of the late 19th and early 20th centuries, stood in the way. In the conditions of the Russian-Ukrainian war, the works of I. Franko, focused specifically on the study of his sociological heritage in view of the topical issues that concern Ukrainians today, in particular, national identity, inter-ethnic interaction, ethno-separatism, etc., become especially relevant. Therefore, the need for a thorough rethinking of the figure of I. Franko in the development of the idea of nation-building is dictated, on the one hand, by the problems of the current stage of the development of national ethnosociology, and on the other hand by the urgency of highlighting the issues of the unity of the Ukrainian people, mutual relations with representatives of other nations and ethnic groups in the situation of the Russian-Ukrainian war. Achieving the goal of the tasks of scientific research involves the determination of prospective directions of French studies in view of their potential for the development of domestic ethnosociology. First of all, the subject field of ethnosociology, the object and subject of this science, the peculiarities of the conceptual and terminological apparatus were clarified. It was proposed to use the scientific apparatus of this field of sociological knowledge to substantiate the significance of I. Franko's works as a potential for the development of domestic ethnosociological research. The main reason for this is the ethno-political and religious situation of the polyethnic society of Galicia in the second half of the 19th and early 20th centuries, described in detail in the works of I. Franko.

Key words: history of sociology, Ivan Franko, ethnosociology, democratic nationalism, polyethnicity of society.

УДК 316:39(477)(091)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.1>

Чижик Д.С.
аспірант кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізький державний педагогічний університет

Постановка проблеми. Серед великої плеяди українських мислителів кінця XIX – початку XX ст., безумовно, одне з провідних місць займає І. Франко, пристрасний прихильник демократії, геніальний митець слова, який відіграв величезну роль у розвитку національної та соціальної свідомості українського народу. Він вірив у майбутню справедливість, новий соціальний порядок матеріального та духовного становлення людства, тож у низці праць прагнув проаналізувати генезис творення українського суспільства й держави. Будучи представником Української радикальної партії, І. Франко активно розвивав ідею національної самостійності України, брав участь у творенні Націонал-демократичної партії, навіть допоміг скласти її програму. Його світогляд спирався на основи гуманізму, раціоналізму й демократизму. І. Франко відмежувався від федералістських традицій М. Костомарова та М. Драгоманова, став борцем за повну політичну незалежність України. Американський дослідник, відомий українознавець К. Манінг назвав І. Франка «скульптором модерної української нації». Аналіз сучасної наукової літератури та репозитаріїв провідних українських закладів вищої освіти дає змогу зробити висновок, що увага наукового товариства більше спрямована на вивчення праць І. Франка як митця, політика, громадського діяча, але аж ніяк не науковця, тим паче соціолога, попри те що велика кількість доробків його присвячені соціокультурним та етнографічним проблемам. В умовах російсько-української війни особливої актуальності набувають праці І. Франка, зосереджені на дослідженні саме його соціологічної спадщини з огляду на злободенні питання, які хвилюють українців сьогодні, зокрема національна ідентичність, міжетнічна взаємодія, етносепаратизм тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У рамках Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження І. Франка, організованого Інститутом франкознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, який відбувся 27 вересня – 1 жовтня 2006 р. у м. Львові, українські вчені виконали колосальну роботу з дослідження соціологічної творчості І. Франка, результати якої знайшли місце в низці публікацій.

Так, С. Возняк зробив акцент на національному питанні. Він довів, що воно завжди посідало важливе місце у творчості І. Франка. Для його ранньої творчості характерна зосередженість на соціальній проблематиці, ідея досягнення соціального благополуччя через усупільнення власності, еволюційного розвитку людства. Значно мірою відчувався вплив напрацювань німецького політичного діяча

Ф. Лассаля, німецьких економістів Ф. Ланге й Г. Шеля, польського соціаліста Б. Лимановського, українського вченого С. Подолинського. Дещо пізніше І. Франко ознайомився з роботами К. Маркса й Ф. Енгельса. Однак у цей же період, окрім соціальної проблеми, І. Франко приділяв увагу й національному питанню. Мислитель доходив висновку, що національне питання може бути розв'язане лише на шляхах соціально-економічного визволення. Це, власне, спричинило його орієнтацію на соціалістичну ідею, з реалізацією якої пов'язував звільнення від соціального гніту, а разом з ним завоювання національної волі [1, с. 73–76]. Для соціальних поглядів 1880–1900-х рр., які відображено в програмі Русько-української радикальної партії (1890), характерними є сумніви щодо ефективності марксизму в умовах аграрної Галичини, а також спроба підлаштувати соціалізм до потреб селянства, перехід від класової солідарності до національної [1, с. 77]. Важливість національного питання на початку XX ст. спонукає вченого до детального критичного аналізу марксизму. Результатом цих пошуків стала низка критичних праць, присвячених марксизму, зокрема «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), «Що таке поступ?» (1903), «До історії соціалістичного руху» (1904), «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906). Рецензуючи працю А. Фаресова «Народники і марксистки» (1899), І. Франко жорстко критикує державні ідеї Ф. Енгельса, які, на його думку, є антигуманістичними [1, с. 78]. Подібні узагальнення робить й А. Наконечний, досліджуючи федералістські погляди І. Франка, які з часом трансформувалися в критику соціалізму та федералізму на користь незалежної національної української держави [12].

А. Ярчись, досліджуючи роботи І. Франка, указує на помилку радянської історіографії щодо ототожнення його світоглядної позиції лише з марксизмом. Безумовно, у творах він тяжіє до марксистської ідеології, однак не варто забувати, що І. Франко на творчому шляху в ідейному розвитку здійснив перехід від соціаліста з ліберальними й персоналістичними поглядами до націонал-демократа й поборника реального націоналізму [18, с. 145].

В. Косик зауважує, що суспільно-політичний світогляд І. Франка розвивався поступово, у контакті з реальними подіями й обставинами його особистого життя. Визначити межі етапів його еволюції нелегко, причому деякі роки треба вважати перехідними. Після короткого періоду молодечого романтизму (1875–1877) І. Франко захоплюється соціалізмом лівого напрямку з перевагою соціальної боротьби й інтернаціоналізму (1878–1880). Але в наступні роки (1880–1885) письменник поступово відходить від лівого, стає на позиції

поміркованого соціалізму та визнає першість національної боротьби. Після періоду поміркованого соціалізму (1886–1890), під час якого І. Франко починає критикувати марксизм, настає період національного радикалізму (1890–1895). Наступний період (1895–1906) – це період засудження марксизму й висунення на перше місце національного ідеалу. Урешті останній період (1907–1916) є продовженням попереднього, але він позначається малою активністю І. Франка з причини недуги [7].

На думку Н. Горбача, провідною особливістю світогляду І. Франка є його ставлення до соціалізму й марксизму, а також їх переосмислення та висунення ним своєї концепції суспільного прогресу. Творчий шлях І. Франка припав на період, коли ідеї марксизму набули свого найбільшого поширення в Західній Європі, – друга половина XIX ст., зазнали ідейного провалу наприкінці XIX – на початку XX ст., були підтримані представниками радикальних течій у Росії. Зацікавленість юного І. Франка соціалістичними ідеями відображено в брошурі «Що таке соціалізм?». Ця робота стала популярною інтерпретацією ідей про суспільний лад майбутнього, настання якого неминує після розпаду реального капіталізму [2, с. 208]. Уже в цій ранній праці можна простежити розбіжність поглядів І. Франка з ідеями К. Маркса. Стратегія побудови нового соціалістичного суспільства, на думку письменника, повинна передбачати не проведення соціалістичної революції (К. Маркс і Ф. Енгельс), не парламентську мирну боротьбу, як обстоювали деякі інші соціалісти, а саме конкретну організацію і запровадження соціалістичних принципів життя найнижчих прошарків суспільства: за місцем праці та прожиття працюючого люду [2, с. 209].

Ф. Медвідь звернув увагу на питання прогресу у творчості І. Франка. Якщо в статті «Наука і її взаємини з працюючими класами» (1878) прогрес є лінійним покращенням, то в пізній праці «Що таке поступ?» (1903) ми бачимо сумніви щодо однозначної позитивності цих змін і лінійності прогресу. Тому І. Франко виділяє таке поняття, як «емансипація людської одиниці», що є зростанням можливостей не групи людей, а саме конкретного індивіда. Для цього він повинен бути належним до соціальної спільноти, а саме родини, громади, нації. Саме залежність від цих структур сприяє його розвитку [10, с. 82]. Для нормального розвитку нації необхідна національна самостійність, а для її здобуття потрібно формувати національну самосвідомість людей, які цю націю становлять. Прошарком, який має прищеплювати національну самосвідомість, має бути інтелігенція, що повинна виконувати історичну місію [10, с. 83].

Аналізуючи художню та наукову творчість І. Франка, Н. Микитчук доходить висновку, що ідеї української самостійності можна побачити вже на початку 1880-х рр. Так, у поезії «Не пора, не пора, не пора...» І. Франко закликає до створення незалежної Української держави, у вірші «Розвивайся ти, високий дубе...» можна знайти рядки, які окреслюють кордони України від р. Кубань до р. Сян, в інших віршах серед географічних об'єктів України перелічені такі як р. Дністер, р. Дніпро й р. Дон, гірські масиви Бескиди й Кавказ [11, с. 87]. І. Франко наголошував на тому, що кількість українського населення становила 20–25 млн. осіб. Говорячи про народи Австрійської та Російської імперій, він зауважував, що вони мають право на широку автономію [11, с. 88].

П. Іванишин ініціював застосування герменевтичного підходу до вивчення державницьких ідей І. Франка. Уже в його ранній поезії можна віднайти образи, що в художній спосіб тлумачать самодостатнє буття народу. Найголовнішим із них стає образ «хати» (дому). Аналізуючи творчість І. Франка й Т. Шевченка, можна дійти висновку, що «хату» (у її широкому розумінні – державу) обидва письменники трактують онтологічно-герменевтично як майно, будівлю, «прихисток», що передбачає уособлення індивідуального та колективного типів спільного проживання, а відтак і національної присутності, «політичного дому» як нашої, рідної, своєї хати. Таке герменевтичне бачення дає змогу з надійних методологічних позицій вивчати об'ємну державознавчу спадщину не лише І. Франка, а й інших українських класиків [5].

На думку М. Іванишин, можна виділити потужний націологічний пласт у метадискурсивному досвіді І. Франка, що може стати методологічною основою для розроблення концепції національної ідентичності. Зокрема, ідеться про новітні історико-літературні та соціокультурні дослідження. Як цілком справедливо висловлюється Г. Сивокінь, одним із напрямів розроблення нової методології може стати метаморфоза самоусвідомлення тотожності українців і європейців. Теоретичний доробок І. Франка можна й треба використовувати ще й тому, що в його особі маємо яскравого націєтворця, типового «культурного націоналіста», який своєю різноплановою творчістю досі успішно стимулює «пробудження нації та її членів до свого справжнього колективного «Я» [6].

У дослідженнях С. Макарчук наголошує увагу на тому, що в другій половині 1880-х рр. І. Франко чітко усвідомлював незавершеність процесу формування української нації. Власне, він зосереджував увагу на надважливій ролі суб'єктивного чинника, стержнем якого повинна бути освітня, організаційна, політична

робота національної інтелігенції у формуванні повноцінної нації. Зробити національну свідомість здобутком народності, мужицтва, етнічної маси письменник уважав чи не найголовнішим завданням національної інтелігенції [9, с. 116].

Визначаючи особливості наукового світогляду І. Франка, С. Злупко зауважував, що для нього характерним є розуміння людини як частини природи, тому вивчення її буття й поступу можливе так само, як й інших природних явищ. Людський розум не здатен одразу осягнути складний об'єкт пізнання, тому треба здійснювати системний аналіз означених процесів і явищ. Отже, усі науки, на думку І. Франка, можна поділити на природничі й науки про людину [4].

Цікавим є підхід М. Якубовської, яка спробувала дослідити проблему формування громадянського суспільства у творчості І. Франка на прикладі роману «Перехресні стежки». Зокрема, вона виділила такі соціальні теми роману, як міжетнічна взаємодія, перехрестя доль різних народів, їх співіснування, взаємодія, відчуття одне одного, нехтування самотністю, оригінальністю. Немає жодної держави у світі, де б жили люди лише однієї нації, саме тому треба вміти бачити й розуміти національну самотність кожного [12, с. 185]. На її думку, завдання формування громадянського суспільства є однією з найголовніших проблем, на необхідності вирішення якої наголошує автор. Проте не менш важливим є окреслення ролі інтелігенції в розвитку українського суспільства, а також аналіз проблем цього класу [12, с. 189].

У цьому романі І. Франко описує галерею яскравих колоритних образів галицького суспільства другої половини XIX ст. Ці характери породжені чинною суспільною формацією, а щоб формувати інші соціальні типи, потрібно змінити суспільні обставини. Він виступає як великий реформатор, просвітителю найширших верств народу, переконливо доводячи, що гасла, ідеї повинні «падати у благодатну землю» – на пробуджену свідомість людей. А тут необхідна система просвіти, система, яка б працювала не наскоком, а постійно, з дня на день. Треба сказати, що на формування цих поглядів великою мірою впливав особистий досвід І. Франка, який балотувався на виборах до Галицького сейму і програв суперникові всього-на-всього кілька десятків голосів [12, с. 192].

Окремі сторінки роману «Перехресні стежки» можна розглядати як багатоаспектний політичний документ – програму дії: «... школа політичного життя – то як школа плавання. Стоячи на березі і слухаючи теоретичних викладів і упімнень, ще ніхто на світі плавати не навчився. Тут перша річ – власна проба, власна діяльність, власне вміння і власна від-

вага. От чого ми мусимо на вічах учити наших селян. Нехай самі говорять, нехай учаться самі висловлювати свої потреби і кривди, стояти за своїм жаданням і супроти панів, і супроти властей» [13]. Ось так коротко і зрозуміло говорить І. Франко про перший етап завдання політичного становлення народу: «відчути себе, відчути свою силу, навчитися висловлювати свої бажання, не боятися їх, вірити у їх реалізацію».

Постановка завдання. Аналіз наявних наукових пошуків дає змогу зробити висновок, що сьогодні українське франкознавство бурхливо розвивається, застосовуючи різноманітні підходи та здобутки інших наук, таких як теорія та історія української літератури, філософія, публіцистика, психологія, політологія, соціологія тощо. Сучасний стан вивченості творчої спадщини І. Франка не можна вважати вичерпним, адже тривалий час на заваді була соціальна міфологія радянського режиму, що припинувала його роль у національно-політичному становленні українського суспільства в період великих трансформацій кінця XIX – початку XX ст. Тож необхідність ґрунтовного переосмислення постаті І. Франка в розвитку ідеї націотворення продиктована, з одного боку, проблемами сучасного етапу розвитку вітчизняної етносоціології, а з іншого – нагальністю висвітлення питань єдності українського народу, взаємовідносин із представниками інших націй та етносів у ситуації російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи стан розвитку вітчизняної етносоціології на основі вивчення праць попередників, В. Євтух стверджує, що термін «етносоціологія» введено до наукового обігу в 1930-х рр. австрійським антропологом, соціологом Р. Турнвальдом, а як окрема наука вона сформувалася в 1960-х рр. [3, с. 6]. В Україні ця галузь соціологічного знання почала активно розвиватися з кінця 1980-х рр. і сьогодні зосереджує свою увагу на дослідженнях поліетнічності українського суспільства, статусу українського етносу й етнічних меншин, процесів у їхньому середовищі та їхньої взаємодії [3, с. 8].

Предметне поле етносоціології це передусім параметри соціальної структури народів (в етнічному, а не політичному значенні терміна), вагомими явищами культури різних етносів, взаємозумовленість змін у культурі, зокрема в мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості міжетнічних відносин. Одним із провідних завдань етносоціології є розкриття механізму відтворення етнічних явищ, їхньої взаємодії з суспільними явищами того чи іншого соціального організму [3, с. 9].

Об'єктом етносоціології й, зокрема, етносоціологічних досліджень є поліетнічні суспільства (соціуми) або суспільства з поліетнічним

складом населення, а в конкретному вияві етнічні спільноти. При цьому варто мати на увазі, що до таких спільнот належать племена, етноси, нації, етнічні, національні меншини, етнічні групи (подеколи й субгрупи), іммігрантські й діаспорні спільноти. Предметом етносоціології є соціальні аспекти розвитку та функціонування етнічних спільнот і їхня взаємодія, а також етнічні аспекти розвитку соціумів і соціальних груп. Предметне поле етносоціології становлять соціальні події, процеси, зв'язки, явища, які мають місце в етнічно маркованому соціальному просторі [3, с. 10–11].

У процесі формування етносоціології як наукової та навчальної дисципліни формувалася її поняттєво-термінологічний апарат. У зв'язку з цим В. Євтух звертає увагу на такі особливості:

1) у тезаурусі термінів і понять, якими користується етносоціологія, виявляється інтердисциплінарний характер цієї науки: вони значною мірою прийшли з інших суміжних наук та адаптовані до функціональних потреб етносоціології (етнос, етнічна спільнота, нація, етнічність, етнічне відродження, багатокультурність тощо);

2) поряд із тим є терміни й поняття, що тісно взаємопов'язані із соціологічним знанням, зокрема з тими, що відтворюють структуру етнічних явищ і взаємодію їхніх складників (етнонаціональна структура суспільства, міжетнічна взаємодія, міжетнічний конфлікт, етнічний бізнес, етнічні стереотипи та етнічні автостереотипи, етнополітичний менеджмент тощо) [3, с. 11].

Таким чином, етносоціологія є відносно молододу спеціальною соціологічною теорією, що виникла на межі етнографії та соціології. Вочевидь, виникає цілком слушне питання щодо аналізу наукової спадщини І. Франка з позиції етносоціології, адже скоріш за все ми навіть не знайдемо цього терміна в його роботах? Однак ідеться не стільки про використання терміна «етносоціологія», скільки про об'єкт і предмет її вивчення. Ця наука вивчає проблеми зародження, сутності й функціонального призначення різного роду етнічних спільнот задля з'ясування провідних мейнстримів їх появи, розвитку, а також механізми входження до системи соціальних відносин, специфіку етнічної ідентифікації, соціальної зумовленості національної свідомості й міжнаціональних взаємовідносин. Тим самим у творчому здобутку І. Франка нас цікавить саме висвітлення цих питань. А саме чи були предметом його досліджень соціальні, економічні, політичні, духовні аспекти відносин між представниками різних націй і національних меншин у межах функціонування як окремих багатонаціональних державно-територіальних утворень, так і у федеративній дер-

жаві? Як протікали процеси становлення й еволюції націй, етнічних спільнот, відбувалися зрушення в їх складі, визначалися видозміни в способі життя та соціокультурних здобутках, виникали міжнаціональні конфлікти тощо?

Зацікавленість І. Франка міжетнічними відносинами є вірогідною, якщо ми звернемося до історіографічного аналізу тогочасного життя населення Галичини. Етнічна картина Східної Галичини була сповнена складнощів і гострих конфліктів. За даними перепису, проведеного в 1900 р. на всій території Східній Галичині, засвідчено, що чисельність наявного населення становила 4 735 477 осіб, а це 64,73% від усього населення Східної та Західної Галичини. Щільність населення на 1 км² становила 93 особи. З-поміж представників релігійних громад переважала греко-католицька, яка в Східній Галичині налічувала 3 005 916 осіб, що відносно становило 63,48% від загальної чисельності населення, римо-католицька – 1 074 753 (22,70%), іудейська – 613 764 (12,96%). Суттєво меншу частину становило населення евангельських (0,78%) і православних (0,04%), вірменсько-католицьких (0,03%) громад та ін. [8].

Зважаючи на таку складну етнічну картину, а також на непрості відносини української, польської та єврейської спільноти, І. Франко як поборник націонал-демократичних ідей був зацікавлений у вивченні питань, прямо пов'язаних з етносоціологічною проблематикою. Предметом його досліджень були такі етносоціологічні категорії, як міжетнічна взаємодія та етнічне відродження [16; 17].

Концепція націотворення І. Франка ґрунтується на розумінні нації як цілісного явища, культурного осередку, суцільного організму, своєрідного й самосвідомого суб'єкта історичного процесу. На думку письменника, природна форма існування етносу (раси), що визначається географічним місцем проживання, спроможна стати нацією лише за рахунок поєднання з духом (культурним, набутиим змістом – національною ідеєю). Кожна нація вирізняється самобутністю, неповторним культурним кодом, генотипом, успішність її самореалізації стає запорукою розвитку нової цивілізації. Для І. Франка завдання відтворення української нації було важливою філософсько-антропологічною проблемою, для вирішення якої нація повинна пройти тернистий шлях самоусвідомлення, самореалізації, відродження. Надважливою частиною цього шляху є пізнання історії свого народу, адже величчя нації – запорука загальнолюдської, а відтак і планетарної величності [14].

На думку І. Франка, досягнення ідеалу національної самостійності, як культурної, так і політичної, залежить від зміни національного характеру, вироблення нової національно-

духовної ментальності, досягнення єдності на рівні національної свідомості: «...ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції ... ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу» [15].

Узагальнюючи ідеї письменника, зауважимо, що, на його думку, етнос лише тоді зможе стати нацією, коли відчує своє значення. Консолідація народу, спільна праця як робота національного духу є єдино можливим механізмом зростання нації, сприяє утворенню її політичної сили і значимості: «...Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і поважних мужів, повних любові до свого народу і здатних виявляти ту любов не потоками галасливих фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, коли всій нашій» [15].

Стрижнем націоналістичної концепції І. Франка є етнонаціоналізм, а вершиною реалізації національного ідеалу постає створення політично незалежної унітарної держави. Єднання поліетнічної та полікультурної нації відбувається протягом усього процесу державотворення.

У роботах він висловлює низку постулатів націотворення, які актуальні й через сторіччя після їх теоретичного формулювання, а сьогодні потребують свого поглиблення на практичному рівні:

1) представників різних етносів у межах однієї нації повинна об'єднувати держава;

2) попри те що різні етноси різняться історією походження, їх має споріднювати народний дух, національна ідея;

3) етноси в межах однієї нації можуть бути поєднані мовою, звичаями, релігією, культурою;

4) найважливішою ідеєю для об'єднання народів є любов до рідного краю з його етнографічними межами, природними засобами й громадськими активностями;

5) почуття солідарності, притаманне більшій частині населення, є підґрунтям для налагодження тісних, дружніх і продуктивних відносин із закордонними українцями [14].

Висновки з проведеного дослідження.

Від початку повномасштабного російського вторгнення на територію України, про яке завчасно попереджав І. Франко, справедливо зауважуючи, що навіть для російських представників лібералізму властива доктрина великодержавності, у якій немає місця іншим

національностям, зокрема й українцям, особливо актуалізувалися його етнонаціональні ідеї як потенціал розвитку вітчизняних етносоціологічних досліджень. Війна спонукала українців об'єднати зусилля в боротьбі проти ворога: за короткий час більшість свідомих громадян долучилися до лав збройних сил, сформувалися добровольчі батальйони, активізувалися волонтерські рухи, що є прямим свідченням високого рівня сформованості національної свідомості. Проте поряд із позитивними тенденціями нового етапу націотворення варто наголосити увагу на зворотному боці цього процесу – поширенні фальшивого патріотизму, колабораціонізму, сепаратизму тощо. На превеликий жаль, окремі представники української інтелігенції та політикуму своєю бездіяльністю, аморальністю, корумпованістю загрожують українській державі не менше, ніж російські окупанти. На окупованих територіях продовжується замовчування й перекирчування історичних фактів у бік популяризації радянського минулого, поширюються псевдонаукові теорії, в основі яких покладено наратив «Україна – це Росія», засобами масової інформації ширяться дезінформація і пропаганда, що задурманюють розум населення.

Тривале перебування українців, що мігрували внаслідок війни, за межами країни призведе до втрати духовного зв'язку, тож у цей складний період знову актуалізується налагодження взаємозв'язків із закордонними українцями, про що акцентовано говорив у працях І. Франко. З іншого боку, масова незворотна міграція українців з окупованих і прифронтових територій, а відтак їх демографічне спустошення привабить численні потоки іммігрантів, яким потрібно буде прищеплювати українські цінності. І знову не обійтися без франківських настанов щодо єднання різних етносів у межах географічного місця їх спільного проживання національною ідеєю, активною громадянською діяльністю, оповитих народолобством.

Як висновок, означимо, що сучасні реалії життя нашої країни доводять значущість етнонаціоналістичних ідей І. Франка, особливо у світлі розвитку вітчизняних етносоціологічних досліджень, спрямованих на вивчення процесів зміни соціальної структури етнічних спільностей, специфіки формування їхніх інтересів, перебігу соціальної інтеграції й мобілізації, особливостей формування спільних соціокультурних цінностей тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Возняк С. Людина і нація як парадигмальна основа світогляду Івана Франка. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ

імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 73–79. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/07Stepan_Vozniak.pdf.

2. Горбач Н. Філософські переконання Івана Франка. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/21Nazar_Horbach.pdf.

3. Євтух В. Етносоціологія: об'єктно-предметне поле і перспективи досліджень. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2007. № 2. С. 5–16.

4. Злупко С. Науково-світоглядна цілісність творчості Івана Франка і франкознавство. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 127–132. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/14Stepan_Zlupko.pdf.

5. Іванишин П. Національна держава як політичний дім народного тут-буття у творчості Івана Франка (пролегомени до експлікації). Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 96–104. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/10Petro_Ivanyshyn.pdf.

6. Іванишин. М. Осмислення української національної ідентичності у творах Івана Франка. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 104–112. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/11Myroslava_Ivanyshyn.pdf.

7. Косик В. Про політичні погляди Івана Франка. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 151–161. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/17Volodymyr_Kosyk.pdf.

8. Макарчук С.А. Етнічна історія України : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 471 с. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eiu/part11/1103.htm.

9. Макарчук С. Націотворча роль етнологічних знань у баченні Івана Франка. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во

ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 112–120. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/12Stepan_Makarchuk.pdf.

10. Медвідь Ф. Ідея національного поступу у творчості Івана Франка. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 80–86. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/08Fedir_Medvid.pdf.

11. Микитчук Н. Політичний ідеал Івана Франка – соборна українська держава. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 86–96. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/09Natalia_Mykytchuk.pdf.

12. Наконечний А. Іван Франко: від громадівського соціалізму та федералізму до ідеї державної самостійності. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 132–142. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/15Andrii_Nakonechnyi.pdf.

13. Франко І. Перехресні стежки. Серія: Перлини української класики. Київ : Вид-во КСД, 2020. 368 с.

14. Франко І. Поза межами можливого. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наук. думка, 1986. Т. 5. С. 276–285.

15. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіж. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наук. думка, 1986. Т. 45. С. 401–409.

16. Чижик Д. Українське етнічне відродження: критичний аналіз поглядів І. Франка. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід : збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (11–12 травня 2023 р., м. Тернопіль). Тернопіль : Вектор, 2023. С. 187–191.

17. Чижик Д. Розуміння сутності міжетнічної взаємодії у соціологічній спадщині І. Франка. Шевченківська весна-2023 : матеріали Міжнародної конференції студентів та молодих учених (Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 20–21 квітня 2023 року). Київ : Наукова столиця, 2023. С. 142–148.

18. Яртись А. Проблеми державотворення в науково-теоретичній спадщині Івана Франка. Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгр., присвяч. 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 верес. – 1 жовт. 2006 р.). Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 143–150. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t01/16Anatolii_Yartys.pdf.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ФУНКЦІЇ ІГРОВИХ ОНЛАЙН-ПРАКТИК МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ЖАНРУ МАСОВИХ ОНЛАЙНОВИХ РОЛЬОВИХ ІГОР (MMORPG)

FUNCTIONS OF ONLINE GAMING PRACTICES OF YOUTH IN THE CONTEXT OF THE GENRE OF MASSIVELY MULTIPLAYER ONLINE ROLE-PLAYING GAMES (MMORPG)

У статті здійснено дослідження функцій віртуального простору в контексті масових онлайн-рольових ігор (MMORPG) та їх вплив на геймерів. У статті аналізуються соціальні, психологічні та культурні аспекти ігрових практик у цих віртуальних світах, зокрема їхня роль у сприянні соціальній взаємодії, розвитку комунікаційних навичок, освіти та розваг.

Надано огляд впливу MMORPG на формування віртуальних ідентичностей, що дозволяє зрозуміти, як віртуальний світ стає платформою для вираження та вдосконалення реального «Я». Крім того, висвітлено роль гри в розвитку командних навичок, стратегічного мислення та творчого мислення у гравців.

Звертається увага на такий психологічний ефект віртуальних ігор, як зниження стресу та удосконалення когнітивних навичок. Досліджено функції онлайн-ігор у контексті сучасного суспільства та можливість MMORPG як інструменту для навчання та розвитку, особливо в контексті навчання іноземних мов та розвитку креативності, а також важливість розуміння та визнання позитивних аспектів гри в MMORPG, які можуть допомогти в удосконаленні якості життя гравців та сприяти їхньому особистісному розвитку.

Розглянуто функції віртуального простору, завдяки яким реалізуються потреби гравців, та запропоновано систему відповідних індикаторів. Результати дослідження дозволяють поглибити розуміння феномену ігрового віртуального простору, тенденції його щорічного зростання та мотивації гравців до проведення в ньому значної кількості власного часу.

Ключові слова: MMORPG, соціальна взаємодія, функції віртуального простору, комунікація, геймери, мотивація геймерів, комп'ютерні ігри.

The article investigates the function of virtual space in the context of massively multiplayer online role-playing games (MMORPGs) and their impact on gamers. By examining player interactions in these virtual worlds, the research analyzes the social, psychological, and cultural aspects of games, particularly their role in promoting social interaction, developing communication skills, education, and entertainment.

The article also explores the influence of MMORPGs on the formation of virtual identities, allowing immersion in virtual worlds and understanding how they become platforms for expression and improvement of real-life identities. Additionally, the role of gaming in enhancing teamwork, strategic thinking, and creativity in players is studied.

Attention is drawn to the psychological benefits of virtual games, such as stress reduction and improvement of cognitive skills. The potential of MMORPGs as tools for learning and development, especially in the context of learning foreign languages and fostering creativity, is examined. Moreover, it emphasizes the importance of understanding and acknowledging the positive aspects of MMORPG gaming that can enhance players' quality of life and contribute to their personal development.

The functions of virtual space, through which players' needs are met, are examined in detail using the indicators proposed in the article. The research results provide a better understanding of the importance of comprehending the functions of online games in the context of modern society.

Familiarity with the article can aid in understanding the phenomenon of gaming virtual space, the trend of its annual growth, and the motivation of players to spend a significant amount of their time in it.

Key words: MMORPG, social interaction, virtual space functions, communication, gamers, gamer motivation, computer games.

УДК 316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.2>

Винник І.В.

аспірант

Інститут соціології

Національної академії наук України

Вступ. Нині важко уявити існування цивілізації без можливостей Інтернету, а віртуальний простір став вагомою частиною суспільного життя. Особливий вплив мережа має саме на молодь, більша частина котрої навіть не пам'ятає часів без Інтернету. Мережа стає вже не просто майданчиком для комунікацій, а власним і частково незалежним простором зі своїми галузями та функціями, де кожна людина має рівні можливості для реалізації своїх амбіцій і потреб. Можливо, через це віртуальний простір і привертає до себе значну увагу молоді.

Частиною віртуального простору є ігрові онлайн-практики. Важливо зазначити, що починаючи з 2013 року із визнанням кіберспорту геймерів визнали новою субкультурою, що дає підстави розглядати ігрові онлайн-практики як особливий соціокультурний феномен. Сучасний науковий дискурс здебільшого розглядає ігрові онлайн-практики у кращому випадку як нейтральну частину процесу диджиталізації. Превалює ракурс занепокоєння наслідками залучення молоді до ігрових онлайн-практик, який був сформований на початковому етапі становлення субкультури.

Мета статті – аналіз ігрових онлайн-практик у функціональному аспекті з огляду на можливості задоволення у грі тих або інших потреб. Це дозволяє операціоналізувати розгляд феномену ігрових онлайн-практик у контексті віртуалізації сучасного дозвілля.

Завдання статті – створити систему індикаторів для подальшої оцінки впливу віртуального світу на гравців.

Виклад основного матеріалу. Охопити весь спектр сучасної ігрової індустрії надзвичайно складно, адже кожен жанр має свої нюанси та правила взаємодії з віртуальним середовищем, який він пропонує. Крім цього, задоволення наведених вище потреб також буде відрізнятися залежно від особливості жанрів. Для подальшого аналізу обрано MMORPG жанр¹.

Вибір жанру MMORPG зумовлений декількома факторами: по-перше, він є одним із ключових у субкультурі геймерів, саме його популярність у двохтисячних зробила вагомий вклад у розвиток напряму; по-друге, сам жанр орієнтований на взаємодію великої кількості гравців; по-третє, основною аудиторією жанру є молодь, яка взаємодіє з віртуальним світом на тривалій основі; четвертим пунктом є популярність MMORPG-жанру (в рамках віртуальних ігрових практик він займає впевнене друге місце за кількістю користувачів). Важливою особливістю жанру є існування віртуального світу, котрий не зав'язаний на певного гравця і знаходиться онлайн незалежно від його виходу із гри. Також варто відмітити анонімність користувача, у першу чергу інші гравці бачать віртуальний образ, створений у рамках віртуального середовища. Залишатися анонімним чи розкривати своє інкогніто обирає сам користувач під час комунікації з іншими гравцями.

Сучасні MMORPG істотно відрізняються від своїх ранніх представників, однак їх усіх об'єднує низка основних рис. До таких можна віднести постійне ігрове оточення, різні форми розвитку персонажа, соціальні ігрові взаємодії, культуру ігрового світу, особливості архітектури, членство в групі, персоналізацію ігрових персонажів.

Більшість сучасних MMORPG засновані на тематиці традиційного фентезі, при цьому їх ігровий всесвіт часто може перегукуватися зі всесвітом Dungeons & Dragons (настільна гра у жанрі фентезі). Існують і гібридні тематики, в яких певні аспекти фентезі зливаються або замінюються такими зі світів наукової фантастики або «меча і магії».

Практично у всіх комп'ютерних іграх основною метою гравця є розвиток свого персонажа. Для цього в більшості випадків застосовується система розвитку за допомогою накопичення XP (винагорода, яка виражається в числовій формі, що отримується гравцем за успішне виконання тих чи інших дій) і використання їх для збільшення «рівня» персонажа, що позитивно відбивається на всіх його можливостях [11].

Традиційно основним шляхом для отримання очок досвіду є полювання на монстрів і виконання квестів від NPC (неігровий персонаж, поведінка котрого визначається за допомогою програмного коду). Брати участь у цих діях персонажі можуть як у групі, так і поодиночі.

Накопичення багатств (у тому числі корисних в бою предметів) саме по собі також є елементом розвитку в MMORPG, що часто найкраще досягається в боях. Ігровий цикл, що задається цими принципами (битви, що відкривають доступ до нових предметів, що відкривають доступ до нових битв тощо без істотних змін геймплея), іноді в негативному світлі порівнюється з біговим колесом для гризунів і відомий серед гравців як грінд (англ.).

MMORPG обов'язково містять ті чи інші способи для полегшення зв'язку між гравцями. У багатьох MMORPG є система призначених для користувача гільдій або кланів. Якщо ігровою механікою таких не передбачено, гравці можуть самостійно формувати подібні об'єднання, використовуючи неігрові засоби комунікації.

Як правило, такі спільноти взаємодіють виключно через Інтернет, але іноді використовується і стільниковий зв'язок, зазвичай як «аварійний» спосіб термінового виклику гравців, котрі знаходяться в клані користувача та наразі є в онлайні. Також існують ігрові спільноти, організовані за територіальним принципом або засновані на невіртуальних соціальних зв'язках, – друзі (іноді і родичі), сусіди по гуртожитку, студенти тощо.

У більшості MMORPG для доступу до окремих частин гри необхідно грати в досить добре зіграному співтоваристві. У таких випадках кожен гравець повинен виконувати відведену йому роль, наприклад, захищати інших гравців від шкоди, лікувати отриману членами команди шкоду або завдавати шкоди ворогам.

Гравцеві пропонуються на вибір різні типи ігрових класів. Серед усіх гравців лише невелика частина практикує відіграш ролі свого персонажа, і, як правило, в грі для цього є необхідні функції і контент. Для підтримки любителів рольового стилю гри існують створені спільнотою гравців такі ресурси, як форуми та довідники.

При цьому гравець може переслідувати або не переслідувати досягнення багатства або досвіду. Націлені на рольову гру гільдії можуть

¹ MMORPG (англ. Massively multiplayer online role-playing game) – це масова багатокористувачка онлайн роліва гра, основною рисою якої є взаємодія великої кількості гравців у рамках віртуального світу. Геймер, починаючи грати у MMORPG, обирає для себе роль персонажу, дії якого він виконує у віртуальному світі.

створювати довгі докладні описи, ґрунтуючись на сеттінгу і ресурсах ігрового світу.

Більшість сучасних MMORPG використовує мережеву архітектуру клієнт-сервера. На сервері підтримується постійний віртуальний світ, а гравці можуть до нього підключатися через клієнтські програми.

У загальному вигляді в науковому дискурсі вже піднімалася тема реалізації в онлайн-ігрових практиках комунікаційної [2], освітньої [2], розважальної [6] та інших функцій.

Як і в інших іграх, основою MMORPG-жанру є розважальна функція [6]. Запускаючи гру, користувач первинно зацікавлений саме у її реалізації. Віртуальні світи включають у себе величезну кількість можливостей для проведення в них часу, задоволення різних потреб. Саме широкий спектр можливостей у реалізації власного дозвілля у грі надав жанру MMORPG такої популярності серед молоді. Саме тому молодь залишається основною аудиторією жанру, адже кожен знаходить для себе те, що саме йому подобається.

Гравець приймає на себе роль персонажа (часто належить до фентезійного або науково-фантастичного світу) і починає керувати різноманітними його діями. MMORPG відрізняються від одного користувача або невеликих багатокористувацьких рольових онлайн-ігор не тільки кількістю гравців, але і постійним ігровим світом (який зазвичай підтримується силами видавця гри), який існує незалежно від виходу з нього окремого гравця [11].

Проте, щоб реально дослідити те, що, крім розваг, дає участь в ігрових онлайн-практиках, наскільки і які функції реалізуються, задоволення яких потреб є найбільш важливим для гравців, бракує інструментарію. Відповідно, як вже було згадано, ми спробуємо окреслити напрями створення системи індикаторів для подальшої емпіричної оцінки того, як саме впливає MMORPG на геймерів. Зробимо це на прикладі реалізації в грі комунікативної, освітньої, економічної та креативної функцій.

Комунікаційна функція в MMORPG реалізується за допомогою текстових чатів. Це місце, де гравці можуть обговорювати стратегії, розвивати плани для завдань чи просто обмінюватися думками про вигляд нового обладнання. Текстовий чат дозволяє гравцям не тільки ділитися інформацією, а й створювати спільноту, в якій можна знайти справжніх друзів. У деяких іграх також існують голосові чати, які дозволяють спілкуватися голосом з іншими гравцями, однак більшість гравців використовує сторонні програми, такі як discord або team speak. Це особливо корисно в тих ситуаціях, коли потрібно швидко обговорити тактику бою чи поділитися важливою інформацією [10].

Ще однією цікавою особливістю є система емоцій та жестів. Смайлики та рухи персонажів можуть висловити багато емоцій без слів.

Вони можуть розсмішити, підбадьорити або виразити незгоду, створюючи барвисту атмосферу гри [10].

Навіть у питаннях економічної взаємодії гравці можуть спілкуватися через системи торгівлі та аукціонів. Це робить можливим обмін ресурсами та товарами, що розширює можливості гри.

Крім того, гравці можуть об'єднуватися в групи, гільдії чи клани, створюючи власні спільноти. Це сприяє глибшій взаємодії, де гравці можуть спільно виконувати складні завдання, брати участь у битвах чи просто насолоджуватися грою разом.

Отже, комунікація у MMORPG – це не просто спосіб обміну інформацією, але й спосіб взаємодії, який відкриває шлях до неймовірних пригод та дружби у великому віртуальному світі.

Формат такого спілкування може включати у себе як спілкування тет-а-тет, так і розмову з більшою кількістю гравців. У рамках подібних комунікацій і вік, і соціальний статус у реальному житті, і зовнішній вигляд набуває вторинної ролі. Значення мають або професійний рівень гравця, або його належність до певної ігрової групи у даний час. Отже, молодь, яка перебуває у подібному сценарії комунікації, отримує можливість з мінімальними для себе соціальними ризиками задовольнити або удосконалити власні комунікаційні потреби та отримує доступ до великого обсягу різногалузевої інформації. Індикаторами реалізації цієї функції можуть виступати, наприклад, такі: кількість активних комунікантів ігрової спільноти у чатах та форумах, інтенсивність спілкування в ігрових чатах, популярність ігрових груп у додатковому програмному забезпеченні [3; 5; 6].

Сучасні MMORPG-проекти потребують від гравців умінь аналізувати та сприймати достатньо великий обсяг інформації, враховувати особливості власного ігрового персонажа, виробляти тактику взаємодії з іншими гравцями під час проходження ігрового контенту та особливості ігрового світу. Реалізація цієї функції у рамках MMORPG надає молоді можливості застосувати теоретичне знання, набуте в грі, у практичних ситуаціях, крім того, отримати практичний результат у короткий проміжок часу.

У цьому жанрі гравці стикаються з безліччю завдань, які вимагають не просто реакції, а й глибокого аналізу та критичного мислення. Намагаючись розгадати головоломки, планувати стратегії для боїв або вирішувати складні завдання, гравець постійно стикається з потребою виявити креативність та винахідливість.

Тут гравці навчаються не лише знаходити відповіді на складні питання, а й відрізняти суттєве від неважливого, оцінювати можливі наслідки своїх дій та аналізувати інформацію з урахуванням багатогранності віртуального світу.

Кожне рішення, кожен вибір у грі – це навіть більше, ніж просто гра. Це вправи для розуму, що розвивають навички критичного мислення. Аналізуючи власні помилки та успіхи, гравець вивчає, як вдосконалити свої стратегії та вирішувати проблеми більш ефективно. У багатокористувацькому віртуальному середовищі гравці взаємодіють з іншими гравцями, кожен гравець може вплинути на гру інших. Це вимагає уважного аналізу та розуміння динаміки системи, де кожна дія може мати подальші наслідки для всього віртуального світу.

Ігрові проекти заохочують гравців бути критичними до інформації, яку вони отримують. Вони повинні вміти відрізнити інформацію від дезінформації, аналізувати джерела та перевіряти достовірність даних. Це надзвичайно важлива навичка в сучасному інформаційному суспільстві.

Крім того, гравці часто вступають в конфлікти, які вимагають знаходження компромісів та мирних рішень. Вміння аргументувати свою точку зору, слухати інших та досягати консенсусу стає надзвичайно важливим для вирішення конфліктів як у грі, так і в реальному житті.

Граючи у MMORPG, гравці не тільки навчаються технічним аспектам гри, але й набувають навички, які можуть бути важливі в реальному житті (вміння аналізувати складні ситуації, приймати важливі рішення та розв'язувати проблеми, що зачіпають багато аспектів життя).

Освітня функція реалізується так чи інакше всіма геймерами у рамках жанру. Як індикатори тут можна застосувати використання гайдів (посібників), написаних іншими гравцями, вивчення основних ігрових механік, особливостей ігрового сеттингу, який безпосередньо впливає на кожного гравця, навчання інших гравців [9; 12].

У світі MMORPG економічні аспекти виявляються надзвичайно важливими та складними. Ці віртуальні світи створюють унікальні умови для розвитку економічних відносин, які схожі на реальні, хоча і відокремлені від них. Гравці в жанрі стикаються з різними аспектами економіки, які можуть включати торгівлю, виробництво, фінансове управління, інвестування та розподіл ресурсів.

Перш за все, торгівля у MMORPG набуває форми віртуального ринку, де гравці можуть купувати та продавати товари та послуги. Цей процес віддзеркалює реальні закономірності попиту та пропозиції, формуючи ціни на віртуальні товари відповідно до відносної важливості та доступності цих товарів.

Важливою складовою частиною економічної системи є виробництво та крафт. Гравці можуть збирати ресурси з навколишнього світу та використовувати їх для виробництва нових товарів. Ця діяльність може включати в себе різноманітні навички та технології, стимулюючи розвиток ремесел та професій у грі.

У MMORPG існують також власні фінансові системи, де гравці можуть інвестувати свої віртуальні кошти у різноманітні проекти чи віртуальні підприємства. Ці інвестиції можуть приносити прибуток в майбутньому та розвивати віртуальні господарства.

Крім того, гравці можуть співпрацювати в групах, гільдіях чи кланах, де розподіл ресурсів, фінансове планування та стратегічне управління можуть бути ключовими аспектами гри. Це сприяє розвитку соціально-економічних відносин у віртуальних спільнотах.

У цілому економічні аспекти MMORPG створюють унікальне поле для вивчення взаємодії та управління ресурсами в умовах віртуального середовища. Гравці можуть навчатися основам економіки, розвивати навички фінансового планування та інвестування, що може мати позитивний вплив на їхні реальні навички у галузі економіки та бізнесу.

Індикаторами економічної функції в іграх жанру виступають: активність ігрової спільноти у ринкових відносинах, стабільність попиту, співвідношення ціни віртуальної валюти до реальної [1; 7].

Ігрові онлайн-практики виступають свого роду майданчиком для самореалізації користувача. MMORPG-проекти не є винятком. Крім того, творча спільнота гравців, яка формується навколо гри, всіляко підтримується власне самими розробниками проекту. Масштабні івенти та розіграші, висвітлення робіт у інформаційних ресурсах проекту та видання нагород є типовою практикою для всіх популярних MMORPG. Молодь, яка шукає реалізацію творчих потреб, не лише таким чином знаходить аудиторію, котра може оцінити створений контент, а й реалізує власні амбіції у цьому напрямі в сприятливій для цього атмосфері.

Варто також звернути увагу на реалізацію цієї функції безпосередньо у самих проектах. Створення персонажа в світі MMORPG – це набагато більше, ніж просто вибір зовнішності та встановлення параметрів. Це досвід, де гравець може виразити свою унікальність та креативність через кожен дотик клавіатури чи клацання миші. Кожен аспект персонажа – це картина, яку гравець може заповнити своєю уявою та талантом.

Зовнішність персонажа – це перше, що відразу привертає увагу. Гравець може обирати вигляд митця, воїна або мага, обирати різноманітні раси, які передбачені сеттінгом гри. Це не просто образ, це виявлення ідентичності в цьому віртуальному світі.

Одяг та аксесуари – це спосіб виразити свій стиль. Гравець може змінювати вигляд свого персонажа відповідно до настрою чи навіть узгоджувати його зі своєю реальною зовнішністю. Це не лише мода, це можливість створити унікальний образ.

Крім того, персонаж у MMORPG – це частина спільноти, частка великого світу, де гравці можуть знаходити схожих за інтересами людей, об'єднуватися в гільдії та клани. Це можливість спілкуватися та навіть вирішувати проблеми разом.

Таким чином, створення персонажа в MMORPG – це не просто вибір деяких параметрів, це можливість втілити свої уявлення та бачення в життя, стати частиною цього фантастичного світу та залишити свій слід в історії гри.

Заглиблюючись у тему творчості в ігровому жанрі MMORPG, важливо також розглянути ще декілька його аспектів. У віртуальних світах ви можете виразити свою творчість через мистецтво, створюючи вражаючі графічні та скульптурні шедеври. Ви можете бути сценаристом, розробляючи захопливі історії та квести, які переплітаються з головоломками та пригодами.

Однак творчість у MMORPG – це не лише індивідуальний процес. Це також колективна робота, де гравці можуть об'єднати свої зусилля, щоб створити щось дійсно величезне. Гільдії та клани, створені гравцями, можуть розвивати складні соціально-економічні та політичні системи, де кожен учасник робить свій внесок у розвиток спільноти.

Крім того, гравці можуть брати участь у розробці модифікацій гри, додаючи нові елементи та можливості. Це означає, що світ MMORPG постійно розширюється завдяки творчості гравців, які додають до нього свої унікальні ідеї та вдосконалення.

Оцінити це можна через застосування таких індикаторів, як популярність ігрового контенту у творчому колі, інтенсивність проведення івентів та розіграшів розробниками проектів, зацікавленість ігрової спільноти, яка виражається у кількості учасників, вагомій винагороді [2; 5; 11].

Висновки з проведеного дослідження.

Аналізуючи реалізацію ігрових онлайн-практик у світі MMORPG, ми отримуємо глибоке розуміння того, чому молодь обирає саме цей тип розваги. Індикатори взаємодії геймерів у віртуальному просторі дозволяють нам розглянути динаміку їхніх стосунків та виявити явища, які спонукають гравців витрачати велику кількість часу на гру. Це надає інструмент для подальшого вивчення феномену віртуалізації дозвілля, котрий з кожним роком все більше впливає на сучасну молодь.

Однак важливо також враховувати негативний вплив. Залежність від гри та втрата контролю над часом та фінансами можуть призвести до серйозних проблем, тому дослідження у цій галузі є невід'ємною частиною сучасної науки, дозволяючи нам зрозуміти як позитивні, так і негативні аспекти віртуалізації дозвілля в сучасному світі. Це допомагає суспільству та геймерам самим знайти баланс між задо-

воленням від гри та здоровим способом життя у реальному світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bilir, Tanla E. Real Economics in Virtual Worlds: A Massively Multiplayer Online Game Case Study: Runescape (December 25, 2009). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1655084> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1655084>.
2. Barnett J., Coulson M. Virtually Real: A Psychological Perspective on Massively Multiplayer Online Games. URL: https://www.researchgate.net/publication/232532217_Virtually_Real_A_Psychological_Perspective_on_Massively_Multiplayer_Online_Games.
3. Daylamani-Zad, Damon and Spyridonis, Fotios. Efficient In-Game Communication in Collaborative Online Multiplayer Games. URL: https://www.researchgate.net/publication/327885168_Efficient_In-Game_Communication_in_Collaborative_Online_Multiplayer_Games.
4. Chen, Vivian Hsueh-Hua, Duh, Henry Been-Lirn, Phuah, Priscilla Siew Koon, Lam, Diana Zi Yan. Enjoyment or Engagement? Role of Social Interaction in Playing Massively Multiplayer Online Role-Playing Games (MMORPGs). Home Entertainment Computing – ICEC 2006 Conference, видано Springer, стор. 293–302. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/11872320_31.
5. Mercier, Maxence, Lubart, Todd. Video games and creativity: The mediating role of psychological capital. URL: <https://doi.org/10.1016/j.yjoc.2023.100050>.
6. Oliver, Mary Beth, Bowman, Nicholas David. Video Games as Meaningful Entertainment Experiences. URL: https://www.researchgate.net/publication/275223520_Video_Games_as_Meaningful_Entertainment_Experiences.
7. Selin Chun, Daejin Choi, Jinyoung Han, Huy Kang Kim, Taekyoung Kwon. Unveiling a Socio-Economic System in a Virtual World: A Case Study of an MMORPG. ACM Digital Library. URL: <https://dl.acm.org/doi/fullHtml/10.1145/3178876.3186173>.
8. Suznjevic, Mirko, Matijasevic, Maja. Why MMORPG players do what they do: Relating motivations to action categories. ResearchGate. URL: https://www.researchgate.net/publication/220610499_Why_MMORPG_players_do_what_they_do_Relating_motivations_to_action_categories.
9. Pickard, Alison, Catherine Montgomery, Isara Kongmee, Rebecca Strachan. Using Massively Multiplayer Online Role Playing Games (MMORPGs) to Support Second Language Learning: Action Research in the Real and Virtual World. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/4146071.pdf>.
10. Suznjevic, Mirko, Maja Matijasevic, Ognjen Dobrijevic. Hack, Slash, and Chat: A study of players' behavior and communication in MMORPGs. URL: https://www.researchgate.net/publication/224130586_Hack_Slash_and_Chat_A_study_of_players'_behavior_and_communication_in_MMORPGs.
11. Yee, Nick. Motivations of Play in MMORPGs. URL: <http://www.digra.org/wp-content/uploads/digital-library/06276.26370.pdf>.
12. Li, Juan. The Role of Massively Multiplayer Role-Playing Games in Facilitating Vocabulary Acquisition for English Language Learners: A Mixed-Methods Study. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268683944.pdf>.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЦІНИ ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ СОЦІАЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ

METHODOLOGICAL APPROACHES TO DETERMINING THE SOCIAL PRICE OF TRANSACTIONAL COSTS OF SOCIAL ENTERPRISES

Стаття присвячена дослідженню методологічних підходів до визначення соціальної ціни трансакційних витрат соціальних підприємств. Акцентується увага на актуальності й значущості соціальних підприємств у сучасному суспільстві, які не тільки генерують прибуток, а й прагнуть досягти позитивних соціальних змін і є важливим елементом соціально-економічного сектору. Сьогодні спостерігається зростання числа соціальних підприємств, а також поширення різноманітних підходів до їх оцінювання. Тому розкрита тема є однією з актуальних, які привертають увагу соціологів і дослідників. З урахуванням популярності, що зростає, соціальних підприємств і їхнього спрямування на вирішення соціальних викликів важливо вивчити й оцінити чинники, які впливають на досягнення ними соціальної місії. Серед таких чинників ми виділяємо трансакційні витрати, які мають свою специфіку для соціальних підприємств.

Особливу увагу приділено аналізу соціальних практик і комплексних підходів до визначення соціальної ціни трансакційних витрат. Для практичного підтвердження актуальності дослідження в статті проведено соціальний аудит ефективності діяльності соціальних підприємств у рамках грантової програми «Жити на рівних». У результаті оцінювання виявлено трансакційні витрати, що впливали на діяльність організацій. Це обґрунтувало необхідність включення процесу моніторингу й оцінювання в діяльність оцінюваних грантових проектів. Результати оцінювання показали позитивні аспекти від інвестицій у розробку системи МІО для кожного проекту з метою покращення управління та контролю трансакційних витрат проектів і забезпечення їх ефективності. Доведено, що ціна, яку платить підприємство на розробку системи моніторингу, значно нижча, ніж соціальна ціна, яку воно могло б понести у вигляді витрат, якби перестало функціонувати.

Ключові слова: трансакційні витрати, соціальне підприємство, соціальна ціна, соціологічне оцінювання, соціальний аудит.

The article focuses on researching the methodological approaches to determining the social price of transaction costs for social enterprises. It highlights the relevance and significance of social enterprises in modern society, which not only generate profit but also seek to achieve positive social change and are an important element of the social-economic sector. Currently, there is an increase in the number of social enterprises and the spread of various approaches to their evaluation. Therefore, the topic discussed is one of the current issues that attract the attention of sociologists and researchers. With the growing popularity of social enterprises and their focus on addressing social challenges, it is important to study and evaluate the factors that influence their achievement of social missions. Among such factors, we identify transaction costs, which have their specific characteristics for social enterprises.

Special attention is given to analyzing social practices and comprehensive approaches to determining the social value of transaction costs. To practically confirm the relevance of research in this article, a social audit of the effectiveness of social enterprises was conducted within the grant program "Zhyty na rivnykh". As a result of the evaluation, transaction costs that impacted the organizations' activities were identified. This justified the need to include the process of monitoring and evaluation in the activities of the assessed grant projects. The evaluation results showed positive aspects of investing in developing a monitoring system for each project to improve the management and control of project transaction costs and ensure their efficiency. It was also proven that the price paid by the enterprise for developing a monitoring system is significantly lower than the social price it could incur in the form of losses if it ceased to function.

Key words: transaction costs, social enterprise, social price, sociological evaluation, social audit.

УДК 316.33

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.3>

Шепель Н.В.

аспірантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин соціологічного факультету Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Методологічні підходи до визначення соціальної ціни трансакційних витрат соціальних підприємств є однією з актуальних тем, які привертають увагу соціологів і дослідників. Наразі соціальні підприємства стають усе більш популярними й визначальними в сучасному суспільстві, оскільки спрямовані на вирішення соціальних викликів. Вони не тільки генерують прибуток, а й прагнуть досягти позитивних соціальних змін у суспільстві. Зокрема, значимості й популярності соціальним підприємствам надає зростаюча увага, що зростає, етичного споживання та підтримка соціальної відповідальності підприємств. За даними Ethical Consumer Market Report [1, с. 2], у 2020 році етичний

ринок у Великобританії досяг 121,9 мільярда фунтів стерлінгів, а це вказує на зростання інтересу споживачів до соціально відповідальних продуктів і послуг.

Дійсно, у сучасному світі соціальні підприємства відіграють важливу роль у розвитку соціально-економічного сектору. Вони поєднують підприємницьку діяльність із вирішенням складних соціальних питань і сприяють покращенню якості життя вразливих груп населення. Згідно з дослідженням Всесвітньої організації охорони здоров'я та Організації Об'єднаних Націй, поширення соціального підприємництва сприяє соціальній інтеграції та зменшенню нерівності [2]. Соціальні підприємства також забезпечують створення й збе-

реження робочих місць, особливо для вразливих і мало захищених груп населення. Так, згідно з оцінками Європейської кооперативної й Соціальної кооперативної коаліції, соціальна економіка виявилася важливим складником для задоволення потреб людей у стабільній зайнятості та сприянні соціальній інтеграції. Забезпечуючи у 2021 році робочу силу в понад 19,1 мільйона людей [3], соціальна економіка має значний потенціал для створення робочих місць зі стабільним співвідношенням роботи до рівня доходів як у сфері економіки, так і, що важливіше, у соціальній сфері.

Усі ці факти підтверджують значимість та актуальність діяльності соціальних підприємств у сучасному суспільстві. Продовження досліджень і підтримки цих підприємств має винести додаткові переваги як для суспільства загалом, так і для ефективного розвитку економіки та бізнесу.

Тому сьогодні важливим є оцінювання чинників, що впливають на можливість здійснювати соціальним підприємствам свою діяльність. Одним із таких чинників є трансакційні витрати, які можуть бути специфічними для цієї гібридної форми господарювання. При цьому підходи до визначення трансакційних витрат є актуальною науковою проблемою й активно оцінюються в соціогуманітарному дискурсі [4]. Однак проблема визначення соціальної ціни трансакційних витрат соціальних підприємств залишається недостатньо вивченою та є предметом активного дослідження.

Отже, **метою статті** є огляд методологічних підходів до визначення соціальної ціни трансакційних витрат соціальних підприємств.

Виклад основного матеріалу. Дослідження трансакційних витрат є одним із актуальних питань у соціально-економічному аналізі. Трансакційні витрати вивчають як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Серед представників інституціоналізму та класиків дослідження трансакційних витрат виділяють насамперед Т. Веблена, О. Вільямсона, Р. Коуза, Дж. Р. Коммонса, У. Мітчелла та їхніх послідовників: А. Алчіана, Й. Барцеля, Г. Демсетца, У. Меклінга, які вважаються засновниками теорії трансакційних витрат. Нобелівські лауреати Дж. Б'юкенен, Д. Норт, О. Харт розглядали роль інституцій, правових рамок і контрактних відносин у зменшенні трансакційних витрат і поліпшенні ефективності економічних трансакцій. Дж. Стіглер, Р. Фогель, Ж. Тріол досліджували взаємозв'язок між ринковою конкуренцією, регулюванням і зменшенням трансакційних витрат. Дослідження цих науковців допомагають формувати концептуальний фреймворк і розуміння економічних інституцій, які можуть зменшити трансакційні витрати та покращити загальні соціальні результати соціальних підприємств.

При цьому методологічні підходи до визначення соціальної ціни трансакційних витрат мало окреслені в науковому полі соціально-економічних досліджень.

Отже, насамперед варто визначити, що трансакційні витрати включають різні види витрат, пов'язаних з укладанням і здійсненням договорів або трансакцій (угод) між різними сторонами. Ці витрати можуть включати пошук інформації, переговори, укладання договорів, контроль виконання умов договору й розроблення правових документів. Феномен трансакційних витрат розкрив Р. Коуз, як продовження досліджень у роботі «Проблема соціальних витрат» він розкриває проблему виникнення та вирішення соціальних витрат, пов'язаних із негативними зовнішніми ефектами [5]. Загалом указана стаття визнана класичним твором в економічній теорії, стала основою для подальших досліджень щодо впливу зовнішніх ефектів і соціальних витрат на ефективність ринкових механізмів і вдосконалення правових і регуляторних систем. Р. Коуз аналізує важливі аспекти соціальних витрат і пропонує механізм управління ними через установлення прав власності й перерозподіл прав, що може знизити соціальні витрати. У сучасній проекції цієї теорії на соціальні підприємства з урахуванням специфіки ведення діяльності важливою є розбудова механізму управління трансакційними витратами й оцінювання соціальної ціни, яку заплатить СП за відсутності такого механізму. Таким чином, з погляду соціальної ціни трансакційні витрати можуть впливати на визначення цін на товари та послуги особливо в контексті соціальних підприємств. Вони можуть включати додаткові витрати, які пов'язані зі специфічними потребами цільової групи або з місією соціального підприємства. Недосягнення місії соціальним підприємством, на наш погляд, це найвища ціна, яка може стояти як виклик для реалізації соціально значимої діяльності.

Загалом же соціальна ціна є категорією в соціологічній науці й інституційній теорії, що визначається як наслідок політичних, структурних і регуляторних дій, які здійснює правляча спільнота. У цьому контексті соціальна ціна, за О. Норгаардом, розглядається як те, що суспільство платить у вигляді певних витрат або наслідків через реалізацію певної політики або дій [6]. Учений увів термін «соціальна ціна» в дослідженнях з екологічної економіки. Він також визначає соціальну ціну як вартість або вплив економічних дій чи рішень на людство та природу, які не відображаються в цінах, що формуються на ринку. У цьому вимірі соціальна ціна стає результатом політичних рішень, що приймають управлінські структури з метою забезпечення певних соціальних та економічних цілей.

Зазначений вище підхід до соціальної ціни покликаний звернути увагу на широкий спектр соціальних наслідків, які не можна недооцінювати або ігнорувати під час прийняття рішень. Урахування соціальної ціни допомагає оцінити вартість або вплив дій на різні сторони суспільства, включаючи економічний розвиток, екологічну стійкість, соціальну справедливість і якість життя загалом.

А. Дюк зазначає, що соціальна ціна – це сукупність вартостей, тобто обсяг (рівень) витрат у розрізі соціально спрямованих статей у собівартості виробництва, які своїм призначенням формують матеріальний добробут і результати соціального забезпечення працівників зайнятих на підприємстві [7, с. 13]. У дослідженні акцентується, що це не ціна продукту для незахищених верств населення, а сукупність витрат соціального характеру, які підприємець сплачує за використання робочої сили згідно з нормативами, встановленими державою, і кон'юнктурними особливостями ринку [7, с. 14].

Таким чином, узагальнюючи, зазначимо, що соціальна ціна – це поняття, що враховує додаткові витрати або наслідки, які не враховуються в комерційних цінах товарів або послуг. Вона охоплює соціальні й екологічні впливи діяльності підприємства, зокрема, на людей і довкілля.

Отже, у практичному аспекті визначення соціальної ціни може впливати на політичні рішення та регуляторні заходи, спрямовані на досягнення більшої рівноваги між економічними, соціальними й екологічними вимогами та вимогами суспільства. Це може стимулювати підвищення обізнаності щодо важливості соціальних та екологічних аспектів у процесі прийняття рішень і сприяти створенню сталого й збалансованого розвитку суспільства. З урахуванням зазначених аспектів особливо важливим є дослідження соціальної ціни трансакційних витрат соціальних підприємств.

Як зазначає Т. Водотика, ще в другій половині XIX століття підприємства добре розуміли важливість урахування соціальної ціни благодійності й соціальної відповідальності під час здійснення підприємницької діяльності [8]. Дослідження соціальної ціни допомагає ліпше зрозуміти вплив благодійництва на суспільство та його сприяння покращенню життя людей. Урахування соціальної ціни також може надати цінні висновки щодо того, як підприємства можуть бути більш соціально відповідальними та спрямовувати свою діяльність для досягнення максимального соціального впливу.

У сучасному світі його комплексними викликами й соціальними проблемами підприємства мають бути ще більше зацікавлені в урахуванні соціальної ціни трансакційних витрат. Саме трансакційні витрати є однією з перешкод для досягнення соціальної місії підприємствами. Отже, визначення соціальної ціни трансак-

ційних витрат може сприяти соціальним підприємствам не лише приймати усвідомлені рішення з питань реалізації своєї діяльності, а й спрямовувати основні активи на досягнення більш широкого соціального впливу. До того ж для соціального підприємства, яке має обмежені ресурси, зниження трансакційних витрат може бути критично важливим.

Ураховуючи це, можемо зробити висновок, що соціальні підприємства змінюють життя людей, поліпшують їхнє життєве середовище і сприяють підвищенню добробуту, але при цьому є фінансово нестійкою формою господарювання. У цьому контексті В. Ільченко [9, с. 46] указує на необхідність активної соціально-економічної політики для прискорення розвитку соціального підприємництва. Авторка висуває пропозиції щодо державного стимулювання, преференцій в оподаткуванні та кредитуванні, здійснення інформаційної підтримки та проведення роз'яснювальної політики в цій сфері. Отже, якщо держава сприятиме зниженню трансакційних витрат для соціальних підприємств, наприклад, шляхом спрощення процедур укладання договорів, сприяння електронним платежам та уникання зайвої бюрократії, це може вплинути на зниження витрат підприємств і стимулювання розвитку соціального підприємництва. Тому авторка також наголошує на важливості цифрової технологічної трансформації, обміну досвідом і зв'язками між соціальними підприємствами. Ці наукові пошуки управління трансакційними витратами задля досягнення соціальної місії привертають увагу до соціального підприємництва як нового напрямку наукових досліджень і практичної діяльності.

На основі дослідження «The Impact of COVID-19 on the Social Enterprise Sector» [10, с. 178] можна встановити певний зв'язок між трансакційними витратами та впливом пандемії COVID-19 на сектор соціального підприємництва. Варто відмітити, що в контексті пандемії COVID-19 соціальні підприємства можуть зіштовхнутися з більшою соціальною ціною трансакційних витрат через зміни, викликані кризою, ніж звичайні підприємства й організації. Наприклад, у зв'язку зі зміною умов роботи або зміщенням пріоритетів, соціальні підприємства можуть витратити більше ресурсів на взаємодію із зацікавленими сторонами, договори з постачальниками або розвиток нових стратегій. Крім того, пандемія COVID-19 може призвести до економічних труднощів для соціальних підприємств, що може провокувати зростання трансакційних витрат. Зменшення фінансування, зниження обсягу продажів або зниження доступу до ресурсів можуть призвести до необхідності інвестувати додаткові зусилля у виконання соціальної місії та управління організацією.

Тому виникає необхідність оцінювання й розгляду соціальної ціни виниклих трансакційних витрат як складника стратегічного планування та адаптації в умовах кризи.

Також практики з оцінювання соціальних підприємств відмічають, що передбачити виклики в гібридних організаціях, таких як соціальні підприємства, майже неможливо [11]. Це створює основу для подальшого дослідження, яке може сприяти розробленню кращих стратегій управління соціальними підприємствами й подоланню їх потенційних внутрішніх конфліктів. У контексті вказаної статті можна припустити, що трансакційні витрати можуть впливати на соціальний ефект соціальних підприємств, відповідно, і на соціальну ціну, яку вони будуть змушені платити. Наприклад, якщо організація не має достатніх ресурсів для виконання своєї соціальної місії через високі трансакційні витрати, це може призвести до обмеженого або недостатнього соціального впливу. На практичному рівні важливо збалансувати трансакційні витрати й соціальні досягнення, забезпечуючи належне розподілення ресурсів для досягнення максимального соціального ефекту.

Учені Дж. Калікта Е. Мозаковський [12, с. 740] досліджують вплив сталого розвитку на успішність краудфандингових проектів соціального підприємництва. Зокрема, вони вивчають, як орієнтація на сталий розвиток впливає на здатність підприємств залучати фінансові ресурси через краудфандинг. Згідно з дослідженням, трансакційні витрати можуть бути важливим аспектом краудфандингу для соціальних підприємств. При цьому здатність ефективно управляти цими витратами може вплинути на успішність залучення фінансових ресурсів, тобто підкреслюється важливість соціальної ціни трансакційних витрат. Отже, визначення соціальної ціни трансакційних витрат може стати корисним інструментом для оцінювання ефективності фінансового управління й досягнення соціальних цілей соціального підприємства.

Таким чином, аналіз указаних джерел виявив, що визначення соціальної ціни трансакційних витрат є складним завданням. Працюючи з різними соціальними групами та контекстами, необхідно враховувати різні фактори, що впливають на неї. Крім того, визначення соціальної ціни трансакційних витрат може бути суб'єктивним процесом, оскільки різні стейкхолдери можуть мати неоднакову оцінку та пріоритети щодо соціального впливу. Таким чином, для забезпечення об'єктивності й достовірності оцінки необхідно враховувати різні методи та підходи.

У статті «Toward a systems approach to social impact assessment» («На шляху до системного підходу до оцінювання соціального впливу») [13] автори присвятили особливу увагу про-

блемам зваженості й достовірності оцінювання соціального впливу. Запровадження системного підходу до цього процесу дає змогу врахувати взаємодію різних факторів та об'єднати різні методи оцінювання, забезпечуючи більш повну картину соціального впливу підприємства. Такий підхід дає можливість досягти більш точних та об'єктивних результатів, що є важливим для прийняття стратегічних рішень і досягнення соціальних цілей. При цьому зазначена робота є важливим внеском у галузь оцінювання соціального впливу й розвитку соціального підприємництва на основі соціального аудиту. Шляхом проведення соціального аудиту можна виявити складнощі, такі як недостатнє фінансування, правові або регуляторні обмеження, обмежений доступ до ринків або технологій, а також недостатня свідомість або розуміння соціального підприємництва. Це дає змогу розробити належні стратегії та рекомендації для покращення умов діяльності підприємств, забезпечення необхідної підтримки та стимулювання їх розвитку.

Сучасні дослідження в Україні розкривають роль соціального аудиту в реалізації соціальної відповідальності бізнесу. Окрім загальноорганізаційних питань проведення соціального аудиту, учені висвітлюють, як соціальний аудит дає змогу підприємствам передбачити можливі складнощі соціальної системи та неполадки і прийняти відповідні заходи для запобігання їм або їх вирішення. Зокрема, Л. Голінач і В. Дерій відзначають, що соціальний аудит є необхідним інструментом для підприємств, які прагнуть працювати ефективно й етично, ураховуючи весь спектр своєї відповідальності перед суспільством і довкіллям [14, с. 114]. Аудит соціальної відповідальності дає змогу оцінити й контролювати діяльність підприємства з погляду соціальних показників, таких як дотримання прав праці, соціальна справедливість, охорона здоров'я та безпека праці, вплив на довкілля та споживачів тощо. Приведення в норму цих показників може спричинити додаткові трансакційні витрати, а відтак і підвищення їх соціальної ціни. Тому можемо зробити висновок, що управління трансакційними витратами може бути значущим фактором для успіху соціального підприємництва.

Результати соціального аудиту слугують цінною інформацією для поліпшення управління, підтверджують дотримання стандартів і сприяють взаємодії зі стейкхолдерами. Крім того, комплексний зовнішній соціальний аудит спрямовує підприємство на досягнення соціальних цілей і сприяє сталому розвитку, забезпечуючи загальну вигоду для споживачів послуг, співробітників і суспільства. Це можна розглянути на прикладі низки соціальних підприємств, які здійснювали свою діяльність у рамках грантової програми «Жити на рівних» фонду «ВПЛИВ».

У рамках грантової програми «Жити на рівних» авторка провела дослідження (квітень-листопад 2020 року) соціальної ефективності організацій, що беруть участь у Програмі. У рамках аналізу ефективності реалізації грантових проєктів виявлено трансакційні витрати, що впливали на діяльність організацій. Незважаючи на початок робіт у період карантинних обмежень, 5 із 7 організацій-партнерів змогли розпочати свою діяльність, дотримуючись епідеміологічних вимог. Це дало можливість провести опитування бенефіціарів проєктів.

Також зазначимо, що грантодавець вимагав чітко сформульовану мету й завдання реалізації кожного проєкту, очікувані результати й план дій, а також урахувувати бюджет і систему оцінювання: програма сприяла впровадженню процесу моніторингу й оцінювання в діяльність організацій. Фаховий супровід включав консультації з бухгалтерами, юристами та менеджерами. Проєкти отримували консультації оцінювачів і соціологічну підтримку від ГО «Центр соціального аудиту».

Опитування бенефіціарів проєктів проведено в рамках запровадженої системи моніторингу й оцінювання, використовуючи різні методи опитування, такі як: онлайн-анкетування, фокус-групові та індивідуальні інтерв'ю. У дослідженні брали участь близько 100 осіб із різних регіонів України, а для кожного проєкту використовувався індивідуальний план досліджень та інструментарій оцінювання. Використання платформи Google Forms дало змогу провести онлайн-анкетування, а засоби відеозв'язку використовувалися для фокус-групових опитувань і комунікації з організаціями-партнерами. Також використано стандартизовану анкету САТІ для оцінювання якості надання послуг однією з організацій.

Основні труднощі й обмеження, з якими зіткнулися протягом реалізації опитувань, виникали через погану якість зв'язку та складність сприйняття на слух, що вимагало повторення запитань інтерв'юерами. Також затяжною була комунікація з керівниками проєктів-партнерів, що призводило до часових затримок у вирішенні питань та обмежень відповідей. Під час фокус-груп відсутність можливості фіксації невербальних реакцій і відключення камер респондентами ускладнювали аналіз міміки й емоцій, а також впливали на активність і зацікавленість респондентів. При цьому кожен проєкт неодмінно потребував індивідуального підходу до оцінювання з урахуванням специфіки й об'єктивних факторів, а оцінка включала якісні та кількісні показники. Дослідження оцінювало соціальну ефективність проєктів у рамках грантової програми «Жити на рівних» і виявляло трансакційні витрати, які впливають на діяльність організацій.

Результати оцінювання свідчать про те, що проєкти успішно виконали свої зобов'язання перед Фондом і мають велике соціальне значення для бенефіціарів. Організації, що оцінені, надали високоякісні послуги й допомогли покращити фізичний стан і соціалізацію отримувачів послуг. Ця ситуація призвела до позитивних змін як у їхньому власному житті, так і житті їхніх сімей. Однак з появою пандемії COVID-19 деякі організації були змушені припинити групові заняття й обмежити свою активність у «червоній зоні».

Оцінювання трансакційних витрат допомагає вчасно реагувати на потреби бенефіціарів і коригувати послуги, якщо клієнти незадоволені. Воно також дає змогу передбачати ризики й мінімізувати їх у процесі реалізації проєкту. Ефективне планування всіх етапів і розподіл ресурсів є важливими аспектами оцінювання. Крім того, оцінювання сприяє розвитку можливості масштабування проєктів і завжди стимулює постійне покращення якості й результативності.

Трансакційні витрати, пов'язані з моніторингом та оцінюванням, відіграють важливу роль у розвитку соціальних підприємств, забезпечуючи ефективну організацію діяльності грантових проєктів. Упровадження МіО є ключовою трансакційною витратою, яка принесе ефективність у довгостроковій перспективі й дасть змогу організаціям стати сильнішими. Такі витрати включають ресурси, витрачені на процеси оцінювання, моніторингу та звітування, що сприяє впровадженню контролю й розвитку культури звітування. Оцінювання та моніторинг допомагали соціальним підприємствам зрозуміти їх продуктивність, зміцнювати сильні й слабкі сторони та приймати обґрунтовані рішення для стратегічного розвитку. Витрати на МіО є інвестицією в якість та ефективність, сприяють підвищенню прозорості й відповідальності, а також допомагають досягти соціальних і громадських цілей. Це ціна в грошовому вираженні, яку заплатив Фонд, на протизвагу соціальній ціні, яку він міг би понести у вигляді втрат, якби новостворені соціально значимі підприємства перестали функціонувати.

На основі досвіду програми «Жити на рівних» у 2020 році впроваджена система моніторингу й оцінювання нових проєктів на 2021 рік. Це зроблено для покращення управління та контролю трансакційних витрат проєктів і забезпечення їх ефективності. Програма «Жити на рівних» 2020 року надала цінний досвід у сфері соціальних проєктів, який використано для вдосконалення методології оцінювання нових проєктів. Нові проєкти, запуснені в програмі на 2021 рік, були більш детально оцінені й моніторилися, щоб виміряти їхній вплив і результативність. Упровадження оцінювання дало можливість аналізувати кожен

проект, вимірювати його соціальний вплив і приймати обґрунтовані рішення. Ця система оцінювання стала більш об'єктивною та ефективною в досягненні соціальних цілей. Урахування трансакційних витрат допомогло БФ «ВПЛИВ» краще контролювати та звітувати про витрати на проекти, а також зробило процес прийняття рішень щодо фінансування нових проектів більш обґрунтованим і прозорим. Залучення експертів для оцінювання трансакційних витрат дало змогу отримати незалежну оцінку соціальної цінності цих витрат і запобігло можливим конфліктам інтересів.

Таким чином, на наш погляд, одним із показників успішної роботи соціальних підприємств в українських реаліях є розроблення й упровадження практик моніторингу та оцінювання в їх функціональні структури. Систематичне використання оцінювання, зокрема, через оцінювання соціальної ціни трансакційних витрат, як показало дослідження, може мати помітні позитивні наслідки для соціально значимих організацій.

Оцінювання соціальної ціни трансакційних витрат полягає у вимірюванні вартості процесів і ресурсів, які залучаються в соціальне підприємство для досягнення своїх цілей. Це дає змогу виявити ефективність та економічну доцільність витрат, пов'язаних із залученням ресурсів, виконанням проектів і забезпеченням певних послуг чи програм. Оцінювання соціальної ціни трансакційних витрат також сприяє підвищенню транспарентності й відповідальності організації перед донорами, громадою та іншими зацікавленими сторонами. Результати оцінювання можуть бути використані для звітності, підвищення довіри до проектів і залучення нових джерел фінансування. Це дає змогу оцінювати ефективність та економічну доцільність використання ресурсів, забезпечити ефективне використання коштів і досягнення соціальної мети організації.

Висновки. Дослідження методів визначення соціальної ціни трансакційних витрат соціальних підприємств є актуальним і важливим напрямом сучасних соціологічних досліджень. Автори, які займаються цією темою, використовують комплексні підходи до оцінювання, що дають змогу визначити ефективність і соціальну цінність діяльності соціальних підприємств. Ці дослідження важливі для подальшого розвитку соціального підприємництва й забезпечення ефективного використання ресурсів соціальних підприємств у досягненні соціальних цілей і покращенні благополуччя суспільства.

Дослідження методологічних підходів до визначення соціальної ціни трансакційних витрат соціальних підприємств спрямовані на розуміння економічної та соціальної цінності їхньої діяльності. Зважаючи на те що соціальні підприємства зазвичай працюють у секторі

з низькими ринковими цінами, установлення соціальної ціни є важливим завданням для визначення їхньої ефективності та впливу на суспільство.

З огляду на важливість соціальної місії соціальних підприємств, проведення соціального аудиту й оцінювання соціального ефекту можуть допомогти зберегти й підтримати довіру до соціально значимого бізнесу. Дослідження можуть використовуватися як інструмент для зміцнення взаємодії між суспільством і підприємствами, а також для досягнення більш екологічної та соціально відповідальної економіки. При цьому об'єктивна оцінка результатів діяльності зазначених організацій полягає у важливості виявлення їхнього внеску в розв'язання певних соціальних викликів. Соціальне підприємництво – яскравий приклад такого об'єкта, адже аналіз його діяльності може бути джерелом збагачення соціологічного знання.

Оцінювання соціальної ціни трансакційних витрат на прикладі грантових проектів, що фінансував фонд «ВПЛИВ», виявило практичне значення дослідження. Воно продемонструвало вимірювання вартості процесів і ресурсів, які залучаються в соціальне підприємство для досягнення своїх цілей. Це дало змогу з'ясувати ефективність та економічну доцільність витрат, пов'язаних із залученням ресурсів, виконанням проектів і забезпеченням певних послуг чи програм. Оцінювання соціальної ціни трансакційних витрат також сприяло підвищенню транспарентності й відповідальності організацій перед донорами, громадою та іншими зацікавленими сторонами. Результати оцінювання можуть бути використані для звітності, довіри й залучення нових джерел фінансування. Це дає змогу оцінювати ефективність та економічну доцільність використання ресурсів, забезпечити ефективне використання коштів і досягнення соціальної мети організації. Таким чином, аналіз методологічних підходів до визначення соціальної ціни трансакційних витрат є ключовим інструментом для ефективного управління реалізацією діяльності соціальних підприємств.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ethical Consumer Market Report. 2021. URL: https://research.ethicalconsumer.org/sites/default/files/inline-files/EC_Market_Report_2021.pdf (accessed: 29.09.2023).
2. Global Compact Network Ukraine: 17 Sustainable Development Goals. 2015. URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/> (Accessed September 29, 2023).
3. Cooperatives Europe: Joining Social Economy Forces towards Community development, Connected societies, Co-creation of knowledge and Collaborative education practices. 2021. URL: <https://coopseurope.coop/partnerships/se4ces/> (accessed: 29.09.2023).

4. Шепель Н. Аналітичний огляд концептуальних підходів до визначення транзакційних витрат у соціо-гуманітарному дискурсі. *Соціологічні студії*. 2023. № 1 (22). С. 26–33. URL: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2023-01-26-33> (дата звернення: 30.09.2023).
5. Coase R.H. The Problem of Social Cost. *The Journal of Law & Economics*. 1960. Vol. 3. P. 1–44. URL: <http://www.jstor.org/stable/724810> (accessed: 29.09.2023).
6. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / пер. з англ. М. Козуба, А. Галушки. Київ : Ніка-Центр, 2007. 424 с.
7. Дюк А. Засади формування соціальної відповідальності і визначення соціальної ціни виробництва в сільськогосподарських підприємствах. *Економічний дискурс*. 2020. № 1 (2). С. 7–19. URL: <https://doi.org/10.36742/2410-0919-2020-2-1> (дата звернення: 30.09.2023).
8. Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. *Сторінки історії*. 2017. № 37. URL: [doi:10.20535/2307-5244.37.2014.90285](https://doi.org/10.20535/2307-5244.37.2014.90285) (дата звернення: 30.09.2023).
9. Ільченко В.М. Соціальне підприємництво як індикатор свідомості суспільства. *Економічний простір*. 2022. № 178. С. 46–50. URL: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/178-7> (дата звернення: 30.09.2023).
10. Weaver R.L. The Impact of COVID-19 on the Social Enterprise Sector. *Journal of Social Entrepreneurship*. 2023. № 14 (2). С. 177–185. URL: <https://doi.org/10.1080/19420676.2020.1861476> (accessed: 29.09.2023).
11. Child C. Whence Paradox? Framing Away the Potential Challenges of Doing Well by Doing Good in Social Enterprise Organizations. *Organization Studies*. 2019. № 41 (8). P. 1147–1167. URL: <https://doi.org/10.1177/0170840619857467> (accessed: 29.09.2023).
12. Calic G., Mosakowski E. Kicking off social entrepreneurship: How a sustainability orientation influences crowdfunding success. *Journal of Management Studies*. 2016. № 53. P. 738–767. URL: <https://doi.org/10.1111/joms.12201> (accessed: 29.09.2023).
13. Hervieux C., Voltan A. Toward a systems approach to social impact assessment. *Social Enterprise Journal*. 2019. Vol. 15. № 2. P. 264–286. URL: <https://doi.org/10.1108/SEJ-09-2018-0060> (accessed: 29.09.2023).
14. Голінач Л.І. Сутність соціального аудиту в процесі утвердження соціальної відповідальності бізнесу. *Економічний аналіз*. 2014. Т. 18. № 2. С. 113–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2014_18%282%29__16 (дата звернення: 30.09.2023).

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО ПРОФІЛАКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS OF SOCIAL AREA FOR THE PREVENTION OF SOCIAL DISADAPTATION OF GIFTED HIGH SCHOOL STUDENTS

У статті проаналізовано різні підходи до визначення феномену «обдарованість» як якісно своєрідного поєднання здібностей, від якого залежить можливість досягнення більшого чи меншого успіху у виконанні тієї чи іншої діяльності. Виявлено труднощі, пов'язані з особистісними рисами характеру обдарованих школярів (чутливість, активність, неадекватність самооцінки та труднощі, пов'язані з впливом мікросоціуму (відчуття дискомфорту у класі, конфлікти з однолітками, відчуття незадоволеності або, навпаки, переоцінювання власної діяльності, нехтування досягненнями інших дітей, нетерпимість до дітей, які проявляють низький рівень інтелектуальних здібностей, з якими стикаються обдаровані старшокласники у процесі їх соціалізації)). Розкрито поняття соціальної дезадаптації обдарованих учнів як нездатності і неможливості учня знайти в просторі шкільного навчання своє місце, щоб він міг бути прийнятий таким, яким він є, зберігаючи і розвиваючи свою індивідуальність, потенціал і можливості для самореалізації. Дано авторське визначення поняття «підготовка майбутніх соціальних фахівців до профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників» як процесу набуття здобувачами під час навчання необхідних знань, умінь, навичок, досвіду щодо сутності, особливостей, форм, методів та технологій здійснення профілактичної роботи з дезадаптованими обдарованими учнями, а також можливості відтворювати їх у майбутній професійній діяльності. Визначено готовність як результат процесу підготовки майбутніх соціальних фахівців до профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників. Уточнено аспекти підготовки майбутніх соціальних фахівців до профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників (створення гуманістично спрямованого освітнього середовища, збільшення можливостей для здійснення практичної підготовки майбутніх фахівців через організацію їхньої волонтерської діяльності у різних соціальних інституціях партнерської мережі, підвищення особистісної готовності майбутніх фахівців до профілактичної діяльності з дезадаптації обдарованих старшокласників через розвиток їхнього творчого потенціалу, забезпечення розвитку спеціальних умінь та навичок роботи з профілактики дезадаптації обдарованих старшокласників за допомогою створення середовища для професіоналізації під час практики та здійснення наукових дослі-

джен). З'ясовано особливості професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників до профілактики дезадаптації обдарованих старшокласників. Схарактеризовано компоненти готовності майбутніх соціальних фахівців до профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників (когнітивний, мотиваційно-особистісний, діяльнісний).

Ключові слова: обдарованість, старшокласники, соціальна дезадаптація, профілактика соціальної дезадаптації, підготовка майбутнього соціального фахівця, готовність майбутнього соціального фахівця.

The article analyzes various approaches to defining the phenomenon of "giftedness" as a qualitatively peculiar combination of abilities, which depends on the possibility of achieving greater or lesser success in performing one or another activity; difficulties associated with the personality traits of gifted schoolchildren were revealed (sensitivity, activity, inadequacy of self-esteem and difficulties associated with the influence of micro-society (a feeling of discomfort in the classroom, conflicts with peers, a feeling of dissatisfaction, or, on the contrary, overestimation of one's own activities, neglect achievements of other children, intolerance of children who show a low level of intellectual abilities, which gifted high school students encounter in the process of their socialization); the concept of social maladjustment of gifted students is revealed as the inability and impossibility of the student to find his place in the space of school education, so that he can be accepted as he is, preserving and developing his individuality, potential and opportunities for self-realization; the author's definition of the concept of "training of future social specialists for the prevention of social maladjustment of gifted high school students" is given as a process of acquisition by students during training of the necessary knowledge, abilities, skills, experience regarding the essence, features, forms, methods and technologies of preventive work with maladjusted gifted students, and as well as opportunities to reproduce them in future professional activities; preparedness is determined as a result of the process of training future social specialists for the prevention of social maladjustment of gifted high school students; the aspects of training future social specialists to prevent social maladjustment of gifted high school students are specified: creation of a humanistically oriented educational environment; increasing opportunities for practical training of future specialists through the organization of their volunteer activities in various social institutions of the partner network; increas-

УДК 37.013.42:316.624

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.4>

Єсіна Н.О.

к.пед.н.,
доцент кафедри соціальної роботи
і соціальної педагогіки
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Стрельнікова О.О.

к.соціол.н.,
доцент кафедри політології, соціології
і культурології
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

ing the personal readiness of future specialists for preventive activities against the maladaptation of gifted high school students through the development of their creative potential; ensuring the development of special abilities and skills for the prevention of maladjustment of gifted high school students by creating an environment for professionalization during practice and conducting scientific research; the peculiarities of the professional training of future social pedagogues

and social workers for the prevention of maladjustment of gifted high school students were clarified; the components of the readiness of future social specialists to prevent social maladjustment of gifted high school students are characterized: cognitive, motivational and personal; active.

Key words: *giftedness, high school students, social maladaptation, prevention of social maladaptation, training of future social professional, readiness of future social professional.*

Актуальність. На сучасному етапі розвитку України відбуваються зміни в економічному, політичному та соціальному житті. Усе це ускладнюється повномасштабним вторгненням російської федерації до нашої країни. Саме ці зміни сприяли появі нових соціальних проблем, які позначилися на вихованні, освіті та соціальному формуванні старшокласників, а саме обдарованих. Обдаровані особистості – це один з важливих ресурсів держави і суспільства, що становить культурний та науковий потенціал України, від розвитку якого залежить існування і добробут суспільства в майбутньому. Дані соціологічних досліджень свідчать про те, що лише 2–3% дорослих людей на Землі володіють видатними здібностями, а от серед дітей шкільного віку обдарованих більше – 8–10%. Цікаво, що чим діти молодші, тим частіше вони проявляють ознаки незвичайних здібностей [16]. З дорослішанням обдарованість у багатьох знижується і навіть зникає. Частина вини за втрачені дарування лежить на оточенні дитини, яке своєчасно не роздивилося і не створило сприятливі умови для розвитку її творчого потенціалу.

Отже, перед суспільством та державою постала необхідність у створенні механізмів адаптації таких дітей у сучасному суспільстві, що допоможе попередити випадки нерозуміння та конфліктів обдарованих учнів в умовах загальноосвітніх навчальних закладів, а також забезпечить соціально-педагогічний супровід дитячої обдарованості від дошкільнят до старшокласників.

При цьому ефективність здійснення такої діяльності залежить, з одного боку, від комплексності, а з іншого, – від професіоналізму суб'єктів, зокрема соціальних працівників та соціальних педагогів, які мають значний ресурсний потенціал щодо ефективного вирішення зазначеної проблеми, тому під час професійної підготовки майбутніх соціальних фахівців має бути забезпечена їхня готовність до роботи з профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей підготовки майбутнього соціального фахівця до профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури засвідчив, що проблему

обдарованості вивчали К. Андросович [1], Н. Бельська [2], О. Буров [2], В. Вербицький [5], Л. Карпова [8], В. Кузьменко [2], С. Куровська [11], О. Степована [12]. Питання дезадаптації та профілактику девіацій розглядали І. Зверєва [7], Ю. Клименюк [9], Л. Токарева [13], Р. Шульгіна [15]. Теорію та практику підготовки майбутніх соціальних фахівців до роботи з обдарованими підлітками висвітлили Р. Вайнола [3], М. Васильєва [4], М. Волошенко [6], В. Костіна [10], І. Романова [4], З. Фалінська [14].

Аналіз останніх наукових досліджень свідчить, що не має єдиного тлумачення поняття «обдарованість». Існує декілька підходів до визначення цього феномену.

На думку, Л. Карпової, обдарованість – це системна якість психіки, що розвивається протягом життя, яка визначає можливість досягнення людиною більш високих результатів в одному чи кількох видах діяльності порівняно з іншими людьми» [8, с. 52]. Отже, Р. Шульгіна розглядає обдарованість як «якісно своєрідне поєднання здібностей, від якого залежить можливість досягнення більшого чи меншого успіху у виконанні тієї чи іншої діяльності» [14, с. 58].

Так, К. Андросович до характеристик, що визначають обдарованість, відносить п'ять чинників [1, с. 27]: високий рівень загального інтелекту, наявність спеціальних здібностей, певні особистісні особливості, вплив середовища, щасливий випадок. На думку автора, успіх залежить від наявності всіх цих чинників, тоді як відсутність хоча б одного може призвести до невдачі.

О. Буров [2], В. Кузьменко [2], Н. Бельська [2] визначають обдарованість як системну якість психіки, що розвивається впродовж життя і визначає можливість досягнення людиною більш високих (надзвичайних, неабияких) результатів в одному або декількох видах діяльності порівняно з іншими людьми [2, с. 39]. Автори зазначають, що обдарованість, по-перше, розвивається протягом життя і є динамічною характеристикою особистості; по-друге, вона виявляється у діяльності та за результатами її здійснення, що є природним. Отже, під час визначення видів обдарованості дослідники справедливо використовують види діяльності, в яких виявляються високі досягнення та результати.

В. Вербицький пов'язує обдарованість саме з інтелектом людини та визначає інтелектуальну обдарованість як особливе динамічне утворення, у структуру якого входять інтелект, креативність, духовність. Автор зауважує, що поряд із самостійністю цих компонентів існує взаємозв'язок між ними, взаємодія та взаємовплив їх одне на одного. Він вважає, що у структуру інтелектуальної обдарованості входять три таких компоненти: інтелект, креативність, духовність. В. Вербицький звертає увагу на те, що саме духовність становить системотвірний фактор обдарованості. Беручи до уваги складний і динамічний характер обдарованості, дослідник робить припущення, що існує вплив на вияв обдарованості як внутрішніх психологічних факторів, так і зовнішніх культурно-психологічних факторів, взаємодія яких призводить до розвитку обдарованості і проявляється в діяльності [2, с. 4].

На основі аналізу наукових праць Ю. Клименюк [9], С. Куровської [11], О. Степованої [12] ми виділяємо труднощі, з якими стикаються обдаровані старшокласники у процесі їх соціалізації:

1) труднощі, пов'язані з особистісними рисами характеру обдарованих школярів (чутливість, активність, неадекватність самооцінки) [9, с. 47];

2) труднощі, пов'язані з впливом мікросоціуму (відчуття дискомфорту у класі, конфлікти з однолітками, відчуття незадоволеності або, навпаки, переоцінювання власної діяльності, нехтування досягненнями інших дітей, нетерпимість до дітей, які проявляють низький рівень інтелектуальних здібностей) [12, с. 8]. Таким чином, труднощі соціалізації обдарованих учнів залежать як від їхніх особистісних рис, так і від їхньої соціалізації загалом.

Соціальна дезадаптація – це часткова або повна втрата особистістю здатності пристосуватися до умов соціального середовища, а також порушення взаємодії індивіда з ним, що характеризується неможливістю відтворити свої уміння, здібності, таланти.

Науковці та практики у галузі соціальної роботи Р. Вайнола [3], В. Костіна [10] вважають соціальну дезадаптацію наслідком дії стресової проблемної ситуації у житті особистості, що призводить до руйнування адаптаційного бар'єру й випадіння з соціального оточення, та характеризують її як «невміння дітей та підлітків здійснювати притаманні віку форми діяльності» [10, с. 411].

Аналіз соціально-педагогічних досліджень М. Волошенко [6], Л. Карпової [8] показав, що поняття «дезадаптація» визначається як «стан індивіда, за якого він виявляється неспроможним задовольнити власні потреби, самоствердитись і самоактуалізуватись прийнятним для даного середовища засобом, тому він або

зазнає страждань, або порушує встановлені норми та правила поведінки та задовольняє свої потреби таким способом, що завдає шкоди йому, природному середовищу або суспільству» [8, с. 331].

І. Зверева розглядає дезадаптацію індивіда як процес порушення соціальної адаптації, коли «поведінка індивіда перестає бути адекватною вимогам оточення, він втрачає можливість задовольнити базові <...> потреби, а збереження подібної ситуації загрожує соціальному або фізичному існуванню індивіда, але покращити її самостійно він не може» [7, с. 331]. Вона зазначає, що є два шляхи виникнення соціальної дезадаптації: 1) результат різкої зміни умов середовища, до якої індивід виявляється неготовим; 2) результат тривалого негативного впливу середовища або власної поведінки [7, с. 332]. Серед наслідків соціальної дезадаптації дослідники виділяють соціальну ізоляцію, втрату соціального статусу або соціально корисних зв'язків, девіантну або саморуйнівну поведінку тощо.

Деяко інше поняття «дезадаптація обдарованих учнів» – це більш вузьке поняття, що передбачає нездатність і неможливість учня знайти в просторі шкільного навчання своє місце, щоб він міг бути прийнятний таким, яким він є, зберігаючи і розвиваючи свою індивідуальність, потенціал і можливості для самореалізації [9, с. 49]. Для вирішення даної проблеми необхідна комплексна та якісна підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактики даного явища. Отже, соціальний працівник працює з людьми, що вимагає ґрунтовних знань у різних сферах суспільного життя, а ефективність такої роботи багато в чому залежить від самого фахівця, а саме від його вмінь, навичок та особистісних якостей, тобто від його професіоналізму та професійної підготовки.

Так, М. Волошенко трактує професійну підготовку майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки як «цілеспрямований процес формування у них знань, умінь, навичок, якостей і практичного досвіду, необхідних для успішного вирішення завдань професійної соціальної роботи з зазначеною категорією клієнтів» [6, с. 56].

На думку З. Фалинської, професійна підготовка соціальних педагогів – це «процес формування фахівця нового типу, здатного швидко й адекватно реагувати на зміни, що відбуваються у суспільстві, компетентно вирішувати соціально-педагогічні проблеми в усіх типах та видах навчально-виховних установ і закладів соціальної роботи та на всіх рівнях управління» [14, с. 16].

Р. Шульгіна розглядає професійну підготовку соціальних фахівців до профілактичної роботи з соціальною дезадаптацією обдарованої

молоді як комплексу систему знань, умінь та навичок, необхідних для покращення процесу адаптації обдарованих старшокласників, створення сприятливих умов для їх всебічного розвитку та покращення взаємостосунків у колективі однолітків [15, с. 59].

Аналіз теоретико-методичних питань підготовки соціальних фахівців у наукових працях Р. Вайноли [3], М. Волошенко [6], З. Фалінської [14] дозволив визначити поняття «*підготовка майбутніх соціальних фахівців до профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників*» як процес набуття здобувачами під час навчання необхідних знань, умінь, навичок, досвіду щодо сутності, особливостей, форм, методів та технологій здійснення профілактичної роботи з дезадаптованими обдарованими учнями, а також можливості відтворити їх у майбутній професійній діяльності.

Результатом процесу підготовки майбутніх соціальних фахівців до професійної діяльності з профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників визначено готовність здобувачів до здійснення такої роботи, задля досягнення якої потрібно реалізувати такі важливі аспекти підготовки: 1) створення гуманістично спрямованого освітнього середовища, що сприятиме формуванню загальної професійної компетентності майбутніх фахівців у профілактичній діяльності з дезадаптації обдарованих старшокласників; 2) збільшення можливостей для здійснення практичної підготовки майбутніх фахівців через організацію їхньої волонтерської діяльності у різних соціальних інституціях партнерської мережі; 3) підвищення особистісної готовності майбутніх фахівців до профілактичної діяльності з дезадаптації обдарованих старшокласників через розвиток їхнього творчого потенціалу; 4) забезпечення розвитку спеціальних умінь та навичок для роботи з профілактики дезадаптації обдарованих старшокласників за допомогою створення середовища для професіоналізації під час практики та здійснення наукових досліджень.

Нами виділено такі компоненти готовності майбутніх соціальних фахівців до профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників: *когнітивний* (оволодіння теоретичними знаннями з профілактики дезадаптації обдарованих старшокласників, освоєння психологічних, фізіологічних особливостей старшокласників, вивчення форм, методів та технологій профілактики дезадаптації обдарованих старшокласників); *мотиваційно-особистісний* (формування у соціальних фахівців спонукань до професійної діяльності з профілактики дезадаптації обдарованих старшокласників та професійних цінностей, що забезпечують успішність діяльності майбутніх соціальних фахівців з профілактики дезадаптації

тації обдарованих старшокласників); *діяльнісний* (оволодіння вміннями та навичками застосовувати на практиці прийоми, засоби та технології профілактики дезадаптації обдарованих старшокласників).

Особливостями професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників до профілактики дезадаптації обдарованих старшокласників визначено такі: особливості змісту підготовки залежно від рівня розвитку проблеми в обдарованій особі, особливості підготовки суб'єктів соціально-педагогічної діяльності до профілактичної діяльності з вразливим контингентом, особливості підготовки до здійснення профілактики в закладах загальної середньої освіти» [170, с. 409].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, якісна підготовка майбутнього соціального фахівця з профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників базується на ґрунтовних теоретичних знаннях, практичних умінь та навичках, які мають формуватися та вдосконалюватися у них протягом всієї професійної діяльності.

Перспективним напрямом подальшої дослідницької діяльності є теоретична розробка, обґрунтування та експериментальна перевірка методичного забезпечення з профілактики соціальної дезадаптації обдарованих старшокласників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психологічні та соціальні чинники адаптації обдарованої особистості в умовах інформаційно-освітнього середовища закладів загальної середньої освіти : методичний посібник / К.А. Андросович, Г.В. Ільїна, Л.І. Ткаченко, І.О. Якимова. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2021. 138 с.
2. Методичні засади діагностики академічної обдарованості учнів загальноосвітньої школи : монографія / Буров О.Ю., Бельська Н.А., Кузьменко В.У. ; за ред. О.Ю. Бурува. Київ : Інформаційні системи, 2012. 202 с.
3. Вайнола Р.Х. Класифікаційні підходи до характеристики технологій соціальної та соціально-педагогічної роботи. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2014. № 1. С. 12–18.
4. Васильєва М.П., Романова І.А. Використання сучасних дидактичних методів у підготовці майбутніх соціальних працівників. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Том. 2. № 13. С. 187–190.
5. Вербицький В.В. Формування практичного інтелекту учнів в умовах позашкільного еколого-натуралістичного закладу. *Рідна школа*. 2019. № 12. С. 3–5.
6. Волошенко М.О. Профілактично-корекційна робота з підлітками девіантної поведінки : навчальний посібник. Одеса : Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2017. 130 с.
7. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. 2-ге видання / за заг. ред. І.Д. Звереві. Київ ; Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.

8. Карпова Л.Г. Обдарованість як соціально-педагогічна проблема. *Вісник Черкаського університету*. 2018. № 13. С. 50–56.
9. Клименюк Ю.М. Обдаровані діти, їх виявлення та діагностика. *Проблеми освіти*. 2015. С. 46–50.
10. Костіна В.В. Особливості професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників до профілактики дезадаптації учнів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : збірник наукових праць. Запоріжжя : КПУ, 2018. Вип. 53 (106). С. 400–412.
11. Куровська С.М. Обдарована дитина і сім'я. Київ : Білий Вітер, 2019. 423 с.
12. Степована О. Обдаровані діти – великі таланти. *Соціальний педагог*. № 11. 2019. С. 7–8.
13. Токарева Л. Соціалізація і розвиток обдарованого учня. *Соціальна педагогіка і психологія*. 2006. № 1 (15). С. 94–102.
14. Фалінська З.З. Волонтерська практика в системі професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2013. Вип. 29. С. 230–232.
15. Шульгіна Р.А. Обдаровані діти в освітньому просторі сучасного навчального закладу. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*. 2012. № 3. С. 56–60.
16. Learning Environments Research. An International Journal. *Дослідження навчального середовища*. URL: <https://www.springer.com/journal/10984>.

ТРАНСПОРТ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

TRANSPORT AS AN OBJECT OF SOCIOLOGICAL ANALYSIS

У статті розглядаються особливості транспорту як об'єкта соціологічного аналізу. Авторами показано, що в сучасних умовах розвитку суспільства транспорт постійно розвивається, а його роль є важливою для забезпечення розвитку та підтримки життєдіяльності людей у суспільстві, соціально-економічного розвитку країн, підтримки регіональної та глобальної співпраці та інтеграції. Транспорт є сукупністю засобів, призначених для переміщення людей, вантажів у територіальному просторі.

У контексті соціологічного аналізу вивчення транспорту передбачає комплексне дослідження впливу транспортних систем, засобів пересування та особливостей їхнього використання на суспільство і соціальні процеси. Представники соціологічної науки вивчають різні соціальні аспекти транспорту. Зокрема, вчені проводять: аналіз потреб, цінностей, специфіки соціальної взаємодії користувачів, персоналу транспортних служб та підприємств; дослідження особливостей користування громадським та приватним транспортом; аналіз впливу доступності транспорту на соціальну мобільність; вивчення явища соціальної нерівності користувачів різних видів транспорту та доступу до різних видів транспортних послуг, що впливає на можливості та задоволення потреб індивідів, зокрема в освіті, медицині, професійній діяльності, організації дозвілля тощо; дослідження культури споживання, соціальних практик, звичок, стилю життя індивідів, соціальних груп та спільнот, що обумовлюються особливостями користування різними видами транспорту та транспортних послуг; вивчення ролі та можливостей транспорту у процесі соціокультурної взаємодії між представниками різних регіонів, національностей, культур тощо.

У сучасних умовах транспорт виконує важливу роль та різні функції, зокрема соціальні. Це зумовлює актуальність досліджень і потребує уваги представників різних галузей знань, зокрема транспортної інженерії, логістики, екології, урбаністики, соціології, психології, інформаційних технологій у транспорті, економіки тощо. Дослідження транспорту передбачають вивчення різних аспектів транспортної системи, зокрема ефективності, функціонування, безпеки, перспектив розвитку, впливу на екологію, соціальних та економічних наслідків, оптимізації транспортних мереж, планування та управління тощо.

Ключові слова: транспорт, функції транспорту, транспортна система, інфра-

структура транспорту, доступність, переміщення, мобільність, соціальна взаємодія, суспільство.

The article discusses the characteristics of transport as an object of sociological analysis. The authors demonstrate that in modern conditions of social development, transport is constantly evolving, and its role is crucial for ensuring the development and maintenance of people's livelihoods in society, the socio-economic development of countries, support for regional and global cooperation and integration. Transport is a set of means designed for the movement of people and goods in territorial space. In the context of sociological analysis, the study of transport involves a comprehensive examination of the impact of transport systems, means of transportation, and their use on society and social processes. Representatives of sociological science study various social aspects of transport, including: the analysis of the needs, values, specifics of social interaction of users, personnel of transport services and enterprises; research of the characteristics of using public and private transport; analysis of the impact of transport accessibility on social mobility; study of the phenomenon of social inequality among users of different types of transport and access to various types of transport services, affecting the opportunities and satisfaction of individuals, particularly in education, medicine, professional activities, leisure, and more; examination of consumption culture, social practices, habits, lifestyle, and social groups and communities determined by the features of using various types of transport and transport services; study of the role and possibilities of transport in the process of sociocultural interaction between representatives of different regions, nationalities, cultures, and more.

In modern conditions, transport plays an important role and performs various functions, including social ones, which determines the relevance of research and requires the attention of representatives from various fields of knowledge, such as transport engineering, logistics, ecology, urban planning, sociology, psychology, information technology in transport, economics, and more. Transport studies involve the examination of various aspects of the transport system, including efficiency, functioning, safety, development prospects, environmental impact, social and economic consequences, optimization of transport networks, planning, and management, among other things.

Key words: transport, transport functions, transport system, transport infrastructure, accessibility, mobility, social interaction, society.

УДК 316.1:62

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.5>

Литовченко І.В.

к.філос.н.,

доцент кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій
Національний авіаційний університет

Левченко А.О.

магістрантка кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій
Національний авіаційний університет

Постановка проблеми. Транспорт є важливою частиною світової економіки та соціальним інститутом сучасного суспільства, що задовольняє потреби населення у переміщенні. Він став невід'ємною частиною життя людей, впливаючи на їхню реальність, пронизує практично всі види людської діяльності.

В умовах розвитку сучасного суспільства транспорт виконує важливі функції в усіх сфе-

рах суспільного життя. Він підвищує ефективність суспільного виробництва, створює умови для раціонального розміщення продуктивних сил на території країни з урахуванням специфіки місцезнаходження підприємств, джерел сировини, споживачів тощо, сприяє розвитку міжнародних відносин та взаємодій, торгівлі, туризму, сільського господарства, а також вирішенню соціальних питань, пов'язаних

із професійною, освітньою, культурною, дозвільною та іншими видами діяльності. Отже, транспорт є важливою соціальною системою суспільства і займає важливе місце в соціально-територіальній, просторовій організації людей. Важливо зауважити, що в сучасному урбанізованому світі місто є формою організації соціального життя, без якої не може існувати сучасне суспільство, а транспорт є важливим інструментом, за допомогою якого це соціальне життя можливо організувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-економічні аспекти транспорту вивчаються представниками різних галузей наукового знання – соціології, економіки, урбаністики, географії, психології, права, транспортної інженерії, екології, логістики тощо. Теоретичним та практичним аспектам розвитку міжнародних транспортних мереж присвячені дослідження таких провідних вітчизняних та західних вчених: А. Сміта, Д. Прейгера, Н. Соловійова, С. Тавридовича, О. Соколова, Н. Ткаченко, О. Фастовець, О. Шестак, Р. Харрінгтона, Б. Хойла, Ф. Цепеліна, О. Чубукова, Г. Зіммеля, Е. Гідденса, Р. Парка, Х. Хойта, Д. Бодена, Х. Молоча, Д. Стівенсона, Г. Форда, Р. Моузеса, Н-Ж. Кюньо, К. Бенца та інших. Дослідженням соціальних аспектів транспорту присвячені наукові праці Ю. Яковенка, А. Яковенко, О. Хомерікі, О. Михайлича, В. Ніколаєнка, І. Литовченко, М. Стригуль. Також до вивчення проблеми транспорту долучались Л. Яцківський, М. Дмитриченко, І. Кельман, Є. Вільковський, які зосереджувались на особливостях функціонування транспортної системи в умовах воєнних конфліктів.

Постановка завдання. Мета статті – охарактеризувати транспорт як об'єкт соціологічного аналізу в умовах розвитку сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах сучасного суспільства дослідження транспорту має важливе значення для розвитку соціального становища та підвищення життєвого рівня населення. Транспорт відіграє важливу роль у житті суспільства, забезпечуючи переміщення людей та товарів по всьому світу. Транспорт – це сукупність засобів і систем, що використовуються для переміщення людей, вантажів та інших матеріальних ресурсів у територіальному просторі. Транспорт – це необхідний і об'єктивно існуючий соціальний інститут, що стає невід'ємною частиною життя людей у сучасних умовах. Він тісно увійшов у повсякденну реальність людей, в її системи і структури. Як соціальний інститут транспорт зумовлює просторову мобільність індивідів та соціальних груп, сприяє розвитку соціальних зв'язків, відносин та взаємодій, обміну культурним досвідом і надбанням, інтеграційним процесам у суспільстві тощо [2, с. 31].

Для вивчення транспорту застосовуються різні теоретичні підходи: економічний зосереджений на дослідженні економічних аспектів транспорту (вартість перевезення, вплив транспорту на національну економіку, оптимальність розташування транспортних мереж, ефективність використання транспортних засобів тощо); інженерний підхід допомагає вирішити технічні проблеми, пов'язані з розробкою нових транспортних засобів і інфраструктури та акцентує увагу на технічних аспектах транспорту (розробка транспортних засобів, проектування доріг та інфраструктури, вивчення руху транспорту тощо); географічний підхід зосереджений на географічних аспектах транспорту (взаємодія транспорту з навколишнім середовищем, вивчення географічних факторів, що впливають на транспортну діяльність, аналіз впливу транспорту на розвиток територій тощо); соціологічний підхід акцентує увагу на вивченні соціальних аспектів транспорту (вплив транспорту на життя людей, поведінку пасажирів, сприйняття транспорту в суспільстві, взаємодія транспорту з іншими сферами життя, зв'язок між транспортом і суспільством, розуміння потреб і очікувань пасажирів); екологічний підхід спрямований на вивчення впливу транспорту на довкілля (викиди шкідливих речовин, шумове забруднення, вплив транспорту на біорізноманіття тощо), у його межах розробляються екологічно чисті транспортні системи.

Транспорт є об'єктом соціологічного аналізу, оскільки він виконує важливу роль у процесі формування та розвитку суспільства, соціальних зв'язків та відносин. Транспортна система є одним із основних компонентів інфраструктури суспільства, що дозволяє людям і вантажам переміщатися з одного місця в інше. Соціологічний аналіз транспорту охоплює дослідження аспектів, пов'язаних з такими питаннями: ролі транспорту у формуванні просторової структури суспільства, зокрема у розвитку мегаполісів та регіональних центрів; впливу транспорту на мобільність населення, зокрема на зміни в поведінці людей та їх вибір місця проживання та роботи; ролі транспорту у формуванні соціальної ієрархії, зокрема в контексті доступності певних видів транспорту різним соціальним групам; впливу транспорту на довкілля та здоров'я населення, зокрема на рівень забруднення повітря та шуму, які мають негативний вплив на здоров'я людей; впливу транспорту на економіку та ринок праці, на розвиток транспортних підприємств та створення нових робочих місць. Вивчення транспорту з соціологічної точки зору допомагає краще зрозуміти роль транспорту в суспільстві та його вплив на всі аспекти життєдіяльності людей.

Транспорт – це система, що включає засоби та інфраструктуру, призначені для

переміщення людей, товарів та інших ресурсів з одного місця в інше. У Словнику української мови запропоновано декілька підходів до розуміння поняття транспорту: по-перше, транспорт можна розглядати як галузь народного господарства, що за допомогою різних видів засобів здійснює перевезення пасажирів, доставку та переміщення вантажів тощо; по-друге, транспорт можна розуміти як той чи інший вид перевізних засобів; по-третє, транспорт – це будь-який засіб перевезення, а також сукупність таких засобів; по-четверте, транспорт – це певна ділянка перевезень, а також сукупність перевізних засобів, що обслуговує її [2, с. 231]. Аналізуючи сутність поняття транспорту, О. Дубінський визначає його у вузькому та широкому значенні. Так, у вузькому розумінні транспорт визначається як засіб, відповідно до чинного законодавства призначений для переміщення людей, вантажу, ресурсів, інформації, електронних сигналів тощо, а у широкому як невід’ємна стратегічно важлива сфера національної економіки міжгалузевого характеру, що орієнтована на задоволення державних, суспільних, особистих, громадських, промислово-виробничих чи інших потреб у перевезенні та переміщенні [3, с. 105]. У сучасних умовах розвитку суспільства транспорт є однією з найважливіших галузей економіки і соціальним інститутом, що виконує важливі функції та задовольняє потреби людей, суспільства та всіх видів суспільного виробництва в перевезеннях.

Вивчаючи особливості транспорту, О. Соловйова справедливо зауважує, що він має просторово-мережеве розміщення та базування і є багатопрофільною галуззю, що має такі важливі складники: транспортні засоби, транспортні вузли та пункти, транспортні комунікації, засоби керування рухом, соціальну сферу, ремонтні бази [4, с. 14]. Транспортні засоби можуть бути різних типів (автомобілі, потяги, літаки, гелікоптери, водний транспорт тощо), кожен із яких має свої особливості та призначення.

Існує широкий спектр видів транспорту, які можна класифікувати за різними ознаками. Узагальнення різних поглядів та підходів до класифікації транспорту дозволяє виокремити такі його види: автомобільний транспорт (легкові автомобілі, вантажівки, автобуси, мотоцикли та ін.); залізничний транспорт (пасажирські та вантажні потяги); морський транспорт (великі контейнеровози, танкери, пасажирські лайнери тощо); повітряний транспорт (літаки, вертольоти, дирижаблі); водний транспорт – морський, річковий (човни, катери, яхти, кораблі різних типів). Також існують менш поширені види транспорту (канатний, підземний та наземний електротранспорт, велосипеди, трубопровідний, космічний транспорт тощо) [5, с. 299–300; 6, с. 28–31].

Інфраструктура транспорту включає в себе дороги, залізниці, аеропорти, порти, тунелі, мости, шляхопроводи та інші будівлі та споруди, що необхідні для забезпечення руху транспортних засобів.

У сучасних умовах транспорт виконує важливі функції, серед яких можна виокремити такі: переміщення людей і вантажів з одного місця в інше; доступ до різних ресурсів та послуг, які знаходяться на значній відстані від місця проживання/знаходження; забезпечення економічного зростання шляхом підтримки руху товарів і послуг в економіці; забезпечення соціальної та культурної взаємодії, сприяння туризму та культурним обмінам; забезпечення національної безпеки та оборони шляхом підтримки збройних сил з військовим транспортом. Ці функції взаємодіють між собою та досить тісно взаємопов’язані.

Соціальні функції транспорту полягають у забезпеченні зручності та доступності переміщення людей з одного місця в інше з метою задоволення потреб у соціальних, культурних, розважальних та інших послугах. До соціальних функцій транспорту належать такі: забезпечення доступності до медичних, навчальних, культурних та розважальних закладів; доступності до робочих місць; зменшення соціальної ізоляції та підвищення можливостей для соціальної взаємодії, зростання соціального капіталу та відчуття спільноти; доступності до товарів та послуг; взаємодії між різними соціальними групами; доступності до громадських служб та інформації, що допомагає підвищити рівень безпеки, розширити можливості для самовдосконалення та навчання, а також дозволяє зробити життя населення більш комфортним та безпечним. Усі ці соціальні функції транспорту є важливими для забезпечення рівних можливостей для всіх громадян та для покращення якості життя населення, тому розвиток транспортної інфраструктури та покращення якості транспортних послуг є важливим завданням для влади та суспільства в цілому.

Транспортна система – це комплекс взаємопов’язаних елементів, які забезпечують переміщення людей, вантажів та інших об’єктів з одного місця в інше в межах певної території. Цей комплекс включає різноманітні види транспорту, інфраструктуру, регулювання дорожнього руху, технічне обслуговування транспортних засобів та інші компоненти, необхідні для ефективної транспортної діяльності. Транспортна система є важливою складовою частиною економічного, соціального та культурного розвитку країни, а також військової оборони. Враховуючи багатоманіття думок і підходів щодо визначення поняття «транспортна система», П. Гащук та Ю. Тимошенко визначають його зміст як форми/концепції/технології реалізації мобільності цінностей і людей назустріч одне одному за участі власне

транспорту [7, с. 76]. Транспортна система складається з двох підсистем – загального користування та негайного користування. Транспорт загального користування є транспортом сфери обігу, що забезпечує перевезення різноманітної продукції і повинен виконувати будь-які вимоги на перевезення. Транспорт негайного користування виконує внутрішні перевезення на підприємствах, переміщуючи сировину, матеріали та продукцію, що не надійшла в сферу обігу, і є власністю підприємств [8, с. 214]. Кожна транспортна система є унікальною, має складну структуру, що зумовлюється особливостями інфраструктури та транспортних засобів, а також передбачає взаємовідносини людей та організацій, які пов'язані з функціонуванням транспорту, що актуалізує дослідження у межах соціально-поведінкових наук. Так, у соціології дослідження транспортної системи передбачає вивчення особливостей впливу транспорту на суспільні відносини, мобільність населення, соціокультурні процеси тощо.

Для розвитку ефективної транспортної системи велике значення мають дослідження транспорту, що становлять галузь наукових досліджень, яка вивчає різноманітні аспекти транспортної системи – функціонування, розвиток, планування та управління. В основі цих досліджень визначаються проблеми, які потрібно вирішувати, розробляються стратегії розвитку транспорту, плани і програми, забезпечується оптимальне використання ресурсів і підвищується рівень безпеки та комфорту пасажирів і перевізників. Дослідження транспорту проводяться за допомогою різних методів, таких як статистичний аналіз даних, моделювання транспортного процесу, дослідження попиту на пасажирські та вантажні перевезення, аналіз тарифної політики тощо. Аналітика даних може допомогти визначити найпопулярніші маршрути, які потребують вдосконалення, і розробити стратегії оптимізації. Крім того, дослідження транспорту стосуються і таких важливих питань, як безпека дорожнього руху, зменшення викидів шкідливих речовин, розробка електромобілів тощо.

Особливої актуальності набувають дослідження взаємодії військового транспорту з іншими аспектами військової діяльності, зокрема з організацією військових дій, технікою та інформаційними процесами. У сучасних умовах досліджується вплив військового транспорту на економіку країни, оскільки його експлуатація пов'язана з великими витратами на паливо, технічне обслуговування та ремонт. З метою підвищення ефективності бойових дій військ і зниження витрат також вивчаються питання ефективності використання військового транспорту, його оптимальної структури, функціональності та організації. У сучасному

світі транспорт виконує важливу роль у забезпеченні соціально-економічного розвитку країн, тому вивчення транспорту є актуальною та важливою темою наукових досліджень.

Висновки з проведеного дослідження.

Транспорт відіграє важливу роль у сучасному суспільстві і привертає увагу дослідників з різних галузей наукового знання. Роль транспорту включає забезпечення економічного розвитку, соціальної та культурної інтеграції, а також забезпечення безпеки та захисту населення в умовах воєнного стану. Вивчення транспорту і його функціонування є передумовою для розробки стратегій транспортної політики, оптимізації транспортної логістики і модернізації транспортної інфраструктури, зокрема під час воєнного конфлікту.

Представники різних галузей та наукового знання (економіки, соціології, логістики, екології, географії, транспортної інженерії тощо) роблять важливий внесок у дослідження та розуміння ролі, функцій та впливу транспорту на суспільство і розвиток країни. Вони допомагають розкрити різноманітні аспекти транспорту, зрозуміти його роль у суспільстві, дослідити взаємодію з іншими сферами життя. Такий міждисциплінарний підхід дозволяє оцінювати ефективність транспортної системи, а також розробляти стратегії для покращення її функціонування.

Транспорт є важливим об'єктом соціологічного аналізу, оскільки він справляє потужний вплив на соціально-економічний розвиток суспільства, формування ідентичностей та взаємодії між різними соціальними групами. Вивчення соціальних аспектів транспорту допомагає виявити особливості його функціонування і покращити транспортну політику, проаналізувати специфіку впливу транспорту на суспільство, дослідити потреби користувачів та суспільства в цілому, соціальні стандарти якості пасажирських перевезень, а також взаємодію між різними соціальними групами тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Литовченко І.В., Пономаренко А.В. Транспорт як соціальний інститут в умовах глобалізації суспільства. *Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології* : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 15 березня 2018 р. Київ, 2018. С. 30–35.
2. Словник української мови: в 11 томах / за ред. І.К. Білодід. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 10. 1979. 658 с.
3. Дубінський О.Ю. Аналіз сутності поняття транспорту в єдиній транспортній системі України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2018. № 1 (35). С. 102–107.
4. Загальний курс транспорту : навчальний посібник / О.О. Соловйова, І.І. Висоцька, І.М. Герасименко ; за ред. О.О. Соловйової. Київ, 2019. 244 с.

5. Садовник О.П. Транспорт і зв'язок. *Географія Тернопільської області : монографія*. Т. 2. Тернопіль, 2020. С. 298–308.

6. Транспортна екологія : навчальний посібник / О.І. Запорожець, С.В. Бойченко, О.Л. Матвєєва. Київ, 2017. 507 с.

7. Гащук П.М., Тимошенко Ю.С. Означуваність і зміст поняття транспортної системи. *Вісник Львів-*

ського державного університету безпеки життєдіяльності. 2020. № 22. С. 66–77.

8. Бінковська А.Б. Інформаційна технологія синтезу територіально-простороворозподіленої комп'ютерної мережі офісів транспортних систем. *Комп'ютерні технології і мехатроніка : матеріали міжн. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 2019 р. Харків, 2019. 282 с.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ «ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ» У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

CONCEPTUALIZATION OF THE CATEGORY "POLITICAL PARTICIPATION" IN SOCIOLOGICAL DISCOURSE

У статті розглядається категорія «політична участь» як саме соціологічна проблема. Актуальність проблеми зумовлюється процесами демократизації суспільства й модернізації влади. У соціології політична участь розуміється як політична участь, яка реалізована у сфері політичної діяльності. Політична поведінка – це суб'єктивно мотивований процес, у якому відтворюються різні види політичної діяльності. Для опису феномена політичних дій індивідів і спільнот використовують такі поняття, як політична участь, політична активність, політична діяльність. Під політичною активністю варто розуміти інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі загалом, а також у рамках окремих форм політичної діяльності. Політична діяльність спрямована на реалізацію політичних інтересів суб'єктів політики, насамперед на завоювання, утримання та реалізацію влади, без широкого залучення індивідів і спільнот у процес управління (з можливістю впливу на ті чи інші рішення владних інститутів) неможливе досягнення суспільної злагоди, більше того, неможливе існування самого громадянського суспільства. Під поняттям «політична участь» у соціології варто розуміти міру залученості індивідів у чинну структуру владних відносин усередині спільноти, яка передбачає можливість впливу громадськості на сучасні соціальні процеси, що відбуваються в політиці. Щодо молоді, то вона найбільш відкрита для отримання нових знань, креативна у своїх підходах до життя, мобільна й може бути активною суспільно-політичною силою, а також і не завжди політично обізнаною.

Ключові слова: політична участь, суспільство, молодь, соціологічний дискурс, громадянське суспільство, політичні процеси,

електоральна активність, цінності, громадська участь, політична соціалізація.

The article considers the category "political participation" as a sociological issue. The urgency of the problem is determined by the processes of democratization of society and modernization of government. In sociology, political participation is understood as political participation that is implemented in the field of political activity. Political behavior is a subjectively motivated process in which various types of political activity are reproduced. Such concepts as political participation, political activity, political activity are used to describe the phenomenon of political actions of individuals and communities. Political activity should be understood as the intensity of the subject's participation in the political process as a whole, as well as within individual forms of political activity. Political activity is aimed at the realization of the political interests of political subjects, first of all, at the conquest, retention and realization of power, which without the broad involvement of individuals and communities in the management process (with the possibility of influencing certain decisions of the power institutions), it is impossible to achieve social harmony, moreover, the existence of civil society itself is not possible. The concept of political participation in sociology should be understood as the degree of involvement of individuals in the existing structure of power relations within the community, which provides for the possibility of public influence on modern social processes taking place in politics. As for the youth, they are the most open to new knowledge, creative in their approaches to life, mobile and can be an active social and political force, and also not always politically aware.

Key words: political participation, society, youth, sociological discourse, civil society, political processes, electoral activity, values, public participation, political socialization.

УДК 316.259(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.6>

Прохоренко Є.Я.

к.соціол.н.,

доцент кафедри соціології

Національний університет

«Одеська юридична академія»

*Політика є досить серйозною справою,
щоб довіряти її політикам.*

Шарль де Голль

Проблема політичної участі має цікаву з тривалу дослідницьку історію. Політичну участь С. Верба, Н. Найс Дж. Кім визначають так: «... законні дії приватних громадян, які спрямовані на те, щоб впливати на відбір урядового персоналу та (або) на його дії» [1, с. 72]. Г. Алмонд тлумачить політичну участь як «конкретну модель орієнтацій на політичні дії, пов'язану з особливостями політичної системи» [1, с. 48].

У сучасній літературі феномен політичної участі досить усебічно розроблено з погляду структури, форм, рівнів, методів, ідеологічних і соціальних аспектів, законодабезпеченості, ефективності.

Американські політологи й соціологи (Ф. Грінстайн, Г. Алмонд, Р. Кловард, С. Ліпсет,

Л. Мілбрайт, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон, Р. Міллс, Е. Кемпбелл та інші) розглядали категорію «політична участь» як діяльність групи осіб, які керуються політичними інтересами. Науковці досліджували широкий спектр різних способів участі або неучасті суб'єкта в політиці як на індивідуальному рівні, так і через посередництво соціальних інститутів.

У вітчизняній науці після розпаду СРСР стало затверджуватися категорія «політична участь» у її сучасному трактуванні. Науковці досліджували таке питання, як політична діяльність і поведінка окремих соціальних груп, характер, форми, механізм, ефективність участі громадян у громадському управлінні на різних рівнях. Сучасні соціологи розглядають політичну участь як дію, за допомогою якої рядові члени будь-якої політичної системи впливають на результати її діяльності. Політична участь виглядає як міра залученості людей

в чинну структуру владних відносин усередині соціально-політичної спільноти. Ця спільнота передбачає можливість впливу громадськості на перебіг соціально-політичних процесів у суспільстві. В. Климончук «досліджує політичну участь громадян України як вияв антропологічного виміру свободи. Широку політичну участь автор пов'язує з демократичною традицією. Для України важливо те, що свободи в їх політичному та громадянському сенсах у дослідницькому контексті визначаються не як уже сталі й історично здійснені, а як такі, що лише процесійно артикулюються» [2, с. 39]. Г. Зеленько стверджує: «Політичну участь як показник якості політичного режиму розкриває природа і сутність політичної участі, аналізує політичне відчуження та особливості політичної участі громадян України» [3, с. 87].

Варто зазначити, що для країн Центральної та Східної Європи характерний учасницький підхід до політичних процесів. Це пояснюється тим, що зміни в державному управлінні, а також консолідація демократії без активної участі громадян просто неможлива. Такий висновок зроблено на підставі досліджень у країнах ЦСЄ, які показали надто низьку політичну активність громадян. Багато чинників мають вплив на активну чи, навпаки, пасивну політичну участь. Це, по-перше, ресурси громадянина, до них належать час, кошти й знання, по-друге, соціалізація особи, яка здійснюється внаслідок діяльності в структурах громадянського суспільства. Для посткомуністичних суспільств «додатковими є структурні фактори, зокрема вплив нових політичних інститутів і процедур на цінності й поведінку громадян. Другий фактор (вплив громадянського суспільства) розглядається крізь призму відносин, які формуються в його надрах як соціальний капітал. Його основними взаємозалежними показниками є участь (громадянська) і довіра (міжособистісна й інституційна). Таким чином, рівень довіри, що формується у відносинах між громадянами, визначає й рівень іншого виду участі, а саме участі політичної» [4, с. 37–41]. А. Романюк вважає, «що головною формою політичної участі є участь у виборах. На основі порівняльного аналізу основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи автор простежує тенденцію до зменшення частки громадян країн Західної Європи, які беруть участь у виборах. Вона з різною інтенсивністю властива всім європейським країнам, за винятком Греції. Інститут референдуму став традиційною формою прийняття рішень у багатьох із них, окрім ФРН» [5, с. 242].

Політична участь сягає свого коріння античних часів, коли розпочався процес становлення первісних форм державності й типів владування. Широко досліджена природа політичної активності в уявленнях про людину

в різних філософських концепціях. Наприклад, Аристотель, визначаючи сутність людини, називав її політичною твариною. У наступні історичні епохи політична участь набувала додаткових рис. У новітні часи вона розглядалася як безпосередня участь громадян у виборах і державному управлінні. М. Вебер [6, с. 59] виділив три рівні участі в політиці: професійне заняття політикою; участь у політиці за сумісництвом; випадкова участь у політиці. Учений уважав, що професійний рівень зайняття політикою демонструють політичні лідери, що зробили політику справою життя. До професійного рівня можна зарахувати також партійних функціонерів, державних чиновників, політехнологів, журналістів. Ці люди в професійному плані обслуговують політичних лідерів. Активісти партій і суспільних рухів становлять другий рівень участі в політичному житті. Вони беруть участь у мітингах і виступають як агітатори, спостерігачі на виборах. Велика частка громадян, чия політична активність проявляється в участі у виборах, в акціях протесту або підтримки, об'єднує третій рівень. Отже, у М. Вебера зустрічаємо участь широких мас у виборах, але видатний соціолог називає такий рівень випадковим.

Коли необхідно продемонструвати ступінь реального впливу громадян на інститути влади й процеси ухвалення рішень, соціологи використовують для позначення різноманітних форм непрофесійної політичної діяльності категорію «політична участь». Треба підкреслити, що категорія «політична іммобільність» (від лат. *immobilis* – нерухомий) протистоїть категорії «політична участь». Це така форма поведінки, яка характеризується пасивністю, усуненістю від політичного життя.

Політичні процеси неможливі без політичної участі в них різноманітних суб'єктів політичного процесу. М. Головатий вважає, що політична участь – це залучення індивідів соціально-політичної спільноти до наявних усередині неї політичних відносин і структури влади. Політичну участь також розглядають як участь людей у певних державних справах [7].

Більшість науковців розглядають політичну участь як соціальні дії, за допомогою яких члени суспільства беруть участь в обранні політичних лідерів різного рівня, а також у формуванні суспільної політики [8]. Варто зазначити, що, за результатами репрезентативного соціологічного дослідження «Молодь України – 2021», 60,6% молоді практично залишається необізнаною про існування й діяльність громадських організацій на території її населеного пункту [9, с. 66].

Політичні інтереси та політичні позиції індивідів реалізуються через участь у різноманітних формах політичного процесу – інституційних і стихійних. Спектр їх дуже значний, що

є суттєвим показником розвитку засад демократії та громадянського суспільства. Можна стверджувати, що чим більш досконалий та універсальний механізм включення людини в політику, тим більш демократичним є суспільство. Наприклад, за результатами репрезентативного соціологічного дослідження «Молодь України-2021», тільки 1,0% молодих українців були членами громадських організацій. У 2021 році спостерігаємо активність молодих українців: уже 2,1% респондентів уважали себе членами дитячих і молодіжних громадських організацій, а 5,2% молоді відвідували їхні окремі заходи [9].

Для опису феномена політичних дій індивідів і спільнот використовують такі поняття, як політична участь, політична активність, політична діяльність. При цьому ці поняття часто не розмежовуються й змістовно не визначаються як різні. Спроби визначення цих понять, зроблені деякими авторами, варто визнати недостатньо задовільними, тому що їх результатом не стало створення цілісної картини політичної участі, здатної послугувати основою для операціоналізації цього поняття. Варто підкреслити, що проблема ускладнюється й відсутністю загальноприйнятих у вітчизняній науці термінів, що дають змогу адекватно передати зміст категорій, що використовуються.

Спробуємо розглянути ці терміни більш детально. Політичну поведінку (*political behaviour*) визначимо як суб'єктивно мотивований процес, де виявляються різні види політичної діяльності. Дійсно, у науці існують такі основні типи поведінки в політиці: по-перше, закритий тип, який характеризується політичною бездіяльністю, її можна пояснити тим, що багато людей не мають здібностей чи можливостей, щоб займатися політичною діяльністю. Серед чинників, які можуть заважати займатися політикою, – це, зокрема, апатія, тобто відсутність в особи будь-якого інтересу до політики. Апатія характеризується певним специфічним станом психіки особи, під час якого вона відчуває, що все політичне життя проходить повз неї. Також варто зазначити, що бездіяльність особи найчастіше пов'язана із особистістю людини, а також її рисами характеру. Проте не потрібно забувати про умови, які можуть як сприяти політичній активності, так і заважати її здійсненню. Це такі чинники, як соціокультурні, політико-правові й матеріальні. Наприклад, найбільшою причиною низького громадського активізму серед молоді (27,1%) є відсутність цікавості до громадських акцій і відсутність часу (24,1%). Молоді українці також назвали причиною свого низького громадського активізму відсутність за місцем проживання таких організацій, яким вони довіряють (12,4%) [9]. Для відкритого типу характерна здебільшого

цілеспрямована й раціональна політична діяльність, а також психологічно й емоційно забарвлена [10, с. 39].

Під політичною діяльністю (*political action*) розуміємо всю сукупність форм дій політичних акторів, обумовлених визначеною політичною позицією та пов'язаних із досягненням цілей, реалізацією владних інтересів. Саме політична діяльність має такі ознаки, як цілеспрямованість, свідомі дії, а також задоволення політичних інтересів, вона є важливою умовою існування суспільства загалом. Політична діяльність характеризується двома рівнями: першим рівнем, або нижнім, є політична участь. На цьому рівні наявні такі форми: збори, вибори, маніфестації, голодування, мітинги, альтернативні рухи, страйки тощо. Другим рівнем, або вищим рівнем, політичної діяльності є професійна діяльність членів уряду, а також депутатів парламенту, політичних інститутів, керівників партій, рухів. Можна дати таке визначення політичної діяльності: політична діяльність – це своєрідний складник діяльності людей, який спрямований на утримання, здійснення та завоювання влади, а також застосування на практиці політичних інтересів суб'єктів політики. Об'єктивні й суб'єктивні детермінанти суттєво впливають на характер політичної діяльності. Запити, інтереси, потреби належать до об'єктивних, а до суб'єктивних, відповідно, належать політична свідомість і політична культура суб'єктів політичного процесу [10, с. 44].

Найчастіше поняття «політична участь» розглядається як один з основних елементів, що становлять зміст категорії «політична поведінка» (поряд із політичною іммобільністю або бездіяльністю) [11]. Політичну участь (*political participation*) ми можемо визначити як більш-менш регулярне й насамперед інструментальне застосування акторами різних форм політичних дій, за допомогою яких громадяни намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень.

Таким чином, можна стверджувати, що поняття «політична участь» усе ширше розглядається в науковій літературі, однак пізнання змісту й розкриття форм політичної участі в соціально-політичному просторі України тільки починається.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авер'янов В.Б. Політологічний енциклопедичний словник / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Українська асоціація політологів. Київ : Генеза, 2004. 735 с.
2. Климончук В. Загальноєвропейські політичні цінності та перспективи їх реалізації в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Політологія»*. 2013. Вип. 6–7. С. 38–42.

3. Зеленько Г.І. Проблема «включення» громадянського суспільства в Україні. *Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 24–25 листопада 2015 р.). Київ : Карт-Бланш, 2015. С. 87–90.

4. Скоблик В. Участь громадян у політиці: західні концепції 1960–900х років : навчальний посібник. Ужгород, 1999. С. 37–41.

5. Романюк А. Популізм і розвиток партійної системи в Україні. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24–25 листопада 2011 р.). Київ : ІПіЕНД, 2012. С. 242–258.

6. Речицький В. Парадокс наслідків Макса Вебера в контексті українського конституціоналізму. *Критика*. 2022. № 9–10. С. 6.

7. Головатий М.Ф. Соціологія політики : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Київ : МАУП, 2020.

8. Нуждін С.Є. Політична участь як об'єкт соціологічного дослідження. Сутність та основні форми політичної участі. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. № 4. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/229856474.pdf>.

9. Молодь України-2021. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Київ, 2021. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/rezylt/molod2021.pdf.

10. Головатий М.Ф. Політична психологія. Київ : МАУП, 2001. 136 с.

11. Milbrath L.W. Political Participation. Chicago : Rand McNally, 1965. P. 79. URL: <http://kulturoznanie.ru/politologyabsenteizm>.

ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ВІЙНИ: ЗМІНИ ЖИТТЄВОГО СЕРЕДОВИЩА Й САМОВІДЧУТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

EVERYDAY EXPERIENCE OF WAR: CHANGES IN THE LIVING ENVIRONMENT AND SELF-PERCEPTION OF THE POPULATION OF UKRAINE

У статті розглянуто впливи російсько-української війни на життєве середовище й повсякденне існування населення України. Насильницьке руйнування соціальної та культурної інфраструктури, житлового фонду, фізичного ландшафту змінює життєве середовище, практики й самовідчуття громадян. Відбуваються процеси вимушеної мобільності/імобільності населення, які супроводжуються зниженням рівня життя, проявами втому й пасивності, негативними емоційними станами. Кількість звітів про переживання суму і страху має найвищий рівень серед опитуваних східних областей, жінок, найбільш незаможних респондентів. Депресія, тривога, стресові стани зачіпають насамперед тих, хто безпосередньо постраждав від наслідків агресії, і соціально вразливі категорії населення. Разом із тим виразно наявні намагання повернути рутину повсякденного життя, зберігати емоційний баланс. Необхідність призвичаюватися до життя під час війни й усвідомлення важкого шляху до її закінчення породжує намагання психологічної нормалізації цього стану речей, усвідомлення важливості виконувати свої соціальні ролі й обов'язки, допомагати іншим. Про залучення до громадянської, благодійної активності свідчать практики жертвування грошей збройним силам, на гуманітарні потреби, на потреби внутрішньо переміщених осіб, волонтерство. Культурницькі, творчі заняття продовжують слугувати структуруванню повсякдення, відновленню психологічної стійкості. Про символічні прояви ідентифікації з країною свідчать відповіді щодо переживання відчуття гордості за Україну, частішого спілкування українською мовою, ширшого використання національної символіки й кольорів.

Ключові слова: повсякдення, досвід війни, руйнування життєвого середовища, афективні стани, соціокультурна активність.

The article examines the impact of the Russian-Ukrainian war on the living environment and daily existence of the population of Ukraine. The violent destruction of social and cultural infrastructure, housing, and the physical landscape is changing the living environment, practices, and sense of self of citizens. There are processes of forced mobility / immobility of the population, which are accompanied by a decline in living standards, manifestations of fatigue and passivity, and negative emotional states. The number of reports of sadness and fear is highest among respondents in the eastern regions, women, and the most disadvantaged respondents. Depression, anxiety, and stress affect primarily those directly affected by the consequences of the aggression and socially vulnerable groups. At the same time, there is a clear attempt to return to the routine of everyday life and maintain emotional balance. The need to get used to life during the war and the realization of the difficult path to its end give rise to attempts to psychologically normalize this state of affairs, to realize the importance of fulfilling one's social roles and responsibilities, and to help others. Involvement in civic and charitable activities is evidenced by the practice of donating money to the armed forces, for humanitarian needs, for the needs of internally displaced persons, and volunteering. Cultural and creative activities continue to serve to structure everyday life and restore psychological stability. Symbolic manifestations of identification with the country are evidenced by responses about feeling proud of Ukraine, more frequent communication in Ukrainian, and wider use of national symbols and colors.

Key words: everyday life, war experience, destruction of the living environment, affective states, socio-cultural activity.

УДК 304:316.4:316.7
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.7>

Скокова Л.Г.
д.соціол.н.,
провідний науковий співробітник
Інститут соціології
Національної академії наук України

Вступ. Кожен день російсько-української війни приносить нові людські втрати, фізичні та психологічні травми, руйнування життєвого середовища. Метою статті є спроба на основі даних репрезентативних опитувань провідних соціологічних центрів України зафіксувати мінливі стани руйнування й відновлення повсякденного життя громадян України під час війни в різних вимірах – віддаленості чи ні від лінії бойових дій, досвіду (ім)мобільності, травматичних подій, проявів афективних станів, участі/неучасті в громадянських, символічних, культурно-дозвіллевих практиках. Зіставлення й повторний аналіз даних репрезентативних обстежень, аналітичних розрахунків, проведених безпосередньо в час, коли тривають бойові дії, дає змогу показати можливості за допомоги соціологічних індикаторів відтворювати загальну картину рухливих проявів повсякдення війни й самовідчуття громадян України.

Руйнування життєвого середовища як повсякденний досвід війни. Воєнна агресія РФ із самого її початку у 2014 році створила серед інших загроз проблеми руйнування екосистем, порушення нормального функціонування соціальної та культурної інфраструктури регіонів України. Повномасштабний напад Росії на Україну 24 лютого 2022 року поширив ситуацію руйнування життєвого середовища практично на всю територію країни, яка зазнає ракетних та інших видів обстрілів. У місцях активних бойових дій масштаб руйнувань екосистем, інфраструктури є величезним і з кожним днем збільшується. Фізичний (матеріальний), соціальний, культурний, символічний простори країни, що є тісно пов'язаними між собою, постійно зазнають руйнівних впливів, змінюються, трансформуються, утрачаючи звичні характеристики й набуваючи нові.

Урядові й дослідницькі організації фіксують масштаби руйнувань територій, у тому числі з метою оцінювання необхідних коштів на відновлення, пошуку шляхів компенсації збитків, розроблення проєктів відновлення змінених війною територій та інфраструктури. У рамках Національної ради з відновлення України від наслідків війни Київська школа економіки (КШЕ) здійснює моніторинг та оцінювання прямих і непрямих збитків інфраструктурі та економіці країни. Оцінки за період з лютого 2022 року по червень 2023 року свідчать, що найбільша частка в загальному обсязі прямих збитків належить житловим будівлям (37%) та інфраструктурі (24%) [1, с. 4]. Житло близько 1,4 млн домогосподарств (близько 3,4 млн осіб) є пошкодженим або зруйнованим (рис. 1).

З оголошенням воєнного стану для всіх громадян і мешканців України змінилися самовідчуття й самовизначення (проживання в країні, де йде повномасштабна війна, щодня гинуть люди, ідуть бої, обстріли), з'явився досвід активного пошуку безпечних місць для себе й родини, досвід вимушеної мобільності або іммобільності в разі окупації територій, неможливості чи небажання виїжджати з дому попри небезпеку тощо. Разом із цим відбувається поширення на ширші маси населення у формальному й неформальному дискурсі таких визначень, як «утікачі від війни»/«вимушено переселені особи»/«біженці», «ті, хто не виїжджали з країни», «ті, хто повернулися після виїзду», «мешканці окупованих територій», «колаборанти», «зрадники» тощо.

Дані соціологічних опитувань дають змогу зафіксувати поширеність і ранжування громадською думкою найбільш складних проблем, із якими стикається населення в стані війни, вибір і значущість яких опосередковано свідчить і про зміни в самосприйнятті й способах усвідомлення власного становища в ситуації кризи соціального порядку. Так, репрезентативне опитування наприкінці 2022 року молоді 14–34 років показує напрями зміни життєвого середовища і стану себе/своєї родини в умовах війни [2]. Серед запропонованого списку 82% опитуваних погодилися з наявністю в їхньому житті тих чи тих проблем та обрали відповідні варіанти. Зазначили травми, пов'язані з утратою чи розривом соціальних зв'язків: смерть друзів або членів сім'ї (14%), розлука із сім'єю (18%), розрив стосунків із друзями або членами сім'ї (18%). Серед матеріальних і соціальних проблем опитувані відзначили такі: відключення електроенергії (46%), пошкодження житла (6%), утрату житла (5%), утрату іншого майна (наприклад, одягу, меблів) – 5%, неможливість користування базовими соціальними послугами (2%), зниження й/або втрату доходу (36%), припинення здобуття освіти або неможливість її почати (3%). Серед пов'язаних зі здоров'ям проблем респонденти зазначили погіршення психічного здоров'я (28%), отримання травм, пов'язаних із воєнними діями (6%), неможливість відвідати лікаря або отримати ліки (3%), відкладення запланованої операції або термінового візиту до лікаря (2%). Зазнали вимуше-

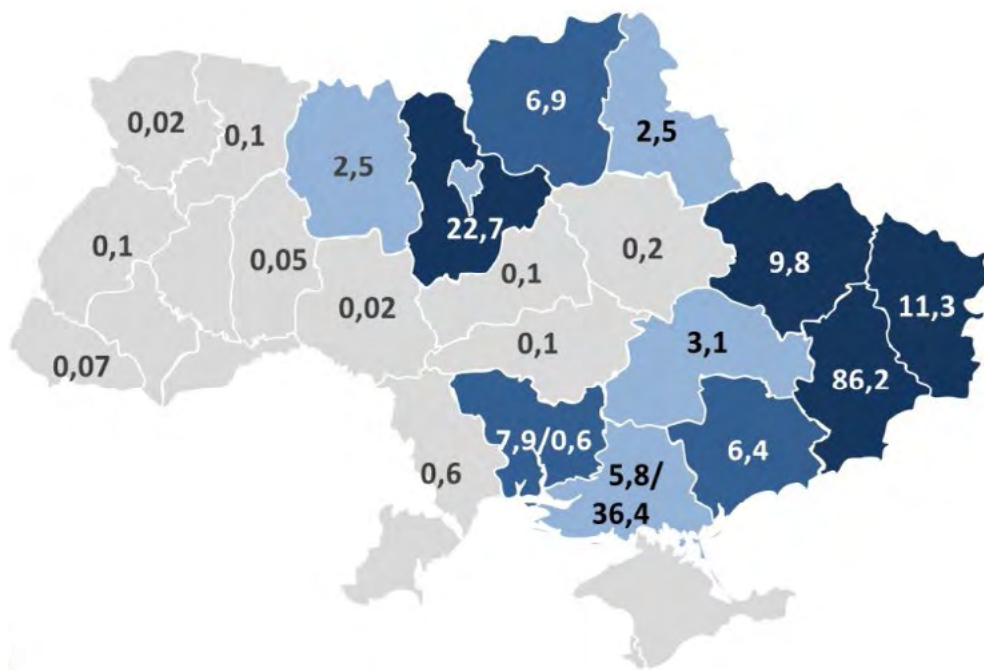

Рис. 1. Регіональний розподіл кількості зруйнованих або пошкоджених об'єктів житлового фонду станом на червень 2023 р., тис. од.

Джерело: [1, с. 8]

ної (у зв'язку із ситуацією війни) мобільності: переміщення в інші населені пункти (16%), переміщення за кордон (6%), мобілізація в ЗСУ (9%). Досвід частини опитуваних включає окупацію населеного пункту (4%), мародерство російських військових (1%), тортури, знущання з боку російських військових (1%) [2, с. 31].

Дані опитування навесні 2023 року мешканців 21 обласного центру України, що не перебувають під контролем російських чи проросійських сил, показують, що відчуття небезпеки різняться й змінюється залежно від наближеності до лінії фронту та досвіду регулярних обстрілів [3, с. 124]. Серед жителів Запоріжжя 40% оцінюють можливість безпечно почуватися в місті як погані/жахливі, так само думають 24% жителів Харкова, 19% – Миколаєва, 17% – Сум, 16% – Одеси, 10% – Києва, 9% – Чернігова тощо. Значна частина опитуваних схильні нормалізувати ситуацію або навіть характеризувати її як хорошу в плані безпеки (особливо в західних і центральних областях). Треба враховувати, що частина вразливіших груп населення виїхали в інші області чи за кордон (зокрема жінки з дітьми, люди старшого віку). На питання в рамках цього ж дослідження «Чи є у Вас близькі родичі, наприклад, чоловік, дружина, батьки чи діти, які змінили своє місце проживання і виїхали в іншу область України чи за кордон через повномасштабне вторгнення росії в Україну?» від 6% до 34% респондентів різних міст відповіли: так, виїхали в інші області країни; від 25% до 42% відповіли: так, виїхали за кордон. Серед опитуваних Харкова вказали на виїзд рідних в інші області 34%, за кордон – 38%; Запоріжжя – 18% і 42% відповідно; Миколаєва – 26% і 38% [3, с. 80].

Як уже йшлося вище, багатьом із тих, хто виїхав, немає куди повертатися, їхні домівки зруйновані. Так, серед мешканців Харкова, Чернігова кожен десятий зазначив, що його житло значно пошкоджене або зруйноване, непридатне для житла, ще 24–30% опитуваних цих міст указали на наявні пошкодження, хоча й менш значні [3, с. 86]. Сьогодні все частіше йдеться про необхідність упровадження в норми міжнародного кримінального права відповідальності за таке правопорушення, як «доміцид» (domicide) – політично спровоковане навмисне руйнування житла й позбавлення людей права на житло. Тривають обговорення щодо необхідності включення «доміциду» як окремого злочину за Римським статутом поряд зі злочинами проти людяності, геноцидом, воєнними злочинами та злочинами агресії [4]. Серед опитуваних мешканців 21 обласного центра від 90% до 99% зазначають, що необхідним є нагальне впровадження програм гуманітарної допомоги [3, с. 96].

Війна та її невідворотні руйнівні наслідки не можуть не породжувати афективні індивідуальні й колективні стани, які змінюють самовідчуття й мають вплив на соціокультурні ідентифікації. Так, за даними опитування дорослого населення в серпні 2022 року, на запитання «Які дві емоції Ви відчуваєте, думаючи про себе?» 34% опитуваних обрали із запропонованого списку «гордість», 31% – «сум», 29% – «зацікавленість», 23% – «радість», 17% – «страх» [5, с. 14]. Переживання суму і страху найвищі серед опитуваних східних областей (36% і 23% відповідно), серед жінок (34% і 25%), людей із низьким рівнем доходів (38% і 32%). Депресія, тривога, стресові стани зачіпають першою чергою безпосередньо постраждалі й соціально вразливі категорії населення.

Про повсякденне відчуття стресу, тривоги, страху тощо свідчать практично однотайні відповіді опитуваних серед мешканців обласних центрів щодо нагальності впровадження програм психологічної допомоги вже зараз (а не після війни): так думають 88–96% містян [3, с. 94]. Від 16% до 27% опитуваних обласних центрів хотіли б особисто отримати психологічну підтримку. Щодо видів психологічної підтримки респонденти обирали «консультації психологів» – від 47% до 71% серед тих, хто потребує нагальної психологічної допомоги; «участь у громадських заходах, групах підтримки, сеансах групової терапії» – від 13% до 34%; «участь у громадських проектах, волонтерство, участь у місцевому самоврядуванні» – від 10% до 29%; «професійне навчання для роботи чи професії» – від 7% до 21% (можна було обрати дві відповіді) [3, с. 84, 94].

Необхідність призвичаюватися до життя під час війни й усвідомлення важкого шляху до її закінчення породжує намагання психологічної нормалізації наявного стану речей, розуміння важливості виконувати свої соціальні ролі й обов'язки, допомагати іншим. Проте стани тривоги, депресії, пов'язані зі знанням про щоденні втрати людських життів, руйнувань життєвого середовища, роз'єднання родин, утрати звичних соціальних зв'язків, не можуть не змінювати радикально різні виміри соціокультурних ідентичностей громадян країни, передусім афективні їх виміри.

Руйнування культурної інфраструктури.

До культурної інфраструктури в широкому сенсі зараховують заклади культури, дозвілля, релігійні споруди, заклади освіти, виховання, науки тощо. Станом на червень 2023 року внаслідок бойових дій та обстрілів у 18 областях зруйновано щонайменше 997 і пошкоджено 2380 об'єктів освітньої інфраструктури, тобто майже 3,4 тис. освітніх закладів, насамперед заклади середньої, дошкільної та профтехосвіти [1, с. 11]. Бойові дії на сході та півдні

країни, ракетні обстріли по всій її території спричинили закриття чи скорочення роботи значної кількості культурних, спортивних, туристичних закладів. За оцінками, 12,5 млн жителів принаймні шести областей країни (Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Харківська, Херсонська області) втратили доступ до послуг, ще 13 млн людей із 7 областей обмежені в їх отриманні [1, с. 14]. Задokumentовані втрати станом на червень 2023 року за оцінками КШЕ: зазнали ушкоджень 348 релігійних об'єктів, 705 будинків культури/палаців культури, 82 музеї, 157 готелів/ресторанів, 8 спортивних стадіонів, які переважно знаходяться в 14 областях країни: Дніпровській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Херсонській, Чернігівській і м. Києві. Загалом від початку війни пошкоджено чи зруйновано щонайменше 1804 об'єкти культури, 348 релігійних споруд, 343 об'єкти спорту, 164 – туризму [1, с. 14–15].

Дані онлайн-опитування міського населення до повномасштабної агресії свідчать, що для багатьох громадян образ України був пов'язаний із красивою природою (87%), красою (82%), унікальною та цікавою атмосферою (66%), натхненням (59%). Окрім цього, переважало й позитивне ставлення до культурних особливостей України: із твердженнями на кшталт «Україна має багату історію та цікаві історичні міста» погоджувалися 80% опитуваних, «має унікальні та цікаві традиції» – 75%, «високодуховна, має унікальні місця релігійного поклоніння» – 63%, «має розвинену культуру» – 62%, «має досягнення в різних видах спорту» – 62%, «у країні проходять цікаві й захопливі заходи» – 61%. Для багатьох містян багато важили «затишні кафе, бари та ресторани» (71%), «цікаві місця для розваг» (61%) [6]. Інші характеристики, зокрема екологію, стан шляхів, соціальне забезпечення, гідну зарплату, респонденти оцінювали переважно критично, але наразі мова йде саме про ідеалізований образ України як рідного краю, Батьківщини, який існував та існує для багатьох громадян як прив'язаність до місць, просторів, людей. Очевидно, що в сьогоденному сприйнятті України її громадянами не можуть не бути присутніми наслідки війни з образами численних жертв, руйнувань, утрат. Тим не менше присутність позитивних емоцій у думках про себе і про Україну свідчить про наявність оптимістичних настроїв і надій на краще. В опитуванні в серпні 2022 року 75% відповіли, що вони відчувають гордість, коли думають про Україну. Таких більше серед молоді (85%), заможніших респондентів (86%) [5, с. 13].

Залученість до протидії хаосу війни, допомоги війську й постраждалим людям, інших практик солідаризації є свідченнями акту-

альності громадянських, харитативних, символічних вимірів колективних ідентичностей. За даними опитування в січні 2023 року щодо участі після початку повномасштабної війни в діях (із наведеного переліку), отримано такі відповіді: здійснювали допомогу у відбудові, розбиранні завалів у деокупованих і постраждалих від війни регіонах – 18% респондентів, приєдналися до ЗСУ, тероборони, національної гвардії – 21%, займалися волонтерством – 41%, допомагали ВПО – 54%, жертвували гроші на гуманітарні потреби – 67%, жертвували одяг, речі ВПО/людям у постраждалих від війни регіонах – 68%, жертвували гроші збройним силам – 88%. Про символічні прояви ідентифікації з Україною свідчать відповіді щодо ширшого використання української мови в спілкуванні (89%), використання національної символіки та кольорів (60%) [7].

Особливості культурної партиципації часу війни. Знищення селищ і міст, руйнування життєвого середовища спустошують матеріальність колишнього життя, змінюють уявлення про його просторово-часові характеристики, схеми дій і маршрути. Разом із тим навіть у цій ситуації реального й медійного жаху війни люди намагаються відтворювати повсякденні ритми в тому числі у вільний час, використовуючи можливість святкувань, відвідування кінотеатрів чи вистав, читання художньої літератури. Культурно-дозвіллеві, мистецькі, спортивні практики допомагають повернути рутину в проживання кожного наступного дня, поринути в ілюзію «нормальності», відволіктися від реалій, підтвердити свої спортивні, креативні, інтелектуальні вподобання й навички як складники культурно-дозвіллевих, творчих проявів ідентичності.

Репрезентативне опитування дорослого населення «Культурні практики населення України: поведінка та ставлення», проведене в січні-лютому 2023 року, створює доволі виразну соціологічну картину дозвілля в ситуації війни [8]. Серед перешкод частішому відвідуванню культурних заходів у 2023 році опитувани називають передусім структурні чинники й надзвичайні події: нестачу вільного часу (42%), віддаленість від місця проживання/роботи (37%), нестачу грошей (31%), війну (9%). Лише 4% опитуваних відповіли, що їх не цікавлять культурні заходи (рис. 2).

Кожен десятий респондент зазначив, що не має з ким відвідувати культурні заходи, що може свідчити й про роз'єднаність сімей, розриви соціальних зв'язків у часи війни. Називали цю причину частіше чоловіки (12%), молодь (21%), мешканці великих міст (13%). Висловлюють потребу в більшій кількості вільного часу чоловіки (48%), молодь (64%), люди з вищою освітою (47%), мешканці міст (48%). Війну як контекст і перешкоду участі в куль-

Рис. 2. Відповіді на питання «Чи є обставини, за яких Ви відвідували б культурні заходи частіше?», січень-лютий 2023 року, (n=2009), %

Джерело: [8, с. 16]

турі частіше називають мешканці великих міст (14%), східних областей (12%), особи з вищою освітою (12%), представники вікової групи 30–39 років (12%) [8, с. 17].

Протягом останнього року не відвідували ні бібліотеку, ні книгарню 62% опитуваних. Ця частка зростає з віком (серед осіб 60+ таких 71%), зниженням рівня освіти (серед осіб без вищої освіти – 74%), зниженням рівня урбанізованості (66–67% серед мешканців сіл, селищ, малих міст). Мешканці східних і південних областей мають менше можливостей бути задіяними в ці практики (65–66% не відвідували) порівняно з мешканцями західних і центральних областей (53% і 59% відповідно). На привабливість занять мистецтвом або художньою самодіяльністю вказали 41% опитуваних, із них регулярно практикують такі заняття 15%, рідко – 26%. Творчі практики поширеніші серед жінок (48%), молоді 18–29 років (54%), осіб із вищою освітою (47%). Серед мешканців західних областей займаються мистецтвом /художньою самодіяльністю 42% респондентів, центральних – 44%, південних – 37%, східних – 35%. Про задіяність у культурні практики в публічному просторі повідомили 60% респондентів [8, с. 10]. Серед запропонованих варіантів указували на відвідування заходів із публічного вшанування певної людини чи історичної події (26%), музичного концерту (22%), кіно-театру (21%), екскурсій історичними місцями (20%), публічного святкування особливої дати (18%), музею, театру (по 14%), виставок картин, скульптур (12%). Загалом не брали уча-

сті в культурних заходах протягом останнього року 40% опитуваних. Такі відповіді частіші серед людей старших за 60 років (кожен другий), осіб без вищої освіти (48%), селян і мешканців малих міст (42–43%), мешканців східних і південних областей (49% і 47% відповідно).

Висновки. Радикальна втрата відчуття онтологічної безпеки, що сталася внаслідок війни, у поєднанні з руйнуванням матеріального простору, соціальної та культурної інфраструктури спричинили масштабні переміщення всередині країни та за її межі, виникнення постійних потоків людей, що виїжджають або намагаються повернутися. Безпосередній і медійно опосередкований травматичний досвід утрат людських життів, обстрілів, руйнувань разом із намаганнями виживати і проживати кожен новий день стали повсякденням громадян України, у якому б місці вони не знаходилися. Руйнування життєвого середовища супроводжують реальні кроки з реконструкції/перспективні плани відновлення селищ і міст. Афективні колективні стани суміщають сум, страх гнів, а також гордість, зацікавленість. Психологічна втома й незадіяність у повноцінному відпочинку співіснують із проявами громадянської, волонтерської, благодійної активності, пошуками відволікання в літературних, творчих заняттях, культурницьких заходах. Відтворення складної тканини повсякденного життя в мікродіях акторів потребує подальших спостережень за допомогою кількісних репрезентативних обстежень, а також застосування якісницьких даних про особливості і траєкторії індивідуального переживання війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Звіт про прямі збитки інфраструктури та непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на червень 2023 року. Київ : Київська школа економіки, 2023. 59 с. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay> (дата звернення: 23.09.2023).
2. Вплив війни на молодь України / І. Волосевич та ін. Київ : Info Sapiens, 2023. 76 с. URL: [28.04_vplyv_viyny_na_molod_v_ukrayini.pdf](https://www.sapiens.com.ua/vplyv-viyny-na-molod-v-ukrayini.pdf) (sapiens.com.ua) (дата звернення: 21.08.2023).
3. Восьме всеукраїнське муніципальне опитування. Квітень-травень 2023. *A Project of the International Republican Institute*. Київ: Center for Insights in Survey Research, 2023. 156 с. URL: https://iri.org.ua/sites/default/files/surveys/Municipal_survey_May_2023.pdf (дата звернення: 11.09.2023).
4. Crime of «Domicide». The much-needed upgrade to International Criminal Law. The European Institute for International Law and International Relations. Posted on 10 November 2022. URL: <https://www.eiir.eu/international-law/international-law-studies/crime-of-domicide-the-much-needed-upgrade-to-international-criminal-law/> (дата звернення: 12.09.2023).
5. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 вересня 2022 року). Звіт. Київ : Соціологічна група «Рейтинг», 2022. 61 с. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html (дата звернення: 15.09.2023).
6. Якою є Україна для українців. Презентація за результатами опитування. Київ : Info Sapiens, 2021. 15 с. URL: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/168/Презентація_v1_fin.pdf (дата звернення: 12.09.2023).
7. Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України. *Загальнонаціональне телефонне опитування 4–16 січня 2023 року*. Аналітичний звіт. Київ : КМІС, NDI, 2023. 38 с. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20230223_6/January_2023_Ukraine_wartime_survey_UKR.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
8. Культурні практики населення України: поведінка та ставлення. *Результати соціологічного опитування* : аналітичний звіт. Київ : КМІС, 2023. 29 с. URL: [UCBI_Culture2023_rpt_UA_fin.pdf](https://www.kmcs.com.ua/ucbi-culture2023-rpt-ua-fin.pdf) (kiis.com.ua)» (дата звернення: 16.09.2023).

STUDY OF PSYCHOLOGICAL CRISIS IN ADOLESCENTS

ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ КРИЗ У ПІДЛІТКІВ

The article covers the general characteristics of the crisis age period. At the same time, it reflects the opinions of some foreign experts about the adolescent crisis. It is known that one of the central and biggest problems of psychology is the issues related to personality and its development. Historically, famous and well-known scientists have put forward theories and hypotheses based on multifaceted, extensive or deep research, collected empirical facts and observations. However, along with the conducted researches, there are issues related to personality development that have not been resolved and must be investigated. One of such issues is the problem of psychological crisis in adolescents. Especially nowadays, psychological crisis cases are related to personality development, age, gender, etc. The investigation of its characteristics is one of the most relevant issues for the psychology. Taking into account the necessity of researching the topic, the article touches upon some of the studies conducted so far on the crisis. At the same time, brief information about the research conducted on 100 adolescents was also given in the article. It has been known that at this age period the crisis manifests itself in various aspects in the majority of adolescents. Indicators for each area are listed as well. In addition, the importance of psychological support was mentioned in the article. Taking into account the importance of psychological intervention in the problems faced by adolescents, certain recommendations have been given. It should be noted that the topic is always relevant in the field of psychology and constantly requires new research.

Key words: adolescence, crisis, transition, crisis research.

У статті висвітлено загальну характеристику періоду кризового віку. Водночас він відображає думки деяких закордонних експертів щодо підліткової кризи. Відомо, що однією з центральних і найбільших проблем психології є питання, пов'язані з особистістю та її розвитком. Історично склалися так, що відомі та відомі вчені висували теорії та гіпотези, засновані на багатогранних, обширних або глибоких дослідженнях, зібраних емпіричних фактах і спостереженнях. Проте, поряд з проведеними дослідженнями, існують питання, пов'язані з розвитком особистості, які не вирішені і потребують дослідження. Одним із таких питань є проблема психологічної кризи у підлітків. Особливо в наш час випадки психологічної кризи пов'язані з розвитком особистості, віком, статтю тощо. Дослідження їх характеристик є одним із найактуальніших питань для психології. Зважаючи на необхідність дослідження теми, у статті розглядаються деякі з проведених на сьогоднішній день досліджень кризи. Водночас у статті наведено коротку інформацію про дослідження, проведене на 100 підлітках. Відомо, що в цей віковий період у більшості підлітків криза проявляється в різних аспектах. Також наведено показники для кожної сфери. Крім того, у статті було зазначено про важливість психологічної підтримки. Враховуючи важливість психологічного втручання в проблеми, з якими стикаються підлітки, надано певні рекомендації. Слід зазначити, що тема завжди актуальна в галузі психології та постійно потребує нових досліджень.

Ключові слова: підлітковий вік, криза, перехідний період, дослідження кризи.

UOT 159.922

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.8>

Aliyeva M.V.

Doctoral student at the Department of Psychology
Baku State University

Introduction. Adolescence is an important turning point in the development stages of a person. Examining the crisis problem in the period of adolescence is related to the fact that this age period is the most critical, the most hesitant and the most unbalanced period. For adolescence an intrapersonal crisis is inevitable. Especially, both adolescent boys and girls experience crisis due to sexual development, and its resolution in the right way determines a person's future life. It is known that this period, when the completion of personality development is expected, is quite stormy for some people, and sometimes it can lead to a crisis due to a certain life event. Adolescence is considered an intermediate period, when a person is neither a child nor an adult, does not yet have social responsibilities, but can discover and try various roles. However, when considering the developmental changes that adolescents face, starting with mental development, through

puberty and gender identification, and becoming a social personality, the concept of an intermediate period can easily be replaced by the concept of a "chaotic period" [6].

Relevance of the problem. Psychological crisis has been the research topic of many researchers. Assessing adolescence as a "period of storms and stresses", Holl emphasized that the conflicts observed during this period are not an expectation, but a rule. According to Holl, all people go through the same stages regardless of the socio-cultural context in which they develop. Adolescence, one of these stages, is a very important period that can change the course of life [3, p. 256]

Gessell, influenced by Holl's biogenetic approach, proposed in the early 1950s the theory of normative development, that is, a model of normal evolution based on the observation of developmental events that are common in the transition from one year of life to the next. Gessell

suggested that each individual is unique in terms of growth structure, but there are certain developmental norms associated with chronological ages. According to Gessel, it is perfectly normal for a adolescents to seek independence and try out roles that allow them to develop new physical, sexual, cognitive, and social skills [2, p. 114].

Blos and A. Freud, alongside with this theory, proposed that adolescence is an emotional storm, and the absence of this storm can prevent them from separating from their mother and father. In contrast, some authors (Offer and Bandura) have suggested that this period is not a period of emotional fluctuations and that this situation is not valid for a large group of adolescents. Berzonsky, also covering these ideas, emphasized that some adolescents live this period as a period of intense stress, while others experience this stress very little. In particular, he noted that there are adolescents that are between these two groups. Berzonsky believes that the difference between these two views, classical and empirical, is related to the different groups of adolescents that cover the scope of work. According to Berzonsky, the proponents of the classical theory may have overestimated the stress experienced in adolescence because they usually deal with adolescents who have many problems and disorders. On the other hand, proponents of evidence-based theory may have downplayed stress.

Offer's experiment applied a self-image questionnaire to 326 male students from two high schools. Among these students, 106 boys were selected who showed average (normal) self-awareness and did not observe any notable violations. Finally, 3% of these 106 students were observed to have serious behavior problems at school, and these students were excluded from the experiment. This group represents the subgroup of Berzonsky's hypothesis, i.e. adolescents experiencing moderate and mild stress [6].

In the experiment carried out by Offer in 10 countries, the common characteristics of adolescents are that they are generally satisfied with their lives, they prefer to communicate with people socially, they care about what others think about them, they give importance to school and work, they are satisfied with themselves sexually, they experience positive emotions for their families, it means that they are confident in overcoming difficulties. Adolescents who experience this period of age as "storm and stress" or as a crisis, make up a relatively smaller part. Although the adolescents live this difficult period with care in certain times, they spend it in a way that does not pose a threat to their future.

Many authors (Erikson, Offer, Galantin) put forward the idea that crises and conflicts are a normal period of adolescent development and call it a normative crisis. These normative crises can be summarized as puberty, accompanying

physical changes, independence, and the period of separation from parents, as well as waiting for restructuring during the period of education after primary education. The intervention brought by the adolescents' realization that they are not ready to the world they live in can also be a normative crisis. In other words, as the individual progresses through the stages of development, the new period may threaten the order or balance that preceded it. In this situation, the adolescent may enter a life of stress, anxiety, agitation, and disorder while trying to deal with developmental issues [4, p. 89].

According to Bloss, tension and disputes caused by contradictions are seen as the source of energy for growth. It has been shown that if this dispute is not satisfactorily resolved, it may even lead to a psychopathology that may delay development. It would not be an exaggeration to say that developing crisis situations related to stressful life events pose the same risk during adolescence, when developmental change is experienced in its most intense, detailed, and complex way. Crises associated with stressful life events cause an acute and limited duration of an individual's continuing state of homeostasis. In fact, the crisis is explained not as the event or situation itself, but as an individual's reaction to the event or situation.

According to Davis, adolescence is a stressful time because of role changes and disputes. The crises encountered in this period differ in relation to social characteristics. For example, the need for success can vary greatly from one person to another according to social class expectations [4].

Purpose, tasks. The above shows that different researchers have studied the adolescent crisis from different aspects. At the same time, assessing the level of crisis in individuals plays an important role in choosing the right intervention methods for the problem. Taking into account the lack of research on this topic in Azerbaijan, we set ourselves the goal of investigating the crisis of adolescence.

Methods. The research was conducted on 100 teenagers aged 13–14 years studying in secondary school. Based on the set goal, the "Crisis Identity test" and the "Lüscher" test were used in the research. The Crisis Identity test consists of 136 questions. The questions of the test were adjusted taking into account the age of the participants. 136 questions include 9 scales: "Child-parent, family relations" (CHR), "Meaning values aspect" (MVA), "Emotional aspect" (EA), "Behavioral aspect" (BA), "Interpersonal and professional relations" (IPR), "Sexual aspect" (SA), "Stress factors" (SF), "Social desirability" (SD), "General indicator of personality crisis" (GCI)

All scales are divided into three components and form the identity crisis construct. The results obtained in each scale are interpreted according

to the following range of values: 39 points and lower – low values; 40–59 points – average values; 60 points and higher – high values.

Main part

Crisis assessment

Assessment means evaluation of the applicant's activity. It is important for a crisis counselor to assess the severity of the crisis as soon as possible during initial contact with the applicant. A crisis counselor often does not have time to conduct a full diagnostic work or collect an extensive history of the client, but rather a quick assessment must be made [2, p. 112].

Because crisis interventions are blind, spontaneous, and immediate, DSM diagnostic criteria or formal methods used in typical clinical assessments are not used here. In other words, assessment does not occur in a formal manner like in long-term clinical studies. Rather, it involves a targeted, designed, and ongoing active evaluation of the crisis worker throughout the process. Crisis assessment should assist in treatment planning and decision making. The ultimate goal of crisis assessment is to provide a method of systematically organizing information about the applicant's personal characteristics, crisis parameters, crisis duration and intensity, and using this information to develop an effective treatment plan. Assessment focuses on immediate needs and involves rapid evaluation of the crisis and referral of people to appropriate social resources. During a crisis, crisis evaluation, in other words, obtaining detailed information, can be delayed until balance and support are in place. In non-hospital conditions, brief information is obtained immediately. However, we must not forget that assessment usually comes before intervention. The primary role of the crisis counselor or other clinical staff involved in the assessment is to conduct an evaluation that will allow the person in crisis to gather information that will help them recover from the crisis. Initial consultation forms and rapid assessment tools allow the mental health professional to make better decisions about how and for how long to recommend treatment [6, p. 34].

Individualized crisis assessment should always assess the individual's internal and environmental context and increase the compliance between the person's needs and environmental resources. A crisis counselor should help the person in crisis to use effective coping techniques that will relieve their stress. It is important to assess the strengths and weaknesses of each system in your life in relation to a crisis. Information about what is going wrong in a person's life (eg, marital breakdown) should be complemented with information about what is still working (supportive network of friends). Having strong social resources can help a person cope with a crisis. Based on the fact that each crisis occurs within the family, work, neighborhood, and social system, the crisis

counselor's task is to determine which variables cause the person's crisis to persist and suffer, as well as which contribute constructively to change. However, the assessment should also determine whether the person is a danger to himself or others, and whether acute or intense psychiatric symptoms are present.

If acute psychiatric reactions are detected, these people should be hospitalized for a short period of time and psychopharmacotherapy should be used to prevent self-harm (e.g. suicide attempts and self-injurious behavior) or threats to others. Some people affected by traumatic events do not need psychiatric treatment. The first assessment after a social disaster is psychiatric recovery. Emergency history includes basic demographic information (name, address, phone number, email address, etc.), how the scope of the traumatic event was perceived, coping methods, problem(s), safety issues, previous trauma experiences, social support network, psychoactive substance and should include assessment of alcohol use, preexisting psychiatric conditions, and suicidal and homicidal risk. In a psychiatric or psychological emergency (priority) evaluation, the mental health professional must make an immediate decision as to whether there is a fatal risk. In addition, it should be aimed at identifying (a) patients who require immediate hospitalization (b) those who will be treated as outpatients (c) those who will be referred to social groups and social services (d) those who need referral [6, p. 3]. As a result, assessment is very important as it allows the crisis counselor to identify the situation. The assessment should quickly assess whether there are serious disturbances in the applicant's current emotional, behavioral, or cognitive functioning. The severity of the crisis should be assessed along with the subjective perspective of the applicant and the objective perspective of the crisis counselor. An objective evaluation is possible by evaluating the applicant in three directions. These are affective (feelings and emotional condition), behavioral (actions or psychomotor activities), and cognitive (thought patterns) [4, p. 125].

Affective/emotional state: Deterioration in this area primarily affects the applicant's balance. The applicant will become overly emotional, lose control, or may become severely withdrawn and disconnected from the environment. A crisis counselor should generally help the applicants regain control and mobility by helping them express their feelings appropriately and realistically. The crisis counselor pays attention to the following: "Does the applicant's emotional reactions indicate that the applicant is trying to deny the situation or avoid the content of the situation?", "Are the emotional reactions normal or appropriate to the crisis situation?", "What is the influence of other people on the emotional situation?". Such analyzes can assess the emotional state of the applicant.

Behavioral Action: The crisis counselor should pay attention to what the client is doing, his actions, mental steps, behavior and other psychomotor actions. Given that the best way to resolve a crisis is quickly, efforts should be made to facilitate the applicant's activities through positive action as soon as possible. People who successfully come out of a crisis are those who evaluate more effective options and take certain concrete and immediate actions during and after the crisis. However, the crisis counselor must remember that it is very difficult for inactive people to act autonomously, even when their needs are great. The crisis worker must be able to ask appropriate questions to encourage the client to take constructive action. For example: "What actions have you taken in the past that allowed you to regain control in situations like this?", "What should we do now to regain control?", "Is there someone who can support you in this crisis?" The main problem with inaction is the loss of control. Once the applicant begins to do something concrete, such as taking a step in a positive direction, control will begin to be restored. Once the applicant is allowed to act even a little, the climate for forward movement will be established.

Cognitive direction: A crisis counselor may need answers to some important questions to assess the applicant's mindset. These are: "Are the applicant's thoughts about the crisis realistic and coherent?", "If so, to what extent does the applicant rationalize and exaggerate the crisis?", "How long has the applicant engaged in crisis thoughts?", the applicant's thoughts about the crisis are more positive and is replaced by real ones. In crisis situations, quick assessment does not mean that credibility should be put on the back. The value of the assessment to be made in a crisis situation is measured by being fast, simple, effective, and reliable. In a crisis situation, the interviewer needs quick and effective information about what happened to the applicant and when [4, p.156].

Different methods are used in the assessment of psychological crisis. These methods may be related to observation, survey, test, etc.

Brief description of the results

Let's take a look at a brief description of the results obtained, showing the significance levels.

1) "Child-parent, family relations" (CPR) – 72 people showed results in the range of low values, 21 people in the middle values, and 7 people in the range of high values.

2) "Meaning values aspect" (MVA) – 70 people showed low values, 25 people showed average values, 5 people showed results in the range of high values.

3) "Emotional aspect" (EA) – 44 people had low values, 35 people had medium values, 21 people had high values.

4) "Behavioral aspect" (BA) – 29 people showed low values, 35 people showed average

values, 36 people showed results in the range of high values.

5) "Interpersonal and professional relations" (IPR) – 38 people showed low values, 49 people average values, 13 people showed results in the range of high values.

6) "Sexual aspect" (SA) – 50 people showed results in the range of low values, 47 people in the middle values, and 3 people in the range of high values.

7) "Stress factors" (SF) – 45 people had low values, 42 people had medium values, 13 people had high values.

8) "Social desirability" (SD) – 66 people had low values, 33 people had medium values, 1 person had high values.

9) "General indicator of identity crisis" (GCI) – 81 people showed results in the range of low values, 18 people in the range of medium values, and 1 person in the range of high values.

In addition, according to the results of the Lüscher method we conducted on students, 45 people have symptoms of crisis. This shows that on average 45% of 100 students had crisis situations in different aspects.

Result

During adolescence, preparation for University, determination of the adolescent's future, and worries about the future lead to an increase in crises during this period. During adolescence, young people may come to the idea that if they fail the exam, they will not fulfill the expectations of the family and the social environment, that they are not worthy of the expenses and investments made for themselves, and that if they cannot pass the exam, there is no point in their existence. The characteristics that lead to the crisis in adolescence and are characteristic of the period can be evaluated as problems in relations with the opposite sex, abandonment, rejection and separation. At the same time, the relationships of families that limit the social lives of adolescents, are obstacles, and interfere with the attention that should be focused on personality development, are directing the attention to arguments with the family and causing many problems. Also, some life events that contain crisis potential for each individual are more difficult during adolescence [5]. For example, the death of a loved one is a difficult situation for an individual at any age. But for an individual in adolescence, it is more of a difficult situation.

The death of one of the family members, especially the mother or the father, brings with it many life difficulties in addition to the pain caused by the loss, which makes the adolescence period, which is already known as the period of storms, even more painful. As can be seen, some life events, which have their own place among the crisis situations that will occur throughout life, can be more difficult, especially during adolescence. In this period, the presence of difficulties in the attitude

of the family towards the adolescent will lead to the formation of another crisis situation, which is an obstacle to cope with the crisis situation. In this regard, it should be noted that the problem of intrapersonal crisis during adolescence is of a global nature, and the implementation of effective preventive measures in this area leads to a decrease in the tendency to crisis and a constructive role in a person's life.

This is one of the important issues in the upbringing and development of the future healthy generation. Thus, taking into account the above, it can be said that the study of the characteristics of the manifestation of intrapersonal crisis in adolescents is of great importance both from a theoretical and practical point of view.

Crisis intervention during adolescence, unlike future periods, cannot be achieved simply by reaching a solution to the existing crisis situation. At the same time, it helps to raise a healthy personality and a strong person [6]. Thus, the adolescent becomes more knowledgeable about coping with problems that may arise throughout life. It also has a positive effect on the mental health of the family, not just the adolescent, by interrupting the unhealthy relationships within the family revealed by the crisis of an adolescent.

BIBLIOGRAPHY:

1. Cornell, D. G., & Sheras, P. L., Common Errors in School Crisis Response: Learning from Our Mistakes. *Psychology in the Schools*, 35, 297–307, 1998 URL: [http://dx.doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6807\(199807\)35:3<297::AID-PITS9>3.0.CO;2-K](http://dx.doi.org/10.1002/(SICI)1520-6807(199807)35:3<297::AID-PITS9>3.0.CO;2-K)
2. Gilliland, Burl E.; James, Richard K., CRISIS INTERVENTION STRATEGIES., 1993, Brooks Cole Publishing, California., Pacific Grove, Ca, 622 Pages.
3. Lennis G. Echterling, Jack H. Presbury, J. Edson McKee. Pearson/Merrill Prentice Hall, Crisis intervention (Mental health services), 2005, 269 pages.
4. Sandoval, J. (Ed.), Handbook of crisis counseling, intervention and prevention in the schools. 2nd ed. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates. 2002, 444 pp.
5. Schnurr, P. P., Lunney, C. A., & Sengupta, A. Risk Factors for the Development Versus Maintenance of Posttraumatic Stress Disorder. *Journal of Traumatic Stress*, 2004, p. 85–95. URL: <http://dx.doi.org/10.1023/B:JOTS.0000022614.21794.f4>
6. Yeager, K., ve Roberts, A. (Eds), Crisis intervention handbook Assessment, treatment, and research (4th ed., pp. 3–36). Oxford, UK : Oxford University Press.
7. 13–18 yas arasi ergenlerde kriz donemi tepkileri ve yapilmasi gerekenler. URL: <https://mayavakfi.org/>
8. Ergenlerde travma ve krize mudahale. URL: <https://www.turkiyeklinikleri.com>

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МОТИВАЦІЇ ТА РІВНЯ ДОМАГАНЬ СЕРЕД СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MOTIVATION AND LEVEL OF HARASSMENT AMONG PSYCHOLOGY STUDENTS

У статті розглянуто психологічні критерії мотиваційної структури та рівня домагань серед студентів-психологів. Проаналізовано теоретичні концепції сучасних українських та зарубіжних дослідників стосовно проблематики сформованості рівня мотивації та її впливу на рівень домагань студентів у межах ЗВО. Визначено вибіркочну сукупність дослідження, яка становить 30 осіб віком від 23 до 45 років, з них 20 осіб – жінки, 10 осіб – чоловіки. Проведено діагностичний етап дослідження, метою якого було виокремлення основних структурних компонентів мотиваційної сфери та її впливу на формування рівня домагань студентів-психологів. Діагностування респондентів дозволило підтвердити зв'язок між рівнем мотивації та рівнем домагань серед студентів-психологів. Були виокремлені такі критерії впливу, як комфорт, підтримка життєзабезпечення, соціальний статус, спілкування, суспільна корисливість, загальна та творча активність. На основі виділених критеріїв було проведено визначення рівнів професійної вмотивованості студентів-психологів за зовнішнім, позитивним та негативним видами мотиваційної структури особистості. Досліджено зв'язок між низьким рівнем мотивації та низьким рівнем домагань та орієнтацій у професійному розвитку. Проведено кореляційний аналіз взаємозалежності показників мотивації з власними домаганнями щодо професійного зростання серед майбутніх психологів (методика діагностування мотиваційної структури особистості Е. Мільман, методика на визначення мотивації професійної діяльності К.Б. Замфір та методика визначення рівня домагань В.К. Гербачевського). Доведено зв'язок між рівнем вмотивованості студентів та власними домаганнями (прагненням до дії) в період студентства. Розроблено напрями подальших досліджень з окресленої проблематики.

Ключові слова: мотивація, рівень домагань, соціальний статус, внутрішня та зовнішня мотивація, мотиваційна структура, професійний розвиток.

The article examines the psychological criteria of the motivational structure and level of harassment among psychology students. The theoretical concepts of modern Ukrainian and foreign researchers regarding the problem of the formation of the level of motivation and its influence on the level of harassment of psychology students within the framework of higher educational institutions are analyzed. The sample population of the study was determined, which is 30 people aged from 23 to 45 years, of which 20 are women and 10 are men. The diagnostic stage of the research was conducted, the purpose of which was to identify the main structural components of the motivational sphere of students and its influence on the formation of psychology students. The diagnosis of the respondents made it possible to confirm the relationship between the level of motivation and the level of harassment among psychology students. The following influence criteria were singled out: comfort, life support, social status, communication, social utility, general and creative activity. Based on the selected criteria, the levels of professional motivation of psychology students were determined according to the external, external positive and negative types of motivational structure of the personality. The relationship between a low level of motivation and a low level of harassment and orientations in professional development was studied. A correlational analysis of the interdependence of motivation indicators and personal harassment, regarding professional growth among future psychologists (method E. Milman's, method K.B. Zamfir's and method V.K. Gerbachevsky's the level of harassment) was conducted. The connection between the level of students' motivation and their own harassment (desire to act) during the student period is proved. The directions of further scientific researches on the outlined problems are developed.

Key words: motivation, level of harassment, social status, internal and external motivation, motivational structure, professional development

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.9>

Астремська І.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Заблюцький В.В.

студент VI курсу кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Протягом останніх десятиліть питання мотивації та рівнів домагань було одним із центральних у західних психологічних дослідженнях. Ця тенденція пов'язана саме з тим, що вчені вважають мотивацію одним із стрижневих новоутворень особистості, яке визначає становлення особистості, стосунки з оточуючими, подальше становлення кар'єри, а також є важливим ресурсом особистості, безпосередньо пов'язаним з особистістю.

Багато психологів, які займаються питанням професійної мотивації, поділяють думку, що вона є невід'ємною частиною діяльності особистісного успіху та самореалізації як у професійному, так і в особистісному розвитку особи-

стості, тому розібратися в основних аспектах проблеми професійної мотивації необхідно не тільки майбутнім психологам, а й кожному, хто планує майбутню успішну самореалізацію у професійній діяльності [2].

Мотивація як важливий психічний феномен регулятивної сфери особистості розглядалась у багатьох напрямках психології. Вивченню проблеми мотивів та мотивації присвячено дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних авторів (В.Г. Асєєв, Дж. Аткинсон, В.К. Вілюнас, Є.П. Ільїн, В.І. Ковальов, О.М. Леонтєв, М.Ш. Магомед-Емінов, Д.К. Мак-Клелланд, Д.М. Узнадзе, Х. Хекхаузен, В.Д. Шадріков тощо) [1].

Сфера людської мотивації постійно розвивається. Вона становить цілісну та ієрархічну систему, що відображає об'єкти та стани потреб людей, тому найважливішою частиною опису сфери мотивації людини є ієрархія мотивації. Важливе значення має також ступінь усвідомленості мотивів і здатність контролювати другорядні мотиви. Мотивація досягнення успіху, що формує цілісну професійну мотивацію, розглядається як структурне новоутворення мотивації на досягнення успіху та уникнення невдач, що включає такі компоненти: потребу в досягненні та передбаченні цілей, інструментальну діяльність, афективні стани, ефективність та підходи до інших (Дж. Аткинсон, Д. Мак-Клелланд, Х. Хекгаузен) [8].

Важливим аспектом формування зрілої особистості є розвиток самосвідомості, визначення власного «Я», власних можливостей для адекватної організації стосунків з оточуючими. Вирішення цього питання безпосередньо стосується вивчення взаємозв'язку між самооцінкою та рівнями домагань. Ступінь домагань – це різниця між витонченістю мети, яка сформована минулим досвідом і оцінкою здібностей особи, і результатами дій, спрямованих на досягнення цієї мети [6].

Усе це зумовлює те, що вивчення психологічних особливостей для підготовки майбутніх психологів має важливе наукове та практичне значення, глибина та якість їх професійної мотивації є центральною умовою подальшої професійної діяльності та особистісної самоактуалізації. Саме тому є необхідність в аналізі актуальності та стану розробленості питань психологічних факторів розвитку мотивації в психолого-педагогічних науках і практичній професійній діяльності психологів, виявленні необхідності вирішення суперечностей, пов'язаних зі сферою особистісної мотивації, чинників, які не мають наукового обґрунтування їх розвитку в психології, а також дослідженні засобів формування мотивації, які використовують майбутні психологи, через аналіз, пізнання, розуміння тощо [7].

З наукової точки зору немає чіткого і однозначного визначення або пояснення цього явища. Звісно, мотивація та емоції тісно пов'язані, але вони суттєво різні. Існує багато теорій щодо цього, деякі з яких припускають, що мотивація може базуватися на потребі мінімізувати фізичний біль і максимізувати особистісне задоволення. Це може включати задоволення як нижчих, так і вищих потреб. Сутність і мета мотивації полягає в максимальному задоволенні всіх потреб людини. Зазвичай мотивацію поділяють на зовнішню (винагорода, страх тощо) та внутрішню (досягнення, внутрішнє зростання, прагнення до влади та соціальна мотивація) [1].

Психологічними умовами розвитку сфери мотивації особистості у майбутніх психологів є: уявлення студента про структурно-функціональну динаміку сфери мотивації особистості, що відповідає меті та змісту розвитку майбутнього психолога; диференціація індивідуальних особливостей власної мотиваційної сфери (цей фактор досягається шляхом оволодіння майбутніми психологами різноманітними методами та прийомами практичної роботи); вміння ідентифікувати власний тип особистості відповідно до досвіду в професійній діяльності; розвиток системи цінностей і смислів, заснованих на принципах внутрішньої свободи, любові, самодостатності, цілісності, стабільності та почутті власної гідності, щоб забезпечити особисту життєздатність і професійну реалізацію в суспільстві, а також підкріплення позитивного досвіду творення власного життя [7].

Теоретичний аналіз дозволив встановити основні характеристики мотиваційної структури студентів-психологів та виокремити домінуючі рівні домагань серед студентів. Загальну вибірку дослідження становили 30 респондентів IV та VI курсів спеціальності 053 «Психологія» віком від 23 до 45 років, з них 20 осіб – жінки, 10 осіб – чоловіки. Дослідницько-експериментальна робота виконувалась на базі Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

За результатами дослідження мотиваційної структури особистості було виявлено відмінності у мотиваційних структурах студентів. Для 22 студентів-психологів (56,6%) характерна «робоча» спрямованість особистості, яка характеризується помітним перевищенням рівня розвивальних мотивів (до яких належать мотиви загальної і творчої активності, а також суспільної корисності) над рівнем мотивів споживання (підтримання життєзабезпечення, прагнення комфорту та соціального статусу) [5]. Зокрема, високими за значеннями були показники шкал «творча активність» (ТА) – 30%, «суспільна корисність» (СК) – 26,6%. 43,3% (13 особам) більшою мірою властива, навпаки, загальножиттєва спрямованість особистості, тобто мотиваційний профіль, що характеризується перевагою загального рівня мотивів підтримання над мотивами розвитку. Найвищі показники виявлено у шкалах «комфорт» (К) – 23,3%, «спілкування» (О) – 20% (рис. 1).

За показниками соціального статусу (С) виявлено також тенденцію до значимості студентів у свій приналежності до певної групи чи виду діяльності, адже високі показники домінують у 46,6% респондентів. Показники за критерієм загальної активності (ЗА) високого рівня виявлено у 43,4% респондентів, при цьому

Рис. 1. Результати за методикою «Діагностика мотиваційної структури особистості» (Е. Мільман)

Примітка: показники вказані за середнім значенням кожного критерію.

показник «підтримка життєзабезпечення» (П) виражений на середньому рівні у 63,3% респондентів, що може свідчити про потенційну необхідність підтримки та мовну мотивацію для студентів на шляху до майбутньої професійної реалізації.

Отримані результати показали, що серед студентів, які брали участь у дослідженні, домінували критерії мотиваційних структур особистості, такі як загальна активність (ЗА), комфорт (К), спілкування (О). Підсумовуючи отримані результати, слід зазначити, що загальна спрямованість мотиваційних профілів студентів є універсальною, але існує багато відмінностей у характері їх змісту та результативних складниках, що дозволяє побудувати мотиваційні профілі за психологічними особливостями мотивації майбутніх психологів.

Розглядаючи мотивацію, спрямовану на професійну діяльність майбутніх психологів [3], ми виявили, що внутрішня мотивація (ВМ) виражена на середньому рівні у 54% респондентів. Низький рівень виявлено у 32%. Високий рівень сформованості внутрішньої мотивації виявлено у 14% респондентів. Це свідчить про сформованість стимулів у роботі та домагань психологів якнайкраще виконати свої професійні дії. Зовнішня позитивна мотивація (ЗПМ) виражена на середньому рівні у 71% респондентів, низький рівень виявлений у 15%, високий рівень сформованості позитивної мотивації виявлений у 14%. При цьому зовнішня негативна мотивація (ЗНМ) найбільш виражена на низькому рівні у 63% респондентів, середній рівень сформованої негативної мотивації виявлений у 34% рес-

пондентів. Лише 3% респондентів зазначають, що мають високий рівень сформованої зовнішньої негативної мотивації. Такі результати можуть свідчити про відсутність концентрації психологів на негативному досвіді та моментах у професійному житті. Навіть якщо такі ситуації виникають, то зовнішньо позитивно закріплені досвід негативно забарвлених моментів не дозволяє зосередитись на негативі, що могло б у свою чергу обмежувати енергійність та рішучість майбутніх психологів у роботі [7].

Діагностування за рівнем домагань особистості свідчить, що всі компоненти структури стимулів знаходяться переважно на середньому рівні, рідко – на високому. Найбільш істотні відмінності спостерігалися за шкалою «мотив уникнення». Даний компонент є частиною мотиваційної структури уникнення невдач і має найбільшу кількість низьких результатів (43,3%), тому спостерігається тенденція до того, що серед респондентів домінують мотивація досягнення успіху [4].

Результати також можна розділити за шкалами «внутрішній мотив», «пізнавальний мотив» та «ініціативність». Більшість середніх і високих оцінок вказує на певні особливості людей цієї вікової групи – навчання новому у межах ЗВО та прояв ініціативи в лідерській (провідній) діяльності. Бажання розвиватися та здобувати нові знання є основною ознакою цього етапу професійного саморозвитку [1].

Розглядаючи складники за отриманими результатами, можна стверджувати, що більшість респондентів демонструє середні результати, що свідчить про достатню мотивацію провідної діяльності без відхилень

у будь-який бік (захищеність або недостатня мотивація). Це свідчить про велику кількість респондентів, які досить погано оцінюють власні результати у поточній діяльності, що співвідноситься з їх можливостями та може вказувати на їх не зовсім адекватну (компетентну) оцінку себе. За результатами діагностування за цією методикою більшість результатів перебуває на середньому рівні, явних відхилень не спостерігається. Такі дані свідчать про те, що респонденти адекватно оцінювали власну здатність виконувати завдання, винахідливість у їх розв'язанні та свідомо прогнозували потенційні результати своєї діяльності.

Дослідивши зв'язок мотивації та рівня домагань серед студентів-психологів, ми отримали такі дані за розрахунками критерію Пірсона для перевірки гіпотези щодо взаємозалежності показників мотиваційної сфери та рівня домагань студентів-психологів (табл. 1).

Отже, проаналізувавши отримані дані, слід констатувати, що ми маємо обернену залежність за внутрішньою мотивацією з такими компонентами, як: комфорт – $r = -0,21$ (залишаючись у звичному середовищі, важко приймати рішення та діяти, беручи відповідальність на себе); підтримка ($r = -0,22$) та спілкування ($r = -0,27$), оскільки рівень внутрішньої мотивації формує коло впливу, яке студент готовий вислуховувати, на основі чого приймати рішення, а також мати бажання виконувати діяльність заради самої діяльності, задоволення та насолоди від діяльності, а не заради винагороди чи результатів, необхідних ззовні. Зовнішня позитивна мотивація має обернений негативний зв'язок за показником «підтримка» – $r = -0,22$ (у деяких випадках студентам-психологам важко приймати допомогу або настанови від колег), а також «творча активність» ($r = -0,16$) – здебільшого орієнтир на активацію творчості, уяви та створення образів, що впливає на внутрішній стан, формує внутрішній мотив, що і підтверджує показник позитивної мотиваційної залежності $r = 0,04$, оскільки основні спонукання студентів-психологів до дії відбуваються через вплив зовнішніх

обставин або стимулів у межах навчання у ЗВО. Зовнішня негативна мотивація має обернені зв'язки зі шкалами підтримки ($r = -0,16$), соціального статусу ($r = -0,38$), спілкування ($r = -0,17$) та суспільної користі ($r = -0,02$), адже даний вид мотиву безпосередньо не пов'язаний з процесом і результатом професійної діяльності, але є спонукою до уникнення покарань, критики, осуду та інших негативних емоцій, що доводить достовірність наших даних.

Отже, враховуючи взаємодію внутрішніх, зовнішніх і особистісних джерел мотивації, що можуть впливати на характер навчально-професійної діяльності майбутніх психологів, а також висновки емпіричних даних, які свідчать про те, що для досягнення успіху необхідно розвивати психологічні компоненти Я-концепції майбутніх психологів, необхідно розробити практичні рекомендації щодо розвитку мотивації у майбутніх психологів.

Висновки з проведеного дослідження. Формування навчальної мотивації полягає у створенні умов для формування внутрішньої мотивації (мотивів, цілей, емоцій) до навчання у ЗВО, розуміння студентами сфер своєї мотивації та подальшого саморозвитку у професійному зростанні. При цьому викладачі не займають позицію холоднокровних спостерігачів, щоб спостерігати за тим, як мимовільно розвиваються мотиваційні сфери студентів-психологів, а використовують для стимулювання їх розвитку комплекс систематичних, продуманих у психології методів. Мотивація – це теоретична концепція, яка використовується для пояснення ініціації, спрямованості, інтенсивності, наполегливості та цілеспрямованості поведінки. Мотивація тісно пов'язана з рівнем домагань, що й було виявлено у дослідженні мотиваційної структури студентів-психологів. Для 56,6% студентів-психологів характерна «робоча» спрямованість особистості, високими за значеннями були також показники творчої активності (30%) і суспільної користі (26,6%). При цьому 43,3% більшою мірою властива, навпаки, загальножиттєва спрямованість особистості, тобто мотиваційний про-

Таблиця 1

Розрахунок взаємозалежності рівнів мотивації та рівня домагань студентів-психологів

Мотиваційна структура	Комфорт (К)	Підтримка (П)	Соціальний статус (С)	Спілкування (О)	Загальна активність (ЗА)	Творча активність (ТА)	Суспільна користь (СК)
Види професійної мотивації діяльності							
Внутрішня мотивація	-0,21	-0,22	0,07	-0,27	-0,04**	0,04**	0,55
Зовнішня позитивна мотивація	0,25	-0,22	0,03**	0,34	0,15	-0,16	0,14
Зовнішня негативна мотивація	-0,16	0,20	-0,38	-0,17	0,27	0,19	-0,02**

Примітки: ** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$.

філь, що характеризується перевагою загального рівня мотивів підтримання над мотивами розвитку та саморозвитку. Показник «комфорт особистості» є ключовим у даному методі дослідження, але високі показники були лише у 13,3% респондентів, що свідчить про низьку самооцінку, високий рівень відчуття страху та можливо навіть тривожність перед новими видами діяльності та знаннями.

Високі показники зовнішньої позитивної мотивації (15%) та внутрішньої мотивації (14%) знаходяться майже на одному рівні, що свідчить про реальність рівня домагань студентів-психологів щодо рівня отриманих результатів діяльності, але 3% респондентів зазначають, що вони мають високий рівень сформованої зовнішньої негативної мотивації. Такі результати можуть свідчити про відсутність концентрації майбутніх психологів на негативному досвіді та моментах у професійному житті. Навіть якщо такі ситуації виникають, то зовнішній позитивно закріплений досвід негативно забарвлених моментів не дозволяє зосередитись на негативі, що могло б обмежувати енергійність та рішучість майбутніх психологів у роботі. Отже, питання мотивації студентів залежать не лише від складності та суперечливості цього явища, а й від недостатньої визначеності методологічних засад, застарілого формулювання концептуального інструментарію та двозначності термінології, що використовується для розгляду подібних тем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова О.Г. Дослідження динаміки розвитку професійно значущих якостей студентів-психологів. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. 2019. Вип. 16. 828 с.
2. Ебзеєв М. Професійний інтерес як комплексний показник відношення студентів до здобуваної професії. *Наукові записки університету Лесгафта*. 2020. Вип. 9 (103). С. 195–200. URL: <http://surl.li/gxzni> (дата звернення: 20.08.2023).
3. Методика «Вивчення мотивації професійної діяльності» (К. Замфір). URL: <http://surl.li/eebfq> (дата звернення: 10.09.2023).
4. Методика «Визначення рівня домагань особистості» (В.К. Гербачевського). URL: <http://surl.li/gxzqm> (дата звернення: 10.09.2023).
5. Методика «Діагностика мотиваційної структури особистості» (Е. Мільман). URL: <http://surl.li/gxzqr> (дата звернення: 10.09.2023).
6. Мовмига Н.Є., Мілорадова Н.Е. Напрямки вивчення проблеми життєвих домагань особистості у психологічних дослідженнях. *Професійне становлення особистості* : матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції. Одеса. 2019. С. 42–44.
7. Радзівіл К.П. Професійні очікування майбутніх психологів у навчальному процесі. *Актуальні проблеми психології*. URL: <http://surl.li/gxztr> (дата звернення: 15.08.2023).
8. Усатенко О.В. Оцінка мотивації виробничого персоналу підприємства. *Схід*. 2020. № 1 (101). С. 24–27.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ТА РІВНЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

STUDY OF COPING-BEHAVIOR STRATEGIES AND THE LEVEL OF STRESS RESISTANCE OF PSYCHOLOGY STUDENTS

У статті розглянуто психологічні особливості прояву копінг-поведінки при різних рівнях стресостійкості студентів-психологів. Проаналізовано теоретичні концепції сучасних українських та зарубіжних дослідників стосовно проблеми сформованості рівня стресостійкості серед студентів-психологів та його впливу на вибір копінг-поведінки під час навчання у межах ЗВО. Визначено вибірккову сукупність дослідження, яка становить 30 осіб віком від 23 до 30 років. Проведено діагностичний етап дослідження, метою якого було вивчення рівня стресостійкості студентів-психологів та їх вибору і використання обраної стратегії копінг-поведінки. Діагностування респондентів дозволило визначити домінуючі рівні стресостійкості студентів-психологів та її вплив на формування відповідного стилю копінг-поведінки. Були виокремлені такі стилі прояву копінг-поведінки: проблемно орієнтований стиль, емоційно орієнтований стиль, унікаючий стиль за копінг-поведінкою. Проаналізовано особливості системи саморегуляції студентів-психологів із різними стилями копінг-стратегії. Дослідження показало, що студенти з проблемно орієнтованим копінгом характеризуються середнім рівнем стресостійкості та вищим рівнем розвитку регулятивних процесів і властивостей. Студенти з емоційно орієнтованим копінгом характеризуються більшим низьким рівнем розвитку компонентів стресостійкості та мають свідомий рівень саморегуляції. Проведено кореляційний аналіз взаємозалежності показників рівня стресостійкості особистості І.А. Усатова та стратегій копінг-поведінки у студентів-психологів (методика виміру когнітивної орієнтації Дж. Роттера та методика домінуючої копінг-поведінки у стресових ситуаціях Т. Крюкової). Доведено зв'язок між рівнем стресостійкості та обраними стратегіями копінг-поведінки серед студентів-психологів. Розроблено напрями подальших досліджень з окресленої проблеми.

Ключові слова: стрес, копінг-поведінка, стресостійкість, поведінка, особистісні властивості особистості, копінг-ресурси, регуляторні процеси, стресова ситуація.

The article examines the psychological features of the manifestation of coping behavior at different levels of stress resistance of psychology students. The theoretical concepts of modern Ukrainian and foreign researchers regarding the problem of the formation of the level of stress resistance among psychology students and its influence on the choice of coping behavior during education within the framework of higher educational institutions are analyzed. The sample population of the study was determined, which is 30 people aged from 23 to 30 years. The diagnostic stage of the study was conducted, the purpose of which was to study the level of stress resistance of psychology students and their choice and use of the selected strategy of coping behavior. The diagnosis of the respondents made it possible to determine the dominant levels of stress resistance of psychology students and its influence on the formation of the appropriate style of coping behavior. The following styles of coping behavior were distinguished: problem-oriented style, emotionally-oriented style and avoidant style of coping behavior. The study showed that students with problem-oriented coping are characterized by an average level of stress resistance and a higher level of development of regulatory processes and properties. A correlational analysis of the interdependence of indicators of the level of stress resistance (methodology level of stress by I.A. Usatov) and coping behavior strategies in psychology students (cognitive orientation by J. Rotter and dominant coping behavior in stressful situations by T. Kryukova) was conducted. The relationship between the level of stress resistance and selected strategies of coping behavior among psychology students has been proven. The directions of further scientific researches on the outlined problems are developed.

Key words: stress, coping behavior, stress resistance, behavior, personality traits, copyrights, regulatory processes, stressful situation.

УДК 159.922.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.10>

Астремська І.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Позднякова А.М.

студентка VI курсу кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Процес професійного становлення та розвитку супроводжується не лише набуттям нових знань, умінь та навичок, а й розробкою і формуванням стратегії подолання у студентів-психологів стресових ситуацій під час навчання. Характер вибору типу копінг-стратегії визначається індивідуальними особливостями студентів, досвідом копінг-поведінки, умовами навколишнього середовища, усвідомленістю вибору копінг-стратегії та особистісними ресурсами. Аналіз наукових даних показує, що в психологічній роботі з розвитку конструктивних форм контролю поведінки необхідно враховувати та залучати наявні ресурси та властивості особистості, які є копінг-ресурсами.

Свідома саморегуляція забезпечує реалізацію та координацію психологічних особливостей студентів-психологів під час досягнення цілей і регуляції поведінки [2].

Специфічні характеристики кожної ланки процесу адаптації відображають загальні характеристики процесу саморегуляції студента-психолога та виступають особистісними ресурсами, що сприяють свідомому вибору копінг-стратегій на основі реальних завдань. Індивідуальні особливості системи саморегуляції та розвитку її процесів стійко виражені в різноманітній навчальній діяльності, поведінці студентів-психологів та визначають можливість реалізації конструктивних копінг-стратегій.

Однією з причин, чому студенти-психологи не можуть використовувати конструктивні копінг-стратегії, може бути недостатня розвиненість певних компонентів системи особистісної стресостійкості студента-психолога [7].

Проблеми дослідження рівня стресостійкості охоплюють питання про те, як реагують люди, які зазнають труднощів, і яких заходів вони вживають, щоб усунути або зменшити наявні відмінності. Е. Фромм визначав цей тип поведінки як подолання інстинктів з метою пошуку нових життєдайних моделей і рішень, розвитку та самореалізації [2]. Поняття стресу Г. Сельє визначив як набір стереотипних, філогенетично запрограмованих неспецифічних реакцій організму, які готують людину до фізичної активності, опору, боротьби чи втечі в загрозовій ситуації [7]. Теорія Г. Сельє була сформована у дослідженні стресостійкої поведінки особистості і втілилась у вивченні теорій копінг-поведінки.

Копінг-поведінкою Т.Л. Крюкова вважає цілеспрямовану поведінку, яка дозволяє людині реагувати на загрозові ситуації, які не під силу подолати особистості, за допомогою усвідомлених стратегій дій відповідно до особливостей ситуації, у якій перебуває людина. Така система дій та поведінки пристосовує особистість до вимог ситуації або допомагає змінити ситуацію (чи є стратегія подолання адаптивною чи дезадаптивною, залежить від ситуації, самої особистості та того, як вони співвідносяться) [4].

Р. Лазарус описує копінг як бажання індивіда вирішувати різноманітні проблеми, які активізують адаптаційні можливості індивіда щодо безпеки та значних результатів [1]. Як зазначав Р. Лазарус, деякі люди використовують захисні стратегії, щоб впоратися зі стресом, тоді як інші використовують стратегії вирішення проблем, змінюючи ставлення до особистості в оточенні. Під час роботи зі стресовою ситуацією існує процедура когнітивної оцінки, переоцінки та подолання. Психологічне подолання – це процес когнітивних і поведінкових стратегій, які використовуються для зменшення стресу, пов'язаного з ситуацією [4].

Вибір копінг-стратегій у стресовій ситуації прогнозовано сприятиме підвищенню психічного та фізичного здоров'я студента-психолога. Використання активних поведінкових копінг-стратегій позитивно впливає на покращення благополуччя, тоді як використання стратегій уникнення та пасивних стратегій для зменшення емоційного стресу негативно впливає на покращення благополуччя та посилення негативних симптомів.

І.О. Корнієнко визнає, що вибір і застосування копінг-стратегій залежить від змісту та способу сприйняття студентом ситуацій неспішності, системи взаємин із соціальним

оточенням, наявних ресурсів та власне рис особистості. Стати експертом – означає бути знайомим із ситуацією та діяти, щоб змінити саму ситуацію [7].

Копінг-поведінка людини у відповідь на конкретну загрозу сприяє вибраним стратегіям подолання, які використовують доступні ресурси. Індивідуальні копінг-ресурси класифікуються на: фізичні, які передбачають витривалість; соціальні, які складаються з окремих соціальних мереж, систем підтримки та вірувань; психологічні, які передбачають стабільність, самооцінку та гумор; матеріальні, що включають гроші, власність та інші ресурси [1].

Класифікація копінг-поведінки, запропонована С. Фолкманом і Р. Лазарусом, розрізняє дві категорії копінг-стилів: 1) проблемно орієнтований копінг, який має на меті усунути стресові відносини між індивідом і оточенням, пов'язані зі спробою змінити когнітивні здібності, оцінити ситуації, наприклад, пошук інформації про те, що робити, або уникнення поспішних дій; 2) емоційно орієнтований копінг, призначений для управління стресом, пов'язаним із ситуацією. Прикладом цієї стратегії подолання є уникнення проблеми, ігнорування проблеми, використання гумору, вживання ПАР або просто відхід із проблемної ситуації [4]. Автори відстоюють необхідність врахування обох функцій через наявність емоційного, когнітивного та поведінкового компонентів переживання стресу, адже ці компоненти можна по-різному поєднувати.

Студентський вік проходить під знаком формування світогляду, критичного мислення, особистісно-професійного самовизначення. У віковій психології велика увага приділяється суб'єктивному аспекту, зрілості особистості, її внеску як активного творця саморозвитку. Можна виділити основні завдання дорослості, вирішення яких допомагає зрозуміти, на якому етапі розвитку перебуває особистість, визначити здатність вирішувати різноманітні проблеми та справлятися з труднощами. Таким чином, серед вікових завдань можна виділити: прийняття себе, пізнання своїх сильних і слабких сторін; засвоєння рольових ролей і гендерної поведінки – чоловічої чи жіночої; саморозвиток і побудову кар'єри; здобуття самостійності; розвиток зрілих стосунків з однолітками; наявність громадської, політичної, ідеологічної та екологічної діяльності. Існує чітка внутрішня система цінностей та етичні принципи. Таким чином, вікові завдання розвитку передбачають визначення свого місця в дорослому світі, прийняття та засвоєння соціальних ролей, вирішення рольових конфліктів, подальше уточнення стратегій подолання труднощів [2].

Студентство – це також кризовий період у житті, пов'язаний із безліччю стресів. Орга-

нізм не готовий до переходу в доросле життя, нових обставин, нових вимог, переосмислення цінностей і виникнення нових потреб, тому усе це може стати серйозним стресом для особистості. Проте кожна людина дивиться на конкретну ситуацію по-різному залежно від того, наскільки вона важлива й актуальна на даному етапі. Внутрішні ресурси, які сприяють успіху в подоланні життєвих труднощів, стосуються ефективного вибору подолання, комунікативних навичок, гнучкості мислення, емоційної поведінки та мобільності. Це проявляється, наприклад, у швидкому засвоєнні нових правил, стандартів, оволодінні навичками, емоційній гнучкості, здатності ставитися до навколишнього суспільства. Однак не менш важливим фактором є емоційна підтримка значущих людей [2].

Отже, в науковому співтоваристві немає єдиного розуміння різниці в рівнях стресостійкості чоловіків і жінок. Численні дослідження присвячені вивченню біологічних і соціальних аспектів стресостійкості, ознак і особливостей стресодолаючої поведінки. Саме тому можна стверджувати, що соціобіологічні особливості та специфічні способи подолання стресу визначають те, наскільки чоловіки та жінки відрізняються у своїй здатності справлятися зі стресом та можуть формувати власну стресостійку позицію в житті.

Дослідницько-експериментальна робота проводилася на базі Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Вибірку дослідження склали 30 респондентів віком від 23 до 30 років, з них – 20 жінок та 10 чоловіків. У ході дослідження показників за методикою «Когнітивна орієнтація» (Дж. Роттера) (або «Методика виміру локусу контролю»)

ми отримали такі результати [5]: за показником інтернальності маємо низький рівень у 9 осіб, середній рівень у 16 осіб та високий рівень у 5 осіб; за показником екстернальності низький рівень виявлено у 7 осіб, середній рівень у 9 осіб та високий рівень у 14 осіб.

Величина екстернальності визначає схильність до контролю над своїми емоціями та поведінкою за рахунок зовнішніх факторів. За цими показниками локус-контролю у хлопців визначений нижчий рівень екстерналії. На нижчому рівні хлопці розвинули тенденцію використовувати зовнішні фактори для регулювання своїх емоційних і поведінкових реакцій. За цією шкалою високі показники виявлено у дівчат. Зовнішніми факторами, за допомогою яких дівчата контролюють свою поведінку та емоції, є зовнішня підтримка з боку близьких людей і друзів, високі показники результатів діяльності (об'єктивні фактори). За показниками інтернальності вищий рівень розвитку мають хлопці. Тобто можна сказати, що хлопці-студенти більш схильні використовувати внутрішні особистісні ресурси для регулювання своєї поведінки та емоційних реакцій. За цією шкалою у досліджуваних дівчат були виявлені низькі показники.

За результатами методики «Визначення рівня стресостійкості особистості» [3] (І.А. Усатова) ми отримали такі показники (Рис. 1): домінуючі високий (40%) та вище середнього (30%) рівні за показником стресостійкості, тобто достатньо низький опір стресу у студентському віці, адже студент-психолог на своєму шляху зустрічається з новими особливостями навчання у ЗВО, новими знаннями та досліджує власний рівень готовності і самореалізації, формуючи при цьому достатній рівень влас-

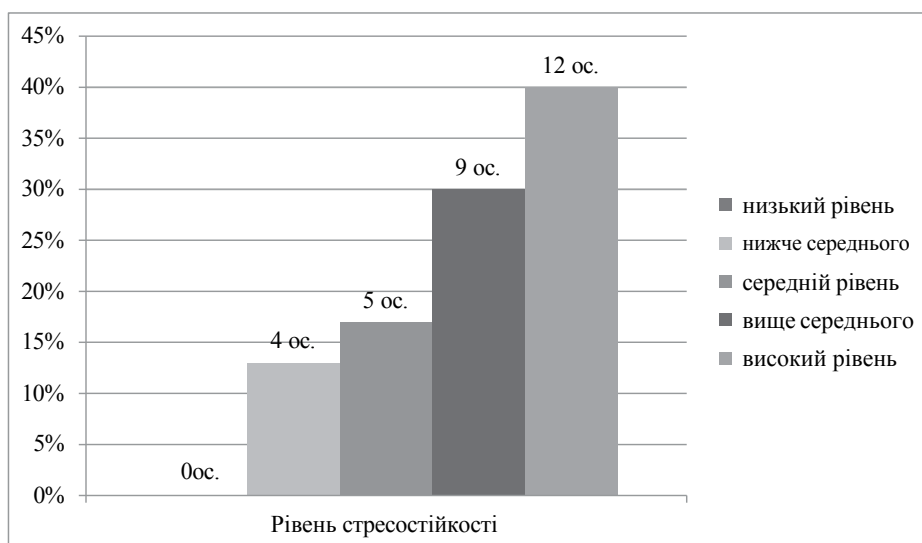

Рис. 1. Результати за методикою «Визначення рівня стресостійкості особистості» (І.А. Усатова)

ної зрілості, який характерний саме для цього вікового періоду формування особистості.

Також було встановлено, що серед досліджуваних студентів-хлопців виявлено середній рівень стресостійкості (36%). Можна стверджувати, що рівень стресу досліджуваних хлопців відповідав рівню напруги в їхньому житті, а обставини мали значний вплив на життя досліджуваних хлопців, де їм було важко протистояти певним ситуаціям. При цьому у ході дослідження було помічено, що зі збільшенням стресових ситуацій у житті студентів знижувалася здатність протистояти стресу.

Серед досліджуваних дівчат рівень стійкості до стресу був нижчим за середній (48,4 %). У респондентів-дівчат були зафіксовані ланцюгові реакції фізичних та розумово-психічних порушень, коли вони були змушені присвятити частину своїх ресурсів боротьбі з негативними психічними станами, які виникають під час стресу. Загальний середній показник усієї вибірки досліджуваних також показує, що рівень стресостійкості досліджуваних є нижчим за середній рівень (45,5%), що свідчить про те, що досліджувані студенти мають великі труднощі у протистоянні та важко справляються зі стресом.

За результатами методики «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (Т. Крюкової) були отримані такі результати: за шкалою «проблемно орієнтований копінг» (ПОК) 20,6% респондентів виявили низький рівень, 47,3% – середній, а 32,1% відповіли, що мають високий рівень за даною шкалою. За шкалою «емоційно орієнтований копінг» (ЕОК) низькі показники були виявлені у 15,5% респондентів, середні – у 36,4%, а високі – у 48,1%. За шкалою «копінг, орієнтований на уникнення» (КОУ) низькі показники виявлено у 23% респондентів, 45,3% мають середній рівень, а 31,7% респондентів мають високий рівень. За додатковими шкалами «субшкала відволікання» (СВ) 27% отримали низький рівень, 34,2% – середній, 38,8% – високий рівень; субшкала «соціальне відволікання» (ССВ) має досить сильно виражений високий рівень – 43,2%, середній – 40%, низький рівень у 17,7% респондентів [6].

У ході дослідження було висунуто припущення щодо наявності кореляційного зв'язку між високим рівнем активності студентів та високим рівнем соціального відволікання, адже очевидно, що кожна окрема змінна в інтерактивній системі має певне місце розташування та конкретне функціональне значення. Їх системна організація визначає рівень продуктивності або зниження продуктивності до оволодіння новою копінг-стратегією [1]. Такі якості, як самопочуття, рівень суб'єктивного контролю, змістовна життєва орієнтація, важливі для рефлексії та саморегуляції, адже вони позитивно взаємодіють із проблемно орієнтованими стилями чи підстилями соціального відволікання, забезпечуючи високий рівень суб'єктної адаптації серед студентів до нових ситуацій, що провокують підвищення рівня тривожності.

За результатами можна спостерігати прямопропорційну залежність рівня стресостійкості та рівнів копінг-стратегій (Табл. 1): проблемно орієнтований копінг ($r = 0,17$); емоційно орієнтований копінг ($r = 0,04$) та субшкала «відволікання» ($r = 0,32$), що свідчить про динаміку рівнів зниження та збільшення рівнів. Відповідно до збільшення показника стресостійкості збільшується рівень за даними шкалами. І навпаки, зі зниженням показника знижуються рівні вияву копінг-стратегій.

При цьому обернений тип залежності зафіксовано за шкалою «орієнтація на уникнення» ($r = -0,10$) і субшкалою «соціальне відволікання» ($r = -0,21$), що свідчить про обернену динаміку рівнів кожного показника (зі збільшенням рівня зазначених показників знижується рівень стресостійкості, і навпаки, зі збільшенням показників стресостійкості знижуються показники за рівнями визначених шкал).

У ході емпіричного дослідження були використані психодіагностичні методики, що спрямовані на вивчення стресостійкості студентів-психологів. Крім того, ми дослідили домінуючі типи обраних копінг-стратегій залежно від рівня стресостійкості. Було встановлено, що рівень стресу у хлопців є вищим, ніж у дівчат. Хлопці продемонстрували більшу

Таблиця 1

Результати розрахунку критерію Пірсона за визначеними критеріями

№ з/п	Показники когнітивної гнучкості	Тип залежності з показником стресостійкості	Загальне значення, r
1.	Проблемно орієнтований копінг	прямопропорційна	0,17
2.	Емоційно орієнтований копінг	прямопропорційна	0,04
3.	Копінг, орієнтований на уникнення	обернена	-0,10
4.	Субшкала відволікання	прямопропорційна	0,32
5.	Субшкала соціального відволікання	обернена	-0,21

Примітки: ** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$.

варіацію рівня стресу через підвищення або зниження напруги в стресових ситуаціях, тоді як дівчата гостріше реагували на стресові ситуації. Вивчення копінг-стратегій дозволило визначити, що показники копінг-стратегій, орієнтованих на виконання завдання, були вищими у досліджуваних дівчат, ніж у хлопців-студентів, оскільки вони більш емоційні під впливом стресових ситуацій. Показники уникнення як стратегії копінг-поведінки у хлопців були вищими, тому вони були спокійнішими і більш схильними уникати стресових ситуацій, ніж досліджувані студенти-дівчата. Також виявлено, що показник екстернальності був значно вищим у дівчат-студенток (здебільшого дівчата дозволяють зовнішнім факторам керувати своєю поведінкою та емоційними реакціями). У досліджуваних хлопців-студентів вищими є показники «інтернальності». На відміну від дівчат, хлопці частіше використовують внутрішні особистісні ресурси для управління своєю поведінкою та емоційними реакціями.

Отже, слід зазначити, що розвиток стійкості у сучасної молоді можливий лише за умови комплексного використання профілактичних і розвиваючих вправ, розвитку позитивного ставлення до ситуації, навичок трансформації

стресорів у дії меншої інтенсивності та вдалого поєднання правильної фізичної активності та відпочинку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бобро О.В. До проблеми визначення стресостійкості у осіб юнацького віку. *Молодий вчений*. 2021. № 3 (2). С. 189–192.
2. Воронов О.І. Методика діагностування соціально-психологічних впливів на прийняття державно-управлінських рішень в індетермінованих умовах. Київ : НАДУ, 2020. 271 с.
3. Діагностика визначення рівня стресостійкості особистості (І.А. Усатова). URL: <http://surl.li/gtzze> (дата звернення: 15.09.2023).
4. Коваль І.В. Внесок когнітивного стилю у навчальну діяльність студентів. *Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук* : збірник наукових робіт учасників Міжнародної наук.-практ. конф., м. Одеса, 15–16 лютого 2019 р. Одеса : Південна фундація педагогіки, 2019. Ч. 1. С. 33–36.
5. Методика «Когнітивна орієнтація» (Дж. Роттера) (або «Методика виміру локусу контролю»). URL: <http://surl.li/gtzuz> (дата звернення: 15.09.2023).
6. Методика «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» (Т.Л. Крюкова). URL: <http://surl.li/guafj> (дата звернення: 15.09.2023).
7. Попова М. Значущість когнітивних стилів для різних сфер професійної діяльності. *Проблеми сучасної психології*. 2020. №. 46. С. 308–326.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

GENDER CHARACTERISTICS OF SELF-ACTUALIZATION TENDENCIES GETTING HIGHER EDUCATION

У статті представлено аналіз теоретико-методологічних підходів до дослідження самоактуалізації та гендерних особливостей особистості, який дозволив з'ясувати, що самоактуалізація означає прагнення людини до більш повного виявлення і розвитку власних особистісних можливостей. Це поступова реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, досягнення життєвої мети, більш повне пізнання власної природи. Самоактуалізація особистості є складним утворенням, яке розглядається як найвища потреба, основна рушійна сила, що сприяє зростанню та розвитку особистості. Процес самоактуалізації проходить у взаємодії з навколишнім середовищем в значущій сфері життя під час здійснення провідної діяльності. Цей феномен розглядають у соціальному контексті з урахуванням психологічних характеристик і властивостей особистості.

Визначено, що для успішності самоактуалізації важливе середовище, в якому вона здійснюється, та індивідуальні якості особистості і стиль її діяльності. Тобто проблема чинників та умов самоактуалізації є актуальною у сучасній науці. Наявність певних внутрішніх умов є визначальним фактором ефективності самоактуалізації особистості, але також важливими є сприятливі зовнішні умови.

Зазначено, що для дослідження процесу та результату самоактуалізації важливе врахування гендерних особливостей людини, особливо юнацького віку. Самоактуалізація фемінних та маскулінних особистостей має свою специфіку: для фемінних важливим є задоволення потреб в близькості та прихильності; для маскулінних – можливість реалізовувати себе в професії.

Результати дослідження гендерних особливостей здобувачів вищої освіти свідчать, що більшість респондентів має андрогінний тип психологічної статі. Визначення самоактуалізаційних тенденцій виявило середньо-високі показники за такими шкалами, як цінності, потреба в пізнанні, саморозуміння та знучність у спілкуванні, що вказує на прагнення здобувачів освіти до саморозвитку, пізнання себе та гармонійних відносин з оточуючими. Резюмовано, що здатність до самореалізації не пов'язана з тим, до якого гендеру людина себе відносить, особою якої статі вона себе вважає.

Ключові слова: самоактуалізація, гендер, здобувачі вищої освіти.

The article presents an analysis of theoretical and methodological approaches to the study of self-actualization and gender characteristics of the individual, which made it possible to find out that self-actualization means a person's desire to more fully identify and develop his own personal capabilities. This is the gradual realization of potential opportunities, abilities and talents, the achievement of a life goal, a more complete knowledge of one's own nature. Self-actualization of the individual is a complex formation, which is considered as the highest need, the main driving force that contributes to the growth and development of the individual. The process of self-actualization takes place in interaction with the environment, in a significant sphere of life, when conducting leading activities. This phenomenon is considered in the social context, taking into account the psychological characteristics and properties of the individual.

It was determined that for the success of self-actualization, the environment in which it is carried out and the individual qualities of the individual and the style of his activity are important. That is, the problem of factors and conditions of self-actualization is relevant in modern science. The presence of certain internal conditions is a determining factor in the effectiveness of self-actualization of an individual, but favorable external conditions are also important.

It is noted that for the study of the process and result of self-actualization, it is important to take into account the gender characteristics of a person, especially the youth. Self-actualization of feminine and masculine personalities has its own specifics: for feminine it is important to satisfy the needs of closeness and affection; for the masculine, it is an opportunity to realize oneself in the profession.

The results of the study of the gender characteristics of higher education applicants show that the majority of respondents have an androgynous type of psychological gender. Determination of self-actualization trends revealed medium-high indicators on such scales as values, need for knowledge, self-understanding, and flexibility in communication, which indicates the desire of education seekers for self-development, self-knowledge, and harmonious relationships with others. It is summarized that the ability to self-realization is not related to what gender a person belongs to, what sex he considers himself to be.

Key words: self-actualization, gender, students of higher education.

УДК 159.9.072.43

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.11>

Афанасьєва Н.Є.

д.психол.н., професор,
професор кафедри соціальної економіки
Харківський національний університет імені Семена Кузнеця

Ільїна Ю.Ю.

к.біол.н., доцент,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

Світлична Н.О.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри піротехнічної та спеціальної підготовки
Національний університет цивільного захисту України

Актуальність дослідження проблеми самоактуалізації визначається тим, що вона пов'язана з психологічним здоров'ям і особистісною зрілістю людини. Вивчення особливостей самоактуалізації представників різних груп суспільства дозволяє уточнити уявлення про їх психологічне здоров'я та фактори, які впливають на розвиток особистості. Це важливо для подальшого теоретичного аналізу питання

самоактуалізації та розробки засобів оптимізації особистісного зростання та розвитку.

Феномен самоактуалізації вважається важливою умовою розвитку особистості. Його дослідженню приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні науковці, такі як: О. Горділова, Ю. Доброносова, І. Єгоричева, Л. Кобильнік, Є. Лопатін, Н. Петрова, І. Туркова, Т. Соломка, Н. Старинська, А. Харченко, Л. Цурикова,

Є. Яценко, Ф. Brentano, М. Бубер, Е. Гуссерль, А. Камю, С. К'єркегор, М. Гайдеггер, Е. Фром, К. Хорні К. Ясперс та інші. Особливістю самоактуалізації є динамічність, змінність протягом життя людини. Під впливом нових культурних, соціально-психологічних, економічних та політичних чинників відбувається трансформація самоактуалізації, змінюються ціннісно-сміслові складники особистості, відбувається вибір нових соціальних ролей тощо.

Фахівці розглядають самоактуалізацію як життєву мету психічно здорової, зрілої особистості, тому що потреба у самоактуалізації є природною потребою людини, задоволення якої сприяє формуванню спрямованості, мотивації, впевненості в собі та допомагає вирішувати життєві проблеми і є потребою особистості в розвитку, реалізації потенціалу, усвідомленні свого місця в світі.

Самоактуалізація особистості розглядається як безперервний процес, який включає усвідомлення особистістю напрямів та перспектив власного розвитку, аналіз альтернатив, відповідальності за вибори та поведінку, формування індивідуального стилю діяльності тощо. Відмова від самореалізації супроводжується погіршенням якості життя та психологічного здоров'я [3; 5].

Формування потреби особистості у самоактуалізації впливає на оцінку власних можливостей, розвиває творче ставлення до людей та світу, сприяє трансформації потенційних можливостей в актуальні, розвитку конструктивних міжособистісних взаємин та гнучкості мислення.

Негативний вплив на процес самоактуалізації може чинити: минулий досвід, який обмежує людину та формує її непродуктивну поведінку; соціальний вплив та груповий тиск; внутрішній захист тощо. Наслідками цього можуть бути: формування непродуктивних, поганих звичок і поведінкових стереотипів; ригідність психіки; обмеження особистісного зростання.

Слід відзначити, що самоактуалізація також може мати негативні наслідки для людського організму. Помилкою було б вважати, що людина, яка рухається шляхом самореалізації, позбавляється всіх проблем та складнощів. Цей рух потребує напруження сил та виснаження резервів, щоб впорядкувати подальшу життєдіяльність, в результаті чого поведінка може перетворитися на механістичну та ригідну.

Все більше уваги останніми роками приділяється дослідженням самоактуалізації в межах освітнього процесу, сутність якого полягає у передачі знань, способів та методів розвитку особистості від людини до людини. Потенційні можливості виявляються і реалізуються учнем самостійно, без зайвого контролю та втручання ззовні для раціональної організації власної навчальної діяльності [2; 6].

Однією зі складних, але поширених перешкод самоактуалізації і реалізації життєвих цілей є стрес та його наслідки. У стані стресу особистість втрачає здатність приймати рішення, підтримувати оптимальну активність, починає застосовувати застарілі уміння та стереотипні реакції. У разі нездатності людини впоратися зі стресом у неї з'являється бажання перекласти відповідальність за власне життя на інших людей. Це призводить до виникнення внутрішніх конфліктів, втрати віри в себе і зневіри у власних силах впоратися із ситуацією.

Результатом саморозвитку людини є уміння регулювати діяльність і поведінку, здатність до внутрішнього аналізу, рефлексії. Недостатньо розвинені навички саморегуляції, які виражаються в дезорганізації поведінки, є також перешкодою для самоактуалізації. Їх причиною може бути нездатність до застосування ефективних способів подолання труднощів, переживання загрози особистісної цілісності, формування її позитивної «Я-концепції». Особистісному зростанню, розвитку та самоактуалізації перешкоджає низька здатність людини протистояти стресам, важким обставинам життя, невизначеності, екзистенційній фрустрації, запобігати розвитку фізичної та психологічної дезадаптації тощо [2].

Гендерні дослідження здійснюються представниками різних психологічних напрямків: Л. Заграй, С. Бем, Ш. Берн, П. Горностаї, А. Кочарян, Дж. Лорбер, Т. Мельник тощо. Ми керуємося розумінням гендеру як психологічної схильності людини до певної статі, специфічного набору культурних та соціально-психологічних характеристик, які визначають її соціальну поведінку [1]. Гендерна ідентичність людини формується у ранньому дитинстві. Спираючись на неї, людина вважає себе належною до певного типу соціальної істоти і порівнює власну поведінку із суспільними нормами, які є характерними для такого типу. Фемінність та маскуліність – це специфічні комплекси соціальних та психологічних властивостей особистості. Сучасна світова тенденція розвитку суспільства та особистості тяжіє до симбіозу фемінності та маскуліності. Це призводить до загострення внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів. Попри численні дослідження у цій галузі, проблема гендерного аспекту самоактуалізації дотепер залишається недостатньо розробленою.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей взаємозв'язку самоактуалізаційних тенденцій та гендерних особливостей у здобувачів вищої освіти.

У дослідженні брали участь здобувачі вищої освіти Харківського національного економічного університету та Національного університету цивільного захисту України кількістю

87 осіб (45 осіб жіночої статі та 42 особи чоловічої статі) віком від 18 до 21 року.

Для розв'язання дослідницьких завдань використано методики «Маскулінність – фемінність» С. Бем, «Діагностика самоактуалізації особистості» А.В. Лазукіна в адаптації Н.Ф. Калініна; г-критерій Спірмена для кореляційного аналізу результатів.

На першому етапі дослідження було визначено схильність досліджуваних до певної статі за допомогою опитувальника С. Бем. Отримані результати представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники ступеню психологічної статі (в %)

Психологічна стать	%
Андрогінність	42,5
Фемінність	25,7
Маскулінність	31,8

Отримані результати вказують на переважання андрогінів серед здобувачів вищої освіти, які брали участь у дослідженні. Тобто респонденти мають істотні риси як маскулінного, так і фемінного типів, які гармонійно представлені в особистості. Психологічна андрогінність сприяє формуванню гнучкості гендерної та соціально-рольової поведінки, адаптивності. Тобто молоді люди прагнуть до реалізації всіх складових частин власної особистості у взаємодоповненні чоловічих та жіночих рис – продуктивності, чутливості, комунікабельності, емпатії, толерантності, впевненості в собі, честолюбства, енергійності, мотивації досягнень тощо.

Наступним етапом дослідження було визначення самоактуалізаційних тенденцій у здобувачів вищої освіти за допомогою методики А.В. Лазукіна. Отримані результати представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники прагнення до самоактуалізації (в балах)

Шкали	$\bar{x} \pm sd$
Орієнтація в часі	7,02 ± 1,9
Цінності	9,08 ± 2,7
Погляд на природу людини	6,35 ± 2,1
Потреба в пізнанні	8,04 ± 2,3
Креативність	7,67 ± 2,5
Автономність	7,22 ± 2,1
Спонтанність	6,82 ± 2,0
Саморозуміння	8,97 ± 2,7
Аутосимпатія	6,98 ± 2,2
Контактність	8,51 ± 2,8
Гнучкість у спілкуванні	8,11 ± 2,6

За результатами дослідження здобувачі вищої освіти більшою мірою спрямовані на саморозуміння, контактність, гнучкість у спілкуванні та осмислення своїх ціннісних орієнтацій.

Шкала орієнтації в часі вказує на здатність особистості існувати у сьогоденні, не відкладати життя на майбутнє та не переживати події минулого. Досліджувані недостатньо вірять в себе, недовірливі до оточуючих та намагаються збільшувати, примножувати, розвивати власні досягнення.

Шкала цінностей дозволяє визначити те, наскільки особистість поділяє цінності самоактуалізованої особистості, такі як істина, добро, краса, цілісність, унікальність, досконалість, справедливість, порядок, простота, самодостатність тощо. Наявність цих цінностей свідчить про прагнення особистості до гармонійності життя. Досліджувані здобувачі вищої освіти перебувають на початковому етапі усвідомлення власних цінностей і визначення їх пріоритетності.

Шкала погляду на природу людини дозволяє визначити міру віри в людей, безмежність їхніх можливостей. Показники досліджуваних свідчать про їх невпевненість в оточуючих та недовіру до них, але вони прагнуть досягти гармонії у взаєминах з іншими людьми.

Шкала потреби в пізнанні дозволяє виміряти прагнення особистості до пізнання, навчання, потребу в нових знаннях, інтерес до навколишнього світу, що безпосередньо не пов'язано із задоволенням потреб. Досліджувані здобувачі освіти мають таке прагнення, цікавляться подіями у світі, мають жагу до навчання, але доки не надто активно навчаються.

Що стосується творчого ставлення до життя, то отримані результати свідчать про те, що більшість здобувачів освіти, які брали участь у дослідженні, має недостатньо розвинену креативність, стандартне мислення та сприйняття світу, надає перевагу реалістичному, конкретному плану дій.

Шкала автономності дозволяє визначити рівень самостійності, свободи та незалежності особистості. Досліджувані виявилися відносно несамостійними, невпевненими в собі, залежними від впливів зовнішнього середовища та інших людей.

Шкала спонтанності вимірює рівень природності у поведінці людини, її легкість та невимушеність, які залежать від впевненості у собі та довіри до світу. У досліджуваних здобувачів освіти спостерігається низький рівень спонтанності, вірогідно, як наслідок соціального контролю та культурологічної фрустрації.

Шкала саморозуміння дозволяє визначити рівень сенситивності особистості стосовно власних думок, потреб, бажань. Здобувачі вищої освіти прагнуть саморозуміння, застосовують певні засоби для його досяг-

нення, але звертають багато уваги на думки оточуючих, суспільні стандарти, норми та правила, намагаються уникати засудження інших людей, що певною мірою гальмує процес пізнання внутрішнього світу.

Шкала аутосимпатії дозволяє з'ясувати рівень самооцінки та позитивності «Я-концепції» особистості. Виявилось, що досліджувані здобувачі освіти через недосконале саморозуміння неповністю здатні до адекватного самооцінювання, самосприйняття та самоприйняття.

Шкала контактності вимірює ступінь товариськості особистості, загальну схильність до конструктивної взаємодії з оточуючими. Отримані нами дані свідчать про те, що досліджувані не повною мірою налаштовані на встановлення відкритих та доброзичливих взаємин з іншими людьми.

Шкала гнучкості у спілкуванні дозволяє визначити наявність соціальних стереотипів, здатність до самовираження у спілкуванні. Респонденти виявилися невпевненими у власній цікавості та привабливості для оточуючих, пригніченими, але такими, що прагнуть до самовираження.

Тобто отримані за опитувальником результати вказують на середньо-низький рівень розвитку самоактуалізаційних тенденцій у здобувачів вищої освіти.

Далі був проведений кореляційний аналіз за допомогою r-критерія Спірмена для виявлення особливостей взаємозв'язку між гендерними особливостями та самоактуалізаційними тенденціями здобувачів вищої освіти. Отримані результати представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Показники взаємозв'язку гендерних особливостей та самоактуалізаційних тенденцій у здобувачів вищої освіти (r_s)

Самоактуалізаційні тенденції	Психологічна стаття
Орієнтація в часі	-0,007
Цінності	0,155
Погляд на природу	0,245
Потреба в пізнанні	0,266
Креативність	-0,042
Автономність	-0,061
Спонтанність	0,037
Саморозуміння	0,100
Аутосимпатія	-0,052
Контактність	-0,125
Гнучкість у спілкуванні	0,248

Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що між психологічною статтю та самоак-

туалізаційними тенденціями здобувачів вищої освіти майже немає зв'язку, тобто здатність до самореалізації не пов'язана з тим, до якого гендеру людина себе відносить, особливо якої статі вона себе вважає.

Аналіз теоретико-методологічних підходів до дослідження самоактуалізації та гендерних особливостей особистості дозволив з'ясувати, що самоактуалізація означає прагнення людини до більш повного виявлення і розвитку власних особистісних можливостей. Для успішності самоактуалізації важливе середовище, в якому вона здійснюється, індивідуальні якості особистості та стиль її діяльності.

У дослідженні процесу та результату самоактуалізації важливе врахування гендерних особливостей людини, особливо юнацького віку. Самоактуалізація фемінних та маскулінних особистостей має свою специфіку: для фемінних важливим є задоволення потреб в близькості та прихильності; для маскулінних можливість реалізовувати себе в професії.

Дослідження гендерних особливостей здобувачів вищої освіти показало, що більшість респондентів має андрогінний тип психологічної статі. Визначення самоактуалізаційних тенденцій виявило середньо-високі показники за такими шкалами, як цінності, потреба в пізнанні, саморозуміння та гнучкість у спілкуванні, що вказує на прагнення здобувачів освіти до саморозвитку, пізнання себе та гармонійних відносин з оточуючими. Аналіз особливостей зв'язку між психологічною статтю та самоактуалізаційними тенденціями показав, що здатність до самореалізації не пов'язана з тим, до якого гендеру людина себе відносить, особливо якої статі вона себе вважає.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гендерні дослідження: прикладні аспекти : монографія / ред. В.П. Кравець. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2013. 448 с.
2. Демянюк О.Б., Косарева О.І. Особливості соціальної перцепції у студентської молоді (гендерний аспект). *Psychological journal*. 2018. № 4. С. 54–67.
3. Доброносова Ю. Особливості сучасного медіакомунікаційного контексту самоактуалізації особистості. *Вісник Львівського університету*. 2018. Вип. 18. С. 85–91.
4. Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади : колективна монографія / ред. Л.Р. Наливайко, І.О. Грицай. Київ : Хай-Тек Прес, 2018. 348 с.
5. Старинська Н.В. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. Київ : Інтерсервіс, 2015. 178 с.
6. Харченко А.С. Психологічні особливості самоактуалізації студентів з різним рівнем професійної спрямованості. *Психологія і особистість*. 2016. № 1 (9). С. 234–244.

ВПЛИВ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКІВ THE INFLUENCE OF THE FAMILY ON THE FORMATION OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Стаття присвячена дослідженню впливу сім'ї на формування девіантної поведінки у підлітків. Наведено визначення девіантної поведінки, а також причини її виникнення. Зокрема, серед найчастіших причин виділено соціально-економічні, медико-біологічні, психолого-педагогічні. Окрему увагу звернуто саме на сім'ю як один з найвагоміших факторів формування схильності підлітків до девіантної поведінки. Для підтвердження впливу особистісних характеристик батьків на формування девіантної поведінки у підлітків з акцентуацією характеру було організовано і проведено експериментальне дослідження, в якому взяли участь 28 підлітків та їх батьків. Для проведення експериментального дослідження використано методику «Визначення схильності до девіантної поведінки» (А. Орел), методику «Діагностика акцентуації характеру та темпераменту особистості» (К. Леонгард, Г. Шмішек), опитувальник «Поведінка батьків та ставлення підлітків до них» (Е. Шафер), опитувальник «Аналіз сімейних відносин» (АСВ) для батьків підлітків у віці від 11 до 21 року» (Е. Ейдеміллер). За допомогою кореляційного аналізу виявлено психологічні особливості впливу особистісних особливостей батьків на формування девіантної поведінки у їх дітей-підлітків. Так, встановлено, що на формування девіантної поведінки підлітків значно впливає схильність їх батьків до різних видів девіацій (особливо до агресії і насильства, адиктивної поведінки, подолання норм і правил), акцентуовані риси характеру і темпераменту (особливо негативним є вплив збудливого, емотивного, застрягаючого типів акцентуації), дратівливість, неготовність до змін і труднощі адаптації до мінливих умов оточення, нездатність підлаштовуватися до співрозмовника, адекватно поводитися в емоційно насичених ситуаціях. Доведено негативний вплив неправильного стилю виховання у сім'ї на підлітків та формування у них різних девіацій.

Ключові слова: девіантна поведінка, девіація, акцентуація, підліток, сім'я, дитячо-батьківські відносини.

The article is devoted to the study of the influence of the family on the formation of deviant behavior in adolescents. The definition of deviant behavior is given, as well as the reasons for its occurrence. In particular, socio-economic, medical-biological, psychological-pedagogical reasons are highlighted among the most frequent reasons. Attention is drawn to the family as one of the most important factors in the formation of teenagers' tendency to deviant behavior. In order to confirm the influence of the personal characteristics of parents on the formation of deviant behavior in adolescents with character accentuation, an experimental study was organized and conducted, in which 28 adolescents and their parents took part. To conduct an experimental study, the "Methodology for determining the propensity to deviant behaviour" (A. Orel), the "Diagnostics of personality accentuation and temperament" method (K. Leongard, G. Shmishek), the Questionnaire "Behavior of parents and the attitude of adolescents towards them" (E. Shafer), Questionnaire "Analysis of family relations" (ASV) for parents of teenagers aged 11 to 21 years (E. Eidemiller). With the help of correlation analysis, the psychological features of the influence of the personal characteristics of parents on the formation of deviant behavior in their adolescent children were revealed. Thus, it was established that the formation of deviant behavior of adolescents is significantly influenced by the propensity of their parents to various types of deviations (especially to aggression and violence, addictive behavior, overcoming norms and rules), accentuated character traits and temperament (especially negative is the influence of excitable, emotional, stuck types of accentuation), irritability, unwillingness to change and difficulty adapting to changing environmental conditions, inability to adapt to the interlocutor, to behave adequately in emotionally charged situations. The negative influence of the incorrect family upbringing style on teenagers and the formation of various types of deviations in them has been proven.

Key words: deviant behavior, deviation, accentuation, teenager, family, child-parent relations.

УДК 159:922.736.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.12>

Вінс В.А.

к.психол.н., доцент,
завідувач кафедри практичної
психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Тороп О.С.

здобувачка магістерського рівня
вищої освіти спеціальності
«Практична психологія»
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Вступ. Беззаперечно, девіантна поведінка – це складний соціальний та психолого-педагогічний феномен, який потребує детальної уваги до вивчення причин його виникнення та психологічних механізмів формування. Це дозволить попереджати негативні тенденції та впоратися з новими викликами, яких сьогодні у даній площині з'являється все більше й більше. Так, за останні десятиліття дослідження девіантної поведінки серед підростаючого покоління змінилися і розширилися, адже, крім відомих раніше проявів девіантної поведінки, пов'язаної із вживанням алкоголю, тютюну, психоактивних речовин, надмірної жорстокості у ставленні до людей, тварин тощо, у сучасних підлітків спостерігаються ще й схильність до онлайн-ігроманії, комп'ютерної та інтернет-залежності, кібербулінгу, вияв-

ляються загострення акцентуацій особистості, які мають аутоагресивний характер (підліткові угруповання із завданнями небезпечного типу «Синій кит», «Червона сова» тощо).

Особливості впливу сімейних факторів на формування девіантної поведінки підлітків розглянуті у працях А. Бесєдіна, М. Волошин, І. Гайдамашко, К. Дубовик, К. Мураненко, О.М. Шенкевич та ін. Вчені В. Оржеховська, І. Парфанович, А. Самойлов, В. Співак, Т. Федорченко, В. Яремчук та інші вказували на важливість проведення комплексної психолого-педагогічної роботи не тільки з девіантними підлітками, а й із їхніми батьками, найближчим оточенням, щоб запобігти ризику формування і закріплення девіантної поведінки, подолати негативний вплив сімейного середовища на поведінку підлітків. Усе це зумовлює актуаль-

ність дослідження сутності девіантної поведінки, психологічних механізмів її виникнення та заходів психологічної корекції.

Виклад основного матеріалу. Девіантну поведінку людини можна визначити як систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятним у суспільстві нормам і які виявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушення процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від етичного і естетичного контролю за власною поведінкою [6].

Девіантна поведінка формується як один з можливих негативних варіантів соціалізації особистості, пов'язаний із порушенням процесу інституалізованих та стихійно утворених культурних норм, і виявляється у відхиленні розвитку суб'єкта та його функціонування від соціально-правових норм, негативному суспільному оцінюванню такої поведінки, у діях, що призводять до об'єктивно негативних наслідків для суб'єкта або суспільства [4].

Серед причин виникнення девіантної поведінки найчастішими є соціально-економічні, медико-біологічні, психолого-педагогічні. Девіації можуть бути наслідком незавершеності процесу формування особистості, негативного впливу сім'ї, залежності від найближчого оточення, а також негативного впливу засобів масової інформації, Інтернету, обмеженої духовної культури суспільства. На формування девіантної поведінки підлітків впливають і недоліки в організації освітнього процесу, і негативний вплив педагогів, і порушення сімейної структури, і недоліки в батьківському вихованні. Також до чинників девіантної поведінки належать вікові особливості психіки підлітків. Окрему групу факторів впливу на формування девіантної поведінки підлітків становлять сімейні чинники, пов'язані із батьківським вихованням та особистим впливом батька й матері на дитину.

Упрацях О. Суєтіної, І. Парфанович, М. Фіцулі встановлено, що найтипівішими помилками сімейного виховання підлітків у дисфункціональних сім'ях, що призводять до формування у них схильності до девіантної поведінки, є: дефіцит позитивного спілкування батьків з підлітками; відсутність у дорослих стійких власних моральних устоїв; організація життя в сім'ї не сприяє формуванню у дитини моральних звичок; батьки не знають і не розуміють внутрішнього світу своєї дитини; недобррозичливе, грубе ставлення дорослих до підлітка [6; 7; 8].

Дослідник В.П. Лютий до основних чинників сімейного виховання, що впливають на формування девіантної поведінки дітей, відносить виховання в аморальній і конфліктній атмосфері, недостатній і некоректний педагогічний вплив, емоційну відчуженість дитини та жорстоке ставлення до неї. Він виділяє чотири типи сімей, виховання в яких сприяє формуванню девіантної поведінки підлітків:

– кримінальні й аморальні сім'ї (сім'ї, в яких батьки схильні до кримінальної і аморальної поведінки);

– конфліктні сім'ї (сім'ї, взаємини між подружжям, родичами в яких характеризуються постійними конфліктами);

– сім'ї з недостатніми виховними ресурсами (неповні сім'ї, багатодітні, сім'ї);

– педагогічно некомпетентні сім'ї (батьки займають неправильну педагогічну позицію або використовують неприпустимі методи виховання) [5].

На думку Д. Гоженко, на формування девіантності підлітків значно впливає чинник, пов'язаний з педагогічною занедбаністю, коли батьки не приділяють уваги інтелектуальному, моральному розвитку дитини і вона виявляється інтелектуально пасивною. Відсутність необхідних культурно-етичних уявлень та навичок заважає підлітку правильно орієнтуватися в спілкуванні з однолітками, веде до конфліктів, відчуження. Дитина стає «важкою» і для однолітків, і для вихователів [3, с. 31].

На формування девіантної поведінки підлітків значно впливає стиль виховання, обраний у сім'ї. За результатами дослідження М. Волошин встановлено зв'язок між стилем виховання дітей у родині та схильністю підлітків до девіантної поведінки. Зокрема, дослідниця встановила взаємообернений зв'язок між шкалою «прийняття – відторгнення» та схильністю підлітків до агресивної поведінки. А у випадку відкидання підліток схильний до значної агресії у відносинах з оточуючими. Також встановлено, що жорсткий контроль з боку батьків впливає на схильність дітей до агресивної поведінки. Ще виявлено, що батьківське ставлення до невдач дитини є значимим у формуванні саморуйнівної поведінки підлітка. Якщо батько чи мати сприймає дитину як маленьку невдачу і висловлюють свої думки в її присутності, це спрямовує дитину до самопринижуючої та саморуйнівної поведінки [2].

Відзначимо, що на підлітків впливають невротичність і тривожність, конфліктність найближчих людей, які здійснюють виховання дітей. Схильність батьків до агресії, погроз, фізичного побиття, до асоціальної поведінки у стосунках як зі своїми дітьми, так і з оточуючими людьми закладає у підлітків стійке розуміння деформованого світу відносин. У таких дисфункціональних сім'ях діти засвоюють агресивні форми поведінки і відтворюють їх в іншому середовищі спілкування, що часто призводить до деструктивних наслідків. З одного боку, схильність до агресії, емоційної збудливості, нестійкості може успадковуватися і передаватися від батьків до дітей, з іншого боку, вагому роль у вихованні підростаючого покоління має саме соціальний вплив, здійснення правомірних та гуманних вчинків щодо них.

В. Анголенко звертає увагу на ще один важливий фактор виникнення девіантної поведінки у підлітків внаслідок впливу сім'ї - висока схильність батьків до агресії і жорстокості;

- прояви збудливого, емотивного, гіпертичного типів акцентуації у батьків;

- перевага неправильного стилю виховання (використання надмірності санкцій, надмірності заборон і обов'язків, ігнорування потреб підлітка та нестійкість стилю виховання тощо).

- Для підлітків, у яких виявлено схильність до подолання норм і правил (9 осіб), характерний вплив таких батьківських особливостей:

- збудливого та емотивного типів акцентуації, демонстративного та гіпертичного типів;

- використання неправильного стилю виховання (гіперпротекція, гіпопротекція, надмірність санкцій, ігнорування, мінімальність санкцій, нестійкість стилю).

Схильність до адиктивної поведінки (зафіксовано у 6 респондентів) виявляється у підлітків, чії батьки мають таку саму високу схильність до адиктивної поведінки, володіють дистимічним і застрягаючим типами акцентуації, застосовують нестійкий стиль, мінімальні санкції та ігнорування у вихованні дітей. Схильність до аутоагресивної поведінки виявлена у 2 дітей, які виховуються у сім'ях батьків із дистимічним типом акцентуації, гіперпротекцією та ігноруванням потреб підлітка.

Схильність до правопорушницької поведінки встановлена у 4 підлітків, батьки яких мають застрягаючий і збудливий тип акцентуації, використовують нестійкий стиль, надмірність заборон і санкцій у вихованні дітей.

Найбільш оптимальний показник вольового контролю за емоційними реакціями встановлено у підлітків (10 осіб), чії батьки й самі проявляють високу здатність до саморегуляції поведінки, вольового контролю емоцій, відрізняються педантичним, гіпертичним і тривожним типами акцентуації, використовують обмежувачий стиль виховання дітей (з перевагою надмірності обов'язків, заборон, санкцій). Також у батьків цих дітей виявлено прояви нестійкості виховного стилю і гіперпротекцію.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, на формування девіантної поведінки підлітків значно впливає схильність їх батьків до різних видів девіацій (особливо до агресії і насильства, адиктивної поведінки, подолання норм і правил). Суттєво впливають на підлітків акцентуовані риси характеру і темпераменту їх батьків (особливо негативним є вплив збудливого, емотивного, застрягаючого типів акцентуації, дратівливості, неготовності до змін і труднощі адаптації до мінливих умов оточення, нездатність підлаштуватися до співрозмовника, адекватно поводитися в емоційно насичених ситуаціях). Негативно на підлітків впливає й неправильний стиль

виховання у сім'ї, зокрема внаслідок надмірних санкцій і заборон, які поєднуються із ігноруванням потреб підлітків. У дітей виникає схильність до подолання норм і правил, до агресії і насильства. А при мінімальності санкцій і заборон, потуранні ідеям та бажанням дитини, недостатності обмежень в її житті у підлітків виникає схильність до адиктивної поведінки, вони пробують палити, вживати алкоголь, стають залежними від віртуального спілкування у соціальних мережах, занурюються в онлайн-ігри тощо. Відповідно до цього для виховання підлітків шкідливий як надмірний контроль і жорстокість, значна кількість заборон і санкцій, так і потурання, недостатність обмежень у їх житті.

Отримані результати дослідження спрямовують нас до пошуку найбільш ефективних методів і форм корекційної роботи з підлітками для подолання схильності до девіацій, формування у них навичок соціально адаптивної поведінки. На нашу думку, таку роботу варто поєднувати із просвітницько-консультативною діяльністю з батьками підлітків, спрямованою на надання їм самим психологічної допомоги, зниження у них схильності до порушень поведінки, підвищення вольового контролю і виховного потенціалу. Саме у цьому ми вбачаємо перспективи подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анголенко В.В. Сутність, причини та наслідки девіантної поведінки неповнолітніх у контексті розвитку системи пробації в Україні. *Педагогічні науки*. 2017. Вип. 77. Т. 2. С. 142–148.
2. Волошин М. Особливості девіантної поведінки підлітків в контексті різних стилів сімейного виховання. *Науковий блог Національного університету «Острозька академія»*. URL: <https://naub.ua/ua/2013/osoblyvosti-deviantnoji-povedinky-pidlitkiv-v-konteksti-riznyh-styliv-simejnoho-vyhovannya/> (дата звернення: 5.10.2023).
3. Гоженко Д.В. Причини та наслідки девіантної поведінки підлітків. *Соціальна педагогіка: виклики XXI століття : матеріали Всеукр. студ. наук.-практ. конференції*, м. Луганськ, 4 квітня 2014 р., : в 2-х ч. Ч. 1. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. С. 27–33.
4. Кошова І.В., Кресан О.Д. Психологія девіантної поведінки : навчально-методичний посібник. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
5. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки : навчальний посібник Київ : Академія праці і соціальних відносин, 2000. 50 с.
6. Парфанович І.І. Наукові підходи до профілактики поведінкових девіацій як сфери соціальної роботи. *Соціальна робота та освіта*. 2016. Т. 3, № 2. С. 42–49.
7. Суєтіна О.Є. Виховання підлітків з асоціальною поведінкою в умовах обмеження або позбавлення волі : навчально-методичний посібник. Миколаїв : АТОЛ, 2006. 438 с.
8. Фіцула М.М., Парфанович І.І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга, 2008. 432 с.

GENDER STEREOTYPES AND CHILDHOOD VIOLENCE: AN ANALYTICAL OVERVIEW

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ТА НАСИЛЬСТВО В ДИТИНСТВІ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД

The present study contributes to the existing literature on the complex relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence. The study's findings suggest that gender stereotypes are positively associated with childhood experiences of violence, and that various influential factors such as family environment, peer relationships, media exposure, and school and community contexts may contribute to this relationship.

The implications of this study are significant for policymakers and practitioners. The identification of potential influential factors provides valuable insights for the design and implementation of effective prevention and intervention programs. Such programs could challenge traditional gender norms and promote healthy and diverse portrayals of gender roles in media. They could also promote gender-sensitive parenting practices and non-violent conflict resolution strategies. These programs could help to reduce the internalization of harmful gender stereotypes and mitigate the impact of gender stereotypes on childhood experiences of violence.

However, the study also has limitations that need to be considered. The study's cross-sectional design limits the establishment of causality, and future research should consider more rigorous research designs, such as longitudinal or experimental studies, to establish the directionality of the relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence. Future research should consider alternative measures, such as observational measures or peer reports, to increase the reliability and validity of the data collected.

In conclusion, this study provides valuable insights into the relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence, highlighting potential influential factors that can inform the development of prevention and intervention strategies. However, further research is necessary to establish the directionality of this relationship and consider alternative measures and diverse populations to increase the validity and generalizability of the findings.

Key words: gender stereotypes, gender roles, violence, childhood experiences of violence.

Це дослідження доповнює наявну літературу про складний зв'язок між гендерними стереотипами та досвідом насильства в дитинстві. Результати дослідження

свідчать про те, що гендерні стереотипи позитивно пов'язані з досвідом насильства в дитинстві, і що різні впливові фактори, такі як сімейне оточення, стосунки з однолітками, вплив ЗМІ, а також шкільний і громадський контекст можуть сприяти цьому зв'язку.

Наслідки цього дослідження важливі для політиків і практиків. Виявлення потенційних впливових факторів дає цінну інформацію для розробки та реалізації ефективних програм профілактики та втручання. Такі програми можуть кинути виклик традиційним гендерним нормам і сприяти здоровому та різноманітному зображенню гендерних ролей у ЗМІ. Вони також можуть сприяти гендерно-чутливим практикам батьківства та стратегіям ненасильницького вирішення конфліктів. Ці програми можуть допомогти зменшити інтерналізацію шкідливих гендерних стереотипів і пом'якшити вплив гендерних стереотипів на дитячий досвід насильства.

Однак дослідження також має обмеження, які необхідно враховувати. Перехресний план дослідження обмежує встановлення причинно-наслідкового зв'язку, і майбутні дослідження повинні розглядати більш суворі плани досліджень, такі як лонгітюдні або експериментальні дослідження, щоб встановити спрямованість зв'язку між гендерними стереотипами та досвідом насильства в дитинстві. У майбутніх дослідженнях слід розглянути альтернативні заходи, такі як заходи спостереження або звіти експертів, щоб підвищити надійність і достовірність зібраних даних.

На завершення це дослідження дає цінну інформацію про зв'язок між гендерними стереотипами та досвідом насильства в дитинстві, висвітлюючи потенційні впливові фактори, які можуть сприяти розробці стратегій запобігання та втручання. Однак необхідні подальші дослідження, щоб встановити спрямованість цього зв'язку та розглянути альтернативні заходи та різноманітні популяції для підвищення достовірності та можливості узагальнення результатів.

Ключові слова: гендерні стереотипи, гендерні ролі, насильство, дитячий досвід насильства.

UDC 159

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.13>

Hasanova U.U.

Lecturer at the Department of Social and Pedagogical Psychology
Baku State University

Introduction. The pervasive influence of gender stereotypes on individuals and society cannot be understated. These stereotypes, ingrained from a young age, are believed to significantly affect various aspects of life, including identity formation, social interactions, and well-being [2]. While a substantial body of research has been dedicated to understanding the impact of gender stereotypes on children's development, relatively less attention has been given to the potential con-

nection between these stereotypes and childhood experiences of violence.

Childhood experiences of violence can have profound short- and long-term consequences on physical, mental, and emotional health [9]. Furthermore, these experiences have been associated with increased risk for various negative outcomes in adulthood, including substance abuse, mental health disorders, and involvement in violent relationships. As such, investigating

the potential relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence is critical for developing effective intervention and prevention strategies to reduce the prevalence and impact of violence on children's lives.

It is crucial to establish clear definitions for the primary concepts of this study: gender stereotypes and childhood experiences of violence. Gender stereotypes are socially constructed beliefs that assign certain traits, behaviors, roles, and expectations to individuals based on their perceived sex [6]. These stereotypes often manifest as oversimplified generalizations, which contribute to the perpetuation of rigid gender roles and inequalities within society. Examples of gender stereotypes include the belief that boys are inherently more aggressive than girls, or that girls are inherently more nurturing and empathetic than boys [11]. Childhood experiences of violence encompass various forms of physical, emotional, and sexual abuse, neglect, and exposure to family or community violence [10]. These experiences can be further categorized into direct victimization, where the child is the target of violence, and indirect victimization, where the child witnesses violence against others. In the context of this study, the focus will be on both direct and indirect experiences of violence, with particular emphasis on exploring how gender stereotypes may contribute to the prevalence, nature, and consequences of these experiences.

The topicality of the problem. In recent years, the intersection between gender stereotypes and childhood violence has gained increasing attention within academic, social, and policy discourse. The perpetuation of harmful gender norms and expectations often contributes to a climate where childhood violence thrives. This analytical overview delves into the topicality of the relationship between gender stereotypes and childhood violence, exploring how these concepts intersect and reinforce each other.

Purpose of the article. This article aims to bridge this gap in the literature by examining the association between gender stereotypes and childhood experiences of violence, considering both the victimization and perpetration aspects. By investigating this relationship, the findings will contribute to a better understanding of the complex interplay between societal factors and individual experiences, ultimately informing policies and interventions to promote healthier, violence-free childhoods.

Main part

1. Theoretical framework

In our study, two key theoretical perspectives: Social Learning Theory and Gender Schema Theory are employed. Social Learning Theory posits that individuals learn and acquire behaviors, values, and norms by observing and imitating others in their social environment. This theory empha-

sizes the role of modeling, reinforcement, and punishment in shaping human behavior. In the context of gender stereotypes and childhood violence, Social Learning Theory can help explain how children may internalize and reproduce gendered behaviors and expectations through observing their caregivers, peers, and media representations. As a result, children exposed to violent environments may learn to associate aggression with masculinity and passivity or victimhood with femininity, thereby perpetuating the cycle of violence [1]. Gender Schema Theory suggests that children develop mental frameworks, or schemas, to categorize and interpret gender-related information in their environment. These schemas are shaped by socialization processes and cultural influences, and they guide children's understanding of what is considered appropriate behavior for their gender. Consequently, children may conform to or reject certain behaviors based on their perceived alignment with their gender schema [11]. In the context of this study, Gender Schema Theory can help explain how the internalization of gender stereotypes might influence children's vulnerability to experiencing or perpetrating violence. For instance, boys may engage in aggressive behavior to align with the masculine schema, while girls may be more likely to experience victimization due to traditional feminine schemas that emphasize passivity and vulnerability [6].

By employing both Social Learning Theory and Gender Schema Theory, this study aims to provide a comprehensive understanding of the complex relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence.

Gender stereotypes have been found to significantly influence children's development in various domains, including cognitive, emotional, and social. For example, research has demonstrated that exposure to traditional gender stereotypes can restrict children's interests and aspirations, leading to the reinforcement of gender inequalities in educational and occupational choices [7]. Moreover, gender stereotypes can also impact children's self-esteem, emotional expression, and interpersonal relationships, as they may feel pressured to conform to societal expectations and suppress non-conforming traits or behaviors [13].

Childhood Violence Experiences: Childhood experiences of violence have been consistently linked to adverse outcomes across various domains of functioning, such as physical and mental health, academic achievement, and relationship quality [16]. For example, children who have been exposed to violence may exhibit increased levels of internalizing and externalizing behaviors, such as anxiety, depression, and aggression. Furthermore, childhood experiences of violence can have lasting effects on adult well-being, with individuals who have experienced violence in childhood being at greater risk for psy-

chiatric disorders, substance abuse, and involvement in violent relationships.

Gender Stereotypes and Childhood Experiences of Violence: Despite the growing body of literature on gender stereotypes and childhood violence, few studies have directly examined the relationship between these two factors. However, existing research suggests that gender stereotypes may contribute to the perpetuation of violence in various ways. For instance, the endorsement of traditional masculine norms, such as aggression and dominance, has been linked to increased rates of bullying and dating violence perpetration among adolescent boys [8; 14]. Conversely, traditional feminine norms that emphasize passivity and submission may increase girls' vulnerability to victimization [3]. Additionally, some studies have suggested that exposure to gender-stereotyped media, such as violent video games or television programs, may reinforce aggressive behaviors and attitudes, particularly among boys [1].

In summary, the literature review highlights the importance of examining the relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence. The current study aims to expand upon this body of research by systematically investigating the association between these factors, considering both victimization and perpetration aspects.

Study Design

In this study a convergent mixed-methods design, which involves the concurrent collection and analysis of both quantitative and qualitative data to explore the relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence will be employed [5]. This approach allows for a more comprehensive understanding of the research question by capitalizing on the strengths of each method and providing a more nuanced perspective on the topic. After the separate analyses of the quantitative and qualitative data, the results will be integrated using a side-by-side comparison approach [5]. This involves examining the convergence, divergence, and complementarity of the findings, allowing for a more comprehensive understanding of the relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence. By employing a mixed-methods approach to data analysis, robust understanding of the relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence, ultimately informing the development of targeted intervention and prevention strategies are aimed.

Implications and Limitations

The study's findings have important implications for practice and policy, particularly in the development of targeted intervention and prevention strategies to reduce the impact of gender stereotypes on childhood experiences of violence. The identification of potential influential factors, such as family environment, peer relationships,

media exposure, and school and community contexts, provides valuable insights for the design and implementation of effective prevention and intervention programs [1; 4; 8; 13]. For example, programs that aim to challenge traditional gender norms and promote healthy and diverse portrayals of gender roles in media may be effective in reducing the impact of gender stereotypes on childhood experiences of violence. Similarly, parenting programs that promote gender-sensitive parenting practices may help to reduce the internalization of harmful gender stereotypes and promote non-violent conflict resolution strategies [7; 15].

Limitations: Limitations should also be considered in interpreting the results. First, the study's cross-sectional design prevents the establishment of causality, and future research using longitudinal or experimental designs is necessary to establish the directionality of the relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence [3]. Second, the study relies on self-report measures, which are subject to potential biases such as social desirability and recall bias [14]. Third, the study's sample consists of a convenience sample of university students, which may limit the generalizability of the findings to other populations [12].

Future research should address these limitations and explore the potential protective factors that may mitigate the impact of gender stereotypes on childhood experiences of violence. Moreover, the intersectional approach should be used to consider the role of other social identities, such as race, ethnicity, in the relationship between gender stereotypes and childhood experiences of violence [15].

Conclusions. The intersection of gender stereotypes and childhood violence is a pressing concern with far-reaching implications. As societies strive for greater inclusivity and social justice, acknowledging the role of harmful norms in perpetuating childhood violence is crucial. By challenging these norms, fostering respectful relationships, and providing support to survivors, we can work towards a future where all children can thrive free from the constraints of gender-based violence and stereotypes.

BIBLIOGRAPHY:

1. Anderson, C. A., & Dill, K. E. Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2000. 78(4), 772–790.
2. Bussey, K., & Bandura, A. Social cognitive theory of gender development and differentiation. *Psychological Review*, 1999. 106(4), 676–713.
3. Chesney-Lind, M., & Jones, N. *Fighting for girls: New perspectives on gender and violence*. SUNY Press. 2010.
4. Coker, A. L., Cook-Craig, P. G., Williams, C. M., Fisher, B. S., Clear, E. R., Garcia, L. S., & Hegge, L. M.

Evaluation of Green Dot: An active bystander intervention to reduce sexual violence on college campuses. *Violence Against Women*, 2011. 17(6), 777–796.

5. Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. Designing and conducting mixed methods research. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc. 2011.

6. Eagly, A. H., & Steffen, V. J. Gender and aggressive behavior: A meta-analytic review of the social psychological literature. *Psychological Bulletin*, 1986. 100(3), 309–330.

7. Eccles, J. S., Jacobs, J. E., & Harold, R. D. Gender role stereotypes, expectancy effects, and parents' socialization of gender differences. *Journal of Social Issues*, 1990. 46(2), 183–201.

8. Espelage, D. L., Holt, M. K., & Henkel, R. R. Examination of peer-group contextual effects on aggression during early adolescence. *Child Development*, 2000. 71(1), 201–215.

9. Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V., ... & Marks, J. S. Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults: The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study. *American Journal of Preventive Medicine*, 1998. 14(4), 245–258.

10. Hamby, S., Finkelhor, D., Turner, H., & Ormrod, R. The overlap of witnessing partner violence with child maltreatment and other victimizations in a nationally

representative survey of youth. *Child Abuse & Neglect*, 2018. 34(10), 734–741.

11. Martin, C. L., & Halverson, C. F. A schematic processing model of sex typing and stereotyping in children. *Child Development*, 1981. 52(4), 1119–1134.

12. Kulis, S., Marsiglia, F. F. & Hecht, M. L. Gender labels and gender identity as predictors of drug use among ethnically diverse middle school students. *Youth & Society*, 2002. 33(3), 442–475.

13. Leaper, C., & Friedman, C. K. The socialization of gender. In J. E. Grusec & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization: Theory and research* (pp. 561–587). New York: Guilford Press. 2007.

14. Reidy, D. E., Shirk, S. D., Sloan, C. A., & Zeichner, A. Men who aggress against women: Effects of feminine gender role violation on physical aggression in hypermasculine men. *Psychology of Men & Masculinity*, 2016. 7(1), 3–12.

15. United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN Women). Gender equality and violence against women: What's the connection? 2014. URL: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2014/12/gender-equality-and-violence-against-women>

16. Widom, C. S., Czaja, S. J., & Dutton, M. A. Childhood victimization and lifetime revictimization. *Child Abuse & Neglect*, 2008. 32(8), 785–796.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОРТИВНОГО ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ЗАЛЕЖНО ВІД ТИПУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SPORTS PERFECTIONISM DEPENDING ON THE TYPE OF SELF-REGULATION OF SPORTS ACTIVITY

Стаття присвячена одному з множини аспектів прояву спортивної саморегуляції – вивченню її специфіки у розвитку спортивного перфекціонізму. Спортивний перфекціонізм, представлений у дослідженні, розуміється як вимогливість до себе як суб'єкта спортивної діяльності, до інших учасників спортивної діяльності та як переконаність у тому, що вимоги тренера є високими і потребують постійного самовдосконалення.

У результаті емпіричного дослідження типологічних особливостей спортивної саморегуляції у підлітків було виявлено п'ять профілів: «автономна спортивна саморегуляція» (домінування внутрішнього та ідентифікованого регулювання), «висока спортивна саморегуляція» (високий рівень усіх регуляторів), «низька спортивна саморегуляція» (низький рівень усіх регуляторів) та «залежна спортивна саморегуляція» (домінування зовнішнього та інтродюкованого регуляторів).

Визначено, що при високій спортивній саморегуляції у підлітків виявляються найвищі показники спортивного перфекціонізму.

Існують тенденції у прояві спортивного перфекціонізму у підлітків з різними типами спортивної саморегуляції: низько вмотивовані на спортивну діяльність спортсмени, що займаються індивідуальними видами спорту, характеризуються найнижчими показниками особистих стандартів у спорті. Для командних видів спорту в цілому властива більша занепокоєність помилками та тривожність через дії у спорті. Високі батьківські та тренерські очікування, а також стандарти організації спортивної діяльності найменшою мірою властиві представникам індивідуальних видів спорту за умови профілю «низька спортивна саморегуляція».

Ключові слова: спортивна саморегуляція, спортивний перфекціонізм, саморегуляція спортивної діяльності, типологічні профілі, командні та індивідуальні види спорту.

The article is devoted to one of the many aspects of the manifestation of sports self-regulation – the study of its specificity in the development of sports perfectionism. Sports perfectionism in the presented study is understood as a demanding attitude to oneself as a subject of sports activity, to other participants of sports activity and as a belief that the requirements of a coach are high and require constant self-improvement.

As a result of an empirical study of the typological features of sports self-regulation in adolescents, five profiles were identified: "Autonomous sports self-regulation" (dominance of internal and identified regulation), "High sports self-regulation" (high level of all regulators), "Low sports self-regulation" (low level of all regulators) and "Dependent sports self-regulation" (dominance of external and introjected regulators).

It was found that with high sports self-regulation in adolescents have the highest rates of sports perfectionism.

There are tendencies in the manifestation of sports perfectionism in adolescents with different types of sports self-regulation: athletes who are lowly motivated for sports activities and involved in individual sports are characterized by the lowest indicators of personal standards in sports. Team sports are generally characterized by a greater concern with mistakes and anxiety over performance. High parental and coaching expectations, as well as standards of organization of sports activities are least of all characteristic of representatives of individual sports with a profile of "low sports self-regulation".

Key words: sports self-regulation, sports perfectionism, self-regulation of sports activity, typological profiles, team and individual sports.

УДК 159.937

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.14>

Гах Р.В.

докторант кафедри психології

і соціальної роботи

Західноукраїнський національний
університет

Актуальність дослідження. У сучасному суспільстві спорт стає значним соціокультурним явищем, що відіграє ключову роль для успішності майбутніх поколінь. Достатня фізична, функціональна і техніко-тактична підготовка спортсменів-юніорів не забезпечує повною мірою успішність у спортивній діяльності, що визначається передусім психологічною підготовкою спортсменів, забезпечення якої неможливе без урахування особливостей їх спортивної саморегуляції.

Особливо актуальним питання психологічної підтримки спортсмена постає у підлітковому віці, якому властиве активне становлення саморегуляції спортивної діяльності. Підвищення спортивних навантажень та вимог щодо психологічної, інтелектуальної та моральної готовності спортсмена у підлітковому періоді супроводжується труднощами, пов'язаними з реалізацією поставлених завдань у спор-

тивній діяльності та змагальною активністю, що вимагає навичок саморегуляції та високої вмотивованості до спорту. Недостатня сформованість саморегуляції спортивної діяльності негативно позначається на здатності регулювати психоемоційні стани під час тренувань та змагань (А.В. Рочняк [6]), пов'язаних із надмірним спортивним перфекціонізмом (О.В. Вдовіченко, Г.А. Коломійцев, А.В. Поденко [1]). Попри все зазначене, нині у психології спорту недостатньо уваги приділяється дослідженню саморегуляції спортсменів підліткового віку. Ця проблема обмежується вивченням зв'язку спортивної саморегуляції із губристичними мотивами (К.І. Фоменко [4]), спортивним перфекціонізмом (Г.А. Коломійцев [2]), із переживанням психоемоційних станів у змагальній діяльності баскетболістів (А.В. Рочняк [6]) та у межах здійснення художньо-спортивної діяльності (І.В. Полілуєва [4]).

Представлене дослідження присвячене одному із множини аспектів прояву спортивної саморегуляції – вивченню її специфіки у розвитку спортивного перфекціонізму. Спортивний перфекціонізм є вимогливістю до себе як суб'єкта спортивної діяльності, до інших учасників спортивної діяльності, а також переконаністю у тому, що вимоги тренера є високими, а спортсмени потребують постійного самовдосконалення (О.В. Вдовиченко [1]).

Метою дослідження виступило вивчення рівня показників спортивного перфекціонізму у представників командних та індивідуальних видів спорту з різними типами саморегуляції спортивної діяльності.

Методи дослідження. Опитувальник «Саморегуляція спортивної діяльності» (К.І. Фоменко, І.В. Полілуєва [4]). Дана методика була створена з опорою на модель самодетермінації Е. Дейсі та Р. Райна, яка описує 4 види регулювання діяльності. Цей інструментарій має на меті вивчення мотивації спортивної діяльності та її регулятивних функцій. Методика містить 24 запитання, які об'єднані у три категорії, що вказують на причини: 1) занять спортом у спортивній школі чи секції; 2) виконання складних фізичних вправ; 3) намагання бути успішним. Застосування цієї методики дає можливість отримати дані про чотири способи регулювання поведінки спортсмена – зовнішній, інтроєктований, ідентифікований та інтринсивний вид регулювання спортивної діяльності.

Адаптована методика спортивного перфекціонізму (*Sport Multidimensional Perfectionism Scale-2 (Sport-MPS-2)* [5]). Методика вивчає особливості спортивного перфекціонізму за шкалами: 1) особисті стандарти; 2) занепокоєність помилками і тривожність через дії;

3) високі батьківські очікування; 4) високі тренерські очікування; 5) високі стандарти організації спортивної діяльності.

Вибірку досліджуваних склали 316 спортсменів-юніорів віком 14–16 років, рівномірно представлені за індивідуальними та командними видами спорту.

Результати дослідження. У результаті кластерного аналізу були визначені чотири типологічні профілі спортивної саморегуляції у спортсменів-юніорів (рис. 1).

Перший кластер утворений середньо-низькими показниками зовнішнього регулювання та інтроєктованої регуляції та високими показниками ідентифікованого та внутрішнього регулювання. Профіль був названий «Автономна спортивна саморегуляція». 35,4% підлітків представлені цим профілем. Вибір такої назви ґрунтується на теорії самодетермінації Райана-Десі, згідно з якою автономною саморегуляцією є така регуляція поведінки та діяльності, за якою людина керується внутрішніми мотивами до діяльності, інтересом до неї, що підкріплюється ідентифікацією із ідеалом у цій діяльності, при цьому інтроєктовані та екстринсивні регулятори пригнічені.

Другий кластер утворений високими показниками зовнішнього регулювання та інтроєктованої регуляції та ще вищими показниками ідентифікованого та внутрішнього регулювання. Профіль був названий «висока спортивна саморегуляція». Даний профіль склали 32,6% підлітків. Вибір назви цього профілю ґрунтується на тому, що усі регулятори спортивної діяльності виражені сильно, що забезпечує високу вмотивованість на успішність у спорті.

Третій кластер представлений низькими показниками саморегуляції. Він був наз-

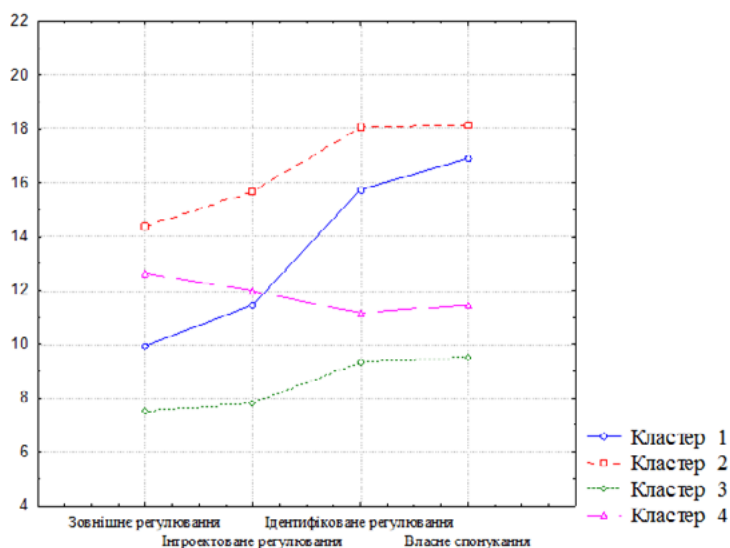

Рис. 1. Типологічні профілі саморегуляції спортивної діяльності особистості

Показники спортивного перфекціонізму у спортсменів-юніорів з різними типами саморегуляції спортивної діяльності

Показники спортивного перфекціонізму	Автономна спортивна саморегуляція		Висока спортивна саморегуляція		Низька спортивна саморегуляція		Залежна спортивна саморегуляція		Н
	М	с	М	с	М	с	М	с	
Особисті стандарти	24,65	4,55	26,09	3,86	24,00	4,89	24,96	4,69	9,41*
Занепокоєність помилками та тривожність через дії	37,33	14,58	41,03	14,01	32,53	16,42	37,50	16,56	10,29*
Високі батьківські очікування	25,39	9,69	28,25	9,68	21,89	9,91	25,61	10,84	16,26**
Високі тренерські очікування	20,41	4,65	21,45	4,42	19,40	5,51	20,78	5,46	6,35
Високі стандарти організації спортивної діяльності	20,58	4,85	22,06	4,48	19,53	5,32	20,80	5,63	8,85*

Примітки: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

ваний «низька спортивна саморегуляція». 13,9% підлітків представлені цим профілем. Вибір назви цього профілю ґрунтується на тому, що усі регулятори спортивної діяльності виражені на низькому рівні, що зумовлює недостатню вмотивованість на досягнення цілей спортивної діяльності.

Четвертий профіль, що представлений 17,1% вибірки підлітків, утворений помірними показниками спортивної саморегуляції із певним перевищенням зовнішнього та інтроєктованого регулювання над внутрішнім та ідентифікованим. Профіль був названий «залежна спортивна саморегуляція». Вибір такої назви ґрунтується на теорії самодетермінації Райана-Десі, згідно з якою залеж-

ною регуляцією є така, за якої людина керується зовнішніми мотивами до діяльності (прагненням уникнути покарань та отримати заохочення та схвалення), що підкріплюється інтроєктованою регуляцією (почуттям сорому за невдачі у діяльності та актуалізацією гордості за успіхи), при цьому ідентифіковані та інтринсивні регулятори пригнічені.

У таблиці 1 показано специфіку спортивного перфекціонізму залежно від профілю саморегуляції спортивної діяльності підлітків. Виявлено, що показники особистих стандартів у спортсменів-юніорів із високою спортивною саморегуляцією є найвищими. Отже, підлітки, які комплексно вмотивовані на реалізацію спортивної діяльності, керуючись як інтересом

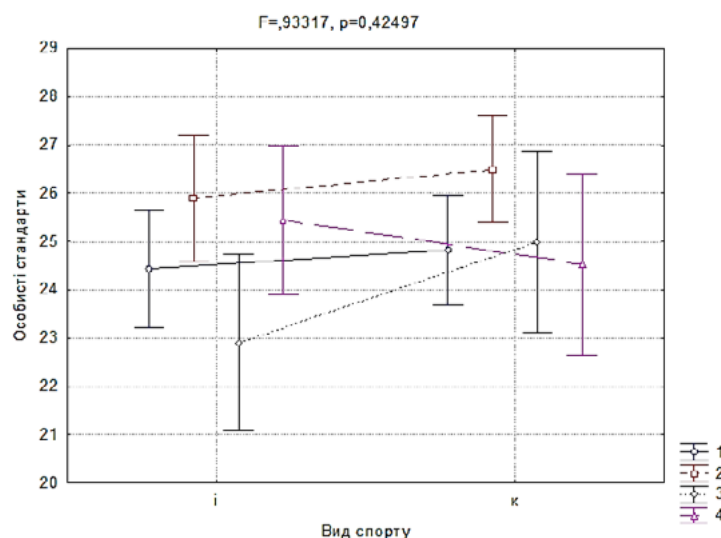

Рис. 2. Особистісні стандарти спортсменів командних та індивідуальних видів спорту із різними типологічними профілями саморегуляції спортивної діяльності

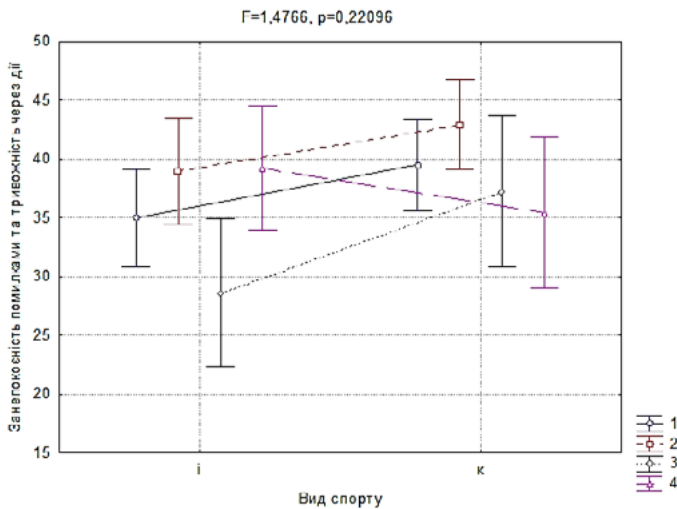

Рис. 3. Занепокоєність помилками та тривожність через дії спортсменів командних та індивідуальних видів спорту із різними типологічними профілями саморегуляції спортивної діяльності

до спорту, так і зовнішніми стимулами, мають найвищі показники спортивного перфекціонізму, орієнтованого на себе, отже, вони прагнуть до досконалості та досягнення майстерності у спорті.

Занепокоєність помилками та тривожність через дії, що є проявом спортивного перфекціонізму, виражена більшою мірою у спортсменів із високою спортивною саморегуляцією, а найнижчою мірою – із низькою спортивною саморегуляцією. Отже, рівень та комплексність вмотивованості на досягнення мети спортивної діяльності взаємозумовлена

із мірою тривожних перфекціоністичних проявів спортсмена-юніора.

Високі батьківські очікування, що є проявом спортивного перфекціонізму, зумовленого батьківським перфекціонізмом, надмірними вимогами батьків щодо успішності у спорті, виражені більшою мірою у спортсменів із високою спортивною саморегуляцією, найнижчою мірою – із низькою спортивною саморегуляцією. Отже, рівень та комплексність вмотивованості на досягнення мети спортивної діяльності зумовлюється мірою занепокоєності через можливість розчарування батьків та невідповідності їх очікуванням успіхів у спорті підлітків.

Високі тренерські очікування виражені у всіх підлітків майже однаково незалежно від профілю спортивної саморегуляції.

Високі стандарти організації спортивної діяльності виражені більшою мірою у спортсменів із високою спортивною саморегуляцією, найнижчою мірою – із низькою спортивною саморегуляцією.

Отже, вмотивованість на досягнення мети спортивної діяльності взаємозумовлена із мірою прагнення до досконалості через самодисципліну, педантичність в організації власного тренувального процесу, надмірним проявом зусиль у підготовці до змагань.

На рис. 2 показано специфіку особистих стандартів як переконаності у тому, що в спорті треба вимагати від себе максимальних зусиль задля максимальних досягнень. Нереалістичними є очікування щодо досягнення спортивної досконалості у спортсменів командних та індивідуальних видів спорту. Істотних відмін-

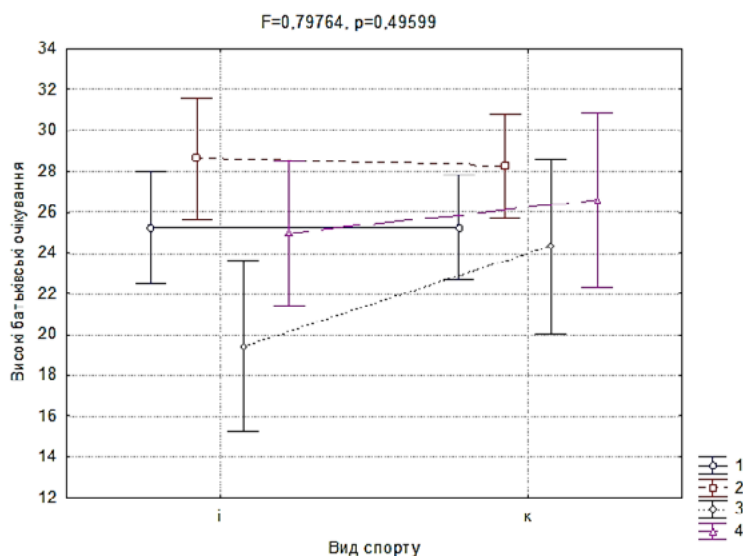

Рис. 4. Високі батьківські очікування спортсменів командних та індивідуальних видів спорту із різними типологічними профілями саморегуляції спортивної діяльності

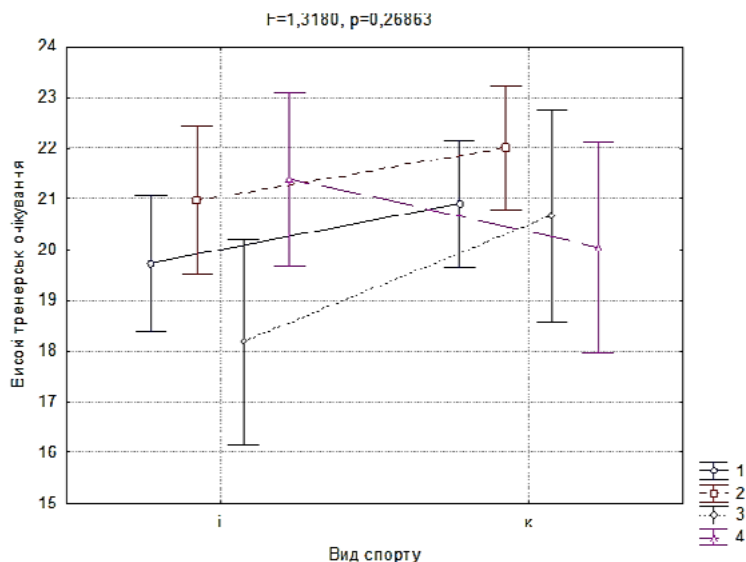

Рис. 5. Високі тренерські очікування спортсменів командних та індивідуальних видів спорту із різними типологічними профілями саморегуляції спортивної діяльності

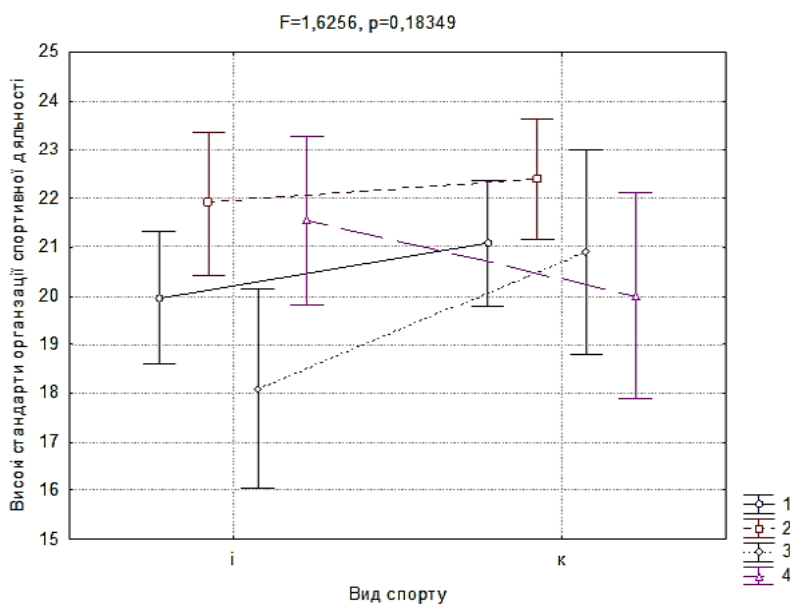

Рис. 6. Високі стандарти організації спортивної діяльності спортсменів командних та індивідуальних видів спорту із різними типологічними профілями саморегуляції спортивної діяльності

ностей у рівні розвитку особистого перфекціонізму у спорті виявлено не було, утім для спортсменів-представників індивідуальних видів спорту показники спортивного перфекціонізму, орієнтованого на себе, є нижчими, ніж у представників командних видів спорту у межах низької спортивної саморегуляції.

Отже, погано вмотивовані на спортивну діяльність спортсмени, що займаються індивідуальними видами спорту, характеризуються

найнижчими показниками спортивного перфекціонізму, орієнтованого на себе.

Для командних видів спорту в цілому властива більша занепокоєність помилками та тривожність через дії для усіх профілів спортивної саморегуляції, крім залежної спортивної саморегуляції (рис. 3).

Високі батьківські очікування щодо спортивних досягнень юніорів (батьківський перфекціонізм), що зумовлюють розвиток спортивного

перфекціонізму у підлітків, найменшою мірою властивий для представників індивідуальних видів спорту за умови профілю «низька спортивна саморегуляція» (рис. 4).

Високі тренерські очікування щодо спортивних досягнень юніорів (соціально продиктований перфекціонізм стосовно значущого дорослого), що зумовлюють розвиток спортивного перфекціонізму у підлітків, найменшою мірою властиві для представників індивідуальних видів спорту за умови профілю «низька спортивна саморегуляція» і загалом є нижчими для індивідуальних видів спорту, окрім представників профілю «залежна спортивна саморегуляція», якому властива зворотна тенденція: в індивідуальних видах спорту тут є значне перевищення показників тренерських перфекціоністичних очікувань (рис. 5).

Високі стандарти організації спортивної діяльності юніорів (спортивний перфекціонізм, орієнтований на себе) найменшою мірою властивий для представників індивідуальних видів спорту за умови профілю «низька спортивна саморегуляція» і загалом є нижчими для індивідуальних видів спорту, окрім представників профілю «залежна спортивна саморегуляція», якому властива зворотна тенденція: в індивідуальних видах спорту тут є значне перевищення показників перфекціоністичних стандартів щодо змісту та процесу власної діяльності (рис. 6).

Висновки. У результаті емпіричного дослідження типологічних особливостей спортивної саморегуляції у підлітків було виявлено п'ять таких профілів: – «автономна спортивна саморегуляція», «висока спортивна саморегуляція», «низька спортивна саморегуляція» та «залежна спортивна саморегуляція». За високої спортивної саморегуляції у підлітків виявляються найвищі показники спортивного перфекціонізму.

Існують тенденції у прояві спортивного перфекціонізму у підлітків з різними типами спортивної саморегуляції: низько вмотиво-

вані на спортивну діяльність спортсмени, що займаються індивідуальними видами спорту, характеризуються найнижчими показниками особистих стандартів у спорті. Для командних видів спорту в цілому властива більша занепокоєність помилками та тривожність через дії у спорті. Високі батьківські та тренерські очікування, а також стандарти організації спортивної діяльності найменшою мірою властиві представникам індивідуальних видів спорту за умови профілю «низька спортивна саморегуляція».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вдовиченко О.В., Коломійцев Г.А., Поденко А.В. Спортивний перфекціонізм: концептуалізація феномену. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. 2021. Вип. 64. С. 44–61.
2. Лукова С.В., Коломійцев Г.А. Саморегуляція спортивної діяльності підлітків. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. 2021. Вип. 65. С. 154–169.
3. Рочняк А.Ю., Фоменко К.І., Панфілов Ю.І. Характеристика діагностичного інструментарію для дослідження стану потоку та внутрішньої мотивації баскетболістів. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2018. № 4. С. 94–103.
4. Фоменко К.І., Полілуєва І.В. Характеристика діагностичного інструментарію для дослідження саморегуляції у спортивній діяльності. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. 2017. Вип. 56. С. 242–256.
5. Gotwals J.K., Dunn J.G.H. A multi-method multi-analytic approach to establishing internal construct validity evidence: The Sport Multidimensional Perfectionism Scale 2. *Measurement in Physical Education and Exercise Science*. 2009. Vol. 13. P. 71–92. doi: 10.1080/10913670902812663.
6. Effect of young basketball players self-regulation on their psychological indicators / A. Rochniak, I. Kostikova, K. Fomenko, T. Khomulenko, T. Arabadzhy, T. Viediernikova, N. Diomidova, V. Kramchenkova, O. Scherbakova, M. Kovalenko, O. Kuznetsov. *Journal of Physical Education and Sport*. 2020. Vol. 20. № 3. Art. 219. P. 1606–1612.

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PROBLEMS OF ADAPTATION TO STUDY OF PRIMARY EDUCATION PUPILS IN THE CONDITIONS MARTIAL LAW

УДК 159.942.943.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.15>

Гнатюк О.В.

к.психол.н.,
провідний науковий співробітник
лабораторії психодіагностики
та науково-психологічної інформації
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Пророк Н.В.

д.психол.н., старший науковий
співробітник,
завідувачка лабораторії
психодіагностики та науково-
психологічної інформації
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Чекстере О.Ю.

к.психол.н.,
провідний науковий співробітник
лабораторії психодіагностики
та науково-психологічної інформації
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Стаття присвячена дослідженню проблеми адаптації до навчання здобувачів початкової освіти в умовах воєнного стану. Визначено основні стресори, які впливають на психіку дітей. Це сигнали повітряної тривоги, перебування тривалий час в укритті або бомбосховищі, важкі побутові умови життя, переїзд до нового місця проживання, зокрема й в інші країни, освітній процес з різними форматами навчання (онлайн, офлайн, змішане) та ін. Наведено положення низки затверджених Урядом документів щодо забезпечення сталості освітнього процесу, створення безпечних умов для здобувачів освіти і педагогів, підтримки тих, хто був вимушений переїхати до безпечніших районів України або за кордон, для продовження системних реформ на усіх рівнях освіти. Розкрито поняття «адаптація», «дезадаптація», яка визначається як багатofакторний процес зниження і порушення здатності дитини до навчання внаслідок невідповідності умов та вимог навчального процесу, найближчого соціального середовища до її психофізіологічних можливостей і потреб. Встановлено такі критерії успішного адаптаційного процесу в школі: продуктивність учбової діяльності, психологічний стан школяра, його емоційне самопочуття, відсутність внутрішнього напруження та дискомфорту. Запропоновано методики, за допомогою яких було визначено учнів, яким важко адаптуватися до нових умов, нового класу, які мають труднощі у колективі, а також учнів, які мають соціально-психологічний та навчальний статус молодшого школяра або ігровий. У результаті дослідження виділено 3 групи дітей, у яких легко проходить адаптація, групи дітей із адаптацією середньої важкості, одну з важкою адаптацією. Встановлено, що в учнів, які не можуть адаптуватися до нових умов навчання (важка адаптація), спостерігалися проблеми з навчанням, такі як нездатність зосередитися, відмова відвідувати школу, погані стосунки з однокласниками у школі тощо.

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, молодші школяри, школа, навчання, воєнний стан.

The article is devoted to the study of the problem of adaptation to study of primary education pupils of under martial law. The main stressors that affect the psyche of children are listed: air raid signals, staying for a long time in a shelter or a bomb shelter, difficult living conditions, moving to a new place of residence, in particular to other countries, the educational process with various learning formats (online, offline, mixed) etc. A number of documents approved by the Government have been submitted to ensure the sustainability of the educational process, create safe conditions for students and teachers, support those who were forced to move to safer areas of Ukraine or abroad, for the continuation of systemic reforms at all levels of education. The peculiarities of the concepts of "adaptation" and "maladaptation" are revealed, which is defined as a multifactorial process of reducing and disrupting the child's ability to learn as a result of the mismatch of the conditions and requirements of the educational process, the closest social environment, his psychophysiological capabilities and needs. The criteria for a successful adaptation process at school have been determined: the productivity of educational activities, the psychological state of the student, his emotional well-being, the absence of internal tension and discomfort. Methods were proposed, which were used to identify those students who find it difficult to adapt to new conditions, a new class, who have difficulties in a team, as well as those students who have the social-psychological and educational status of a junior high school student or a gamer. As a result of the study, 3 groups of children with easy adaptation were identified, groups of children with adaptation of "medium difficulty", another group with "difficult adaptation". It was established that students who cannot adapt to new learning conditions ("difficult adaptation") have learning problems, such as inability to concentrate, refusal to attend school, poor relationships with classmates at school, etc.

Key words: adaptation, maladaptation, younger schoolchildren, school, study, martial law.

Проблема адаптації до навчання здобувачів початкової освіти в умовах воєнного стану є однією з важливих і актуальних, адже стресори, які впливають на психіку дітей, – часті сигнали повітряної тривоги, перебування тривалий час в укритті або бомбосховищі, часом важкі побутові умови життя (наприклад, відсутність світла, опалення, води, зв'язку), переїзд до нового місця проживання, зокрема й в інші країни, освітній процес, що проходить у нових незвичних умовах з використанням різних режимів навчання (онлайн, офлайн, змішаного) тощо – спричиняють зниження адаптаційних можливостей школярів, які, проте, мають постійно адаптуватися до мінливих умов. Необ-

хідність учням швидко пристосовуватися до нових вимог, виправдати очікування учителів та батьків щодо навчальної успішності при різкій зміні умов навчання – це вже є стресогенним фактором і викликає ризик виникнення дезадаптації [13]. Несприятливий перебіг адаптації призводить до зниження навчальної діяльності, порушення міжособистісних відносин, формування девіантної поведінки, впливає на стан здоров'я і може спричинити різні захворювання, тому питання вивчення проблем адаптації до навчальної діяльності в сучасних умовах набуває особливої важливості як для науковців, так і для практиків, зокрема педагогів, психологів, соціальних працівників тощо.

Уведення воєнного стану в державі з 24 лютого 2022 року торкнулося усіх галузей нашого суспільства та відобразилося на життєдіяльності кожної людини. Значних змін зазнала й освітня галузь, в тому числі початкова. Освітній процес на деякий час був призупинений через низку причин: пошкодження освітньої інфраструктури та матеріально-технічної бази, виїзд частини учасників освітнього процесу в інші місця перебування через загрозу життю і здоров'ю та ін. Це призвело до значних втрат здобувачів освіти та педагогічного колективу, порушення безперервності навчально-виховного процесу, втрати управлінського освітнього контролю на територіях, що потрапили під тимчасову окупацію або перебувають у зоні активних бойових дій тощо.

Після вимушеної перерви освітній процес продовжився з використанням усіх доступних форм – онлайн, офлайн або у змішаному режимі. Так, відповідно до статті 57¹ Закону України «Про освіту» щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану зазначено, що здобувачам освіти, які в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану в Україні чи окремих її місцевостях, оголошених у встановленому порядку (особливий період), були вимушені змінити місце проживання (перебування), залишити робоче місце, місце навчання незалежно від місця їх проживання (перебування) на час особливого періоду гарантується організація освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш безпечною для його учасників [6].

Уряд нашої країни докладає максимум зусиль для забезпечення сталості освітнього процесу, створення безпечних умов для здобувачів освіти і педагогів, підтримки тих, хто був вимушений переїхати до безпечніших районів України або за кордон, для продовження системних реформ на всіх рівнях освіти. Так, МОН України ухвалило низку документів стосовно навчання, зокрема таких: наказ МОН від 28.02.2022 року № 232 щодо звільнення від проходження державної підсумкової атестації учнів, які завершували здобуття початкової та базової середньої освіти у 2021/2022 н. р., наказ МОН «Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні» від 28.03.2022 року № 274, спрямований на створення правових підстав для продовження навчання у безпечному середовищі дітей і працевлаштування педагогів, які вимушені змінити місце проживання/навчання через окупацію та активні бойові дії. Загальні питання організації освітнього процесу в закладах освіти регламентовано листом МОН «Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій» від 06.03.2022 року № 1/3371-22 [8] та ін.

2023/2024 навчальний рік у закладах загальної середньої освіти розпочався 1 вересня у різних форматах – очно, дистанційно, змішано. До навчання, за даними МОН України, приступило близько 4 млн школярів, залучено близько 400 тис. учителів та задіяно майже 13 000 шкіл [9]. Попри те, що навчальний рік почався вчасно, навчальна діяльність через воєнний стан має об'єктивну складність, оскільки значна кількість школярів перебуває в нових умовах навчання, стикаючись при цьому з багатьма труднощами. Це новий режим життя, незнайомі люди, обстановка, нові речі, іноді відсутність нормальних побутових умов, стосунки з новими учителями та однолітками (можливе перебування в інших країнах, незрозуміння іноземної мови), засвоєння великої кількості нової інформації, перебування під час тривоги в укриттях, бомбосховищах.

Адаптація – це універсальна форма взаємодії людини з оточуючим середовищем, це складне соціально зумовлене явище, яке охоплює три рівні адаптивної поведінки людини – біологічний, психологічний і соціальний з провідною роллю останнього. Адаптивну діяльність людей мотивують соціально зумовлені потреби, однак водночас для неї властиве і специфічно біологічне, притаманні людському організму потреби. Усецехарактеризує адаптацію як цілісний біопсихосоціальний процес [2].

Критеріями успішного адаптаційного процесу в школі, з одного боку, є продуктивність учбової діяльності, а з іншого, психологічний стан школяра, його емоційне самопочуття, відсутність внутрішнього напруження та дискомфорту [1].

Зазначимо, що адаптація до шкільного життя та його умов під час засвоєння великої кількості нової інформації в учнів триває по-різному. Одні діти проходять цей процес легко і без психічних травм, а інші важко внаслідок нездатності пристосуватися до нової ситуації, яка є так званим стресором (джерелом стресу, страху, тривоги тощо). Якщо дитина не може адаптуватися до навчання у школі, у неї виникає шкільна дезадаптація. Вона визначається як багатофакторний процес зниження і порушення здатності дитини до навчання внаслідок невідповідності умов та вимог навчального процесу, найближчого соціального середовища до її психофізіологічних можливостей і потреб [3].

Сьогодні і спеціальні наукові дослідження, і щоденна психолого-педагогічна практика свідчить про загострення проблеми порушення адаптації дітей до навчання у школі. Так, за даними різних досліджень, у початковій школі перебуває у стані недостатньої адаптації чи дезадаптації від 15% до 40% дітей [7].

У розрізі нашого дослідження за допомогою методики «Мій клас» ми визначали здобувачів початкової освіти, яким важко адаптуватися

до нових умов, нового класу, які мають труднощі у колективі, а також тих учнів, які мають соціально-психологічний та навчальний статус молодшого школяра або ігровий. Кожному учневі було запропоновано малюнок класу із зображенням учителя, який сидить за столом, і учнів, які займаються різними справами (читають книжку, сидять за партами, грають, виконують завдання біля дошки, виходять з класу тощо).

Аналіз результатів показав, що у 15,2% молодших школярів спостерігаються труднощі адаптації до нового класу. На запропонованому малюнку ними були позначені позиції «один, далеко від учителя» та «дитина, яка виходить з класу», що означає емоційно неблагополучну позицію дитини і вказує на труднощі адаптації до перебування в класному колективі. Найбільше таких учнів було виявлено у першому та другому класах (9,5%). Як з'ясувалося під час бесіди, переважно це учні молодшого шкільного віку, які мають статус внутрішньо переміщених осіб.

Позиція «ототожнення себе з дітьми, що стоять у парі, разом грають» – доказ благополучної соціально-психологічної позиції дитини. Було встановлено, що 46,8% учнів позначили на малюнку саме цю позицію (найбільше було позначено ситуацію, де зображено учнів біля дошки, які виконували разом завдання, далі йде зображення «спільне читання книжки»). Найбільше учнів 4-х класів вказали на це (14,3%), серед них більшість хлопчиків.

На позицію «місце поряд з учителем» вказали 31,7% учнів. Учитель в даному випадку є значущою особою для досліджуваних, а досліджуваної ототожнює себе з учнем, прийнятим учителем. Серед досліджуваних за цією позицією виявилось більше дівчат, ніж хлопців.

На ігрову позицію вказали 6,3% школярів. Дана позиція не відповідає статусу молодшого школяра. Найбільше таких учнів було виявлено у 1-му класі. Такі учні позначили малюнки, на яких зображено дітей, які бавляться паперовим літаком, та дітей, що дивляться у вікно, за яким на подвір'ї грають з м'ячем. Зауважимо, що сучасні умови навчання, швидкий темп життя тощо не завжди дають можливість першокласникам швидко змінити свою звичну ігрову діяльність на навчальну. Учні 3-го та 4-го класів не позначили взагалі ігрову позицію, тобто ними прийнятий навчальний статус молодшого школяра.

За допомогою опитування й анкетування також було з'ясовано, що особливі труднощі в процесі адаптації до навчання виникають у дітей, які внаслідок активних бойових дій стали вимушеними переселенцями, адже, окрім стресу, спричиненого війною, вони відчувають складнощі через виникнення нового соціального становища. Травматичні події викликають у дітей різні поведінкові особли-

вості, почуття. Це почуття незахищеності, страх майбутнього, гнів, агресія, сором і відчуття провини, відчуженість та ізоляція від оточуючого середовища, сум. Діти молодшого шкільного віку після травми починають більше боятися, соромитися і проявляти підвищену тривожність. У них проявляється втрата апетиту, скарги на болі в животі, головні болі, запаморочення [4]. Особлива увага вчителів і психологів має бути прикутою до учнів молодшого шкільного віку, які мають статус внутрішньо переміщених осіб [5].

У ході дослідження були встановлені й інші проблеми адаптації внутрішньо переміщених учнів до нової школи. Так, труднощі виникали у дітей, які при навчанні перейшли з однієї програми на іншу, зокрема, якщо діти навчалися за Типовою освітньою програмою для 1–4 класів автора О.Я. Савченко, а при переході в іншу школу, їм довелося перейти до навчання за Типовою освітньою програмою для 1–4 класів автора Р.Б. Шияна і навпаки [12]. Зазначимо, що обидві програми відповідають змісту початкової освіти і побудовані відповідно до Державного стандарту початкової освіти, однак освітні програми Олександрів Савченко та Романа Шияна мають деякі відмінності, зокрема за критерієм мети освітньої програми та ін. До того ж послідовність тем у підручниках різних авторів відрізняється, тому учні зазнають певних труднощів через те, що матеріал, який вони вивчали в одній школі, вони не вивчали в іншій і, навпаки.

Також було з'ясовано, що певні складнощі при адаптації виникали у дітей зі Східних регіонів України, які до війни здобували освіту у класах з російською мовою навчання. Так, низький рівень володіння розмовною українською мовою ускладнює процес навчання для переселенців (наприклад, із російськомовного Донбасу). Стикаючись із певними мовними труднощами, що виникають у період адаптації до навчання, не всі здобувачі початкової освіти через свої індивідуальні та інтелектуальні особливості здатні їх подолати. Стрес, напруга, тривожність, розлади психічного здоров'я в учнів молодшого шкільного віку заважають успішній соціалізації дітей, їх гармонійному розвитку, перешкоджають подальшому навчанню та загальній соціально-психологічній адаптації молодших школярів [14].

Нами було визначено, що у дітей, які перебувають у напружених зовнішніх умовах (наприклад, проживання в небезпечному, неблагополучному місці, під час змін, у місцях масових заворушень, у зоні бойових дій тощо) або стикаються з медичними проблемами, часто виявляються порушення адаптації. Суттєве значення має також недостатня сформованість вікових соціальних навичок, відсутність особистого досвіду, труднощі в пристосуванні, соціальне походження, стать. Визначено, що дівчатка

схильні до більш високого ризику розладів адаптації, ніж хлопчики, навіть у дитячому віці.

Також за допомогою анкети ми визначили ступінь шкільної тривожності, пов'язаної з навчальним процесом. Так, 64% учнів мають високий рівень шкільної тривожності, середній – 25%, низький – 11%. Спостереження показали, що діти з високою шкільною тривожністю швидко втомлюються (при відсутності медичних показань), мають низьку працездатність, розсіяну увагу. Встановлено, що внаслідок високих показників тривожності в учнів спостерігається непристосованість до предметного боку навчальної діяльності, невміння керувати своєю поведінкою та увійти в темп шкільного ритму, шкільний невроз, вони не можуть швидко адаптуватися до шкільного життя. Ці учні потребують особливої уваги, чуйного ставлення до себе, підтримки з боку оточуючих.

У результаті дослідження виділено 3 групи дітей, у яких легко проходить адаптація, групи дітей із адаптацією середньої важкості, одну з важкою адаптацією. В учнів 12 класів (23%), які не можуть адаптуватися до нових умов навчання (важка адаптація), спостерігалися проблеми з навчанням, такі як нездатність зосередитися, відмова відвідувати школу, погані стосунки з однокласниками у школі тощо.

Встановлено, що учні 3–4 класів швидше і легше адаптуються до нової школи, нових умов навчання, ніж учні 1–2 класів. Період адаптації до школи триває в кожній дитини по-різному (від 2–3 тижнів до 2–3 місяців і більше). Тривалість адаптаційного періоду залежить від багатьох факторів, таких як вік дитини, стан здоров'я, розумовий розвиток дитини та інші психологічні особливості дитини (поведінка значною мірою залежить від типу нервової системи), рівень тренуваності адаптаційних механізмів (різні умови життя), досвід спілкування з дорослими та однолітками (позитивне ставлення до вимог дорослих, адекватне спілкування з іншими дітьми).

Таким чином, увага до проблеми адаптації молодших школярів у сучасній психолого-педагогічній теорії та практиці зростає у зв'язку з тим, що зростає кількість дітей, які мають труднощі в навчальній діяльності, відчувають підвищену тривожність, проблеми у встановленні міжособистісних взаємин та ін.

Наскільки успішно пройде процес адаптації школярів, зокрема при переході до нової школи, багато в чому залежить від педагогів та шкільних психологів, від їхньої обізнаності про вікові та індивідуальні особливості дітей.

З огляду на зазначене адаптація здобувачів освіти до навчання в умовах воєнного стану в школах має відбуватися з чітким дотриманням педагогічними працівниками вимог офіційних нормативних документів [8; 10] та Санітарного

регламенту для закладів загальної середньої освіти [11]. До того ж педагоги не лише мають надавати якісні освітні послуги, але й організувати ефективну взаємодію з усіма учасниками освітнього процесу, а також надавати дітям та батькам психологічну підтримку.

Перспективу подальших наукових пошуків ми вбачаємо у розкритті психолого-педагогічних особливостей дистанційного та змішаного навчання в початковій школі в умовах війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адаптація дітей у 1, 5, 10 класах / упорядник Т. Червонна. Київ : Шкільний світ, 1998. С. 47–48.
2. Бал Г.А. Поняття адаптації та її значення для психології особистості. *Питання психології*. 1989. № 1. С. 92–100.
3. Беляєва О. Прояви дезадаптації та причини її виникнення. *Шкільний світ*. Київ, 2008. С. 7–14.
4. Блінова О.Є. Соціально-психологічна адаптація дітей із родин вимушених переселенців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 2 (49). С. 19–31.
5. Дем'яненко М. Внутрішньо переміщені особи в Україні: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання. *Україна: події, факти, коментарі*. 2018. № 3. С. 33–34.
6. Про освіту : Закон України від 27 липня 2022 р. № 2457-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
7. Кононко О.Л. Шкільна адаптація та психологічний вік. *Початкова школа*. 2002. № 1. С. 5–7.
8. Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій : Лист Міністерства освіти і науки України від 06.03.2022 р. № 1/3371-22. URL: <https://imzo.gov.ua/dokumenti/nakazi-mon-ukrayini/>.
9. Загальна середня освіта / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/zagalna-serednya-osvita>.
10. Методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у 2022/2023 навчальному році та психологічні аспекти організації освітнього процесу в умовах воєнного/післявоєнного стану. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/metodichni-rekomendaciyi-shodo-organizaciyi-osvitnogo-procesu-v-shkolah-u-20222023-navchalnomu-roci>.
11. Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 25.09.2020 р. № 2205. URL: <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-25092020--2205-pro-zatverdzhennja-sanitarnogo-reglamentu-dlja-zakladiv-zagalnoi-serednoi-osviti>.
12. Типові освітні програми для 1–4 класів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>.
13. Тихонова М.І. Психологічні фактори емоційної дезадаптації молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ. 2003. 19 с.
14. Ehlers A., Clark D.M. A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behaviour Research and Therapy*. 2000. № 38 (4). P. 319–345.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОГО АНАЛОГІЗУВАННЯ ТА ТВОРЧОЇ КОМБІНАТОРИКИ В ПРОЦЕСІ РОЗВ'ЯЗУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКАМИ ЗАВДАНЬ ЗА УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

THE RESEARCH OF CREATIVE ANALOGYZING AND CREATIVE COMBINATION IN PROBLEM-SOLVING BY SENIOR STUDENTS UNDER CONDITIONS OF INFORMATIONAL UNCERTAINTY

У статті акцентується на важливості забезпечення психологічної готовності особистості до розв'язування творчих завдань у різного роду ускладнених умовах. Аналізуються напрацювання зарубіжних учених стосовно конструктивістського підходу до навчання, орієнтованого на вирішення проблем, самостійне знаходження учнями принципу розв'язування завдання, самостійне оволодіння знаннями. Розглядаються основні принципи створення нових об'єктів у природі: аналогізування й комбінування, а також реалізація цих принципів у творчості людини з позиції новизни її продукту: об'єктивної та суб'єктивної. Обговорюється доцільність реалізації творчих завдань, спрямованих на знаходження суб'єктивної новизни, з метою навчання творчості. Обґрунтовується співвідношення аналогізування й комбінування в системі координат синергетики. Формулюється визначення поняття стратегії. Аналізується функціональний потенціал стратегій аналогізування й комбінування з метою вирішення актуальних проблем. Подаються результати аналізу виконання досліджуваними експериментального завдання. Виокремлюється типологія побудови шуканих конструкцій: 1) побудовується шукана образно-смілова конструкція навколо заданого об'єкта-орієнтира; 2) конструктивних змін зазнає сам об'єкт-орієнтир; 3) реалізуються аналогізуючі й комбінаційні дії в масштабі: а) конструкції самого об'єкта-орієнтира; б) простору навколо об'єкта орієнтира. Як перспективний вектор удосконалення цього експериментального завдання розглядається його варіант із вимогою закінчити низку незакінчених речень і наводяться їх формулювання. Показано, що основу побудови речень під час виконання експериментального завдання може становити проєкція життєвого досвіду досліджуваних. Акцентується увага на трансформації структурного аналогізування у функціональне аналогізування, структурне комбінування й функціональне комбінування в процесі вирішення експериментального завдання. Формулюється типологія розроблених задумів за їх емоціональним спрямуванням: нейтрально-песимістичні, агресивно-песимістичні, слабо-оптимістичні, утвердження позитивної стабільності.

Ключові слова: творче мислення, задача, структурне й функціональне аналогізу-

вання, структурне й функціональне комбінування, стратегія, інформаційна невизначеність.

Emphasis is placed on the importance of ensuring the psychological readiness of the personality to solve creative tasks in various difficult conditions. The work of foreign scientists is analyzed in relation to the constructivist approach to learning, focused on solving problems, the students' independent discovery of the problem-solving principle, and the independent knowledge acquisition. The main principles of creating new objects in nature are considered: analogizing and combining, as well as the implementation of these principles in human creativity from the standpoint of the novelty of its product: objective and subjective. The expediency of implementing creative tasks aimed at finding subjective novelty with the aim of teaching creativity is discussed. The ratio of analogization and combination in the coordinate system of synergetics is substantiated. The definition of the concept of strategy is formulated. The functional potential of analogizing and combining strategies is analyzed in order to solve current problems. The results of the analysis of the subject's performance of the experimental task are presented. The typology of the construction of the desired constructions is distinguished: 1) the desired image-semantic construction is completed around a given landmark object; 2) the landmark object itself undergoes constructive changes; 3) analogous and combinatorial actions are implemented on the scale of: a) the design of the landmark object itself; b) the space around the landmark object. As a promising vector for improving this experimental task, its variant with the requirement to finish a number of unfinished sentences is considered and their wording is given. It is shown that the basis of constructing sentences when performing an experimental task can be the projection of the life experience of the subjects. Attention is focused on the transformation of structural analogization into functional analogization, structural combining, and functional combining in the process of solving an experimental task. A typology of developed ideas is formulated according to their emotional direction: neutral-pessimistic, aggressive-pessimistic, weak-optimistic, affirmation of positive stability.

Key words: creative thinking, task, structural and functional analogy, structural and functional combination, strategy, information uncertainty.

УДК 159.937

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.16>

Моляко В.О.

д.психол.н., професор,
дійсний член Національної академії педагогічних наук України,
головний науковий співробітник лабораторії психології творчості Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Третяк Т.М.

к.психол.н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник лабораторії психології творчості Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Актуальність. Розвиток творчих можливостей людини є нині однією з найважливіших проблем для суспільства, а у зв'язку з цим і дослідження психологічних механізмів творчої мисленнєвої діяльності стосовно різних сфер творчості, адже саме від цього залежить рівень розвитку психологічної готовності особистості до розв'язування творчих завдань,

у т. ч. життєво важливих, у різного роду ускладнених умовах, зокрема в умовах війни, бойових дій, окупації. У загальному масштабі рівень психологічної готовності людини до вирішення завдань творчого характеру значною мірою обумовлює рівень науково-технічного прогресу в країні та її конкурентоспроможність у світовому суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Про важливість самостійного знаходження учнями принципу розв'язування завдання свідчать розробки зарубіжних учених стосовно конструктивістського підходу до навчання, тобто такого навчання, основу якого становить вирішення проблем [10; 11]. Реалізація конструктивістських методів навчання сприяє поглибленню розуміння школярами інформації, прогностично необхідної для розв'язування актуального завдання [3; 4; 9]. Так, дослідженню реалізації принципу аналогії з метою розуміння учнями навчального матеріалу присвячені, зокрема, праці М. Гік і К. Холіоака, Д. Гентнер [7; 6].

Однак, як показано в працях П. Кіршера з колегами [8], Е. Фуртак і М. Кунтер [5], успішність реалізації конструктивістського підходу з метою навчання школярів самостійного оволодіння знаннями значною мірою залежить від попередніх знань учнів. Якщо вони не володіють інформацією, необхідною для виконання актуальних завдань, то самостійне вивчення їх умови і прагнення розв'язати ці завдання не буде успішним. Інакше результати такого самостійного вивчення нового матеріалу можуть бути непередбачуваними в тому розумінні, що очікувані експериментаторами результати найімовірніше не будуть досягнені.

Відомо, що природа розвивається за двома основними принципами: аналогізування й комбінування. Уважне спостереження за функціонуванням природи дає можливість помітити дію принципу схожості (аналогії). Скажімо, квіти тюльпана, троянди, півонії тощо можуть бути схожими за формою квітки й відрізнитися за кольором; листочки плодів дерев дещо схожі між собою, але в разі співставлення з голочками сосни це вже скоріше антиподи, аніж дуже віддалені аналоги.

У процесі творчості людина також використовує принцип аналогії: під час створення мистецьких шедеврів (образотворчих, вербальних тощо), розроблення наукових проєктів, винаходів, що характеризуються об'єктивною новизною, відповідно до вимог науково-технічного прогресу. Якщо нові конструкції розробляються на рівні суб'єктивної новизни – це також творча діяльність. Саме цей принцип становить основу навчання творчості, адже ті суб'єктивні відкриття, які здійснюють учні під час уроків, лабораторних робіт, практичних занять у гуртках позакласної й позашкільної роботи, сприяють їх проходженню через усі етапи творчого процесу: від знаходження суперечності, формулювання та розуміння умови завдання до розроблення адекватного задуму її вирішення і його матеріалізації.

Однак не всі завдання можуть бути розв'язані шляхом аналогізування. З погляду синергетики це можна представити таким чином:

повернення до точки біфуркації можливе (як варіант: до точки неповернення), однак наявна траєкторія вже є непридатною для адекватного вирішення завдання. Потрібна нова траєкторія, новий розв'язок завдання, нова конструкція, але вже не аналогічна наявній, а цілком відмінна від неї.

Із цією метою застосовується стратегія комбінування, що ґрунтується на реалізації елементарних комбінаторних дій: поєднання, роз'єднання, зміна параметрів об'єктів. За твердженням В.О. Моляко, стратегія є більш чи менш гнучкою системою суб'єктивно й ситуативно зумовлених дій, у яких домінує тенденція до суб'єктивного переважання одних розумових дій над іншими [1]. До того ж стратегія функціонує протягом усього процесу розв'язування завдання: розуміння умови завдання, формування задуму та його перевірка, експеримент. Прийоми комбінування, що ґрунтуються на елементарних комбінаторних діях, які ми поєднали в блок зміна параметрів, передбачають збільшення чи зменшення його параметрів, адже будь-які градієнти параметрів об'єкта: розмірів, координат, температури, густини тощо – зумовлюють зміни його функцій.

Перестановку й переорієнтацію об'єктів у просторі та часі також варто зараховувати до зміни параметрів, адже при цьому змінюються координати об'єкта в просторі та часі. Ці прийоми реалізуються за необхідності створення більш компактного пристрою чи нових функціональних систем.

Мета статті – дослідження перебігу творчого аналогізування і творчої комбінаторики під час розв'язування старшокласниками завдання за умов дефіциту й невпорядкованості інформаційної бази.

Виклад основного матеріалу. З метою дослідження особливостей перебігу творчого аналогізування і творчої комбінаторики під час розв'язування старшокласниками завдань в умовах дефіциту й невпорядкованості інформаційної бази реалізовано експериментальні завдання, розроблені академіком В.О. Моляко. Досліджувані – учні 10–11 класів Медичної гімназії № 33 м. Києва (34 особи). Підсумки аналізу результатів розв'язування цих експериментальних завдань дають змогу зробити такі попередні висновки стосовно деяких показників системної організації творчої мисленнєвої діяльності особистості.

Аналізуючи виконання досліджуваними субтесту «Стіл», згідно з яким необхідно придумати якомога більше речень зі словом «стіл», варто передусім звернути увагу на конструктивну довершеність (довершеність створених конструкцій). У цьому субтесті аналізуємо «конструктивну функцію» столу, зокрема те, наскільки панівну, системоутворювальну функцію він виконує, наскільки результат реалізації

цієї конструктивної функції є оригінальним, тобто якою мірою в створюваних досліджуваних конструкціях відобразилася своєрідність його особистості, що й становить основу оригінальності виконаної ним роботи.

При цьому в створюваних досліджуваними конструкціях може транслюватися, здійснюватися проекція актуального повсякденного досвіду (наприклад, «У моїй кімнаті стоїть стіл» (неоригінальний варіант виконання); «Згідно з планом, засідання «круглого столу» проведено 24.XI» (оригінальний варіант).

Варто також спробувати проаналізувати побудову шуканих конструкцій. При цьому є можливою така типологія: 1) добудовується шукана образно-смілова конструкція (у цьому випадку – речення) навколо столу (тобто добудова може здійснюватися, так би мовити, «ззовні», доповнюючи інформаційний простір навколо столу; 2) конструктивних змін зазнає сам стіл (тобто конструктивні дії реалізуються щодо самого столу (наприклад: «У моєму столі зібрано багато різних матеріалів»); 3) реалізуються аналогізуючі, комбінаторні, реконструювальні дії в масштабі: а) конструкції самого столу (наприклад, «Мені подобається скляний стіл», «Семинар проходив у формі круглого столу»; б) простору навколо столу.

Доцільно проаналізувати те, наскільки досліджуваний прагне створити довершену конструкцію (наприклад, «Моя сім'я завжди обідає за родинним столом», «На столі завжди мають стояти прекрасні квіти, духмяний хліб, сіль»). Під час оцінювання результатів виконання цього експериментального завдання варто враховувати також такий показник, як композиційність (як початковий рівень критерію конструктивної довершеності). У цьому випадку проявом вищесказаного варто вважати спробу поєднання придуманих речень у єдиний твір.

У плані перспективи вдосконалення субтесту «Стіл» досліджуваним може пропонуватися закінчити дані незакінчені речення, обов'язково доповнюючи їх у т. ч. і словом «стіл». Звичайно, бажаною умовою успішної реалізації такого варіанта субтесту «стіл» є відсутність обмежень у часі.

При цьому незакінчені речення можуть бути такими: 1. Легше за все... 2. Незважаючи на те, що... 3. Чим далі... 4. Кожен... 5. Жаль, що... 6. Якщо... 7. Найважливіше те, що... 8. Тільки... 9. Неправда... 10. Прийде такий день, коли...

По суті, перед досліджуваними ставиться завдання: створити якомога більше конструкцій, виходячи з наявності одного заданого аналога. Експериментальне завдання може виконуватися шляхом реалізації структурного аналогізування, наприклад, коли конструюється структурна побудова, яка відображає констатацію стану речей: «У мене в кімнаті

стоїть письмовий стіл. На цьому столі стоять комп'ютер і книжкова полицка. Цей стіл дуже великий. У ньому є дві маленькі й одна велика шухляда. Біля цього стола стоять дві тумбочки». Проекція досвіду становить основу побудови такої розповіді: «У мене є мій власний стіл. Твій зошит лежить на вчительському столі. Столи переважно роблять із дерева. Мені подобаються столи обтічної форми. У музеї я бачив стіл, якому чотири тисячі років».

Прикладом структурного аналогізування є також така вербальна конструкція: «У нашому класі – двадцять столів. Найбільше мені подобаються скляні столи. Найміцніші дерев'яні й металеві столи, але дерев'яні – дуже гарні. Ми сидимо за столом. Дуже гарні столи ті, що розписані вручну».

Композиція речень може бути більш або менш цілісною, наприклад: «Учора я завітала в меблевий магазин, де намагалася знайти для себе новий письмовий стіл. Там була представлена широка колекція: столи для комп'ютерів, столи з різноманітними шухлядами й навіть полицями. Але мою увагу привернув антикварний стіл роботи невідомого майстра. Такий стіл не просто функціональний, він може прикрасити будь-який інтер'єр».

Уже, починаючи з перших сформульованих речень, на зміну структурному аналогізуванню, так би мовити, приходить структурне комбінування: «У шкільній їдальні багато столів. Удома в мене є три столи. Я сиджу за столом. Учителька сидить за своїм учительським столом»; «У мене в кімнаті стоїть стіл. У класі стоїть стіл. Я їм за столом. У мене стіл із трьома полицками. На столі лежить моя улюблена книжка. Усі вчителі сидять за одним столом. Стіл був вирубаний із суцільного дерева».

Прикладами того, як структурне аналогізування перетікає в структурне комбінування, коли елементами комбінування стають усе більш віддалені аналоги, є такі формулювання: «Нещодавно в меблевому магазині я побачила дуже гарний стіл. Цей стіл зроблений із чистого дерева. Його можна використовувати як для свят (для сервірування), так і для щоденного користування. Він мені дуже сподобався, і я вирішила його купити, а також до нього пару стільців, які підкреслюватимуть його довершеність. Візерунки, які були вирізьблені на столі, нагадували візерунки інєю на зимовому вікні. Коли ми поставили стіл удома, він дуже гарно вписався в наш інтер'єр».

Варто зазначити, що виконання експериментального завдання у вигляді конструювання цілісної композиції – твору – свідчить про вербальні конструктивні здібності досліджуваного. Прикладом таких свого роду творів є така відповідь: «Кожну людину з дитинства вчили їсти за столом, працювати за столом, учитися за столом... Звичайно ж, є багато різ-

новидів столів і кожен призначений для того, щоб за ним снідали, обідали, вечеряли, готували їжу. ...Стіл для роботи – це робоче місце, за яким людина зосереджується, працює над певним видом діяльності. І взагалі стіл – це той предмет, який є в кожній людині».

Комбінування аналогів становить основу також такого роду побудов: «Ми з другом зайшли до його квартири, він сказав, що напередодні його батьки купили стіл. Стіл був овальної форми. У нього було чотири прямокутні ніжки. Біля стола стояли ще три стільці, які були в комплекті зі столом. На столі стояли статуетки єгипетських божеств, які дуже пасували до шпалер на стінах. І тому стіл було поставлено на середину кімнати, щоб підкреслити декоративну досконалість і гарний смак».

Як результат проєкції життєвого досвіду комбінування аналогів також може виконувати системоутворювальну функцію, до того ж підтвердженням цього є початок тексту зі слова «сьогодні»: «Сьогодні на столі лежить багато книг. Столи і стільці – поряд із моїми книгами. Ми з матусею сьогодні прибирали на столі. На столі лежить великий чистий зошит. Зі столом я не розминулася. За столом я роблю всі уроки. На столі стоїть прегарна, чарівна кришталева ваза. Скільки гарних різьблених столів зробив чудовий майстер».

Прояви функціонального аналогізування характеризуються рисами такого роду: «Для чого потрібен стіл? Та для того, щоб туди щось поставити, обід (якщо він на кухні), різне приладдя (залежно від того, де він стоїть)»; «Мій робочий стіл – це куточок, де я проводжу тривалий час. За моїм столом я виконую домашнє завдання, читаю, малюю, граюсь на комп'ютері. Стіл – це не лише частина інтер'єру, а й місце, де можна проводити вільний час»; «Для чого людям служить стіл? Стіл багато в чому допомагає людям. По-перше, на ньому можна робити безліч речей, і вчитись, і працювати. По-друге, він може бути присутнім в інтер'єрі як декорація. По-третє, у стіл можна покласти безліч речей, які пов'язані з роботою чи навчанням. Стіл завжди має бути в кожній квартирі тому, що це незамінна річ».

Варто зазначити, що виокремлення функцій стола й реалізація комбінаторних дій щодо них базуються на певній конкретизації наявної інформації. Наприклад: «У нашій кімнаті – стіл. На меблевій фабриці виготовляють дерев'яні столи. Мені купили письмовий стіл. На столі є багато всякої всячини. На столі лежать зошити й книжки. Стіл – це найяскравіше, що виднілося в кімнаті».

Цікаво, що слово «стіл» може виконувати функцію домінуючого структурного елемента вербальної побудови: «СТІЛЬниковий зв'язок. СТО Літрів. СТОЛове начиння. НаСТІЛЬний прилад».

Експериментальне завдання може бути розв'язане шляхом реалізації функціонального комбінування. Наприклад: «Квіти стоять на столі. Біля вікна стояв неординарний стіл. Ми відремонтували стіл. Він заліз на стіл. Усі прилади були на столі. Надворі стояв маленький стіл. Коли ми зайшли в кімнату, то помітили цей стіл. Його улюблена книжка лежала на столі. Проти сонця стіл здавався незвичайним. Ми перенесли стіл в інший будинок. Стіл був зроблений зі сталі й прикрашений діамантами».

Отже, комбінування реалізується, коли вичерпується потенціал аналогізування, як-от: «У нас у класі стоїть стіл. Стіл зроблений із дерева. Столи є різні за розміром. Ми пофарбували стіл. На столі лежать зошити. Ми купили чудовий стіл. Учні виносили столи з класної кімнати. Ми з деталей склали стіл. Великий дерев'яний стіл прикрашав порожню кімнату». При цьому використання комбінаторних дій може призводити до конструювання символу, наприклад: «На столі лежала всяка всячина: і яблука, і груші, і сливи, тобто все те, що дає нам восени матінка-природа. У їдальні найчастіше стоять круглі столи тому, що вони найзручніші для використання. З давніх-давен на столі завжди мають лежати в українській хаті хліб і сіль, накриті вишитою серветкою чи рушником».

З метою виконання експериментального завдання застосовуються тактики конструювання, зокрема тактика перестановки, а також тактика базової деталі (наприклад, коли стіл розглядається як базовий елемент забезпечення відчуття стабільності): «Стіл стояв посередині кімнати. У кутку стояв стіл, залитий сонячним промінням. Стіл на кухні – обов'язковий компонент. Тримаючись за край стола, вона читала його листи. Хотілося сісти за стіл, заспокоїтись, усе проаналізувати. Хліб лежав на столі – свіжий, запашний, домашній».

До того ж розв'язки експериментального завдання можуть характеризуватись певним емоціональним забарвленням. Наприклад, а) нейтрально-песимістичний фон: «У кімнаті стоїть стіл. Лише стіл залишився в кімнаті. Біля дверей ми поставили стіл. На стіл ми поставили красиву вазу. За цей стіл я віддав усі кошти. Ми сіли за стіл біля вікна. У їдальні лише один стіл був не накритий»; б) агресивно-песимістичний фон: «На столі лежить книжка. Стіл стоїть у класі. Стіл був дерев'яний. У класі не було ні одного стола. Я не люблю столи. Василь взяв бензопилу й порізав стола на куски».

До прояву, так би мовити, слабко-оптимістичного вектора можна зарахувати такого роду розв'язки: «Я поламав стіл. Стіл, недороблений мною, ледве стояв. Потрібно купити стіл. Стіл коштує дорого. Стіл може бути залізним або дерев'яним. На столі лежали хліб і сіль. Вам потрібен стіл? Стіл був пофарбований. Стіл

був повен їжі». Наступні варіанти об'єднуються оптимістичним вектором: «Оксана поклала на столі підручник з української мови. Мій дядько змайстрував ідеальної форми стола. Мій стіл найкращий. Великий стіл прикрашав оселю»; «У школу привезли нові столи. Багато стільців і столів стояло в класі. Ми фарбували стола. Стіл стояв у кімнаті. Стіл, перед тим, як розкласти, протерли салфеткою. На столі в мисці лежали яблука. За столом сиділа вся сім'я. За стіл запросили всіх родичів. Стіл був дуже красиво сконструйований з різних деталей».

Свого роду утвердження позитивної стабільності транслюється таким розв'язком експериментального завдання: «Найбільше часу я проводжу за своїм робочим столом. Перше, на що я звернула увагу, був величезний старовинний стіл, розмальований яскравими візерунками. Серед величезної кількості музейних експонатів мені найбільше сподобався старовинний стіл, який зберігся ще з десятого століття. Посеред величезної кімнати стояв широкий стіл, підготовлений до свята».

У процесі побудови шуканої конструкції спостерігається функціонування об'єкта-орієнтира. Наприклад, «У моєї квартирі – два столи. Один стоїть на кухні, другий – у кімнаті. У кухні на столі влітку стоять квіти, завжди різні. На кімнатному столі – красива скатертина. За столом я роблю уроки. Коли я їм за столом, мій котик приходять чимось поласувати. Одного разу кіт заліз на шафу, яка стоїть біля стола. Він перекинув вазу з квітами, і вся вода, ваза й квіти перекинулись на стіл». У цьому розв'язку конструювання реалізується стосовно трьох основних об'єктів-орієнтирів – стіл, квіти й кіт.

За підсумками дослідження встановлено, що 57% розроблених конструкцій виконані за принципом аналогізування, 43% – за принципом комбінування. Серед тактик конструювання панівними виявилися такі тактики: перестановки (9%), базової деталі (16%), об'єднання однорідних об'єктів (24%), збільшення (12%), зменшення (7%). За принципом структурного аналогізування створено 36% конструкцій, за принципом структурного комбінування – 31% задумів, функціональне комбінування проявилось в 14% задумів.

Висновки. Загальні критерії проявів творчої мисленнєвої діяльності особистості певною мірою можуть бути представлені через низку показників конструктивної активності досліджуваних.

Стосовно цих експериментальних завдань конструктивну активність варто розуміти як здатність досліджуваного створювати з наявних компонентів цілісні побудови, що визначаються відповідною конструктивною складністю й довершеністю відповідно заданим умовам задачі.

Під час вивчення результатів розв'язування завдань на вільне конструювання встановлено три рівні прояву конструктивної активності: 1) із заданих елементів комбінування вибудовуються композиції, ці конструкції поєднуються в єдину композицію за принципом «стикування»; 2) створювані досліджуваним конструкції «вмонтовуються одна в одну», суміщаються й так утворюється нова конструкція; 3) водночас реалізуються принципи «стикування» й «суміщення», при цьому відбувається поєднання (взаємодія) і разом із цим певна трансформація функцій комбінованих елементів. Хоча під час виконання цього роду експериментальних завдань проявами третього рівня конструктивної активності, як правило, є поєднання принципів «стикування» й «суміщення».

Під час аналізу результатів виконання експериментальних завдань, пов'язаних із придумуванням розповіді, маємо, по суті, справу з проявами конструктивної активності, яка характеризується тим, що в процесі її реалізації задуми розв'язування завдання будуються, виходячи не лише з умов, закладених у наявній «завданнєвій» ситуації, а також із досвіду, знань, умінь, навичок, мотиваційної сфери тих, хто розв'язує завдання, які знаходять проєкцію в певних елементах зображеної «завданнєвій» ситуації. При цьому вихідні умови завдання трансформуються в шукані умови відією інформаційних впливів на досліджуваного із зовнішнього чи внутрішнього його світу. Так, зокрема, експериментальне завдання може розв'язуватися на основі моральної системи координат, а отже, системоутворювальними при цьому є моральні орієнтири, у результаті робота досліджуваних спрямовується на створення: а) агресивно (деструктивно) орієнтованого задуму; б) нейтрально орієнтованого задуму; в) гуманістично-орієнтованого задуму, спрямованого на вдосконалення ситуації.

Отже, аналіз результатів розв'язування досліджуваними експериментального завдання свідчить про необхідність реалізації з метою дослідження особливостей перебігу творчого аналогізування і творчої комбінаторики під час розв'язування старшокласниками завдань за умов інформаційної невизначеності також таких критеріїв: а) конструктивна довершеність – рівень довершеності створеної конструкції, її оптимальності, вишуканості, структурної й функціональної її складників; б) конструктивна доцільність як рівень відповідності розробленої конструкції щодо вимог завдання.

Критерій конструктивної доцільності має враховуватися, зокрема, тому, що нерідко досліджуваний так переформулює для себе початкові умови завдання, що розроблені ним шукані умови, зміст яких, до речі, теж свідчить про повноту розуміння досліджуваним умови розв'язуваного завдання, можуть завести його

дуже далеко від справжньої мети, у результаті завдання може бути не розв'язаним або розв'язок його може виявитися далеким від оптимального.

Перспективи дослідження. Передбачається вивчення ролі об'єкта-орієнтира в процесі побудови шуканої конструкції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стратегії творчої діяльності: школа В.О. Моляко / за заг. ред. В.О. Моляко. Київ : Освіта України, 2008. 702 с.

2. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта : монографія / В.О. Моляко, Ю.А. Гулько, Н.А. Ваганова та ін. ; за ред. В.О. Моляко. Київ, 2021. 165 с.

3. Motivating project-based learning: Sustaining the doing, supporting the learning / Blumenfeld P.C. et al. *Educ. Psychologist*. 1991. V. 26 (3&4). P. 369–398.

4. Crawford B.A. Embracing the essence of inquiry: New roles for science teachers. *J. Res. in Science Teaching*. 2000. V. 37 (9). P. 916–937.

5. Furtak E.M., Kunter M. Effects of autonomy-supportive teaching on student learning and motivation. *The J. Exp. Educat.* 2012. V. 80 (3). P. 284–316.

6. Rapid learning in a Children's Museum via analogical comparison / Gentner D. et al. *Cognit. Sci.* 2016. V. 40 (1). P. 224–240.

7. Gick M.L., Holyoak K.J. Schema induction and analogical transfer. *Cognit. Psychol.* 1983. V. 15 (1). P. 1–38.

8. Kirschner P.A., Sweller J., Clark R.E. The minimal guidance during instruction does not work: An analysis of the failure of constructivist, discovery, problem-based, experiential, and inquiry-based teaching. *Educ. Psychologist*. 2006. V. 41 (2). P. 75–86.

9. Pintrich P.R. A motivational science perspective on the role of student motivation in learning and teaching contexts. *J. of Educat. Psychol.* 2003. V. 95 (4). P. 667–686.

10. National Research Council. National Science Education Standards. Washington, DC : National Academy Press, 1996.

11. National Research Council taking science to school: Learning and teaching science in grades K-8. Washington, DC : National Academy Press, 2007.

ОСОБЛИВОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

PECULIARITIES OF YOUTH, AS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF SPECIAL REFLEXES

У статті на основі аналізу наявних концепцій, що розкривають сутність процесу формування особистісної рефлексії в юнацькому віці, виділено такі його особливості: подолання кризи юності; особистість зазнає як фізіологічних, і психологічних змін, які виявляються в поведінкових реакціях і судженнях; перехід від юності до молодості; вияв прагнення до самоствердження як особистості; розвиток самосвідомості; інтерес до особистісного самовизначення; пошук себе в професійній сфері (оволодіння навичками, уміннями, набуття професійних знань); засвоєння нових соціальних ролей; зміна самосвідомості в напрямі підвищення значимості власних цінностей; посилення свідомих мотивів у поведінці; розвиток теоретичного мислення.

Проаналізовано декілька періодизацій стадій розвитку особистості, щоб з'ясувати дослідницькі точки зору про початок і завершення юнацького віку, а також особливості, характерні для цього періоду. Зроблено висновок, що в основному у науковій літературі підлітковий і юнацький вік розглядаються в періоді від 11 до 19 років, що має дві стадії – ранній і старший підлітковий вік. Відповідно до деяких класифікацій, до юнацького віку належить студентський вік, межі якого від 16–17 до 21–23 років. Саме цей час є найважливішим етапом безпосереднього входження особистості в професійну діяльність на етапі професійного навчання.

Виявлені такі особливості особистісної рефлексії в юнацькому віці: молода людина формує власну позицію в міжособистісних взаєминах, визначає професію, створює сім'ю. Стабілізація загального фізичного та психічного станів юнака виявляється в зменшенні кількості міжособистісних конфліктів, градусів їх гостроти.

Аргументовано, що для юнацького віку характерна велика диференційованість емоційних реакцій, підвищення рівня самоконтролю й саморегуляції.

Показано, що, перебуваючи в юнацькому періоді, особистість не стикається з іншими проблемами, пов'язаними зі статусом дорослої людини.

Ключові слова: особистісна рефлексія, юнацький вік, самосвідомість, самови-

значення, нові соціальні ролі, розвиток мислення.

The article, based on the analysis of obvious concepts that reveal the essence of the process of formation of special reflection in a young person, allows us to see the following peculiarities: the end of the crisis of adolescence: specialness recognizes as physical and psychological changes that appear in behavioral reactions and judgments; transition from youth to young adulthood; having manifested itself to the point of self-assertion as specialness; development of self-awareness; interest to the point of special self-esteem; ask yourself about the professional sphere (increasing skills, knowledge, gaining professional knowledge); acquiring new social roles; a change in self-awareness that directly increases the importance of power values; strengthening the behavioral motives; development of theoretical thought.

Several periodizations of the stages of personality development are analyzed in order to clarify the research points of view about the beginning and end of youth, as well as the features characteristic of this period. It was concluded that, mainly, in the scientific literature, adolescence and youth are considered in the period from 11 to 19 years, which has two stages – early and older adolescence. According to some classifications, the youth age refers to the student age, the limits of which are from 16–17 to 21–23 years. This time is the most important stage of a person's direct entry into professional activity at the stage of professional training.

The following peculiarities of special reflexion were revealed in a young person: a young person forms a position of power in their mutual joints, is identified by a profession, creates a family. Stabilization of the youth's physical and mental states is revealed by a reduced number of interpersonal conflicts and the degrees of their severity.

It is argued that the youthful age is characterized by a great differentiation of emotional reactions, an increased level of self-control and self-regulation.

It is shown that, while in the juvenile period, the peculiarity does not interfere with other problems associated with the status of an adult person.

Key words: special reflection, youthful age, self-awareness, self-esteem, new social roles, development of mentality.

УДК 159.9:043.86

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.17>

Сіленко А.О.

д.політ.н.,
професор кафедри мовної
та психолого-педагогічної підготовки
Одеський національний економічний
університет

Чусова О.М.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри мовної
та психолого-педагогічної підготовки
Одеський національний економічний
університет

Вступ. Дослідження особливостей розвитку особистісної рефлексії в юнацькому віці набуває особливої актуальності, тому що українська молодь уже протягом тривалого часу перебуває в кризовій соціально-психологічній ситуації, пов'язаній із соціально-економічними та політичними проблемами, з пандемією, яку довелось пережити українському суспільству, а тепер ще й із російською військовою агресією проти України. Такі умови вимагають від молоді вміння адаптуватися до нових умов, виявляти самостійність, стійкість, ініціативність.

Молоді люди відчувають стан дезадаптації та дезорганізації в процесі самореалізації, труднощі із самовизначенням, розумінням своїх емоційних переживань. А це, у свою чергу, перешкоджає їх успішному виходу з підліткового віку та створює проблеми в наступних фазах розвитку особистості. Цим пояснюється зростання рівня девіації, демотивації, депресії молодих людей. Причиною цього є відсутність умов розвитку особистісної рефлексії в підлітків, які необхідні їм для активізації власних ресурсів і творчого потенціалу,

формування життєвої стратегії та мотивації саморозвитку.

З огляду на те що саме юнацький вік передусім характеризується прагненням юнаків до самоаналізу, пізнанням самих себе, обміркуванням думок та ідей, прагненням зрозуміти себе як особистість, дослідження особливостей рефлексії в юнацькому віці продовжує бути сучасною актуальною проблемою, яка потребує теоретичного дослідження різних аспектів проблеми.

Метою статті є дослідження особливостей рефлексії в юнацькому віці.

Завдання статті – проаналізувати ступень розробленості проблеми; дослідити структуру особистісної рефлексії в юнацькому віці.

Ступінь розробленості проблеми.

Я. Бугерко досліджує психологічну динаміку розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі [4]. М. Гладкевич присвятила наукові роботи аналізу психологічних умов формування життєвих планів у юнацькому віці [6]. А. Широких розглянула психологічні чинники життєвого проектування в юнацькому віці [19]. В. Фурман дослідила психологічні умови розвитку особистісної рефлексії в студентів технічного університету [20]. О. Зімовін дослідив рефлексію та креативність як чинники саморозвитку особистості на різних етапах життєвого шляху [7]. Ю. Шапошникова визначила психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичного психолога [18]. В. Педоренко дослідила психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів [16]. А. Іващенко розглянула професійну рефлексію як механізм саморозвитку майбутніх психологів [9]. О. Іванова в дисертації «Психологічні особливості розвитку смисложиттєвих орієнтацій у юнацькому віці» дослідила психологічні особливості розвитку смисложиттєвих орієнтацій у юнацькому віці [8]. Т. Майстеренко проаналізувала особливості рефлексії здібностей студентів психологічних і непсихологічних спеціальностей [12].

О. Мірошник виявила особливості онтогенетичних стадій розвитку рефлексії [14]. П. Мінаєва в працях розглядає проблеми розвитку рефлексії в юнацькому віці [13]. А. Литвинчук присвятила дослідження розгляду екологічного аспекту рефлексії емпатійних переживань у юнацькому віці [11].

Виклад основного матеріалу. Фахівці справедливо вказують на те, що, незважаючи на появу великої кількості досліджень, присвячених рефлексії, питання про характеристики, особливості особистісної рефлексії та закономірності її розвитку в онтогенезі розкрито частково. Наукові роботи пропонують переважно фрагментарні уявлення про особи-

стісну рефлексію. Кардинально відрізняються погляди на цю психічну реальність. Одні її вважають функціональним складником розумового процесу, інші – компонентом діяльності, треті – загальною здатністю людини.

Психологічна наука, зокрема вікова психологія, визначає юнацький вік як етап переходу до самостійності, самовизначення, розвитку світогляду, моральної свідомості й самосвідомості. З'являється активна життєва позиція, самовизначення, усвідомлення власної значущості.

У цей період формується професійне й особистісне самовизначення. Молода людина починає усвідомлювати себе як цілісну особистість, з'являються життєві плани, моральні орієнтири оцінювання дійсності. Юнаки та дівчата замислюються про проблеми добра і зла, справедливості й несправедливості, порядності й непорядності. Крім цих моральних проблем, у юнацькому віці формуються погляди: соціально-політичні, економічні, культурні, релігійні тощо. Формується індивідуальний стиль мислення, що розвивається під впливом типу нервової системи, темпераменту, соціальних умов, у яких виховувався юнак. Поняття юнацького віку як окремого вікового періоду стало предметом психологічного дослідження наприкінці XIX століття. Питанням вікової періодизації присвячені наукові роботи зарубіжних дослідників: А. Бандури, Ф. Райса, Р. Селмана, А. Фрейда, З. Фрейда, Р. Хевігхерста, Е. Еріксона й інших.

Питання юнацької психології вивчено в дослідженнях К. Юнга, К. Левіна й інших. Так, К. Юнг у теорії розвитку особистості виділив два періоди: першу та другу половину життя людини. Юнацький вік належить до першого періоду, який, за К. Юнгом, має деякі особливості. У людині переважає екстравертність, вона орієнтована на зовнішній світ, взаємодію космосу з навколишніми. Одним із ключових понять теорії особистості К. Юнга стало поняття самості, здобуття якої вчений називав індивідуалізацією.

К. Левін розробляв теорію особистості рамках гештальтпсихології, яку він назвав теорією психологічного поля. Теорія розглядає молодість як соціально-психологічне явище, обґрунтовуючи вплив зміни соціального становища на психічний розвиток особистості.

Як уважає Е. Еріксон, юнацький вік – це сенситивний етап для формування ідентичності молодій людині, який здійснюється за рахунок наявних соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікації та самовизначень [10, с. 156].

Особливістю юнацького віку є посилення почуття дорослості порівняно з підлітковим періодом, яке проявляється в самоствердженні й самовираженні, бажанні бути ори-

гінальним та особливим. І тому іноді вибираються ексцентричні підходи до створення власного образу: одягу, зачіски, татуювань, пірсингу тощо. Підвищується ризик схильності до дій асоціальної спрямованості. Підвищена активність і нерозбірливість у виборі знайомств можуть спонукати юнака до девіантної поведінки, уживання алкоголю, наркотиків.

Ще однією особливістю юнацького періоду розвитку особистості варто вважати юнацький максималізм, який підживлюється категоричністю й нетерпимістю до навколишніх, що перейшли з підліткового віку. Унаслідок цього молодик відчуває труднощі з формуванням вираженої самооцінки.

Емоційні реакції юнака залежать від гормональних і фізіологічних процесів. Як відомо, у юнацькому віці особистість може відрізнитися емоційною збудливістю, що може бути причиною дратівливості, різкої зміни настрою тощо. На думку фізіологів, ці прояви спричинені загальним збудженням, характерним для цього віку, та ослабленням механізмів, які здатні його сповільнювати.

Можна виділити ще таку особливість юнацького віку, яка полягає в тому, що завершується процес формування механізмів внутрішнього емоційного гальмування та здатності вибіркового реагування на зовнішні впливи.

Також особливістю юнацького віку варто вважати посилення здатності керувати власними емоціями. Із 17 років покращуються такі властивості особистості, як товариськість, контактність, прагнення до лідерства, водночас загальна збудливість поступово знижується. Юнак стає менш чутливим, м'яким, залежним. Він стає більш упевненим у собі, більш урівноваженим, зменшуються внутрішнє занепокоєння і тривога.

Розглянемо декілька періодизацій стадій розвитку особистості, щоб з'ясувати дослідницькі точки зору про початок і завершення юнацького віку, а також особливості, характерні для цього періоду.

У запропонованій Д. Біррен класифікації від 17 до 25 років – це вік ранньої зрілості [21, р. 27]. У фокусі класифікації Д. Бромлей, що описує п'ять циклів людського життя, з 15 до 21 року – пізня юність, з 21 до 25 років – рання дорослість. Особливостями розвитку в цьому віковому періоді є високий рівень соціальної активності, формування власного життя, створення сім'ї, кола знайомств, що пов'язано з професійним освітою й роботою, освоєння нових соціальних ролей [22, р. 48].

На думку Е. Еріксона, є прямий зв'язок між юнацьким віком і кризою ідентичності, яка включає в себе соціальні й індивідуально-особистісні вибори, ідентифікацію та самовизначення. Психосоціальна теорія вченого акцентує увагу на процесі входження юнака

в доросле життя, прийняття ним нових соціальних ролей. У схемі життєвого циклу, описаного Е. Еріксоном, юнацький період є п'ятою стадією, найважливішим етапом у психосоціальному розвитку особистості. Якщо процес входження молоді людини в доросле життя успішний, в особистості розвивається новоутворення, яке Е. Еріксон назвав еґо-ідентичності. «Юність – це вік остаточного встановлення домінуючої позитивної ідентичності Еґо. Саме тоді майбутнє в найближчих межах стає частиною свідомого плану життя», – уважав учений [10, с. 157].

Хоча в науковій літературі з вікової психології юність однозначно вважається одним із найбільш відповідальних етапів у процесі розвитку особистості, водночас щодо часових рамок юнацького періоду такої єдності серед учених немає. Пов'язано це з тим, що дослідники застосовують різні методологічні підходи до опису вікової періодизації. Так, наприклад, віковий період з 14 до 17 років в одних періодизаціях вважається підлітковим віком, в інших – юнацьким [10, с. 156].

Класифікація Е. Еріксона включає такі вікові етапи психосоціального розвитку: від 12 до 19 років (підлітковий і юнацький вік), від 20 до 25 років (рання зрілість).

Відомий сучасний психолог Г. Крайг виділяє підлітковий (юнацький) вік – від 12 до 19 років, рання дорослість – від 20 до 40 років.

Ще більша невизначеність зберігається щодо верхньої межі юнацького віку, яка зумовлена історичними й соціальними чинниками.

Аналіз наявних у науковій літературі вікових періодизацій показав, що в основному підлітковий і юнацький вік розглядається в періоді від 11 до 19 років, що має дві стадії – ранній і старший підлітковий вік (Ф. Райс), від 12 до 18 років (Ст. Квін), від 12 до 19 років (Е. Еріксон).

Згідно з теорією Ж. Піаже, на кожному етапі свого розвитку особистість набуває певних навичок і вмій, необхідних для життя в людському суспільстві. Здатність усвідомлювати свої емоції, думки, поведінку формується ще в дошкільному віці. У цьому віці дитина відкриває собі загальнолюдські моральні цінності, правила поведінки, вчиться оцінювати свої почуття, дії, розуміти почуття й дії інших.

На думку Е. Еріксона, позитивною якістю юнака є вірність як здатність приймати мораль, етику, ідеологію суспільства й дотримуватися їх. У юнацькому віці особистість починає усвідомлювати свої емоції та переживання як стан свого внутрішнього Я, усвідомлювати власну неповторність [17, с. 69].

Фахівці зазначають: «Люди у віці 15–18 років схильні розцінювати світ щодо самого себе. Тобто події, які оточують їх, вони постійно аналізують із позиції «Для мене це характерно

чи ні», «Це правильно й так потрібно робити» тощо, з метою формування власного життєвого шляху й переконань» [15, с. 234].

Підтримуємо думку М. Мінаєвої, що юність стає «тим сензитивним періодом, коли відбувається формування рефлексії. Юнаки схильні до роздумів над сенсом життя, самоаналізу, професійного й особистісного самовизначення. Вони намагаються діяти згідно з моделлю перспективного мислення, що викликає бажані результати» [13, с.70].

Дослідники І. Бех, М. Савчин та інші визначають юнацький вік як найбільш сприятливий період для формування особистісних моральних цінностей, оскільки саме в цей віковий період особистість усвідомлює своє «Я», розкриває власну унікальність, неповторність, розвиває здатність до рефлексії, спроможність до побудови життєвих планів [3, с. 10; 17, с. 124].

Дослідники справедливо вважають, що спосіб самореалізації особистості в юнацькому столітті є плани й завдання. Вони вказують на те, як особистість розуміє свій внутрішній світ. Поняття життєвих завдань у науковий обіг запровадив відомий психолог А. Адлер, який уважав, що в житті кожної людини є головні завдання, з якими їй доводиться зіштовхуватися. Це праця, дружба та кохання. Особистість повинна вміти як розуміти ці завдання, так і знаходити ресурси для їх вирішення [1].

О. Мирошник наголошує: «З одного боку, життєві плани – це результат узагальнення й укрупнення часткових цілей, що ставить перед собою особистість, наслідок інтеграції та ієрархізації її мотивів навколо ядра ціннісних орієнтацій. З іншого боку, це конкретизація та диференціація цілей і мотивів. Із мрії, де можливе все, й ідеалу як недосяжного зразка поступово формується реалістичний, спрямований на дійсність план діяльності» [14, с. 44].

На думку М. Гладкевич, конструювання особистістю власних життєвих планів набуває особливої значущості в юнацькому віці, що характеризується інтенсивними пошуками сенсу життя, її готовністю й здатністю до особистісного та професійного самовизначення, рефлексією про свій життєвий шлях, цілі й плани, спрямованістю в майбутнє [6, с. 10].

У західній культурі, до якої належать сучасні індустріальні суспільства, юнацький етап розвитку особистості професійному сенсі є досить тривалим, оскільки включає тривалий період підготовки.

Проблема професійного самовизначення є дуже актуальною, тому що саме в юнацькому віці з'являється схильність до самоаналізу, формування принципів життя, пошуку свого місця в житті, спрямованість до професійного визначення. Усі ці фактори впливають на розвиток особистої рефлексії в юнацькому віці.

До юнацького віку, звичайно, належить студентський вік, межі якого – від 16–17 до

21–23 років. Саме цей час є найважливішим етапом безпосереднього входження особистості в професійну діяльність на етапі професійного навчання. Особливістю юнацької, студентської фази є інтенсивне формування професійної рефлексії. М. Варбан зазначає: «Ця фаза виявляється залежною від повноцінності реалізації попередніх етапів і містить у собі можливість переходу в наступну фазу життя. Тут перехід повинен проживатися як рубіж зростання «Я-професійного», «Я-соціального», «Я-рефлексивного» [5, с. 95].

Австрійський, а згодом американський психолог Ш. Бюлер вважає, що для юнацького віку характерна психічна пубертатність, яка пов'язана з формуванням і розвитком особливих форм рефлексії – порівняльної, визначальної, синтезуючої. Ш. Бюлер наголосувала, що психічна пубертатність є результатом дозрівання особистісної потреби в доповненні особистості підлітка (юнака), його «Я», особистістю іншої людини – «Ти». «Саме із цим життєвим явищем, опосередкованим розвитком особливих форм рефлексії, Ш. Бюлер пов'язує формування в підлітково-юнацькому періоді ідентичності (статевої, рольової, професійної тощо), пошук шляхів розкриття свого «Я» іншому «Ти» (дружба, любов тощо) тощо» [5, с. 96].

Цікава концепція Дж. Сьюпера, згідно з якою фактором успішного професійного розвитку є усвідомлення особливостей професії й себе в ній, тобто річ іде про професійну рефлексію. Як зазначає М. Варбан, «у концепції Дж. Сьюпера, так само як і в теорії Ш. Бюлер, особливо виділяються етапи підліткового і юнацького віку як визначальні для подальшого професійного становлення людини, як основні для формування й розвитку професійної рефлексії» [5, с. 96].

К. Юнг вважає професійний шлях провідним у системі самореалізації, адаптації особистості до умов життя, самозахисту від психічних розладів. Ідеться не тільки про професійний шлях, а й про відрефлексовані етапи професіоналізації в їхній діалектичній єдності. На думку К. Юнга, перехід від молодості до зрілості є невротичним етапом, коли юнацький етап затягується, що призводить до виникнення деструктивних явищ особистісного розвитку. Причини цього психологи вбачають в інфантильності людини, яка, вступивши у фазу зрілого віку, зберігає психологію фази юнацтва. Нездатність усвідомити, відрефлексувати проблему спричинює виникнення неврозу, який виявляється в дезадаптації, депресії, страху перед життєвими труднощами й самим життям.

Варто зазначити, що юнаки часто виявляють завищені професійні претензії. Розчарування, пов'язані з пошуком роботи та розміром винагороди за неї, призводять до девіантних способів заробітку.

Якщо ж людина може усвідомлювати свої проблеми, рефлексувати причини та способи їх вирішення, то компенсує можливі переживання прагненням до самореалізації за допомогою утвердження в професії, творчості, досягнень, які цінуються в суспільстві.

Таким чином, можна зробити висновок, що постійна рефлексивна робота над проблемами, як зовнішніми, так і внутрішніми, без яких не обходиться життя будь-якої людини, захищає її від депресії, незадоволеності, дає змогу соціально й особистісно самоствердитися в професійній діяльності.

Усі вище розглянуті особливості юнацького віку впливають на розвиток процесу активного особистого переосмислення людиною сюжетів своєї індивідуальної свідомості, без яких неможливе успішне здійснення діяльності.

Аналіз наявних концепцій, що розкривають сутність процесу формування особистісної рефлексії в юнацькому віці, дає змогу виділити такі його особливості:

- подолання кризи юності: особистість зазнає як фізіологічні, і психологічні зміни, які виявляються в поведінкових реакціях і судженнях;
- перехід від юності до молодості;
- вияв прагнення до самоствердження як особистості;
- розвиток самосвідомості;
- інтерес до особистісного самовизначення;
- пошук себе в професійній сфері (оволодіння навичками, уміннями, набуття професійних знань);
- засвоєння нових соціальних ролей;
- зміна самосвідомості в напрямі підвищення значимості власних цінностей;
- посилення свідомих мотивів у поведінці;
- розвиток теоретичного мислення.

Висновки з проведеного дослідження. Дослідження дало змогу виявити такі особливості особистісної рефлексії в юнацькому віці: юнацький вік – це період прийняття відповідальних рішень, які впливають на все подальше життя людини; це дуже насичений життєвими ситуаціями період; період, коли молода людина формує власну позицію в міжособистісних взаєминах, визначається професією, створює сім'ю.

Стабілізація загального фізичного та психічного станів юнака виявляється в зниженні кількості міжособистісних конфліктів, градусів їх гостроти. Поведінка стає більш стриманою та розумною. Усе це дає змогу вважати, що подолання підліткової кризи йде до свого завершення.

Для юнацького віку характерна велика диференційованість емоційних реакцій, підвищення рівня самоконтролю й саморегуляції.

Водночас вищесказане не означає, що відтепер, перебуваючи в юнацькому періоді, особистість не стикається з іншими проблемами, пов'язаними зі статусом дорослої людини. Це такі проблеми, як пошук роботи, адаптація до нових умов діяльності, фінансова залежність від батьків тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Індивідуальна теорія особистості. URL: http://ni.biz.ua/18/18_5/18_55522_alfred-adler-individualnaya-teoriya-lichnosti.html.
2. Антошків А.В. Соціально-психологічні умови розвитку особистісної рефлексії у студентів як майбутніх фахівців соціальної сфери. Дослідження на здобуття ступеня «магістр» за спеціальністю «Соціальна робота». Тернопіль, 2019. 97 с.
3. Бех І.Д. Духовні цінності як надбання особистості. Рідна школа. 2012. № 1–2. С. 9–12.
4. Бугерко Я.М. Психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2009. 256 с.
5. Варбан М. Проблема рефлексивної підтримки професійного становлення особистості на етапі переходу від юності до дорослості. Український соціум. 2020. № 2. С. 95–103.
6. Гладкевич М.І. Психологічні умови формування життєвих планів у юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2019. 24 с.
7. Зімовін О.І. Рефлексія та креативність як чинники саморозвитку особистості на різних етапах життєвого шляху : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2017. 22 с.
8. Іванова О.В. Психологічні особливості розвитку смислоттєвих орієнтацій в юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2018. 304 с.
9. Іващенко А.І. Професійна рефлексія як механізм саморозвитку майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2020. 248 с.
10. Костіна Т.О. Можливості юнацького віку для переосмислення гендерних стереотипів. Габітус. 2020. Вип. 12. Том 2. С. 155–159.
11. Литвинчук А. І. Рефлексія емпатійних переживань в юнацькому віці: екологічний аспект. Наука і освіта. 2016. № 5. С. 200–205.
12. Майстеренко Т.М. Особливості рефлексії здібностей студентами психологічних та непсихологічних спеціальностей. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12 «Психологічні науки» : збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. № 6 (30). Ч. 1. С. 115–125.
13. Мінаєва П. Розвиток рефлексії в юнацькому віці. Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2021. Вип. 11. С. 70–76.
14. Мірошник О. До проблеми генезису рефлексії. Психологія і особистість. 2017. № 1 (11). С. 41–52.
15. Павелків Р.В. Вікова психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2011. 470 с.

16. Педоренко В.М. Психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» (05 – соціальні та поведінкові науки). Острог, 2019. 278 с.

17. Савчин М.В. Здатності особистості : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 288 с.

18. Шапошникова Ю.Г. Психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичного психолога : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2007. 239 с.

19. Широких А.О. Психологічні чинники життєвого проектування в юнацькому віці : дис. ... докт. філос. : 053 «Психологія». Рівне, 2020. 223 с.

20. Фурман В.В. Психологічні умови розвитку особистісної рефлексії у студентів технічного університету : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2013. 20 с.

21. Birren J.E. The Psychology of Ageing New. Jersey, 1964. 303 p.

22. Bromley D.V. The Psychology of Human Ageing. Liverpool, 1978. 416 p.

ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЙ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ У СІМ'ЯХ
ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ШЛЮБОМTHE PECULIARITIES OF CONFLICT RESOLUTION STRATEGIES
IN FAMILIES WITH VARYING LEVELS OF MARITAL SATISFACTION

У статті представлено результати власного емпіричного дослідження, де розглядається вплив копінг-стратегій подружніх партнерів на їхнє суб'єктивне благополуччя у шлюбі. У дослідженні використовувався двоетапний діагностичний інструментарій, який включав вимірювання суб'єктивного благополуччя особи у шлюбі та оцінку стратегій подолання конфліктів подружніх пар з різним рівнем задоволеності шлюбом.

Під час обробки отриманих даних нами була встановлена відсутність відмінностей показників стратегій долаючої поведінки серед подружніх пар з різним рівнем задоволеності шлюбом. Отже, результати дослідження свідчать про відсутність значущих відмінностей у прояві домінуючих копінг-стратегій серед подружніх пар з різним рівнем задоволеності подружнім життям. Шлюбні партнери, які відзначаються високим рівнем суб'єктивного благополуччя, мають різноманітні й ефективні копінг-стратегії. Зокрема, основними копінг-стратегіями є конфронтація, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, дистанціювання, втеча-уникнення, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка та прийняття відповідальності, а також допоміжні стратегії, такі як концентрація на власних емоціях, не лише зовнішнє уникнення, а й внутрішнє переосмислення складних ситуацій з метою особистісного зростання.

Аналізуючи лише основні стратегії копінгу, неможливо отримати повну картину поведінки у конфліктній ситуації, яка може бути пасивною та деструктивною. Проте під час розгляду як провідних, так і допоміжних стратегій стає можливою налагоджена корекція з підтримкою суспільства або внутрішньої емоційної сфери для ефективного подолання складних ситуацій.

Розуміння та використання різних стратегій подолання конфліктів може бути корисним для подружніх пар незалежно від рівня їх задоволеності шлюбом. Особистісний розвиток і збереження гармонії у відносинах можуть бути досягнуті через вивчення та вдосконалення навичок копінгу в шлюбі.

Ключові слова: копінг-стратегії, сімейні конфлікти, шлюб, емоційна регуляція, соціальна підтримка, задоволеність шлюбом.

The article presents the results of our own empirical study that examines the impact of coping strategies of married partners on their subjective well-being in marriage. A two-stage diagnostic tool was used in the research, including the measurement of an individual's subjective well-being in marriage and an assessment of conflict resolution strategies of married couples with varying levels of marital satisfaction.

The data analysis revealed no differences in the indicators of coping behavior strategies among married couples with different levels of marital satisfaction. Therefore, the research results indicate a lack of significant differences in the manifestation of dominant coping strategies among married couples with varying levels of marital satisfaction.

Marital partners who report high levels of subjective well-being employ diverse and effective coping strategies. These strategies include confrontation, self-control, seeking social support, distancing, escape-avoidance, problem-solving planning, positive reappraisal, and acceptance of responsibility, as well as auxiliary strategies such as focusing on one's own emotions, not just external avoidance but internal reevaluation of complex situations for personal growth.

When analyzing only the primary coping strategies, it is impossible to obtain a complete picture of behavior in a conflict situation, which can be passive and destructive. However, when considering both leading and auxiliary strategies, a tailored correction with the support of society or one's internal emotional sphere becomes feasible for effectively overcoming complex situations. Understanding and employing various conflict resolution strategies can be beneficial for married couples, regardless of their level of marital satisfaction. Personal development and the preservation of harmony in relationships can be achieved through the study and improvement of coping skills in marriage.

Key words: coping strategies, family conflicts, marriage, emotional regulation, social support, marital satisfaction.

УДК 316.36:316.48]:303.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.18>

Васильєва К.В.

студентка 6 курсу
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Останнім часом питання сімейних конфліктів досить є актуальним та потребує поглибленого вивчення. Так, на фоні розгортання повномасштабного вторгнення спостерігається зростання непорозумінь, сварок, що в подальшому переростають в конфлікти, які, на жаль, не завжди можуть конструктивно вирішуватися обома сторонами.

Маємо відмітити, що сімейні конфлікти є одним із найбільш поширених видів конфліктів у суспільстві, тому інтерес до їх вивчення не згасає. Факторів, які впливають на вирішення конфліктних ситуацій, безліч, однак, на нашу думку, одним із тих, що заслуговує на окрему увагу, є саме рівень задоволеності шлюбом. Так, ми розуміємо, що саме задоволеність

шлюбом прямо пов'язана з базовими людськими цінностями та щасливим життям [2].

Задоволеність шлюбом визначається нами як суб'єктивне сприйняття подружжям через призму соціокультурних норм ефективності функціонування сім'ї у контексті задоволеності їх індивідуальних потреб.

Саме тому, на нашу думку, актуальним залишається питання вибору стратегій вирішення конфліктних ситуацій подружжями з різним рівнем задоволеності шлюбом.

Для дослідження рівнів задоволеності шлюбом серед опитуваних сформованої вибірки нами було використано методику «Опитувальник задоволеності шлюбом» (В.В. Столін, Т.Л. Романова, Г.П. Бутенко) [4; 5; 7], результати за якою представлено в таблиці 1.

Аналізуючи отриману таблицю, зазначимо, що значна частка осіб практично цілком задоволена шлюбом (46,34%). Менш вираженим виявився рівень «значна задоволеність», який властивий 14,63% опитуваних, а також рівень «радше задоволеність, ніж незадоволеність», що характеризує 9,75% вибірки.

Найменш вираженими рівнями виявилися рівень «значна незадоволеність» (9,75%) та «часткова задоволеність, часткова незадоволеність», характерний для 2,43% сформованої вибірки, а також рівень «радше незадоволеність, ніж задоволеність», що властивий 4,87% опитуваних.

Для зручності подальшої роботи нами було виділено суто два критерії – «задоволений» чи «не задоволений подружнім життям». Дані критерії були отримані шляхом інтеграції балів від 0 до 28, які свідчили про незадоволеність шлюбом, та від 29 до 48 – задоволеність шлюбом.

Більша частка опитуваних (83%) задоволена подружнім життям, що може свідчити про взаємну підтримку та взаємоповагу в подружніх відносинах, де члени подружжя намагаються відповідати партнерові підтримкою та повагою. Окрім того, подружні відносини приносять опитуваним даної групи радість та задоволення, інтенсивність яких не зменшується зі зростанням стажу подружнього життя.

Говорячи про 17% респондентів, у котрих виявлено незадоволеність подружнім життям, відмітимо, що це може свідчити про незадоволеність потреби членів подружжя в підтримці

та прийнятті, повазі. Окрім цього, відмітимо, що члени такого подружжя можуть бути незадоволені якістю спілкування з партнером, у них може бути відчуття роздратування та незадоволеності від багатьох його вчинків. Емоційна підтримка в таких відносинах значно знижена, тому такі результати можуть свідчити про серйозні проблеми всередині сім'ї.

Отже, у рамках дослідження нами сформовано дві групи:

- група № 1 (респонденти, задоволені подружнім життям) – 34 особи;
- група № 2 (респонденти, не задоволені подружнім життям) – 7 осіб.

Таким чином, підкреслимо, що більшість опитуваних цілком задоволена подружнім життям, прагне підтримувати та поважати свого партнера.

З метою встановлення відмінностей між зазначеними групами досліджуваних нами у якості статистичного критерію було використано U-критерій Манна-Уїтні як непараметричний аналог t-критерію Стюдента, оскільки в нашому випадку розглядаються дві незалежні вибірки – група № 1 та група № 2. Зіставлення даних груп проводилось за частотою таких досліджуваних показників, як задоволеність та незадоволеність шлюбом.

Використовувався даний критерій з метою міжгрупового порівняння вираженості активних чи пасивних стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях серед подружжя з різним рівнем задоволеності шлюбом.

Таким чином, методика В.В. Століна у нашій роботі виступає в якості критеріальної, тому що завдяки їй ми розділили учасників дослідження на 2 групи за критерієм задоволеності та незадоволеності подружніх пар шлюбом.

З метою вивчення стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях опитуваних з різним рівнем задоволеності шлюбом нами було використано методику Р. Лазаруса, результати за якою представлено в таблиці 2.

Аналізуючи результати, представлені в таблиці 2, відмітимо, що статистично значущих відмінностей у стратегіях подолання конфліктних ситуацій серед осіб з різним рівнем задоволеності шлюбом не виявлено.

Однак, опираючись на значення середніх рангів серед досліджуваних обох груп, зазна-

Таблиця 1

Показники рівнів задоволеності шлюбом серед опитуваних подруж

Рівень задоволеності шлюбом	Кількість осіб	Відсоткова частка (%)
Значна незадоволеність	4	9,75
Радше незадоволеність, ніж задоволеність	2	4,87
Часткова задоволеність, часткова незадоволеність	1	2,43
Радше задоволеність, ніж незадоволеність	4	9,75
Значна задоволеність	6	14,63
Практично повна задоволеність	19	46,34

Порівняльний аналіз показників домінуючих стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях серед подружніх пар з різним рівнем задоволеності шлюбом (середні ранги)

Копінг-стратегії	Група №1	Група №2	U	p
Конфронтація	20,85	21,71	114,0	>0,05
Дистанціювання	21,03	20,86	118,0	>0,05
Самоконтроль	21,53	18,43	101,0	>0,05
Пошук соціальної підтримки	20,87	21,64	114,50	>0,05
Прийняття відповідальності	21,37	19,21	106,50	>0,05
Втеча-уникнення	21,68	17,71	96,0	>0,05
Планування вирішення проблеми	22,22	15,07	77,50	>0,05
Позитивна переоцінка	21,22	19,93	111,50	>0,05

чимо, що опитувані групи № 1 (респонденти задоволені подружнім життям) у конфліктних ситуаціях вдаються до стратегії «планування вирішення проблеми» (середній ранг становить 22,22), «втеча-уникнення» (середній ранг складає 21,68) та «самоконтроль» (середній ранг – 21,53), у той час як досліджуваних, незадоволених подружнім життям, характеризує стратегія «конфронтація» (середній ранг – 21,71), «пошук соціальної підтримки» (середній ранг складає 21,64) та «дистанціювання» (середній ранг складає 20,86).

Найменш вираженою стратегією поведінки в конфліктній ситуації серед осіб, задоволених подружнім життям, є стратегія «пошук соціальної підтримки» (середній ранг складає 20,87), «конфронтація» (середній ранг 20,85). Говорячи про найменш виражені стратегії серед опитуваних, незадоволених подружнім життям, відмітимо, що до них належить стратегія «планування вирішення проблеми» (середній ранг 15,07), «втеча-уникнення» (середній ранг становить 17,71) та «самоконтроль» (середній ранг складає 18,43).

Так, деталізуємо найбільш виражені стратегії серед опитуваних кожної із груп.

Опитуваних, задоволених шлюбом, характеризує подолання проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів, а також за рахунок цілеспрямованого придушення і стримування емоцій, мінімізації їх впливу на сприйняття ситуації та вибір стратегії поведінки, високого контролю поведінки, прагнення до самовладання і певного заперечення проблеми й ухилення від неї.

Говорячи про опитуваних, незадоволених подружнім життям, відмітимо, що їх відрізняє схильність до вирішення проблеми за рахунок не завжди цілеспрямованої поведінкової активності, звернення до найближчого оточення та зниження значущості проблеми для особистості й емоційної залученості до неї.

Як ми бачимо, чіткої залежності, котра підтверджувалася б статистично, між задоволеністю шлюбом та копінг-стратегіями не виявлено.

Наступним етапом нашого дослідження було встановлення особливостей домінуючих копінг-стратегій серед опитуваних з різним рівнем комунікативного контролю за допомогою методики «Опитувальник додання стресу» (К. Карвера, М. Шейера та Дж. Вейнтрауба – COPE Inventory) (в адаптації Т.О. Гордеева, Є.М. Осіна, О.І. Расказової, О.А. Сичова та В.Ю. Шевяхова), результати за якою представлено в таблиці 3. Аналізуючи дані, представлені в таблиці 3, маємо зазначити, що статистично достовірних відмінностей у вираженості копінг-стратегій серед осіб з різним рівнем задоволеності шлюбом не встановлено.

Перейдемо до більш детального аналізу таблиці з метою визначення найбільш виражених копінг-стратегій серед представників кожної із груп.

Так, відмітимо, що досліджуваних групи № 1 (респонденти, задоволені подружнім життям) в більшій мірі характеризує копінг-стратегія «гумор» (середній ранг 22,35), «позитивне переформулювання та особистісне зростання» (середній ранг 22,31), «стримування» (середній ранг 22,04) та копінг-стратегія «планування» (середній ранг 22,25). Найменш вираженими стратегіями поведінки у конфліктних ситуаціях серед осіб, задоволених подружнім життям, є уявний та поведінковий відхід від проблеми.

Говорячи про опитуваних, котрі незадоволені подружнім життям, відмітимо у них вираженість таких стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях, як уявний відхід від проблеми (середній ранг 27,0), поведінковий відхід від проблеми (середній ранг 27,21) та заперечення (середній ранг 26,57).

Найменш властивими копінг-стратегіями для опитуваних групи № 2 (респонденти, незадоволені подружнім життям) є «планування» (середній ранг 14,93), «позитивне переформулювання та особистісне зростання» (середній ранг 14,64), а також «стримування» (середній

Таблиця 3

Порівняльний аналіз показників домінуючих стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях серед подружніх пар з різним рівнем задоволеності шлюбом (середні ранги)

Назва копінг-стратегії	Група № 1	Група № 2	U	p
Позитивне переформулювання та особистісне зростання	22,31	14,64	74,50	>0,05
Уявний відхід від проблеми	19,76	27,00	77,0	>0,05
Концентрація на емоціях та їх активне вираження	21,22	19,93	111,5	>0,05
Використання інструментальної соціальної підтримки	20,47	23,57	101,0	>0,05
Активний копінг	21,81	17,07	91,5	>0,05
Заперечення	19,85	26,57	80,0	>0,05
Звернення до релігії	20,07	25,50	87,5	>0,05
Гумор	22,35	14,43	73,0	>0,05
Поведінковий відхід від проблеми	19,72	27,21	75,5	>0,05
Стимування	22,04	15,93	83,5	>0,05
Використання емоційної соціальної підтримки	20,93	21,36	116,5	>0,05
Використання «заспокійливих»	20,85	21,71	114,0	>0,05
Прийняття	21,26	19,71	110,0	>0,05
Придушення конкуруючої діяльності	20,66	22,64	107,5	>0,05
Планування	22,25	14,93	76,5	>0,05

ранг 15,93), «гумор» (середній ранг 14,43) та «активний копінг» (середній ранг 17,07).

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що в ході обробки отриманих даних за допомогою U-критерію Манна-Уїтні, нами була встановлена відсутність відмінностей показників стратегій долаючої поведінки серед подружніх пар з різним рівнем задоволеності шлюбом.

Виходячи із середніх рангів, відмітимо, що опитуваних, задоволених подружнім життям, можна охарактеризувати схильністю до обдумування та розробки стратегій поведінки, стриманістю необдуманих імпульсивних вчинків, а також переосмисленням конфліктної чи стресової ситуації в позитивному ключі та використанням сміху та жартів відносно ситуації. Менш властивим для цієї категорії досліджуваних є використання будь-якої активності для відволікання від наявної проблеми, а також відмова від будь-якої діяльності з подолання стресора.

Говорячи про опитуваних з низькою задоволеністю подружнім життям, відмітимо, що вони схильні до відмови від дій з подолання стресора та включення в різні види активності з метою відволікання від стресогенного впливу. Натомість маємо зазначити, що рідко вони вдаються до продумування кроків з вирішення проблеми, стримування імпульсивних дій, переосмислення конфліктної чи стресової ситуації в позитивному ключі та використання сміху та жартів відносно ситуації, а також активних дій з подолання конфліктної ситуації.

Як ми можемо бачити, незважаючи на відсутність статистично достовірних відмінностей серед опитуваних з різним рівнем задоволеності подружнім життям, перед проблемними

ситуаціями та для їх вирішення досліджувані схиляються до використання зовсім різних копінг-стратегій.

Тож, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що отримані дані свідчать про відсутність відмінностей у прояві тих чи інших способів долаючої поведінки.

Таким чином, підкреслимо, що наукова гіпотеза нашого дослідження спростована, що свідчить про відсутність значущих відмінностей у прояві домінуючих копінг-стратегій серед подружніх пар з різним рівнем задоволеності подружнім життям.

Отже, як ми бачимо, для дослідження особливостей стратегій вирішення конфліктів подружжями з різним рівнем задоволеності шлюбом нами було підібрано комплекс методик, котрий дає змогу визначити не лише основні копінг-стратегії, серед яких відмічаються конфронтація, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, дистанціювання, втеча-унікнення, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка та прийняття відповідальності, а й допоміжні, такі як концентрація на власних емоціях, не лише поведінкове, а й уявне уникнення, переформулювання складних ситуацій та особистісне зростання, які дають можливість побачити повну картину способів долаючої поведінки подружжя. Аналізуючи лише домінуючі копінг-стратегії, неможливо побачити в цілому способи поведінки в конфлікті, що є пасивними та деструктивними, а знаючи провідні та допоміжні, можна провести адекватну корекцію із опорою на соціальне оточення особистості чи на емоційну сферу з метою пошуку ресурсу подолання складної ситуації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонечко І. Психологія міжособистісних взаємин. *Психолог*. 2005. № 28. С. 42–47.
2. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї : курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
3. Захарченко В.Г. Подружні конфлікти та стратегії їх розв'язання в молодих сім'ях. *Соціологія*. 2004. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2004/07/44-51_no-3_vol-5_2004_UKR.pdf.
4. Кісарчук З.Г., Єрмусевич О.І. Психологічна допомога сім'ї : навчальний посібник (у 3 книгах). Книга 1. Київ : Главник, 2006. 128 с.
5. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 416 с.
6. Олефір В.О. Взаємозв'язок життєстійкості, копінг-стратегій та психологічного благополуччя. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2011. № 47. С. 168–172.
7. Moss R.H., Schaefer J.A. Life transitions and crises. Coping with life crises. An integrative approach. New York : Plenum Press, 1986. P. 3–28.
8. Lazarus R. Emotions and interpersonal relationships: toward a person-centered conceptualization of emotions and coping. *Journal of Personality*. 2006. V. 74 (1). P. 6–41.
9. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York : Springer Publishing Company, 1984. 444 p.

ІСТОРИЯ ВИВЧЕННЯ ЯВИЩА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

THE HISTORY OF STUDYING THE PHENOMENON OF SELF-IDENTIFICATION IN THE SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Психологічний феномен самоідентифікації пройшов довгий шлях вивчення. Попри це, досі важко назвати визначений «рецепт», який би був уніфікованим та простим у застосуванні, проте психологічні дослідження з вивчення структурних елементів феномену самоідентифікації актуальні як ніколи в сьогоденні України. Попри існування вже вивчених підходів до розуміння, проблема вивчення становлення особистості постає з новою силою в роботах багатьох дослідників. На формування та становлення особистості впливає низка факторів, такі як суспільство, соціальна ситуація, матеріальні блага, психологічне благополуччя, розвиток формального та критичного мислення, саморефлексія, смислова система, стабілізація інтегрованого відкритого позитивного емоційно ціннісного самоставлення, спрямованість у майбутнє, формування часової транспективи, прийняття відповідальності за власне життя, експериментування, апробація нових елементів «Я» тощо. У даній роботі проведений аналіз досліджень та вивчені підходи, які застосовувалися для розуміння феномену самоідентифікації. Вивчаючи та аналізуючи пророблені дослідження з теми самоідентифікації, можемо синонімізувати поняття «самореалізація», «самоствердження», «самоактуалізація», «самоусвідомлення особистості», «соціальна ідентичність», «самоприйняття», «саморефлексія», «самоповага», «самоставлення», «сексуальна та гендерна ідентичність», «самопроектування» та «життєве спрямування». На вищому рівні особистість аналізує свої дії та виражає свою потребу в підтвердженні самої себе, виходячи з власних цінностей і цілей. Бажання самопошуку, самореалізації та підтвердження власного «Я» є ключовими аспектами ідентичності особистості і впливають на її поведінку. Варто зазначити, що поняття «самоідентифікація» – це явище непостійне, гнучке, що може мотивувати людину до постійного розвитку та пошуку. Вивчення цієї теми сприяє розумінню та підтримці психологічного благополуччя та розвитку особистості у сучасному світі, тому важливо вивчати та актуалізувати знання, щоб мати інструменти для спрямування та допомоги індивіда у пошуку власного «Я».

Ключові слова: самоідентифікація, особистість, становлення особистості, самореалізація, чинники самоідентифікації.

The psychological phenomenon of self-identification has been studied for a long time. Despite this, it is still difficult to name a certain "recipe" that would be unified and easy to apply, but psychological research on the study of structural elements of the phenomenon of self-identification is more relevant than ever in today's Ukraine. Despite the existence of already studied approaches to understanding, the problem of studying the formation of personality appears with new force a lot of researchers. Since a number of factors influence the formation and development of a personality, such as society, social situation, material goods, psychological well-being, development of formal and critical thinking, self-reflection, semantic system, stabilization of an integrated open positive emotional-value self-attribution, orientation to the future, formation of a temporal, taking responsibility for one's own life, experimentation, testing new elements of "I", etc. In this work, conducted an analysis of research and studied approaches that were used to understand the phenomenon of self-identification. By studying and analyzing the research done on the topic of self-identification, we can synonymize concepts with such concepts as self-realization, self-affirmation, self-actualization, self-awareness of the individual, social identity, self-acceptance, self-reflection, self-respect, self-attitude, sexual and gender identity, self-projection and life direction. At the highest level, the individual analyzes his actions and expresses his need for self-affirmation based on his own values and goals. The desire for self-discovery, self-realization and self-affirmation are key aspects of a person's identity and influence their behavior. It is worth noting that the concept of self-identification is an unstable, flexible phenomenon that can motivate a person to constantly develop and search. Studying this topic contributes to the understanding and support of psychological well-being and personal development in today's world, so it is important to study and update knowledge in order to have the tools to guide and assist the individual in the search for his own Self.

Key words: self-identification, personality, personality formation, self-realization, factors of self-identification.

УДК 159.923.2.01(09)(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.19>

Васильченко-Держуко К.А.
викладач кафедри психології
і педагогіки
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Явище самоідентифікації особистості широке, багатопоглиняюче, не має чіткого вимірювання та значення, а все тому, що природа явища є перманентною, і особистість, як правило, або ж на постійній основі, або ж з певною періодичністю поринає в самовизначення, намагаючись знайти або ж підтвердити свою значимість.

Самоідентифікація важлива для створення гармонії в житті людини. Зокрема, ідеться про власну самореалізацію через розуміння

внутрішнього «Я» та реалізацію й ідентифікацію себе в соціальному середовищі.

Особливе значення та роль самовизначення особистості набуває в кризових ситуаціях, коли відбувається подолання старих усталених норм та наративів і становлення нової системи, в той час як суспільство в цілому проявляється як нестійка система.

Найбільш активно процес самоідентифікації особистості проявляється під час руйнування усталеного та традиційного способу

життя, саме тому на теренах України вираження явища самоідентифікації особистості активно проявилось на межі розпаду СРСР та утворення незалежної України [1].

Аналіз досліджень і публікацій. До цієї проблеми звертались такі відомі зарубіжні теоретики, як А. Адлер, Г. Блумер, Е. Еріксон, С. К'єркегор, Дж. Мід, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, Е. Фромм, К. Ясперс та ін. За розмаїттям підходів, запропонованих цими й деякими іншими авторами, загалом проглядається філософсько-психологічне бачення ідентичності як: однієї з основних людських потреб, що складає сутність людського буття і виявляється у бажанні уникнути самоти, налагодити взаємозв'язок із зовнішнім світом (З. Фройд, Е. Фромм); законірності життєвого процесу (М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс); егоідентичності та групової й психосоціальної ідентичності (Е. Еріксон). Як зазначають вчені, ідентичність охоплює все, що дає людині усвідомлення значущості в межах конкретного соціуму.

У вітчизняному науковому просторі проблему самоідентифікації тією чи іншою мірою досліджували В. Андрущенко, Є. Андрос, І. Бичко, Н. Білопольська, В. Бех, І. Бех, М. Браїчевський, Г. Волинка, Т. Герчанівська, С. Гончаренко, І. Голян, Г. Горак, Л. Губерський, Є. Данилова, Р. Додонов, В. Загороднюк, Ю. Іщенко, І. Кон, С. Копилов, С. Кримський, М. Кудря, А. Леонтьєв, А. Лой, В. Лях, В. Лук'янець, С. Максименко, Н. Мозгова, В. Муляр, А. Нагорний, І. Немчинов, Г. Омеласенко, В. Пазенок, Ю. Поваренков, М. Попович, Г. Радіонова, Т. Розова, С. Рубінштейн, М. Соловей, Л. Сохань, К. Скороходько, В. Табачковський, Н. Токарева, Л. Чекаль, В. Чернієнко, В. Шинкарук, О. Яценко, В. Ядов та низка інших дослідників. У роботах авторів самоідентифікація розглядається як соціальний феномен, що здійснюється в ході соціальної взаємодії індивіда і суспільства (інших людей, соціальних груп тощо). У цьому контексті аналізуються національна самоідентифікація, ідентифікація на певний стиль чи спосіб життєдіяльності людини в складних соціальних організаціях, етнічна, моральна, політична самоідентифікація тощо [2].

Постановка завдання. Метою статті є здійснення теоретичного аналізу сучасного стану дослідження феномена самоідентифікації та визначення основних чинників її творення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблеми самоідентифікації були об'єктом дослідження багатьох учених, а саме: М. Боришевського, Е. Еріксона, Г. Костюка, І. Кона, П. Чамати. Поняття ідентифікації і самоідентифікації розкриваються в працях Р. Кричевського, О. Дубовської, М. Драганова, М. Обозова, В. Ядова, С. Климової, Т. Козло-

вої, К. Коростеліної, Т. Рєзник, Ю. Рєзника, Ш. Ганна, В. Матусевича, І. Старовойтової та інших [3].

Поняття «ідентифікація» вперше ввів у науковий обіг у 1921 р. З. Фрейд у праці «Психологія мас і аналіз «Я», трактуючи цей термін як механізм, що забезпечує здатність особистості до саморозвитку та несвідоме ототожнення суб'єкта з об'єктом. Ідентифікація є основопокладаючим явищем соціалізації, оскільки, усвідомивши себе, свої цінності та нарративи, особистість готова приймати чи не приймати норми, накладені суспільством, здатна проводити диференціацію самооцінки та суб'єктивної об'єктивності. Термін «ідентичність» запропонував Е. Еріксон, який у своїх дослідженнях основну увагу приділив проблемам формування ідентичності людини, розглядаючи її у процесі розвитку. Співвіднесення себе з певними ідеями, цінностями, соціальними групами, на думку Е. Фромма, є однією з провідних людських потреб, що складають саму сутність людського буття. Потреба в самовизначенні та самоідентифікації вважалася важливою, оскільки вона коріниться у природі людини та впливає з умов її існування, що стає джерелом прагнень і устремлень особистості. А. Маслоу виокремив цю потребу як третю базову, поряд із фізіологічними та соціально-захисними потребами. Англійський вчений Е. Гідденс у своїй роботі «Сучасність та самоідентичність» висвітлив основні риси сучасності, які також призводять до загострення проблеми самоідентичності. Вчення стосовно соціальної ідентичності Г. Тайфеля komponує рівні персональної та соціальної ідентичності, що утворюють комплексне вчення, яке визначає поведінку, форми та прояви міжгрупової взаємодії. Натомість Т. Парсонс виділив у якості ідентифікації особистості орієнтацію в цілісній системі дій, в яку включена людина; знання загальноприйнятих норм та цінностей; індивідуальне самовизначення в системі взаємодії групи [4].

М. Бубер вивчав ідентичність особистості у просторі «Я», що набуває своєї значимості та справжності у співвідношенні з поняттям «Ти» при взаємодії (діалог, спілкування, комунікація, розуміння свого «Я» та відтворення його).

Ідентичність, за С.Л. Франком, є проявом співбуття й самотуття. Прояви співбуття та самотуття є основоположними для особистості, оскільки вони відкривають шлях до розуміння власного та унікального «Я», при цьому відбувається взаємодія з «Ти», що в свою чергу породжує систему «Ми». Та варто зазначити, що унікальність природи «Я» та «Ти» не страждає при утворенні «Ми».

У працях О. Вейнінгера (1992) процес ідентичності власного «Я» відбувається під час спостереження та розуміння сутності речей.

Варто зауважити, що результат пізнання та розуміння «Я» є вірою особистості в буття будь-якого «Я». Взагалі, за О. Вейнінгером, усвідомлене життя людини може починатися саме з того моменту, коли відбувається осягнення власної ідентичності, тобто розуміння власного «Я». Крім цього, вчений зауважує, що особистість, яка не бажає пройти процес ідентичності власного «Я», руйнує систему взаємодії «Я» – «Ти», що впливатиме на існування системи «Ми». Таким чином, підкреслюється важливість взаємозалежності та взаємоіснування «Я» – «Ти» – «Ми».

Отже, опираючись на результати теоретичного аналізу вчень, зокрема і К.С. Торопа [5], варто зазначити, що філософська парадигма виходить із двоїстості та дуалізму природи терміна й поняття. Це значить, що, з одного боку, ідентичності можна досягнути в процесі тривалого особистісного розвитку, а з іншого боку, ідентичність потребує постійної зміни та вдосконалення впродовж життя людини. Таке неоднозначне та двоїсте підґрунтя віднайшло втілення й у семантичній двоїстості смислів: *idem* (ідентичний, той самий) та *ipse* (той що, змінюється, різний). Отже, *idem* – тотожність, а *ipse* – самість. Отже, або особистість щира із собою, розуміє свою природу та віддає їй належне, або вона може залишатися інакшою і відчувати себе відчуженою від групи, або ж проявити свою природу у взаємодії, спілкуванні з іншими. Тож, двоїстість ідентичності породжує дихотомію «самість – тотожність».

На думку О.В. Колісника [6], ідентичність проявляється у розумінні власного образу в усіх поєднаннях із зовнішнім середовищем. Ідеться про розуміння власного буття та можливості регулювати свою активність та діяльність, в тому числі проявляти себе у середовищі.

Філософська спрямованість поняття ідентичності зводиться до прояву співбуття, самобуття (С.Л. Франк), «явища свого Я» (О. Вейнінгер), «Я-образу» у взаємодії із оточуючим середовищем (О.В. Колісник), а також можливості творення особистості (К.С. Тороп) [5; 7].

Дж. Марсія за аналогією із вченнями Е. Еріксона вбачав ідентичність у розвитку трьох компонентів – его, суспільства, організму. Самостійне прийняття людиною рішень стосовно того, якою вона повинна бути, – шлях до досягнення ідентичності [8].

Дж. Мід і Ч. Кулі не вживають поняття «ідентичність». Замість нього використовується термін «самість» (*Self*). Так, Дж. Мід доводить, що цілісність особистості, її самість не є априорною людською поведінкою, а складається з властивостей, що утворюються в результаті соціальної взаємодії [7].

Проаналізувавши ідеї Дж. Міда про усвідомлену ідентичність, Л. Краппман говорив, що усвідомлення та постійне підтвердження

ідентичності залежить від здібностей особистості, зокрема здібності до рольового дистанціювання, емпатії, толерантності до протиріч, успішної презентації своєї ідентичності [7].

Г. Брейкуел при вивченні феномену ідентичності підкреслює важливість саме соціальної ідентичності й аргументує це тим, що лише у взаємодії із соціальним світом особистість активно пізнає себе, маючи вплив середовища, що несе в собі необхідність знайти інструменти для розуміння себе. Вчена пропонує модель структури ідентичності, яка включає чотири компоненти – біологічний організм, час, ціннісний вимір та змістовний вимір [9].

О.О. Стояно застосовує особистісний підхід для аналізу самоідентифікації, суть якої полягає в єдності самопізнання і самооцінки особистісних якостей. Самоідентифікація – це усвідомлення людиною своєї приналежності до конкретної суспільної групи, спільноти [10].

Досить часто розгляд самоідентифікації студента пов'язують зі становленням майбутнього професіонала. Л.Б. Шнейдер зазначає, що професійна самоідентифікація, становлення свого «образу Я» має відбуватися саме в студентському віці, бо саме в цьому віці відбувається становлення самосвідомості [10; 11].

І.М. Мельничук розглядає самоідентифікацію майбутнього фахівця як прагнення навчитись самодіагностиці, пошук у собі професійно значущих особливостей характеру, свого майбутнього фаху, набуття професійної поведінки, моделей спілкування.

О.Я. Романишина визначила теоретичні й методичні основи й особливості формування професійної ідентичності студентів – майбутніх учителів – як почуття самототожності, усвідомлення причетності до світу інших. Психолого-педагогічний процес ідентичності впливає на усвідомлення особистістю приналежності до майбутньої професії, уявлення про свою відповідність певним вимогам професії та співставлення своєї відповідності з професійним образом [10; 12].

О. Ічанською виділено три таких компоненти ідентичності: когнітивний, емоційно-ціннісний та часовий. Становлення когнітивного компонента особистісної ідентичності, провідними вимірами якого є диференційованість, опосередкованість та динамічність, відбувається в результаті усвідомлення особистістю власних характеристик, принципів, ціннісних орієнтацій, у процесі чого розширюється контекст самосприйняття особистості. Емоційно-ціннісний компонент ідентичності являє собою самоставлення, основою якого є осмислене переживання та прийняття власної особистості як цінності. Самоставлення проявляється в процесі внутрішнього діалогу, що може функціонувати у двох напрямках – гнучка зміна самоставлення відповідно до переосмислення інформації про

себе або уникнення цього за допомогою використання захисних психологічних механізмів. Часовий компонент ідентичності пов'язаний з рефлексією потенційних можливостей особистості («Я-можливе») та охоплює уявлення людини про те, якою вона може бути [13; 14].

Таким чином, опираючись на теоретичний аналіз наукової літератури, виокремимо такі підходи щодо дослідження ідентичності:

1) психоаналітичний, що включає в себе психоаналітичну концепцію Е. Еріксона, статусний підхід Дж. Марсія та ціннісно-вольовий підхід А. Ватермана;

2) біхевіористичний (Е. Гофман, Л. Краппман, Дж. Мід, Р. Фогельсон, А. Штраусс, Дж. Габермас);

3) когнітивний (Г. Брейкуел, Дж. Тернер, Г. Теджфел, Пж. Стефенсон, Н.Л. Иванова);

4) екзистенційно-гуманістичний (Д. Б'юдженталь, А. Мінделл, Е. Мінделл, К. Ясперс);

5) структурно-динамічний підхід, до якого тяжіє більшість вчених (В.С. Агєєв, Н.В. Антонова, М.Й. Боришевський, П.І. Гнатенко, В.Л. Злишков, К.В. Коростеліна, П.В. Лушин, В.М. Павленко, В.В. Столін, Л.Б. Шнейдер, В.О. Ядов) [15].

Отже, під ідентичністю загалом можемо розуміти один з механізмів суб'єктивного досвіду і життєвого світу особи, за допомогою якого прояснюється загальність буття, підстава сущого. Суттєво важливим у межах нашої теоретичної розвідки виявляється саме погляд психологічної науки на проблему ідентичності, де виокремлюється декілька підходів, які розглядають структуру, генезу, умови та особливості становлення ідентичності, мають власну предметну сферу аналізу.

Самовизначення особистості нерозривно пов'язане із самореалізацією, самоствердженням, самоактуалізацією, самоусвідомленням особистості, соціальною ідентичністю, самоприйняттям, саморефлексією, самоповагою, самоставленням, сексуальною та гендерною ідентичністю, самопроектуванням та життєвим спрямуванням, внутрішньоособистісними конфліктами та кризами ідентичності.

На високому рівні особистість оцінює свої дії та здійснює свою потребу в самоствердженні, виходячи з власних цінностей і цілей. Потреба у самовизначенні, самореалізації, самоствердженні є однією з важливих складових частин самоідентичності людини й детермінантою її поведінки [16].

Висновки. Провівши теоретичний аналіз літератури з теми ідентифікації особистості, варто зазначити, що у сучасній психології поняття ідентифікації досить багатоохопне, має гнучку природу та потребує постійної усвідомленої роботи особистості. Крім цього, воно охоплює три галузі психічної реальності, що перетинаються:

1) це процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом чи групою на основі емоційного зв'язку, що встановився, а також включення інших у свій світ і прийняття як особистих різних норм, цінностей, зразків;

2) це уявлення, бачення суб'єктом іншої людини як продовження самого себе (проекція), наділення її своїми якостями, почуттями, бажаннями;

3) це механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що проявляється у вигляді поринання, перенесення індивідом себе в поле, простір, обставини іншої людини і призводить до засвоєння чужого особистого сенсу [17].

Виділено такі підходи щодо дослідження ідентичності:

1) психоаналітичний, що включає в себе психоаналітичну концепцію Е. Еріксона, статусний підхід Дж. Марсія та ціннісно-вольовий підхід А. Ватермана;

2) біхевіористичний (Е. Гофман, Л. Краппман, Дж. Мід, Р. Фогельсон, А. Штраусс, Дж. Габермас);

3) когнітивний (Г. Брейкуел, Дж. Тернер, Г. Теджфел, Пж. Стефенсон, Н.Л. Иванова);

4) екзистенційно-гуманістичний (Д. Б'юдженталь, А. Мінделл, Е. Мінделл, К. Ясперс);

5) структурно-динамічний підхід, до якого тяжіє більшість вчених (В.С. Агєєв, Н.В. Антонова, М.Й. Боришевський, П.І. Гнатенко, В.Л. Злишков, К.В. Коростеліна, П.В. Лушин, В.М. Павленко, В.В. Столін, Л.Б. Шнейдер, В.О. Ядов) [15].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стояно О. Феномен самоідентифікації особистості у давньосхідній традиції. *Грані*. 2015. № 6. С. 27–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_6_7.
2. Лісовий О. Соціокультурна самоідентифікація особистості : автореф. дис. ... канд філос. наук : 09.00.04. Київ, 2012. 13 с.
3. Чаусова Т.В. Особливості самоідентифікації в системі післядипломної педагогічної освіти. *Вісник післядипломної освіти*. 2016. Т. 2, № 1 (22). С. 86–91.
4. Хоружий Г. Самоідентифікація особистості як соціально-психологічний процес. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2016. № 2. С. 5–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2016_2_2.
5. Тороп К. Усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їх професійної ідентичності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2008. 217 с.
6. Колісник О.В. Духовний потік психіки. *Соціальна психологія*. 2006. № 2 (16). С. 16–30.
7. Краєва О. Основні теоретичні підходи вивчення ідентичності як міждисциплінарної проблеми сучасної науки. *Раціогуманістичні студії* : збірник наукових статей за матеріалами круглого столу. 2019. С. 149–162.

8. Середницька І.Я. Психологічний аналіз кризи ідентичності у студентській молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. 2005. 287 с.

9. Breakwell G.M. Coping with threatened identities. N.Y. : Mithuen, 1986. 165 p.

10. Бердо Р.С. Теоретичні аспекти визначення поняття «самоідентифікація студентства». *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2019. № 62. С. 86–94.

11. Мельничук І.М. Формування професійної ідентичності майбутніх фахівців як педагогічна проблема. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2015. № 1. С. 92–96.

12. Романишина О.Я. Теоретичні і методичні основи формування професійної ідентичності майбутніх учителів засобами інформаційних технологій : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2016. 40 с.

13. Ічанська О. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 230 с.

14. Великодна І. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Київ, 2003.

15. Зливков В. Ідентифікація та самоідентифікація як первинні та вторинні чинники саморозвитку особистості педагога. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». 2007. № 1 (19). С. 77–82.

16. Середницька І. До проблеми самовизначення особистості. *Наука і освіта*. 2006. № 5–6. С. 93–95.

17. Гребенюк М.І. Самоідентифікація як механізм формування ідентичності особистості. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2010. № 8. С. 218–228.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MOTIVATIONAL SPHERE OF PERSONALITY IN MILITARY PERSONNEL

Стаття присвячена психологічним особливостям мотиваційної сфери особистості у військовослужбовців. У роботі звернуто увагу на важливість підготовки замотивованих військовослужбовців, а отже, необхідність вивчення їх мотиваційної сфери. У статті наведено чинники, які як негативно, так і позитивно впливають на мотиваційну сферу військових. Їх наявність обґрунтована специфікою військової діяльності. Так, серед негативних чинників виділено працю в екстремальних умовах за постійного напруження та загрози життю, раптовість, надмірність та часто непередбачуваність завдань, низький рівень матеріально-технічного забезпечення тощо. Серед позитивних чинників розвитку та оптимізації мотиваційної сфери виділено прагнення до самовдосконалення та професійного зростання, почуття обов'язку і відповідальності перед державою тощо. У публікації наведено класифікацію мотивації професійної діяльності військовослужбовців за типами, запропоновану дослідником О. Матеюком. Основою поділу слугує критерій змісту особистісного смислу, який складає для військовослужбовця професійна діяльність. Виділено 2 типи мотивації, а саме: 1) професійна діяльність військовослужбовця, основа якої – мотивація першого типу – характеризується тим, що вона має статус дії, яка підпорядкована мотиву, основу якого складають високо особистісно значущі потреби військовослужбовця; 2) професійна діяльність військовослужбовця, основу якої складає мотивація другого типу, характеризується тим, що виконання професійних функцій має статус діяльності, що спрямована на реалізацію мотиву, основу якого складають високо особистісно значущі потреби військовослужбовця. Також наведено відмінності у мотивації військовослужбовців за контрактом і строкової служби. Встановлено, що найбільш позитивним типом є мотивація діяльності, за якою слідує прагматична мотивація та мотивація винагородженням. У статті вказано на причини важливості вивчення мотиваційної сфери військовослужбовців.

Ключові слова: мотивація, мотиваційна сфера, військова діяльність, військовос-

лужбовці, строкова служба, контрактна служба, потреба.

The article is devoted to the psychological features of the motivational sphere of the personality of military personnel. The work draws attention to the importance of training motivated servicemen, and therefore, the need to study their motivational sphere. The article presents factors that both negatively and positively affect the motivational sphere of the military. Their presence is justified by the specifics of military activity. Thus, among the negative factors, work in extreme conditions, under constant stress and threats to life, suddenness, redundancy and often unpredictability of tasks, low level of material and technical support, etc. are highlighted. Among the positive factors of development and optimization of the motivational sphere, the desire for self-improvement and professional growth, a sense of duty and responsibility to the state, etc. are highlighted. The publication provides a classification of the motivation of the professional activity of military personnel by types, proposed by the researcher O. Mateyuk. The basis of the division is the criterion of the content of personal meaning, which constitutes professional activity for a serviceman. According to it, 2 types of motivation are distinguished, namely: 1) the professional activity of a serviceman, the basis of which is the motivation of the first type, characterized by the fact that it has the status of an action that is subordinate to a motive, the basis of which is the highly personally significant needs of a serviceman; 2) the professional activity of military personnel, the basis of which is the motivation of the second type, is characterized by the fact that the performance of professional functions has the status of an activity aimed at the realization of a motive, the basis of which is the highly personally significant needs of a military personnel. Differences in the motivation of military personnel under contract and conscript service are also given. Activity motivation was found to be the most positive type, followed by pragmatic motivation and reward motivation. As a conclusion, the article points out the reasons for the importance of studying the motivational sphere of military personnel.

Key words: motivation, motivational sphere, military activity, servicemen, conscript service, contract service, need.

УДК 159.947.5-057.36

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.20>

Вінс В.А.

к.психол.н., доцент,
завідувач кафедри практичної
психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Арнауа О.В.

к.вет.н., доцент,
здобувач магістерського рівня вищої
освіти спеціальності «Психологія»
за освітньою програмою «Практична
психологія»
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Вступ. Сьогодні в поточному стані війни підготовка військовослужбовців відбувається в складних соціально-економічних та ідеологічних умовах, під час формування нової системи патріотичного виховання українського народу, ідеалів та ціннісних орієнтирів. Вказані чинники позитивно впливають на ставлення службовців до військової служби, що зумовлюється значною роллю мотивації в структурі такого свідомого ставлення до виконуваної діяльності. Водночас проходження військової служби передбачає участь у бойових діях, виконання службово-бойових завдань в умо-

вах, пов'язаних з вітальним ризиком, постійне виснаження та напругу, що негативно впливають не тільки на потенційних, але й на чинних військовослужбовців.

Проблемі мотивації присвячено низку наукових праць зарубіжних та вітчизняних дослідників, зокрема В. Роменця, В. Татенка, Т. Титаренко, Х. Хекхаузена та інших.

Проблему мотивації особистості в умовах військової служби розкривають у своїх працях О. Гринчишина, Д. Кобзін, А. Москаленко, С. Москвичов, А. Стародубцев, Ю. Шеремета, О. Шестопалов та ін. У дослідженнях О. Мате-

юка, Є. Потапчука, О. Сафіна розроблено теоретико-методологічні основи психологічних особливостей навчально-професійної діяльності в умовах військової служби. Особливості мотивації військовослужбовців строкової служби відображено у роботах Г. Гайдукевича, М. Дорошенка, Л. Дунець, М. Корольчука, І. Приходька, О. Сафіна, В. Ягупова та ін.

Однак у сучасних умовах розвитку суспільства під час російсько-української війни наша держава як ніколи потребує мотивованих військовослужбовців, які розуміють значущість власної професійної діяльності та готові до активного застосування професійних знань на полі бою та в тилу для забезпечення повноцінного функціонування всієї системи силових органів.

Виклад основного матеріалу. Мотивація до військової діяльності є складним явищем, що містить в собі низку соціально-психологічних чинників, які визначають комплекс позитивних і негативних особливостей проходження військової служби. Іншими словами, військова служба як професійна діяльність є полімотивованою. Так, В. Шебанова зауважує, що мотиваційна сфера військовослужбовців включає в себе складну систему мотивів, що активує та спрямовує службовця до професійної діяльності [5, с. 32]. Відповідно до вказаного дослідниця зробила висновок, що саме мотивація є об'єднуючим компонентом, що сполучає внутрішні й зовнішні чинники, виступає як системотвірний фундамент.

Отже, немає жодних сумнівів, що мотиваційна сфера відіграє значну роль у ході формування особистості військовослужбовця, впливає на стійкість його інтересів до військової професії, забезпечує усвідомлення її суспільної цінності. Мотивація надає професійній діяльності військовослужбовців спрямованості, осмисленості, динамічності, ефективності [5, с. 32].

Саме тому, на нашу думку, дослідження мотиваційної сфери військовослужбовців є досить важливим та цінним, а також своєчасним з огляду на військові дії у нашій державі.

Варто відмітити, що сьогодні у науковій царині існує достатньо багато підходів до трактування як взагалі мотиваційної сфери, так і військовослужбовців зокрема. Так, Н. Юр'єва під мотивацією військовослужбовців пропонує розуміти «структуровану і впорядковану сукупність провідних мотивів, що дає змогу мобілізувати і спрямувати психологічні ресурси особистості службовців на службово-бойову діяльність, мінімізувати або нейтралізувати вплив різних екстремальних умов у процесі виконання службово-бойових завдань» [6, с. 97]. На нашу думку, визначення відображає та враховує специфіку діяльності військовослужбовців, яку часто не враховують інші дослідники.

Наприклад, А. Яцишина пропонує більш лаконічне та вузьке трактування. Мотивація військово-професійної діяльності, як відмічає науковиця, - особистісний і професійний спроможності;

- спілкуванні;
- самоствердженні;
- реалізації свого особистісного потенціалу, професійних знань, життєвого досвіду;
- розширенні свого кругозору;
- прояві себе в новій якості;
- вирішенні складних неординарних завдань, що вимагають творчого підходу;
- довірчих міжособистісних стосунках, які склалися між ними, включаючи військових керівників тощо.

Ввівши критерій провідного змісту мотивації професійної діяльності військовослужбовців, мотивацію першого типу можна поділити на два види. Провідний зміст професійної діяльності військовослужбовця визначається головними мотивами, що спонукають та спрямовують його виконувати свої військово-професійні функціональні обов'язки. Відповідно до цього критерію мотивація професійної діяльності військовослужбовців першого типу поділяється на:

- 1) егоїстичну мотивацію;
- 2) соціально значущу мотивацію [2, с. 54].

В егоїстичній мотивації ієрархічно головними мотивами є мотиви корисливого змісту. Основу соціально значущої мотивації складають, як правило, мотиви патріотичного змісту. Професійна діяльність військовослужбовців з егоїстичною мотивацією, в основі якої є корисливі мотиви, є засобом отримання матеріальних благ (грошей, квартири, авто тощо), просування службою, створення собі відповідного статусу серед оточуючих. Безумовно, ми дещо спрощуємо картину, тому що в чистому вигляді така мотивація взагалі не зустрічається, а психологія людини є значно складнішою. Проте про таку мотивацію можна говорити в тих випадках, коли ці мотиви детермінують мотивацію професійної діяльності військовослужбовця.

Оскільки мотивація, основу якої складають мотиви корисливого змісту, через цілий перелік психологічних причин не має, за рідкісним виключенням великої спонукальної сили, остільки робити ставку в професійній діяльності військовослужбовця тільки на ці мотиви, на нашу думку, недоцільно. Соціальна мотивація професійної діяльності військовослужбовців, в основі якої є мотиви патріотичного змісту за умови, якщо вони займають істотне місце в мотиваційній ієрархії військовослужбовців, має достатньо стійку спонукальну силу. Проте, якщо в процесі професійної діяльності ця мотивація не буде підкріплена іншими мотивами та мотиваційними чинниками, то вона буде

не в змозі забезпечити максимальний ефект, оскільки привабливість має не сама військова служба як така, а лише те, що пов'язане з нею.

На думку О. Матеюка, найбільш стійкою з переліку викладених типів мотивації є мотивація професійної діяльності військовослужбовців другого виду, оскільки вона постійно зміцнюється та стимулюється в самому процесі військової служби [2, с. 55].

Отже, під час розвитку мотивації професійної діяльності військовослужбовців їх керівнику необхідно акцентувати увагу на діяльності, основу якої складають мотиви, що входять саме в цей тип мотивації, тобто забезпечують стійку мотивацію професійної діяльності службовців.

У дослідженні А. Сірого проаналізовано мотивацію військовослужбовців за контрактом і строкової служби та встановлено, що для військовослужбовців за контрактом властиві переважні прояви внутрішньої мотивації до військово-професійної діяльності. Для військовослужбовців строкової служби притаманні прояви зовнішньої мотивації до цієї діяльності. При цьому з огляду на інші прояви мотивації до професійної діяльності у військовослужбовців за контрактом виразно переважають прояви зовнішньої позитивної мотивації над проявами зовнішньої негативної. А серед військовослужбовців строкової служби значно більше респондентів має перевагу зовнішньої негативної мотивації [4, с. 40].

При мотиваційній спрямованості у військовослужбовців за контрактом переважають спрямованості на задачу, на взаємодію і тільки потім на себе, а у військовослужбовців строкової служби виразно більше спостерігається спрямованість на себе, на взаємодію, на задачу. Тобто, як вказує А. Сірий, більшості військовослужбовців за контрактом властива спрямованість на задачу, на зміст військової служби, а найменше проявляється спрямованість на себе. А в більшості військовослужбовців строкової служби переважає мотиваційна спрямованість на себе, в них найменше виявляється спрямованість на задачу [4, с. 41].

Крім того, А. Сірий досліджував типологічні прояви мотивації військовослужбовців. Він встановив, що найбільш позитивним типом є мотивація діяльністю, що виявляється майже у половини службовців за контрактом і майже не властива для службовців строкової служби. Характерними ознаками цієї мотивації А. Сірий вважає перевагу внутрішньої мотивації над зовнішньою (як позитивною, так і негативною), здатність особистості до тривалих робочих навантажень і спрямованість на задачу.

Наступний тип мотивації – прагматична мотивація, встановлена у 60% військовослужбовців за контрактом, відрізняється вираз-

ним проявом зовнішньої позитивної мотивації та спрямованістю на взаємодію, співпрацю з іншими для досягнення спільних завдань.

Третій тип – мотивація винагородженням – властивий для 73% військовослужбовців строкової служби, містить в собі стійкі прояви зовнішньої негативної мотивації та переважну спрямованість на себе [4, с. 41].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, у військовослужбовців залежно від умов професійної діяльності можуть бути різні прояви мотивації, що зумовлюють успішність виконання ними поставлених завдань. Але загалом мотивація військовослужбовців є досить складним поняттям, розглядаючи яке, потрібно враховувати специфіку їх діяльності. Беззаперечним є той факт, що мотиваційну сферу військовослужбовців потрібно виявляти і розвивати ще на етапі відбору та навчання й постійно підтримувати протягом всього періоду служби. Розуміння мотивів кожного з військовослужбовців дозволить розподіляти якнайкраще завдання, підтримувати бойовий настрій у тій чи іншій структурній одиниці, попереджати психологічні та психічні розлади, досягати успіхів на полі бою та наблизити догоочікувану перемогу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лиман А. Психологічні особливості мотивації військовослужбовців Національної Гвардії України. *Честь і закон*. 2021. Т. 2. № 77. С. 81–88.
2. Матеюк О.А. Мотивація професійної діяльності підлеглих у сучасних умовах як об'єкт психологічного впливу військових керівників. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2009. С. 53–56.
3. Професійна мотивація працівників органів внутрішніх справ: вивчення та корекція : науково-практичний посібник / А.П. Москаленко, Д.О. Кобзін, А.А. Стародубцев та ін. ; відп. ред. В.О. Соболев. Харків : Університет внутрішніх справ, 1999. 98 с.
4. Сірий А. Мотивація військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом, її психологічна структура та методика дослідження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Військово-спеціальні науки»*. 2015. Вип. 2 (33). С. 39–43.
5. Шебанова В.І., Нікітенко Г.О. Особливості мотивації військовослужбовців до військово-професійної діяльності. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2019. Вип. 2. С. 31–36.
6. Юр'єва Н.В. Особливості мотивації військовослужбовців до проходження військової служби: систематизація досліджень. *Честь і Закон*. 2020. Т. 4. № 75. С. 96–105.
7. Яцишина А.М., Рибаченко С.П. Динаміка розвитку військово-професійної мотивації військовослужбовців, проходивших службу за контрактом. *Науковий огляд*. 2021. № 8 (80). URL: <https://oaji.net/articles/2021/797-1641652772.pdf>.

КОНТРПРОПАГАНДА В КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ ЗАГАРБНИЦЬКИМ ДІЯМ РФ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ

COUNTER-PROPAGANDA IN THE CONTEXT OF OPPOSING AGGRESSIVE ACTIONS OF RUSSIA AND PRESERVING MENTAL HEALTH OF UKRAINIANS

Стаття присвячена розгляду психологічних аспектів контрпропаганди загарбницьким діям рф як однієї з важливих передумов збереження психічного здоров'я українців. Актуальності набувають питання визначення низки заходів, спрямованих на протидію пропаганді рф. Зазначено, що не викликає жодних сумнівів нагальна необхідність у такій цілеспрямованій протидії, а також важливість її розбудови з позицій науковості, системності та практичної реалізації задля збереження психічного здоров'я громадян. Саме такий підхід сприятиме формуванню та розвитку феномену благополуччя, усвідомлення та відчуття якого дасть змогу людині активізувати власні психічні та фізичні ресурси, щоб пережити труднощі війни, зробити максимум для перемоги над російським агресором і будувати подальше життя у мирній Україні.

Визначено, що метою даної статті є виокремлення дієвих напрямів контрпропаганди у контексті протидії загарбницьким діям рф, що детермінуватиме відновлення та збереження психічного здоров'я українців. У статті зазначається, що психічне здоров'я дає можливість людині вижити в умовах війни, не піддаватися впливу ворожої пропаганди, впоратись із особистісними негараздами, активізувати власні ресурси та мотивувати себе до повноцінного життя; формує гармонійну взаємодію інтелектуально-мотиваційної та емоційно-вольової сфер особистості, а також детермінує підвищення рівня стійкості до стресу, активізацію захисних можливостей організму та усвідомлення власного стану благополуччя. Проблема протидії російській пропаганді має вирішуватись комплексно, включаючи заходи, спрямовані безпосередньо проти самого пропагандистського контенту, проти осіб, що його продукують, а також проти засобів його поширення. Виокремлені напрями контрпропаганди (формування резилієнтності українського народу, контрпропаганда у звичному розумінні, проактивна контрпропаганда) можуть використовуватись комплексно та сприятимуть розробці оптимізаційної системи запобігання та протидії розповсюдження ворожої пропаганди, яка негативно впливає на психічне здоров'я людей.

Ключові слова: психічне здоров'я, резилієнтність, психологічні впливи, контрпропаганда, благополуччя, психологічні технології.

The article is devoted to consideration of the psychological aspects of counter-propaganda to the aggressive actions of the Russian Federation as one of the important prerequisites for preserving the mental health of Ukrainians.

The issue of determining a number of measures aimed at countering Russian propaganda is gaining relevance. It was noted that, first of all, there is no doubt about the urgent need for such targeted countermeasures, as well as the importance of its development from the standpoint of scientific, systematic and practical implementation in order to preserve the mental health of citizens. It is the approach that will contribute to the formation and development of the phenomenon of well-being, the awareness and feeling of which will enable a person to activate his own mental and physical resources in order to survive the difficulties of the war, do his best to defeat the Russian aggressor and build a future life in a peaceful Ukraine.

It is determined that the purpose of this article is to highlight the effective directions of counter-propaganda in the context of countering the aggressive actions of the Russian Federation, which will determine the recovery and preservation of the mental health of Ukrainians.

The article states that mental health enables a person to survive in war conditions, not be influenced by enemy propaganda, cope with personal troubles, activate one's own resources and motivate oneself to live a fulfilling life; forms a harmonious interaction of the intellectual motivational and emotional-volitional spheres of the individual, and also determines the increase in the level of resistance to stress, activation of the body's protective capabilities and awareness of one's own state of well-being. The problem of countering Russian propaganda must be solved comprehensively, including measures directed directly against the propaganda content itself, against the people who produce it, as well as against the means of distribution. Separated areas of counter-propaganda (building the resilience of the Ukrainian people, counter-propaganda in the usual sense, proactive counter-propaganda) can be used comprehensively and will contribute to the development of an optimization system for preventing and countering the spread of hostile propaganda that negatively affects people's mental health.

Key words: mental health, resilience, psychological influences, counter-propaganda, well-being, psychological technologies.

УДК 159.96:613.8+342.413
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.21>

Іванова Н.Г.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри професійної психології
Національна академія
Служби безпеки України

Паливода О.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри професійної психології
Національна академія
Служби безпеки України

В умовах широкомасштабного воєнного вторгнення російської федерації на територію України своєчасне виокремлення та розпізнання конкретних прийомів російської деструктивної пропаганди та інформаційно-психологічної боротьби, насамперед на тимчасово окупованій території України, дасть змогу сприймати їх не як приховані невизначені небезпеки, а як чітко ідентифіковані загрози, яким можна і треба ефективно протидіяти, щоб поновити

чи зберегти психічне здоров'я мешканців. Саме такий підхід сприятиме формуванню та розвитку феномену благополуччя, усвідомлення та відчуття якого дасть змогу людині активізувати власні психічні та фізичні ресурси, щоб пережити труднощі війни, зробити максимум для перемоги над російським агресором і будувати подальше життя у мирній Україні.

Отже, актуальності набувають питання визначення низки заходів, спрямованих

на протидію пропаганді рф. Не викликає жодних сумнівів нагальна необхідність у такій цілеспрямованій протидії, а також важливість її розбудови з позицій науковості, системності та практичної реалізації задля збереження психічного здоров'я громадян. Крім того, зрозумілим є те, що через попереднє тривале розповсюдження деструктивного ворожого контенту й укоріненість певних наративів така діяльність буде досить непростюю.

Психологічні детермінанти психічного здоров'я через подолання негативних психічних станів та негативних соціальних феноменів розглядали українські вчені В.М. Корольчук, М.С. Корольчук, О.М. Морозов, В.І. Осьодло, І.І. Приходько, В.В. Стасюк та ін. У їхніх наукових працях здійснено психологічний аналіз психоемоційних станів людей під впливом психотравмуючих чинників та визначено дієві концепти, що зумовлюють формування психологічних технологій відновлення чи збереження психічного здоров'я.

Метою даної статті є виокремлення дієвих напрямів контрпропаганди у контексті протидії загарбницьким діям рф, що детермінуватиме відновлення та збереження психічного здоров'я українців.

Однією із важливих передумов відновлення психічного здоров'я людей, які постраждали від війни, є формування комплексу основних напрямів контрпропаганди загарбницьким діям рф. Після активного впливу пропаганди необхідність у відновленні психічного здоров'я вкрай важлива, оскільки можуть відбуватися певні зміни в системі ставлень, оцінок подій, процесів, явищ тощо. Використовуються особливі форми та прийоми впливу через підбір інформації (однобічне просування лише такого контенту, який відповідає задуму суб'єкта) та обрання психологічних технологій (зазвичай сугестивного типу), що дозволяють знизити критичність сприйняття.

Усе це дозволяє сформувати таку запрограмовану оцінку, що стає фільтром, через який проходить вся наступна інформація, і який спричиняє трансформацію певного меседжу в особистісні сенси, що й зумовлює формування та накопичення в особи негативних психоемоційних станів, які руйнують її психічне здоров'я. З'являється відчуття безпорадності та втрати сенсу життя. Тільки психічне здоров'я дає можливість людині впоратись із особистісними негараздами, активізувати власні ресурси та мотивувати себе до повноцінного життя.

Для вирішення проблеми психічного здоров'я необхідне кардинальне вирішення соціальних умов. Необхідною умовою для розвитку здорової людини є економічна база, психологічне відчуття стабільності в суспільстві, засноване на цілеспрямованій позитивній програмі дій. Здорова людина може розвиватися

тільки в здоровому суспільстві [2, с. 78–81; 3, с. 27–35].

Психічне здоров'я формує гармонійну взаємодію інтелектуальної мотиваційної та емоційно-вольової сфери особистості, а також детермінує підвищення рівня стійкості до стресу, активізацію захисних можливостей організму та усвідомлення власного стану благополуччя. Останнє, зокрема, розвивається за наявності сформованих мотивацій до подолання російської агресії та відбудови нашої рідної України, власних домівок та створення ефективної системи протидії ворожій пропаганді.

Що стосується терміну «контрпропаганда», то логічно буде позначати те, що протиставляється пропаганді, терміном із використанням префіксу «контр» у значенні «проти». Тобто контрпропаганда – це один із найпоширеніших інструментів, який «тісно пов'язаний і застосовується у відповідь на пропагандистську діяльність» [1]. І використовує вона специфічні «похідні» методи, зокрема такі, як: моніторинг, аналіз, розкриття / викриття справжнього походження (джерела) і справжніх цілей, виявлення помилок (в аргументації, міркуваннях, судженнях тощо).

Зрозуміло, що, як і пропаганда, ефективна контрпропаганда базується передусім на тому, що вона «грає на струнах» існуючих проблем, непорозумінь, страхів і переживань, тобто зачіпає емоційні центри цільової аудиторії (резонує із цільовою аудиторією). Саме така особливість і змушує більшість людей ставитись до неї з пересторогою, адже використання емоції інших людей – одна з основних ознак маніпулювання, прихованої від об'єкта впливу зміни поглядів та вчинків на користь суб'єкта.

Контрпропаганда тісно пов'язана із пропагандою, оскільки вона спрямована на протидію їй. Контрпропаганда має захисний характер, «включаючись» на маркери ідентифікованої пропаганди. Зазвичай контрпропаганда використовує аналогічні пропагандистським методи та канали трансляції інформаційних повідомлень відповідній цільовій аудиторії. Тобто вважається, що ефективність контрпропаганди визначається тим, що вона:

- використовує ті самі *методи*, що і пропаганда;
- спрямовується на ту саму *цільову аудиторію*;
- реактивно діє задля *нейтралізації пропаганди*.

Проте контрпропаганда має як схожі, так і *відмінні риси із пропагандою*. Отже, контрпропаганда вирізняється такими характеристиками:

- 1) *заснованість на правді* – цей базовий принцип дозволяє стороні, що обороняється, привертати довіру цільової аудиторії завдяки чіткому слідуванню моральним правилам

оперування інформацією. Крім того, якщо контрпропаганда буде використовувати, як і пропаганда, неправдиві повідомлення, це може спричинити некерований хаос в інформаційному просторі і «зіграти» на користь пропагандистам, які саме й прагнуть посилити в людей недовіру до власної точки зору і підірвати репутацію власне опозиціонерів пропаганди;

2) *зрозумілість* контрпропаганди, що передбачає використання максимально простих мовленнєвих конструкцій та форм впливу задля досягнення доступності інформації для більшості об'єктів впливу. Тобто якщо додатково доводиться пояснювати цільовій аудиторії, що мається на увазі в контрпропагандистському повідомленні, то воно, як правило, буде неефективним. Простота і ясність дає змогу забезпечити однозначність сприйняття повідомлення, прогнозованість його впливу на дії людини, запам'ятовування наданої інформації. Важливість цього конструкту полягає в тому, що у людей із промитими пропагандою мізками мислення стає менш гнучким, тому складні інформаційні повідомлення не будуть аналізуватися і можуть бути віднесені до попередньо створеної картини світу;

3) *швидкість* реагування: оскільки контрпропаганда є своєрідною відповіддю, то вкрай важливо, щоб вона не давала можливості пропаганді вкоренитися в думках людей. Це пропагандисти можуть на власний розсуд планувати свою інформаційну кампанію. Контрпропаганда ж має досить незначний проміжок часу, після якого людина, не отримавши альтернативного орієнтира, буде послуговуватися наявною в неї інформацією, у тому числі й фейковою, проте нагальною. Своєчасність відповіді дозволяє збити хвилю. При цьому контрпропагандистські відповіді мають бути коректними, пропорційними силі пропагандистського викиду і максимально простими за формою представлення.

Контрпропаганду, проте, не можна визначити тільки як формування протилежних поглядів на створений пропагандистами контент. Загалом вона становить цілеспрямоване повідомлення чи комплекс повідомлень, що викривають брехливість пропаганди та зорієнтовують аудиторію в подальшому більш обачливо ставитись до певного контенту та не піддаватися його впливу. Таке упереджене негативне ставлення до повідомлень певного ґатунку формується через нівелювання довіри до пропагандистів.

Так, зокрема, контрпропаганда на деокупованих територіях має бути зорієнтована на надання населенню достовірної інформації про справжню потворну природу дій окупантів. Тобто контрпропаганда – це не завжди формування певного контенту на протигагу пропаганді ворога. Контрпропаганда має

включати й інші напрями. Стратегія і тактика контрпропаганди повинна мати не лише оборонний, а й активно наступальний характер, що сприятиме запобіганню розвитку у людей негативних психоемоційних станів та зневіри у щасливе майбутнє.

Виходячи із вищевикладеного, задля збереження психічного здоров'я громадян виокремлюються певні напрями контрпропаганди.

Перший напрям – формування резиліентності українського народу, у тому числі і населення деокупованих територій, до пропаганди рф. Він базується на тому аспекті, що наративи, які абсолютно суперечать внутрішнім настановам людини, не сприймаються нею. Так, людину, яка є віруючою, важко миттєво збити атеїстом, а патологічного брехуна щирим у стосунках. До того ж існує думка, що, коли людина отримує інформацію, яка кардинально відрізняється від сформованої у людини системи орієнтирів / поглядів на життя, в неї може виникати стан фрустрації (цей емоційний стан характеризується відчуттям безнадійності та викликає дезорганізацію свідомості і поведінки). Саме тому особа й прагне відкинути таку згубну/неприємну для себе інформацію з метою збереження власного психічного гомеостазу.

Цим феноменом пояснюються й труднощі з тим, щоб достукатись до зомбованих багаторічно пропагандою російських громадян, які будь-які логічні аргументи відкидають і відтворюють лише заучені пропагандистські меседжі. Отже, змінити такі стійкі погляди можливо лише за умови досить тривалого у часі переконання.

Зрозуміло, що даний напрям контрпропаганди, який спрямовується на власну аудиторію, має в основі певні соціально-психологічні закономірності, такі як афіліація, стереотипи сприйняття, когнітивні упередження, архетипи тощо. Це така пропаганда, яка містить в собі позитивне зерно – позитивні цілі і моральні методи й форми впливу.

Крім того, таку можливість і необхідність створювати певні групові моральні орієнтири, які визначають критерії оцінювання дійсності всіма її членами, має виключно саме суспільство, в якому знаходиться людина, і щодо якого в неї формуються афіліативні тенденції (прагнення до приналежності).

Хоча частково резиліентність до пропаганди кремля доцільно хоча б на базовому рівні прагнути сформувати і в населення рф, і в громадян інших держав.

До такої контрпропаганди можна віднести *заходи, спрямовані на:*

а) *інформування населення за різною тематикою* (тільки факти можуть дати аудиторії відчуття стабільності в розумінні ситуації в країні, але таке інформування додатково несе інформацію про цінності в суспільстві, пріоритети та орієнтири). Коли людина, отри-

муючи достовірну інформацію про реальні події і вчинки, відчуває співзвучність важливості виокремлених проблем і власного бачення шляхів їх вирішення, вона усвідомлює приналежність до даного народу, який уособлює в собі спільність різних людей з однаковими ціннісними орієнтаціями;

б) трансляцію цінностей народу України (пошук і поширення цінностей, які можуть об'єднати населення країни, спонукати відчути приналежності до спільного майбутнього, піар «портрету» українця, який цінує себе і викликає повагу серед оточення);

в) формування ідентичності громадянина (а не української ідентичності, як зараз часто можна почути), який має власні кордони, але прагне до гідного співіснування в межах країни на принципах активної громадянської позиції, свободи, поваги і толерантності (при цьому тут ідеться не про всюдозволеність, а про уважність до потреб і прагнень всіх, визнання цінності гідного мирного співіснування тощо).

Другий напрям – контрпропаганда у звичному розумінні – базується на аналізі пропагандистських наративів ворога та виробленні власних меседжів з метою спростування та нівелювання впливу ворога на власну аудиторію. Цей напрям передбачає «дії у відповідь»:

а) спрямування зусиль на ті самі цільові аудиторії, які потрапили під вплив ворожої пропаганди;

б) зачіпання аналогічних емоційних відкликів, адекватних за силою тому, який треба нейтралізувати;

в) висвітлення тих питань, що були порушені пропагандистами.

Цей напрям наразі досить широко реалізується в Україні. У більшості випадків він також має різні вектори, серед яких:

– спростування фейкових / маніпулятивних трактувань історичних подій на території України;

– розвінчання пропаганди «переваг» колишнього радянського союзу, що нині активно використовується росією для просування власних ідеологем на пострадянському просторі;

– заперечення міфів про особливу роль культури рф у світовій історії;

– викриття фейків, маніпуляцій та дезінформації щодо поточних подій, що поширюються ворогом у медіапросторі;

– викриття справжніх мотивів дій публічних осіб, що поширюють проросійські наративи.

Досить ефективними в цьому напрямі виявилися такі прийоми, як:

1) висміювання та іронізація;

2) проведення аналогій з іншими історичними подіями, ситуаціями, словами і діями конкретних осіб;

3) роз'яснення причин і мотивів виникнення певних наративів та меседжів;

4) викриття прийомів та каналів, які використовуються ворогом при створенні контенту задля просування власних наративів тощо.

Третій напрям – проактивна контрпропаганда, що передбачає прогнозування напрямів пропаганди ворога, у тому числі й на деокупованих територіях, з метою формування відповідного контенту для населення. Такий підхід забезпечує можливість діяти на упередження.

Алгоритм проактивної контрпропаганди можна представити таким чином:

– моніторинг (виявлення маркерів назрівання проблемних ситуацій, сигналів про активність ворога в певних сферах, зосередження уваги на слабких (неочевидних) сторонах);

– аналіз та прогнозування (на основі існуючих трендів) майбутніх дій ворога (комплексний підхід до аналізу ситуації із виокремленням критичних сфер, які потребують першочергових дій, та визначенням необхідних фахівців/експертів для реалізації активного сценарію);

– план / сценарій упереджувального впливу (розробка декількох можливих рішень ситуації та обрання оптимальної програми дій з протидії прогнозованому деструктивному впливу ворога);

– дії із реалізації плану (прийняття відповідних рішень та організація їх виконання з урахуванням наявних ресурсів за можливості оперативного реагування на зміни ситуації в аспекті досягнення поставлених цілей);

– рефлексія (критична оцінка результатів реалізації заходів відповідно до розробленої стратегії, співставлення їх із очікуваними наслідками).

Також слід зробити акцент на деяких застереженнях щодо реалізації проактивної контрпропаганди:

а) проактивність зазвичай базується на аналізі трендів та прогнозуванні розвитку подій з урахуванням досвіду аналогічних ситуацій. Проте суспільство – це не певна математична модель і синергія впливу факторів, у тому числі й малоімовірних, що може призводити до неочікуваного результату;

б) формування єдиної стратегії упереджувальних дій щодо зниження впливу російської пропаганди передбачає необхідність залучення великої кількості фахівців із різних галузей;

в) переформатування контрпропагандистської діяльності на ризикоорієнтований підхід, що вимагає більш глибокого аналізу ситуації, іншого рівня фахової підготовки (у тому числі й щодо аналізу соціальних процесів) спеціалістів, які спроможні знаходити приховані фактори суспільно-політичних змін та прогнозувати тенденції актуалізованих потреб у соціумі;

г) проактивність вимагає від усіх учасників спроможності до саморефлексії власних помилок та слабкостей, які зазвичай людська психіка схильна заперечувати й приховувати.

Отже, вищевикладене дає змогу зробити такі висновки:

1) психічне здоров'я дає можливість людині вижити в умовах війни, не піддаватися впливу ворожої пропаганди, впоратись із особистісними негараздами, активізувати власні ресурси та мотивувати себе до повноцінного життя, формує гармонійну взаємодію інтелектуальної мотиваційної та емоційно-вольової сфер особистості, а також детермінує підвищення рівня стійкості до стресу, активізацію захисних можливостей організму та усвідомлення власного стану благополуччя;

2) проблема протидії російській пропаганді має вирішуватись комплексно, включаючи заходи, спрямовані безпосередньо проти самого пропагандистського контенту, проти осіб, що його продукують, а також проти засобів його поширення;

3) психологічні технології контрпропаганди у протидії побудованому протягом десятиліть деструктивному пропагандистському механізму рф варто визначити як такі:

– системне спростування продуктованих ворогом деструктивних інформаційно-пропагандистських вкидів;

– поширення власного правдивого інформаційного контенту;

– розроблення та реалізація перспективних інформаційних стратегій, основою яких має стати функціонування ефективних проактивних систем формування дієвої інформаційної парадигми, яка зумовлюватиме підтримку та розвиток психічного здоров'я громадян;

– виокремлені напрями контрпропаганди (формування резиліентності українського народу, контрпропаганда у звичному розумінні, проактивна контрпропаганда) можуть використовуватись комплексно та сприятимуть розробці оптимізаційної системи запобігання та протидії розповсюдження ворожої пропаганди, яка негативно впливає на психічне здоров'я людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Денисюк Ж.З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Державне управління»*. Том 32 (71). № 2. 2021. С. 46–51.

2. Корольчук В.М. Психологія стресостійкості : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2007. 432 с.

3. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник / Київ : Ніка-Центр, 2009. 580 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ШЛЮБОМ

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF MARITAL SATISFACTION

Стаття присвячена вивченню психологічних чинників задоволеності шлюбом. У роботі зацентровано увагу на викликах, з якими сьогодні зіштовхнулася майже кожна українська сім'я. Запропоновано класичне визначення сім'ї. Визначено, що якість подружніх взаємин визначається інтегральним показником задоволеності шлюбом. Виділено психологічні чинники задоволеності шлюбом, серед яких особливу увагу приділено таким, як рівень розвитку комунікативної компетенції партнерів, психологічний клімат сім'ї, психофізіологічна сумісність, стабільність сім'ї, рольова узгодженість партнерів, а також особистісні характеристики та психоемоційний стан чоловіка та дружини. Виділено характеристики оптимального емоційного контакту подружжя. Наголошено, що на задоволеність шлюбом першочергово впливають індивідуально-психологічні особливості особистості, а також її психоемоційний стан. Для підтвердження гіпотези було проведено емпіричне дослідження. У експерименті взяли участь 25 подружніх пар, яким було запропоновано пройти опитування за такими методиками: «Тест на задоволеність шлюбом» (М. Мушкевич, Р. Федоренко, Л. Магдисяк, Т. Дучимінська), «Методика самооцінки емоційних станів» (А. Уессман і Д. Рікс) та «Самооцінка психологічної адаптивності (як чинника стресостійкості)» (О. Кляпець, Б. Лазоренко, Л. Лепіхова, В. Савінов). На основі отриманих даних було проведено кореляційний аналіз, який показав, що респонденти, які задоволені стосунками у шлюбі, мають переважно високий і вище середнього рівень адаптивності. Опитувані, які незадоволені шлюбом і взаєминами у ньому, мають переважно низький і нижче середнього рівні соціально-психологічної адаптивності. Також виявлено, що респонденти, які не задоволені шлюбом, мають негативний психоемоційний стан, пов'язаний із особистісною тривожністю, невпевненістю в собі, відсутністю енергії для вирішення поточних справ та подолання проблем і стресів. Зроблено висновок, що війна стала тільки каталізатором загострення проблем у сім'ях. Істинними причинами незадоволеності шлюбом є негативний психоемоційний стан та низький рівень соціально-психологічної адаптивності партнерів.

Ключові слова: сім'я, подружжя, шлюб, задоволеність шлюбом, психологічний клімат, сумісність, стабільність, рольова узгодженість, особистісні характеристики, емоційний стан, соціально-психологічна адаптивність.

The article is dedicated to examining the psychological factors that contribute to marital satisfaction. The paper focuses on the challenges that every Ukrainian family faces today. It offers a classical definition of a family and emphasizes that the quality of marital relationships is determined by an integral measure of marital satisfaction. The psychological factors influencing marital satisfaction are highlighted, with special attention given to the following: the level of development of communicative competence between partners, the psychological climate within the family, psycho-physiological compatibility, family stability, role alignment between partners, as well as personal characteristics and the psycho-emotional state of both husbands and wives. Characteristics of optimal emotional contact between spouses are identified.

It is emphasized that individual psychological characteristics and psycho-emotional states primarily influence marital satisfaction. To confirm these hypotheses, an empirical study was conducted. The experiment involved 25 married couples who were asked to participate in surveys using methodologies such as the "Marital Satisfaction Test" (M. Mushkevich, R. Fedorenko, L. Magdysiuik, T. Duchyminska), "Emotional State Self-Assessment Method" (A. Wessman and D. Ricks), and "Self-Assessment of Psychological Adaptability (as a Resilience Factor)" (O. Klapets, B. Lazorenko, L. Lepikhova, V. Savinov).

Based on the collected data, a correlation analysis was conducted, revealing that respondents satisfied with their marital relationships predominantly exhibited high and above-average levels of adaptability. Respondents who were dissatisfied with their marriage and relationships within it mostly showed low and below-average levels of socio-psychological adaptability. Additionally, it was discovered that respondents dissatisfied with their marriage had a negative psycho-emotional state associated with personal anxiety, lack of self-confidence, and a lack of energy to address current issues and overcome problems and stressors.

The conclusion drawn is that the war has only acted as a catalyst for exacerbating problems within families. The true causes of marital dissatisfaction are negative psycho-emotional states and the low level of socio-psychological adaptability of partners.

Key words: family, spouse, marriage, marital satisfaction, psychological climate, compatibility, stability, role consistency, personal characteristics, emotional state, socio-psychological adaptability.

УДК 159.9.072.533
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.22>

Іващенко А.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри менеджменту,
практичної психології та інклюзивної
освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Тітова А.В.

здобувачка I курсу другого
(магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Практична психологія»
кафедри менеджменту, практичної
психології та інклюзивної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Сьогодні кожна українська родина перебуває у турбулентному стані. Артилерійські та ракетні обстріли прикордоння, небезпека застосування балістичного озброєння проти цивільного населення в будь-якому куточку України, постійні тривожні повідомлення, вимкнення світла, води, опалення, небезпека радіаційного забруднення землі, повітря, води, невтішні новини з фронту, стосунки на

відстані – все це негативно впливає на психоемоційний стан кожного українця, викликає невпевненість у майбутньому, змушує жити і виживати в умовах невизначеності.

Звичайно, нові виклики, пов'язані з війною, накладаються на звичні питання, які теж потребують вирішення. Зокрема, ідеться про матеріальне забезпечення життя родини, виховання дітей та їх догляд і медичне лікування,

влаштування в освітні заклади тощо. Але коли обидва партнери переживають складні емоції, відрізняються індивідуально-психологічними властивостями тривожності, емоційної вразливості, схильності до невротичних переживань, конфліктності, агресивно поводитися, то це тільки загострює проблеми, а не допомагає їх вирішенню.

Саме тому сьогодні, попри достатньо великий досвід аналізу психологічних проблем подружніх стосунків та напрацьовану методичну літературу щодо шляхів їх вирішення, сімейна тематика набуває нового звучання, а подружні пари потребують психологічної підтримки й допомоги у збереженні гармонійних взаємин всередині сім'ї.

Сім'я – наявність подружніх почуттів (любові, симпатії, поваги) партнерів;

– взаєморозуміння, емоційна і духовна єдність подружжя;

– суб'єктивне відчуття благополуччя, щастя, сумісність ціннісних орієнтацій, характеристик, смаків, інтересів партнерів;

– рольова узгодженість подружжя під час виконання шлюбно-сімейних функцій;

– фізичне і психічне здоров'я партнерів;

– задоволеність інтимно-сексуальними взаєминами;

– відсутність конфліктів, стійкість подружніх взаємин у складні часи, тривалість шлюбу в часі;

– достатнє матеріальне благополуччя тощо [4].

За визначенням О. Столярчук, сумісність – це ступінь узгодженості фізичних і особистісних характеристик подружніх партнерів, що виражається у їх задоволеності шлюбом. Вона ґрунтується на взаємному позитивному сприйнятті рис характеру, типів темпераменту, розумових здібностей, інтересів і потреб. Вона залежить від взаємної поваги, симпатії, дружби, кохання, від єдності поглядів і уявлень [6, с. 67–68].

За ствердженням Р. Хавули, психофізіологічну сумісність можна описати за допомогою таких двох ознак:

1) суб'єктивної задоволеності партнером (психологічна ознака);

2) емоційно-енергетичних витрат людини, що бере участь у спілкуванні (фізіологічна ознака).

У науковому обігу прийнято виділяти духовну, персональну, сімейно-побутову, фізіологічну сумісність, яка впливає на задоволеність шлюбом.

Одним із чинників задоволеності подружніми взаєминами є стабільність сім'ї, під якою часто розуміють збереження ідентичності сім'ї у часі, контроль над конфліктами та здатність подружніх партнерів до зміни і подальшого розвитку. На думку О. Бондарчук, під стабіль-

ністю шлюбу розуміються такі особливості, що забезпечують задоволеність особистості від перебування у шлюбі, від створення у ньому умов для особистого щастя та зростання кожного із членів сім'ї [1].

Схема стабільності сім'ї була запропонована Р. Левінгером, який вбачав її як результат балансу трьох типів сил:

1) внутрішнього тяжіння, що пов'язане з привабливістю партнерів один до одного (любов, дружба, фінансова підтримка, соціальний статус, престиж стану сімейної людини, можливості у різних сферах);

2) зовнішньої підтримки шлюбу (моральні обов'язки щодо шлюбу, страх завдати шкоди своїй кар'єрі через розлучення, обов'язки турботи про дітей, труднощі виконання соціальної ролі самотньої людини, правові бар'єри, осуд розлучення), тобто це соціальні бар'єри, які протидіють розлученню;

3) сил, які протидіють стабільності (інший партнер, конфлікт кар'єри і шлюбних обов'язків, суперечності між прив'язаністю до батьків і партнера, привабливість свободи від сімейних обов'язків, прагнення жити на свої гроші тощо) [4].

Водночас слід зауважити, що дійсний факт збереження сім'ї не свідчить про психологічну задоволеність взаємодією у шлюбних партнерах. Стабільний шлюб ще не означає, що партнери благополучно оцінюють свої взаємини і що вони щасливі. Стабільність шлюбу та задоволеність ним, незважаючи на їх поєднання, не виступають тотожними характеристиками.

Важливим показником сумісності та чинником, що впливає на якість міжподружніх стосунків, є рольова узгодженість партнерів у шлюбі, яка визначається як відповідність рольових очікувань одного партнера та домагань іншого щодо значущих сфер сімейного життя, зокрема побутової організації сім'ї, реалізації батьківської та емоційно-психологічної функції подружжя, соціальної активності та зовнішньої привабливості партнерів тощо [3, с. 123].

Однак, на нашу думку, успішність та гармонія подружніх стосунків залежать більше від особистісних характеристик кожного партнера. У праці В. Вінс, Ю. Кашпур, Т. Кузьменко наголошується: «На якість подружніх міжособистісних взаємин впливає тип темпераменту кожного партнера, що зумовлює особливості його поведінки з іншими. Найбільш оптимальними є взаємини партнерів із протилежними типами темпераменту, а однакові типи темпераменту загострюють стосунки» [2, с. 42].

Також у дослідженні вказаних науковців встановлено, що на якість взаємин подружніх партнерів впливають такі риси їх характеру, як цілеспрямованість, наполегливість, принциповість, справедливість, особливо при різних їх виявах у чоловіка та дружини. Акцентуйовані

риси характеру у шлюбних партнерів перешкоджають гармонійним взаєминам у сім'ї. А для оптимальних стосунків подружніх партнерів важливим є внутрішній контроль (інтернальний локус самоконтролю), емоційна зрілість та адекватне емоційне сприйняття дійсності та партнера, сформований емоційний інтелект та комунікативна культура. Окрім того, на оптимальність взаємин у подружній парі впливає внутрішній контроль, здатність до адекватного емоційного сприйняття навколишньої дійсності та свого партнера [2, с. 42–45].

В. Ткаченко виділяє такі особистісні якості кожного партнера, які визначають високий рівень задоволеності подружніми стосунками, як особистісна зрілість, адекватність самооцінки кожного партнера, узгодженість оцінок один одного, інтегральні властивості (інтернальний локус контролю, самоповага, адекватне самоприйняття, адаптивність та активність як здатність до змін), узгодженість цінностей подружжя (зокрема, домінуючих потреб, життєвих і сімейних цінностей), терпимість до індивідуальних розбіжностей з партнером, комунікативна компетентність кожного подружнього партнера, готовність пробачати і бути пробаченим [7, с. 240].

О. Столярчук вважає, що успішність та гармонія подружніх стосунків залежать від вияву таких особистісних характеристик подружжя, що сприяють вдалому шлюбу. Це адекватна самооцінка й емоційна зрілість, урівноваженість, орієнтація на помірний ризик, який розвиває стосунки, часова компетентність (бути «тут і зараз», усвідомлювати реальність свого часу) позитивне самоприйняття, природне ставлення до іншого як до себе [6, с. 76].

Отже, задоволеність шлюбом залежить від стабільності та стійкості сім'ї, сумісності подружжя, задоволення потреб один одного у шлюбі, рольової узгодженості партнерів тощо. Однак на задоволеність шлюбом першочергово впливає узгодженість цінностей подружжя та індивідуально-психологічні особливості особистості (особистісна зрілість, адекватність самооцінки кожного партнера,

інтернальний локус контролю, самоповага, адаптивність тощо).

Для підтвердження цієї гіпотези було проведено емпіричне дослідження, в ході якого було опитано 25 подружніх пар, всього 50 респондентів, з них – 10 молодих подружніх пар (стаж до 3 років сімейного життя, один або обидва партнери мають вік до 35 років), 15 зрілих подружніх пар (стаж сімейного життя від 15 років, вік жінки та чоловіка – 40–45 років). У процесі дослідження респондентам було запропоновано дати відповіді на питання за такими методиками: «Тест на задоволеність шлюбом» (М. Мушкевич, Р. Федоренко, Л. Магдисюк, Т. Дучимінська), «Методика самооцінки емоційних станів» (А. Уессман і Д. Рікс) та «Самооцінка психологічної адаптивності (як чинника стресостійкості)» (О. Кляпець, Б. Лазоренко, Л. Лепіхова, В. Савінов). За результатами цих методик було здійснено кореляційний аналіз, результати якого наведено нижче.

У таблиці 1 наведено зв'язок між рівнем задоволеності шлюбом та рівнем адаптивності.

Респонденти, які задоволені стосунками у шлюбі, мають переважно високий і вище середнього рівень адаптивності (по 41,7%). При цьому вони демонструють впевненість у собі та у партнері, готові до спільного вирішення проблем, виявляють спокій, емоційний комфорт, здатні продуктивно працювати для досягнення успіхів, долати стресові ситуації тощо.

Респонденти із середнім рівнем задоволеності взаєминами у шлюбі та самим шлюбом мають переважно середній та вище середнього рівні адаптивності (47,6% та 19,1%), однак у 14,3% опитаних виявлено низький рівень.

А опитувані, які незадоволені шлюбом і взаєминами у ньому, мають переважно низький і нижче середнього рівень соціально-психологічної адаптованості (60% і 40%).

Очевидно, що для належного рівня адаптації людина має володіти вміннями налагоджувати взаємини з іншими, приймати себе та інших, гармонійно спілкуватися, однак при низьких

Таблиця 1

Рівні соціально-психологічної адаптивності респондентів з різним рівнем задоволеності шлюбом

Рівні адаптивності	Висока задоволеність шлюбом (24 ос.)		Середня задоволеність шлюбом (21 ос.)		Низька задоволеність шлюбом (5 ос.)	
	п	%	п	%	п	%
Високий рівень	10	41,7%	2	9,5%		
Вище середнього	10	41,7%	4	19,1%		
Середній рівень	2	8,3%	10	47,6%		
Нижче середнього	2	8,3%	2	9,5%	2	40%
Низький рівень			3	14,3%	3	60%

Таблиця 2

Емоційні стани респондентів з різним рівнем задоволеності шлюбом

Шкали прояву емоційного стану	Рівні	Висока задоволеність шлюбом (24 ос.)		Середня задоволеність шлюбом (21 ос.)		Низька задоволеність шлюбом (5 ос.)	
		n	%	n	%	n	%
I1 «Спокій – тривожність»	Високий	13	54,2%				
	Середній	11	45,8%	9	42,9%		
	Низький			12	57,1%	5	100%
I2 «Енергійність – втома»	Високий	10	41,7%	2	9,5%		
	Середній	12	50%	12	57,1%		
	Низький	2	8,3%	7	33,3%	5	100%
I3 «Піднесеність – пригніченість»	Високий	9	37,5%				
	Середній	12	50%	15	71,4%		
	Низький	3	12,5%	6	28,6%	5	100%
I4 «Впевненість у собі – безпорадність»	Високий	14	58,3%				
	Середній	10	41,7%	13	61,9%		
	Низький			8	38,1%	5	100%
Загальний рівень «Емоційний підйом – емоційна виснаженість»	Високий	12	50%				
	Середній	12	50%	13	61,9%		
	Низький			8	38,1%	5	100%

комунікативних здібностях, невмінні ініціювати спільну розмову, нездатності до толерантного прийняття іншого вона не зможе досягти взаєморозуміння як у сім'ї, так і в навколишньому середовищі. Відповідно до цього вважаємо, що наявність низького рівня адаптивності є фактором, що перешкоджає гармонійному спілкуванню подружніх партнерів, тому для оптимізації взаємин чоловіка і дружини варто розвивати адаптивність у кожного з них.

У таблиці 2 представлено результати опитування респондентів з різним рівнем задоволеності шлюбом щодо проявів їх емоційних станів.

Так, для опитаних із високою задоволеністю шлюбом характерні високі і середні прояви спокою (54,2% і 45,8%), енергійності (41,7% і 50%), піднесеності (37,5% і 50%), впевненості в собі (58,3% і 41,7%), загального рівня емоційного підйому (по 50%).

Особам із середнім рівнем задоволеності шлюбом характерні середні і низькі прояви спокою (42,9% і 57,1%), енергійності (57,1% і 33,3%), піднесеності (71,4% і 28,6%), впевненості в собі (61,9% та 38,1%), загального рівня емоційного підйому (61,9% та 38,1%).

Респондентам із незадоволеністю шлюбом властиві тривожність, втома, пригніченість, безпорадність, виразний вияв емоційної виснаженості (100%).

Тобто респонденти, які не задоволені шлюбом, мають негативний психоемоційний

стан, пов'язаний із особистісною тривожністю, невпевненістю в собі, відсутністю енергії для вирішення поточних справ та подолання проблем і стресів. Іншими словами, не війна є причиною незадоволеності, а психоемоційний стан, у якому перебувають пари. З огляду на це доцільно зосередити увагу на психологічній роботі, яка повинна бути спрямована на навчання подружжя способам саморегуляції, релаксації, підвищення стресостійкості, впевненості в собі, що оптимально вплине як на емоційний стан кожного, так і на взаємини в цілому.

Отже, війна в Україні стала тим каталізатором, лакмусовим папірцем, який проявив проблеми, які вже існували у парах. Зумовлено це тим, що психоемоційний стан партнерів погіршився під впливом зовнішніх обставин та умов, у багатьох відбулося переосмислення цінностей та сенсів життя. Водночас психологічні особливості взаємин у подружніх парах залежать все ж таки від особистісних та соціально-психологічних характеристик партнерів, які у таких кризових ситуаціях, як війна, проявляються досить яскраво і можуть стати перепорою для задоволеності шлюбом.

Перспективами подальших наукових пошуків у цій царині можуть стати напрацювання програм психологічної роботи з оптимізації взаємин у подружніх парах, в тому числі в умовах війни, а також розробка методичних рекомендацій щодо психологічної роботи з парами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї : курс лекцій. Київ : Кондор, 2001. 96 с.
2. Гармонізація міжособистісних взаємин подружніх пар засобами психологічного консультування / В.А. Вінс, Ю.М. Кашпур, Т.М. Кузьменко. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*. 2022. Вип. 1. С. 42–46.
3. Волошок О.В. Соціально-психологічні чинники задоволеності шлюбом осіб періоду ранньої дорослості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 3. С. 122–128.
4. Клапішевська С.А. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми задоволеності шлюбом. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 17. С. 114–120.
5. Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі : навчально-наочний підручник / за заг. ред. О.М. Цільмак. Київ : Ліра-К, 2020. 266 с.
6. Столярчук О.А. Психологія сучасної сім'ї : навчальний посібник. Кременчук : ПП «Щербатих О.В.», 2015. 136 с.
7. Ткаченко В.Є. Соціально-психологічні умови благополуччя подружніх відносин. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 27 (30). С. 233–249.

ПСИХОКОРЕКЦІЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ПРОЯВІВ МОВЛЕННЯ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ

PSYCHOCORRECTION OF DESTRUCTIVE MANIFESTATIONS OF SPEECH BY MEANS OF ART THERAPY

У статті актуалізовано проблему деструктивних проявів мовлення у міжособистісній взаємодії. Мовлення виступає інструментом спілкування, пізнання, психічної саморегуляції, засобом розвитку і виховання. Зазначено, що на сучасному етапі розвитку суспільства особливого значення набуває культура мовлення. Використання у мовленні інвективної лексики може спричиняти стресові стани – тривогу, фрустрацію, агресію, зниження самооцінки, депресивні розлади. Особливе занепокоєння викликає в цьому контексті особистісне становлення підлітків, котрі в умовах соціальної нестабільності та вирішення суперечливих вікових проблем потребують психологічної корекції в оволодінні ефективним мовленнєвим спілкуванням. Сучасний підліток користується великою кількістю мовленнєвих засобів: 1) емоційно-експресивною лексикою; 2) простими, короткими реченнями; 3) специфічними фразеологізмами; 4) просторічною лексикою; 5) скороченими словами; 6) сленговими одиницями. Мовленню підлітків характерне відхилення від норм літературної мови. Оскільки на сучасному етапі суспільного розвитку зростає напруженість, невизначеність моральних норм щодо нових умов життя, то це є причиною вживання в мовленнєвому спілкуванні інвективної лексики як способу демонстрації вербальної агресії. Підлітки потребують психологічної підтримки, корекції деструктивних станів, які допоможуть контролювати психоемоційний стан і самостійно знаходити вихід з постстресових ситуацій. Науково доведено, що слово має свій енергетичний заряд. Добрі слова випромінюють світло і любов. Слова ненормативної лексики мають негативну енергетику, що позначається на формуванні мислення, світосприйняття та самореалізації людини в майбутньому. При проведенні психологічної корекції деструктивних станів особливе місце займає арттерапія. Обґрунтовано можливості арттерапії у психологічній корекції деструктивних проявів мовлення. Це пов'язано з дією таких терапевтичних механізмів, як релаксація, інсайт, катарсис, розвиток навичок самоорганізації, саморегуляція мовленнєвої діяльності.

Ключові слова: мовленнєве спілкування, вербальна агресія, емоційний стан, інвектива, психологічна корекція, арттерапія.

The article actualizes the problem of destructive manifestations of speech in interpersonal interaction. Speech is a tool of communication, cognition, mental self-regulation, a means of development and education. It is noted that at the present stage of development of society, the culture of speech is of particular importance. The use of invective vocabulary in speech can cause stressful conditions: anxiety, frustration, aggression, lowered self-esteem, depressive disorders. Of particular concern in this context is the personal formation of adolescents who, in the context of social instability and the solution of controversial age-related problems, need psychological correction in mastering effective speech communication. A modern teenager uses a large number of language tools: 1) emotionally expressive vocabulary; 2) simple, short sentences; 3) specific phraseology; 4) vernacular vocabulary; 5) abbreviated words; 6) slang units. The speech of adolescents is characterized by a deviation from the norms of the literary language. As tensions and uncertainty of moral norms in relation to new living conditions are growing at the present stage of social development, this is the reason for the use of invective vocabulary in speech communication as a way of demonstrating verbal aggression. Adolescents need psychological support, correction of destructive states, which will help them control their psycho-emotional state and find a way out of post-stress situations on their own. Science has proven that words have their own energy charge. Kind words radiate light and love. Words of profanity have negative energy, which affects the formation of thinking, worldview and self-realization in the future. Art therapy has a special place in the psychological correction of destructive states. The article substantiates the possibilities of art therapy in the psychological correction of destructive manifestations of speech. This is due to the action of such therapeutic mechanisms as: relaxation, insight, catharsis, development of self-organization skills, self-regulation of speech activity.

Key words: speech communication, verbal aggression, emotional state, invective, psychological correction, art therapy.

УДК 159.922.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.23>

Кириченко Т.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Вступ. Мовлення як своєрідна діяльність посідає провідну роль у структурі та механізмах психічної діяльності, у процесі психічного розвитку людини, адже мовлення виступає інструментом спілкування, пізнання, саморегуляції діяльності, засобом розвитку і виховання.

Сучасна людина користується великою кількістю мовленнєвих засобів, зокрема емоційно-експресивною лексикою, простими, переважно короткими реченнями, специфічними фразеологізмами, просторічною лексикою, скороченими словами, сленговими одини-

цями тощо. Важливим показником мовленнєвої культури особистості є чистота мовлення, відсутність невластивих літературній мові елементів, що відкидаються нормами моралі (зокрема, сленги, варваризми, жаргонізми, іншомовні слова, що включаються в мовлення без усякої потреби) [6; 7].

Особливе занепокоєння викликає в цьому контексті особистісне становлення підлітків, котрі в умовах соціальної нестабільності та вирішення суперечливих вікових проблем потребують значної психологічної підтримки

в оволодінні ефективним мовленнєвим спілкуванням – умовою їх подальшого особистісного зростання. У зв'язку з цим проблема психокорекції мовленнєвого спілкування підлітків потребує ґрунтовного й усебічного вивчення, адже комунікативно-мовленнєва доцільність, культура мовлення, компетентність – обов'язкові складники успішності людини в сучасному суспільному житті.

Виклад основного матеріалу. Мовлення – це діяльність спілкування, вираження впливу повідомлення через мову. До мовлення належать говоріння (мовленнєвий акт) і результати говоріння (текст) [6].

Поняття мовленнєвого спілкування є міждисциплінарним, воно охоплює не тільки психологічний, а й психолінгвістичний аспект вивчення.

Перші спроби виокремити процес мовлення як самостійний предмет наукового аналізу сягають часів В. Гумбольдта, Ф. де Соссюра. Саме в цей період утворилось розмежування предмету дослідження психології та психолінгвістики. Психологія вивчає процеси говоріння, мовлення та мову. Психолінгвістика вивчає мовлення як систему, трактуючи його в матеріальному або ідеальному аспектах, але не ставить за мету вивчати реалізацію такої системи [6].

Мова є основним засобом передачі думок. За допомогою мови людина усвідомлює й розуміє свої думки. За визначенням О.М. Корніяки, мовлення є формою існування внутрішніх мисленнєвих дій. Саме тому процес інтеріоризації (перетворення зовнішніх дій у мисленнєві), проходячи низку етапів, обов'язково завершується етапом, коли дія коментується та контролюється вже за допомогою мовлення не зовнішнього, а внутрішнього [7].

Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування завжди співвіднесене із комунікативною ситуацією та орієнтоване на учасників мовленнєвого процесу. При цьому в ньому викладається позиція мовця з урахуванням знань і можливої емоційної реакції комунікантів – слухачів (реципієнтів). Очевидно, що як розгорнуте висловлювання, так і текст включені в діяльність більш високого порядку, ніж просто мовленнєве спілкування (заради спілкування). Формування смислів засвідчує не тільки контекстне розуміння, а й розуміння мовленнєвих намірів і прихованих мотивів [6; 7].

Аналізуючи психологію мовлення, багато дослідників погоджується з тим, що розвиток свідомості нерозривно пов'язаний із мовленнєвою активністю. Мову як прояв людського духу, як безперервну дію духу на членороздільний звук, засобами якого виражаються думки, описував В. Гумбольдт.

Мову В. Гумбольдт визначав не як мертвий продукт, а як акт її постійного народження. Немає нічого глибокого, тонкого і багато-

об'ємного у психіці людини, що не переходило б у мову.

Використання у мовленні грубої лайки, нецензурної лексики – це не тільки свідчення низького рівня культури чи малого словникового запасу. Вона здатна спричиняти у респондентів стресові стани, зокрема тривогу, фрустрацію, агресію, зниження самооцінки та навіть депресію [3; 4; 9].

Для мовлення підлітків характерне відхилення від норм літературної мови.

Вживання ненормативної лексики сучасними підлітками є одним з проявів антикультурного спілкування та найбрутальнішим порушенням норм мовленнєвого етикету.

Сучасні підлітки не тільки вживають одиниці сленгу, але і трансформують їх, єднаючи до них лайливі слова. Для вираження гніву існує ціла низка вербальних і невербальних інвективних тактик. До невербальних належать: жести (кулак, покручування пальцем біля скронь тощо). До вербальних відносять нецензурну лексику, лихослів'я [5; 10].

Нецензурна лексика, як зазначають дослідники [3; 4; 9], трапляється найчастіше в розмовно-побутовому функціональному стилі і реалізується зазвичай в усній формі мовлення. Лихослів'я (лайливі слова) – це слова та вирази, які вживаються як лайка (наприклад, баран, бовдур тощо).

Соціально-педагогічну та психологічну природу лихослів'я можна описати з погляду різноманітних підходів. Так, зокрема, прихильники культурно-історичного підходу (Л.В. Виготський, О.О. Леонтьєв та ін.), як і прибічники теорії соціального наuczіння (А. Бандура ін.), наголошують на тому, що мовленнєва поведінка має регулюватися та контролюватися людиною у всіх її проявах, адже лихослів'я сягає своїм корінням у далеку глибину. Лихослів'ям можна вважати слова і висловлювання, що знецінюють особистість.

Н.В. Бончук [4] дослідив походження лихослів'я, нецензурної лайки, визначаючи їх як сакральні слова, що у стародавні часи застосовувалися слов'янськими чоловіками під час проведення обрядів і ритуалів для виклику сили роду. Уживати ці слова можна було лише шістьнадцять днів у році, а потім вони були під найсуворішою забороною.

Традиційно лихослів'я розглядають як вияв агресії (вербальної). Онтогенез лихослів'я визначається культурним середовищем, яке формує потреби індивіда, мотиви його поведінки, способи когнітивної обробки інформації, а також розвитком свідомості та самосвідомості.

Словник української мови дає таке тлумачення цього слова: «Лихослів'я – вживання лайливих, соромітних слів. Грубі, недоброчисливі слова і вирази, вживані щодо кого-небудь» [10].

Філософи та психологи для визначення цього явища використовують ще термін «інвектива», що означає: «інвектива (лат. “*Invectiva oratio*” – «лайлива мова») – різкий викривальний виступ проти кого-небудь, чого-небудь; образлива промова, лайка, випад» [8].

Інквектива (лихослів'я) може вживатися у вузькому значенні (нецензурна вихватка) і в широкому – будь-який вербальний (словесний) прояв агресивного ставлення до опонента.

Інквектива (лихослів'я) є однією з груп, які містить загальний термін «знижена мова». «Зниженість – те, що не відповідає уявленням представників певної (як правило, провідної, панівної на цьому етапі історії) субкультури про належну і правильну поведінку» [8].

На сучасному етапі розвитку суспільства особливого значення набуває культура мовлення. Сьогодні лихослів'я серед підлітків стало звичним явищем. Мова нашого суспільства насичена лихослів'ям [3; 4; 7].

За даними багатьох досліджень, найбільш активно ненормативну лексику використовують саме підлітки. На сучасному етапі суспільного розвитку зростає напруженість, невизначеність моральних норм щодо нових умов життя, що призводить до вживання нецензурних слів.

Науковці довели, що слово має свій енергетичний заряд. Добрі слова випромінюють світло, любов. Слова ненормативної лексики мають негативну енергетику, що позначається на формуванні мислення, світосприйняття та самореалізації людини в майбутньому. Несформована культурна мовленнєва поведінка порушує процес соціалізації підлітка, що позбавляє його багатьох можливостей для самореалізації у майбутньому.

Феномен лихослів'я вивчався в мовознавчому аспекті як специфічна, табуїтована в суспільстві лексика. Сьогодні проблему лихослів'я досліджують вчені різних галузей науки. Зокрема, вона цікавить вчених, серед яких є психологи, соціологи, біологи.

Як соціокультурне явище феномен лихослів'я досліджується у психології, де це поняття інтерпретується як соціальна проблема. У віковій психології лихослів'я розглядається у теорії агресії як різновид вербальної агресії.

Серед досліджень, присвячених поширенню лихослів'я серед школярів, здійснених за останні роки, слід виділити наукову працю Л.А. Ширококордюк [10], яка здійснила ґрунтовний науково-психологічний аналіз проблеми, окреслила її основні причини, а також визначила особливості прояву вербальної агресії у комунікації дорослих (вчителів, батьків).

Лихослів'я у підлітків має безліч причин і є проблемою, в достатній мірі недооціненою. Як зазначають науковці [3; 5; 7; 9], у соціумі наразі спостерігається доволі спокійне,

а місцями й толерантне ставлення до вживання нецензурної лексики. Розповсюдження інвективної лексики та зниження рівня соціальної критики щодо її поширення сприяє її засвоєнню дітьми. Терпиме ставлення суспільства до подібних явищ сигналізує про зміни в масовій свідомості людей, появу нових типів міжособистісних відносин і стереотипів комунікативної поведінки. Якщо ще кілька десятиліть тому вживання нецензурних слів було маркером соціального неблагополуччя комунікатора, то сьогодні лайливі слова міцно увійшли в активний словниковий запас абсолютно всіх суспільних верств.

Зазвичай психологами інвективна лексика розглядається як спосіб демонстрації вербальної агресії, яка негативно впливає на міжособистісну взаємодію людей.

Розглядаючи причини вербальної агресії у підлітковому віці, потрібно враховувати особливості психофізіологічного та психосоціального аспектів розвитку в підлітковому віці, без яких неможливо повною мірою представити причини й механізми агресивної комунікації, характерні для дитини в межах цього вікового проміжку. У підлітковому віці вона зумовлена таким протиріччям особистісного розвитку, як поєднання високого рівня тривожності з нестійкою самооцінкою та високим рівнем домагань.

За результатами досліджень [4; 5; 9] були зроблені висновки стосовно вживання підлітками ненормативної лексики. Так, найбільш схильні до вживання лихослів'я ті підлітки, які неспроможні стати неформальними лідерами, використовуючи знання, обізнаність, вміння чітко висловлювати думки і відстоювати свою позицію, хочуть висловити свій протест саме нецензурними словами. Для них це прояв вираження своєї вигаданої значущості та спроби притиснення вже існуючого позитивного лідера. Так, існує багато факторів, які впливають на формування мовленнєвої культури, але не завжди їх треба шукати в оточуючому середовищі, цілком можливо, що вони є проявом деструктивного психічного стану зростаючої особистості.

Все ж більшість дослідників вважає, що комунікативними причинами закріплення інвективної лексики є низький культурний рівень батьків, їхня неосвіченість, невихованість, які проявляються в убогості пасивного й активного словникового запасу, хибному розумінні виховних батьківських функцій. Часто це призводить до того, що різні думки, позитивні і негативні емоції висловлюються однією й тією ж лайливою мовою. Вербальна агресія часто зустрічається і проявляється і в мовленні інших категорій населення, зокрема педагогів [10]. Це зневажливе, грубе та образливе ставлення до учнів проявляється в підвищенні тону, різких вигуках, невиправдано частому

вживанні наказового способу дієслів, відсутності необхідних формул мовленнєвого етикету, грубих зауваженнях тощо.

Нецензурну лайку використовують у спілкуванні задля емоційної розрядки чи мовленнєвої агресії підлітки різного культурного, інтелектуального рівня та рівня вихованості [3].

Слід наголосити, що використання інвективи не притаманне людині як її природна ознака і є індивідуальною формою вияву негативного, а часто й агресивного ставлення до інших і до себе, невмінням зробити це у культурний та цивілізований спосіб. Психокорекцію деструктивних проявів мовлення, на нашу думку, можливо проводити за допомогою арттерапії. Це пов'язано з тим, що арттерапія не має протипоказань і характеризується певними ознаками, найголовнішими з яких є такі:

- створює позитивний емоційний настрій у групі;
- полегшує процес налагодження міжособистісної взаємодії з іншими людьми;
- підвищує адаптаційні можливості людини до повсякденного життя;
- дає змогу спокійно розглянути та обговорити реальні проблеми, які складно обговорювати;
- розвиває відчуття внутрішнього самоконтролю;
- стимулює внутрішні механізми саморегуляції та зміцнення, опираючись на здоровий потенціал особистості;
- дає змогу вибудовувати міжособистісні взаємини на основі любові.

Арттерапія – це один з найбільш ефективних способів роботи з клієнтами будь-якого віку і з будь-якими порушеннями, при цьому для особистості – це спосіб саморозкриття, самовираження, розвитку та шлях до власної гармонізації [1; 2].

Саме арттерапія є простим та ефективним способом психологічної допомоги, заснованим на творчості та грі, що має широкий діапазон вікового застосування (від дітей до людей похилого віку).

Основне завдання арттерапії полягає в тому, щоб за посередництва символів, образів, метафор, через які інформація кодується на несвідомому рівні психіки, «витагнути» певну проблему, що захована за ними, спроектувати її на свідомий рівень та пропрацювати пов'язані з нею емоції та переживання і звільнитися від застарілих чи витіснених емоцій.

Засобами творчої діяльності людина через посередництво образів, які вона використовує в арттерапії, транслює своє сприйняття світу та ставлення до нього. Будь-яка творча діяльність є терапевтичною та допомагає особі прийнятним для соціуму способом зняти напругу, що у неї нагромадилася. У продуктах творчості вигадливо переплітається інформація, джере-

лами якої є як відкриті, так і глибинні пласти людської душі.

Задовго до того, як розвинувся мовленнєвий спосіб спілкування, люди намагалися висловлювати свої почуття й емоції за допомогою малюнка. У процесі онтогенезу особа коротко повторює історію філогенетичного розвитку: не навчившись писати, а іноді і говорити, дитина може малювати.

Заняття арттерапією дозволяють ще раз пройти цей шлях видового розвитку через свій особистісний розвиток, тобто дають можливість отримати власний емоційний, тілесний та когнітивний досвід у безпечних і комфортних для себе та інших умовах, усвідомлено і продуктивно, для формування особистості в межах свого віку, а також конструктивного функціонування у подальшому житті.

Завдяки засобам арттерапії, зокрема малюванню, людина (не тільки дитина, а й дорослий) вчиться бачити свої проблеми з іншого боку, тим самим отримуючи можливість побороти свій гнів і попередити вживання лихослів'я у мовленнєвій взаємодії.

Психокорекцію деструктивних проявів мовлення, емоційних переживань, активізацію позитивних емоцій, саморегуляцію негативного простору особистості, усвідомлення та вираження власних емоцій можливо корегувати, наприклад, за допомогою таких арттерапевтичних засобів, як «9 маленьких мандал», «Монотипія», «Фігурка емоцій», «Чорний квадрат», «Страус», «Я – супергерой».

З метою вивільнення та вербалізації деструктивних емоційних станів, у тому числі й вербальної агресії, використовуються такі засоби: «Фігурка емоцій», «Розморозка емоцій», «Карта емоцій», «Страшна маска», «Діалог масок», «Без маски».

Для рефлексивного аналізу можна запропонувати таку схему:

- наведіть приклади ситуацій, які можуть провокувати лихослів'я;
- опишіть ситуацію об'єктивно, ніби її зафіксувала відеокамера;
- визначте мету вживання лайки, нецензурних слів (встановлення контролю над іншими, уникнення когось або чогось, помста, перемога в суперечці, захист своїх прав тощо);
- запишіть у стовпчик свої «лихі» слова;
- запропонуйте альтернативу у вигляді «поміркуваних» думок;
- спробуйте відчувати, які нові почуття з'явилися у вас.

У кінці робився висновок, що для того, аби не користуватись у скрутних ситуаціях інвективною лексикою, людина повинна вміти упевнено просити, адекватно відповідати на справедливу, а особливо, несправедливу критику, не дозволяти маніпулювати собою, твердо вміти відмовляти.

Висновки. Для оптимізації розвитку мовленнєвого спілкування підлітків необхідне впровадження системи заходів, спрямованих на підвищення активності спілкування, створення атмосфери доброзичливості, емоційної піднесеності, радості, встановлення взаєморозуміння, формування стосунків довіри та співпраці, пошани і рівності на основі безумовного емпатійного прийняття підлітка, конгруентності спілкування. За даними багатьох досліджень, найбільш активно ненормативну лексику використовують саме підлітки. На сучасному етапі суспільного розвитку зростає напруженість, невизначеність моральних норм щодо нових умов життя. Це призводить до вживання інвективної лексики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арттерапія. Інноваційні психологічні технології / за ред. О. Тіунової, Т. Шейкіної. Випуск 5. Київ ; Тернопіль : ЕЕАТА, 2018. 200 с.
2. Арттерапія. Інноваційні психологічні технології / за ред. О. Тіунової. Випуск 6. Київ ; Львів ; Тернопіль : ЕЕАТА, 2019. 224 с.
3. Бодрик Н. Дослідження проблеми лихослів'я в сім'ї та школі: як зупинити процес поширення лихослів'я серед учнів. *Психолог.* 2007. № 9. С. 20–23.
4. Бончук Н.В. Аспект лихослів'я в комунікативній поведінці підлітків та юнацтва. *Молодий вчений.* № 4 (31), 2016. С. 440–447.
5. Іваненко І.Н. Вірус лихослів'я: як вберегтися? Як зупинити поширення лихослів'я серед учнів та студентів : методична розробка тренінгового заняття. Донецьк : ДІПТ, 2011. 116 с.
6. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти : навчальний посібник. Київ : НМЦВО, 2013. 300 с.
7. Корніяка О.М. Психологія комунікативної культури школяра. Київ : Міленіум, 2006. 336 с.
8. Макаренко Н.М. Інвективна лексика як форма міжособистісного спілкування. *Проблеми сучасної психології.* 2013. Вип. 22. С. 336–357.
9. Панова Н.Ю. Ненормативна лексика у молодіжному мовленні як відображення психологічних та соціальних конструктів. *Психологія.* 2015. Вип. 20. С. 24–30.
10. Широкоградюк Л.А. Лихослів'я в сім'ї та школі: психолого-педагогічний аспект. *Практична психологія та соціальна робота.* 2012. № 8. С. 19–22.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL DEPENDENCE

У статті розглядаються індивідуально-психологічні особливості емоційної залежності. До таких особливостей належать: незрілість особистості, слабкі або неадекватні навички внутрішнього діалогу, низька толерантність до психологічного стресу, висока потреба у зміні стану свідомості як спосіб вирішення внутрішніх суперечностей і конфліктів, привабливість виникаючих емоцій і переживань, розвиток гедоністичних установок, відсутність соціального інтересу і потреби в самостверженні.

Аналіз різних поглядів науковців на особистісні психологічні особливості емоційної залежності дозволив зробити висновок, що особливості ставлення людини до самої себе є основними рисами особистісних психологічних особливостей емоційної залежності. Встановлено пряму залежність: що краще ставлення людини до себе, що вища її самооцінка, самосимпатія, самозацікавленість, впевненість у собі, самоприйняття, самоуправління та саморозуміння, то меншою є ймовірність того, що вона буде емоційно залежною.

Огляд теоретичного матеріалу щодо особливостей самоставлення людей показав, що погляди представників вітчизняних та зарубіжних психологічних шкіл на феноменологію та детермінацію самоставлення є неоднозначними. У зарубіжній школі переважають ідеалістичні тенденції, тобто уявлення про вроджений характер самопізнання з пріоритетною увагою до біологічних та соціальних факторів. У вітчизняній психології, навпаки, вчені вказують на соціальний контекст розвитку самосприйняття, опосередкований внутрішніми умовами особистості, в якому важливу роль відіграють базові якості, цінності та мотивації індивіда. Розглянувши різні погляди на визначення самоставлення, було виявлено, що сутність самоставлення полягає в тому, що індивід усвідомлює сукупність образів себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки і в усіх формах взаємодії з іншими людьми та інтегрує ці образи в одне загальне утворення – «Я-образ». Зроблено висновок, що це емоційно-ціннісне ставлення до себе як до особистості, по відношенню до якої людина регулює свою поведінку і діяльність. Інтегративний характер психологічного механізму самоставлення охоплює не лише окремі психічні процеси, а й цілісну особистість.

Ключові слова: особистість, емоційна залежність, адикція, співзалежність, індивідуально-психологічні особливості.

The article examines the individual and psychological features of emotional dependence. Such features include the immaturity of the personality, weak or inadequate skills of internal dialogue, low tolerance to psychological stress, a high need to change the state of consciousness as a way to resolve internal contradictions and conflicts, the attractiveness of emerging emotions and experiences, the development of hedonistic attitudes, the lack of social interest and the need for self-affirmation.

The analysis of different views of scientists on the personal psychological features of emotional dependence made it possible to conclude that the characteristics of a person's attitude towards himself are the main features of the personal psychological features of emotional dependence. A direct relationship has been established: the better a person's attitude towards himself, the higher his self-esteem, self-sympathy, self-interest, self-confidence, self-acceptance, self-management and self-understanding, the less likely he will be emotionally dependent.

A review of the theoretical material regarding the peculiarities of self-attribution of people showed that the views of representatives of domestic and foreign psychological schools on the phenomenology and determination of self-attitude are ambiguous. Idealistic tendencies prevail in the foreign school. That is, the idea of the innate nature of self-knowledge, with priority attention to biological and social factors. In domestic psychology, on the contrary, scientists point to the social context of the development of self-perception, mediated by the internal conditions of the individual, in which the basic qualities, values and motivations of the individual play an important role.

Having considered different views on the definition of self-image, it was found that the essence of self-image is that an individual is aware of a set of images of himself in various situations of activity and behavior and in all forms of interaction with other people and integrates these images into one general formation – "I-image". It was concluded that this is an emotional and valuable attitude towards oneself as an individual, in relation to which a person regulates his behavior and activities. The integrative nature of the psychological mechanism of self-attribution covers not only separate mental processes, but also a complete personality.

Key words: personality, emotional dependence, addiction, codependence, individual psychological features.

УДК 159.97:159.942.52(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.24>

Кондратьєва І.П.

к.психол.н.,

доцент кафедри психіатрії,
медичної та спеціальної психології
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми. Емоційна залежність є різновидом деструктивної форми міжособистісних стосунків. Окрім теоретичної актуальності, проблема емоційної залежності має велике практичне значення, адже емоційна залежність, яка часто спостерігається серед людей, значно ускладнює стосунки та негативно впливає на розвиток особистості, формування життєвих сценаріїв, кар'єрний та професійний розвиток, психічне та фізичне здоров'я.

Одним з найважливіших показників психологічних особливостей емоційно залежної особистості є самоставлення.

Самоставлення є фундаментальним компонентом особистості, що визначає майже всі аспекти поведінки та міжособистісних стосунків людини, тому питання самоставлення залишається однією з найактуальніших проблем сучасної психології. Проблема самоставлення є однією з найбільш активно досліджуваних

проблем у вітчизняній та зарубіжній психології. На цю тему проведено велику кількість теоретичних та експериментальних досліджень.

Прагнення до інших як до джерела щастя впливає на стосунки між людьми (між батьками і дітьми, між чоловіками і жінками, між друзями тощо). Якщо ми не можемо зрозуміти і визнати себе, ми не можемо зрозуміти інших, а якщо ми не маємо кордонів у власному житті, ми не можемо поважати кордони інших. Це спричиняє багато конфліктів і проблем у спілкуванні та стосунках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Щоб з'ясувати значення феномену емоційної залежності, спочатку необхідно розкрити питання про те, що таке психологічна залежність взагалі.

Парадокс полягає в тому, що залежність – явище багатогранне і суперечливе. Можна погодитися з думкою, що залежність – це не обов'язково ознака тільки патологічної слабкості, але й ознака життєздатності, часто творчості, високої дослідницької активності та оригінальності. Люди прагнуть до адиктивної поведінки, тому що вона дозволяє їм отримати внутрішнє відчуття емоційного контролю над своєю психічною безпорадністю. Однак у багатьох випадках, коли залежність поглиблюється, вона виявляє свій негативний бік. Задоволення перетворюється на тягар і страждання.

Метафорично кажучи, адиктивна поведінка відноситься до непереборної сили, яка часто сприймається і переживається як така, що походить ззовні, наприклад, наркотики, сексуальні партнери, їжа, гроші, влада, азартні ігри, тобто система або об'єкт, який вимагає і отримує повне підпорядкування від людини, вона виражає глибоку і покірну залежність від сили. Така поведінка виглядає як добровільне підкорення. Насправді ж, на думку експертів, у зовнішньому світі не існує ніяких примусових бажань чи сил, які б змушували людину підкорятися.

Отже, можна відзначити особливості адиктивної поведінки, згідно з якими адикція (залежність) не тільки входить у структуру психологічних відхилень і психопатологічних розладів, але і є нормативною і навіть конформістською (наприклад, трудоголізм, любовна залежність у певному сенсі). Спектр розладів адиктивної поведінки варіюється від відповідних задовольнень і хобі, які сприяють творчому або духовному розвитку особистості як ознаки нормальності, до розладів адиктивної поведінки, що призводять до психосоціальної дезадаптації. Проблема полягає в тому, що як теоретично, так і практично важливо розрізняти патологічні та непатологічні форми залежності [3].

Багато зарубіжних дослідників вважають адикцію синонімом залежності, а адиктивну поведінку – синонімом адиктивної пове-

дінки. У вітчизняній літературі під адиктивною поведінкою зазвичай розуміють поведінкові розлади без фізичної залежності або індивідуальну психологічну залежність, але такі заворування ще не встановлені.

Існує також підхід, який розглядає адиктивну поведінку в більш широкому сенсі. Адиктивна поведінка – це вид девіантної поведінки, за якого прагнення до втечі від реальності формується шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою вживання певних речовин або постійної зосередженості на певних видах діяльності для розвитку і підтримки інтенсивних емоцій. Залежність виступає стимулом, за допомогою якого людина намагається впоратися з психологічним дискомфортом [2].

Емоційна залежність – це втрата особистої автономії (або відчуття особистої автономії) з емоційних причин. У цьому випадку суб'єкт цієї залежності відчуває дистрес через те, що, по-перше, йому важко наблизитися до об'єкта своєї емоційної залежності або він не може змінити свою поведінку, або об'єкт має над ним неналежну владу. По-друге, вони відчувають, що позбутися залежності неможливо. По-третє, почуття залежності має хронічний негативний вплив на життєвий шлях людини, загальне самопочуття, прийняття рішень і поведінку. Емоційна залежність проявляється в ігровій поведінці, де, на відміну від звичайних одержимостей, спонукання до дії, наприклад, сильний голод або спрага, стає фундаментальним і повністю домінує над людиною. Залежні потребують так званих токсичних емоцій, таких як тривога, жалість, періодичний сором, провина, образа і ненависть по відношенню до залежного. Коли ці патологічні емоційні потреби задовольняються, залежний відчуває почуття задоволення і безпеки [3].

Співзалежність є основною причиною страждань близько 98% дорослого населення. Американські дослідники Б. Уайнхолд і Дж. Уайнхолд визнають дитячу обмеженість у різних сферах життя фундаментальною характеристикою залежних. Як і діти, адикти не відчувають себе автономними і зосереджуються на інших важливих об'єктах залежності. Залежність від інших є основним недоліком адиктів, і «тільки коли ти помираєш, ти розумієш, що ти залежний і що перед твоїми очима проходить не твоє власне життя, а життя інших людей» [6].

Співзалежність багато в чому сумісна з залежним розладом особистості і характеризується такими ознаками, як:

1) нездатність приймати рутинні рішення без сторонньої допомоги. Залежні люди, які не приймають рішень, фактично дозволяють приймати рішення за себе. Вони нещасні через життєві плани та цінності, нав'язані іншими. Наприклад, якщо людина обирає спеціалі-

зацію за бажанням батьків, вона вважає, що робить правильно, але дискомфорт у неї не зникає. Пригнічені негативні емоції виринають назовні у вигляді гніву та агресії, залишаючи почуття провини та сорому;

2) приймаюча позиція, тобто гармонізація з іншими без опору та аналізу ситуації. Така позиція пов'язана, по-перше, з невмінням відстоювати власні інтереси та зберігати власну точку зору, а по-друге, зі страхом наслідків, що призводять до розриву важливих стосунків;

3) невміння складати та реалізовувати власні плани. Планування саме по собі є складним, що призводить до сумнівів на кшталт «як мене оцінять інші». Думка про погану оцінку збігається з думкою про те, що не варто цього робити. Така людина може ініціювати якусь діяльність, але постійна потреба порадитися з іншими призводить до того, що вона отримує поради від людей, які не бажають глибоко вивчати питання, що призводить до пробуксовування власних дій. Таким чином, людина не усвідомлює себе [4].

Виклад основного матеріалу. Для вивчення індивідуально-психологічних особливостей емоційної залежності необхідно звернутися до загальних індивідуальних причин і механізмів виникнення залежності.

Низка досліджень (наприклад, Н. Апетик [1], А. Демічевої [3], Н. Максимової [5]) переконливо продемонструвала відмінності між людьми з девіантною поведінкою і без неї.

Основні визначальні відмінності лежать у площині ставлення до дійсності, соціальних установок і системи цінностей, самосприйняття і самооцінки. Ставлення індивіда до себе є однією з базових характеристик, яка суттєво впливає на формування змістової структури і форм вираження всієї системи інших психічних характеристик. Основна функція самооцінки в психічному житті особистості полягає в тому, що вона є необхідною внутрішньою умовою регуляції поведінки і діяльності. Включення самооцінки в структуру мотивації діяльності дозволяє особистості постійно співвідносити свої можливості і внутрішні психологічні резерви з цілями і засобами діяльності.

До психологічних факторів ризику адиктивної поведінки належать незрілість особистості, слабкі або неадекватні навички внутрішнього діалогу, низька толерантність до психологічного стресу, висока потреба у зміні станів свідомості як способу вирішення внутрішніх протиріч і конфліктів, потяг до нових емоцій і переживань, розвиток гедоністичних установок, відсутність соціального інтересу і потреби в самоствердженні. Наприклад, при несприятливих умовах розвитку особистості формується невпевнена в собі, підозріла, самотня і незріла особистість. Таким чином, вибудовується одна з передумов адиктивних реакцій [2].

Виникнення адиктивної поведінки характерне для людей з нездоровою ціннісною орієнтацією. Через невротичний характер особистості такі люди не мають вибору в боротьбі зі стресовими факторами, не сприймають себе активними творцями власного життя, їм важко контролювати себе.

Адикції часто виникають у зв'язку з кризами, які не піддаються ефективному управлінню. Можна розглядати адиктивну поведінку як різновид затримки дорослішання людини зі спотвореннями в переживанні криз, які зазвичай супроводжують старіння [3].

Щоб визначити психологічні особливості залежності, необхідно проаналізувати її прояви на емоційному, поведінковому та когнітивному рівнях.

Залежність починає формуватися на емоційному рівні. З одного боку, залежні керуються емоційними імпульсами і схожі на дітей, які роблять те, що їм подобається. Вони мають сильну потребу у відчуттях і стимуляції. Для них характерне гедоністичне ставлення, а їхня мотиваційна мета визначається як задоволення або чуттєве задоволення. З іншого боку, для залежних характерні порушення емоційної рівноваги. Виникають або посилюються такі явища, як втрата безпеки, страх перед реальністю і недовіра до оточуючих.

На поведінковому рівні люди, схильні до залежності, відчувають великі труднощі у використанні своїх внутрішніх ресурсів для вирішення життєвих проблем через комплекс невпевненості в собі. Поверхневе спілкування може створювати враження відкритості та безпроблемного оптимізму. Однак їм бракує глибокої любові, співчуття та емпатії. Насправді залежні – дуже самотні люди: вони не можуть спілкуватися зі своїми об'єктами залежності, не можуть говорити з ними [4]. Посилення ізоляції від міжособистісних стосунків є основною проблемою будь-якої залежності [2]. Цей стан посилює психологічний дискомфорт і формує підґрунтя для пошуку адиктивної віддушину на тлі стійких порушень саморегуляції та самоконтролю.

На когнітивному рівні з виникненням залежності відбувається порушення ціннісних орієнтацій людини. Відбувається поступове зміщення з верхніх на нижні рівні ціннісно-сислової сфери. Таким чином, може відбуватися деструкція особистості [1].

Отже, компоненти самосприйняття залежної людини недостатньо інтегровані. Гострота протиріч у самооцінці залежної людини призвела до виділення особливого типу самооцінки – неадекватної біполярної самооцінки. Іншим аспектом цієї тенденції є своєрідна організація діяльності самопізнання наркозалежного, яка призводить до виникнення супе-

речливих особистісних смислів, а розуміння «Я» пов'язане з відстороненістю від власної поведінки. Суперечливий характер самооцінки впливає і на саморегуляцію. Виникають нестійкі та дезінтегративні тенденції.

Емоційно залежні люди використовують свої стосунки з іншими так само, як хімічно залежні та не залежні люди використовують адиктивні речовини. Цей процес відбувається на тлі того, що у залежної людини відсутня по-справжньому розвинена Я-концепція, що проявляється у відсутності внутрішнього почуття власної гідності, тому вони потребують зовнішніх критеріїв, таких як психологічний контакт з іншими, щоб уникнути відчуття внутрішнього дискомфорту. Залежні люди не відчувають себе самими собою, тому їм важко виражати себе у близьких стосунках. Відсутність Я-концепції заважає їм виражати свої справжні та глибокі почуття, а також розвивати близькі та незалежні стосунки з іншими людьми. Їхній обмежений вибір пов'язаний з тим, що вони мають обмежений контакт із залежними людьми [4].

Залежні люди характеризуються відносинами прив'язаності, тобто зв'язком з іншою людиною, без якої вони не можуть жити. Цей зв'язок дає залежній людині відчуття безпеки, за яке вона готова заплатити будь-яку ціну. Відносини прив'язаності дуже специфічні, не розвиваються, є статичними і виключають можливість взаємного збагачення. У таких стосунках залежна людина не виражає і не реалізує себе. Існування таких моделей стосунків вимагає багато енергії та часу.

Зовнішні референції виникають за відсутності кордонів. Залежна людина не знає, де закінчується її власна особистість і починається особистість іншої людини. Їй бракує здатності по-справжньому переживати власні емоції, тому вона перебуває під сильним впливом емоцій, які переживають інші. Це включає в себе почуття депресії, гніву, тривоги, розчарування і щастя, які вони отримують від інших близьких їм людей. Власна ситуація не дозволяє залежній людині розпізнати почуття, які вона «забирає» в інших. Наприклад, якщо член сім'ї приходить додому в депресії, залежний відчуває подібний стан, але не усвідомлює, що депресія належить комусь іншому. Людину не навчили користуватися власним емоційним станом.

Цій втраті кордонів сприяють не тільки неблагополучні залежні сім'ї, але й багато явищ, які відбуваються в суспільстві, в школах, на роботі та в інших установах, де людей вчать думати і відчувати так, як їм кажуть думати і відчувати і фактично культурно навчають бути залежними.

Більшою чи меншою мірою до цього процесу залучені різні культури. Людина дізнається, що точка відліку для мислення, почуттів,

сприйняття і пізнання завжди знаходиться поза нею самою. Таке культурне виховання виховує людей, які не мають адекватного відчуття кордонів, тому що для того, щоб відчути межі свого «Я», треба починати з себе. Потрібно знати, що ти відчуваєш і думаєш всередині себе, і навчитися ставитися до світу з цієї позиції [4].

Для залежних людей характерне бажання впливати, оскільки вони не мають внутрішніх орієнтирів (ефективної внутрішньої референції), у них є абсолютна потреба бути сприйнятими так, як вони хочуть, щоб їх сприймали інші. З'являється бажання бути «хорошими», тому що є внутрішня впевненість у тому, що вони можуть контролювати інших, якщо сприйматимуть їх як конформних, незамінних тощо. Життя залежного формується навколо думок про те, як його сприймають інші. Основна мета – вгадувати бажання інших і намагатися їх задовольнити. Їм це добре вдається, оскільки вони мають добре розвинену здатність знати і відчувати, що подобається і не подобається іншим. Їхнє переконання щодо життя полягає в тому, що вони в безпеці, якщо вони можуть бути такими, якими їх хочуть бачити інші.

Співзалежні стосунки роблять співзалежному ведмежу послугу, ставлячи його в найбільш привілейоване становище. Таким чином, залежний створює тепличні умови для процвітання залежності свого партнера.

Співзалежні характеризуються турботою про інших. Для цього вони роблять себе незамінними, граючи роль мучеників.

Егоцентризм співзалежних відрізняється від егоцентризму інших залежних. Оточуючі сприймають поведінку залежного як альтруїстичну. Найпоширенішою формою егоцентризму співзалежних є внутрішнє переконання, що все, що відбувається з близькою людиною, залежить від поведінки співзалежного, а співзалежний бачить себе центром «всесвіту». Беручи на себе відповідальність за події та персоналізуючи їх, вони ставлять себе в центр подій і постійно розширюють коло відповідальності. Вони беруть на себе відповідальність за почуття інших, за зміст власних думок і за власне життя. Це м'який, але водночас «смертельний» егоцентризм.

Незважаючи на уявну м'якість, залежні люди мають схильність до ригідності, яка проявляється в тому, що їх дуже важко в чомусь переконати або запропонувати їм альтернативу.

Говорячи про залежних, фахівці вказують на їхню нечесність і відсутність моралі. Нечесність адиктів проявляється в їхньому бажанні створити враження, що немає ніяких проблем, криз у стосунках чи сімейного неблагополуччя.

Відсутність моральної цілісності пов'язана з тим, що залежні характеризуються слабким вираженням духовності і надмірною призем-

леністю. Вони заклопотані важливими для них деталями і не можуть дозволити собі витратити час на духовний розвиток. Багато з них пригнічує свої релігійні почуття, але вони створюють враження мучеництва. Це викриває їхнє лицемірство, тому неправильно судити про залежних і співзалежних з точки зору того, хто з них кращий чи гірший. І ті, і інші мають свої проблеми. Важливо визнати, що співзалежність – це більш серйозна залежність, ніж залежність від певного виду діяльності або речовини [4].

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що особливості самоставлення людини є основними рисами індивідуально-психологічних особливостей емоційної залежності. Тут існує пряма кореляція: що кращим є ставлення людини до себе, що вищою є її самооцінка, самосимпатія, самоінтерес, впевненість у собі, самоприйняття, самоуправління та саморозуміння, то меншою є імовірність того, що вона буде емоційно залежною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апетик Н.М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 19.00.07. Київ, 2001. 19 с.
2. Волошенко М.О., Корнецьук В.В. Профілактично-корекційна робота з підлітками девіантної поведінки : навчальний посібник. Одеса : Видавець «Букаєв Вадим Вікторович», 2015. 130 с.
3. Демічева А.В. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах трансформації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.06. Харків, 1998. 19 с.
4. Завацька Н.Є. Особливості особистісної диференціації узалежненої поведінки підлітків та її корекція : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 20 с.
5. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
6. Weinhold V.K., Weinhold J. Breaking Free of the Co-Dependency Trap. New Hampshire : Stillpoint Publishing, 2006. 272 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ САМООЦІНКИ НА НАРКОТИЧНУ ЗАЛЕЖНІСТЬ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE INFLUENCE OF SELF-ESTEEM ON DRUG ADDICTION

У статті розглянуто питання впливу самооцінки на наркотичну залежність, самооцінки залежних та їх психологічних особливостей. Проведено дослідження самооцінки наркозалежних осіб, надано рекомендації щодо психологічної допомоги та реабілітації наркозалежних. Визначено психологічний вимір поняття «наркотична залежність». Залежність від психоактивних речовин (наркотиків) – це хронічне захворювання, яке проявляється у вигляді непереборного бажання вживати наркотики, незважаючи на негативні соціальні та медичні наслідки. Залежність розглядається як хронічне захворювання, а не як прояв відсутності сили волі або поганого характеру. Проаналізовано та обґрунтовано, що особи, які страждають на наркозалежність, мають незрозумілу «Я-концепцію», знижену здатність до рефлексії та неадекватну самооцінку, що впливає на наркотичну залежність, адже неадекватна самооцінка, низька когнітивна диференційованість «Я-образу», дефектне внутрішнє структурування досвіду, схильність до невиправданого ризику, знижена здатність до рефлексії та труднощі в регуляції емоційних станів, низька когнітивна диференціація сукупно свідчать про залучення структур самосвідомості до патологічного процесу формування наркозалежності. Досліджено самооцінку наркозалежних осіб та визначено їхні психологічні особливості. Наркозалежні мають невпевненість у собі, інфантильність, відсутність планів на майбутнє, слабе розуміння «Хто Я?», відсутність бажання брати відповідальність на себе за створення сім'ї, слабку ідентифікацію та рефлексію. Надано рекомендації щодо реабілітаційного процесу, який базується на мультидисциплінарному (командному) підході, з розробкою індивідуальних програм реабілітації.

Ключові слова: наркотична залежність, психологічні особливості, самооцінка, структура особистості, реабілітація.

The article deals with the influence of self-esteem on drug addiction, self-esteem of addicts and their psychological characteristics. The study of self-esteem of drug addicts is conducted, recommendations for the provision of psychological assistance and rehabilitation of drug addicts are given. The author defines the psychological dimension of the concept of drug addiction. Dependence on psychoactive substances (drugs) is a chronic disease that manifests itself in the form of an irresistible desire to use drugs, despite the negative social and medical consequences. Addiction is seen as a chronic disease, not as a manifestation of lack of willpower or bad character. It is analyzed and substantiated that persons suffering from drug addiction have an underdeveloped self-concept, reduced ability to reflect and inadequate self-esteem, which in turn affects drug addiction, as inadequate self-esteem, low cognitive differentiation of the "self-image" defective internal structuring of experience, a tendency to take unjustified risks, reduced ability to reflect and difficulties in regulating emotional states, low cognitive differentiation, which together indicate the involvement of self-consciousness structures in the pathological process of drug addiction formation. The self-esteem of drug addicts is studied and their psychological characteristics are identified. Drug addicts have self-doubt, infantilism, lack of plans for the future, poor understanding of "Who am I?", lack of desire to take responsibility for creating a family, poor identification and reflection. Recommendations are given regarding the rehabilitation process, which is based on a multidisciplinary (team) approach, with the development of individual rehabilitation programs.

Key words: drug addiction, psychological characteristics, self-esteem, personality structure, rehabilitation.

УДК 159.923.2:616.89-008.441.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.25>

Лисенкова І.П.

д.психол.н., професор,
завідувачка кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Кузнєцова В.В.

студентка VI курсу за спеціальністю
053 «Психологія»
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Нині наркоманія є глобальною проблемою, присутньою на всіх континентах, зі стійкою тенденцією до зростання. Кількість наркозалежних зростає в усьому світі, в тому числі і в Україні. Кількість людей, які вживають наркотики, становить близько 100000 (офіційні дані). За даними Міністерства внутрішніх справ, реальна кількість споживачів наркотиків у 10–12 разів більша – 800000–900000, а наркотрафік забире ще більше жертв. За даними Інтерполу, в Україні зареєстровано 65000 наркодилерів [13]. Наркотична залежність – серйозне і швидко прогресуюче захворювання. Це має серйозні негативні наслідки не тільки для наркозалежних, але й для суспільства в цілому. З огляду на соціальну значущість цієї проблеми вивчення адиктивної поведінки є акту-

альною галуззю психологічної науки, яка може виявити різноманітні чинники та механізми розвитку наркозалежності.

Аналіз останніх публікацій. Проблему психологічної залежності вивчали Р.А. Грос, Т.В. Дмитрова, Б.В. Зейгарнік, А.А. Корчагіна, О.С. Мінко, І.П. Лисенкова, І.В. Лінський, І.К. Сосін та інші, які стверджують, що наркоманія – це глибоке психологічне явище, що охоплює всі сторони життя людини [7; 9].

Багато сучасних авторів активно працює у цій галузі (І.В. Лінський, П.В. Лютий, О.С. Мінко, М.О. Мінц, О.Н. Проценко, Ф.С. Сафуанов, З.І. Файнбург, М.А. Христофорова та ін). Опіїдна залежність, яка широко розповсюджена в сучасному суспільстві, має свою специфіку, що вимагає дослідження. Н.Ю. Максимова вважає залежності психо-

логічною причиною всіляких особистих катастроф, руйнувань і хвороб. Вони є найміцнішими ланцюгами, які роблять людський розум незручним в'язнем [11]. О. Бакалюк вважає, що низька самооцінка, невпевненість у собі, нездатність приймати самостійні рішення і страх відповідальності призводять до «рабства», або залежності, своєрідного відходу від реальності [2]. М.М. Денисенко стверджує, що наркотична залежність – це потреба стримувати агресію, пристрасне бажання задовольнити потребу в симбіотичних стосунках з материнською фігурою, прагнення до позбавлення від депресії [6].

Наукові дослідження представників діяльнісного підходу, таких як О.М. Леонтьєв та С.Л. Рубінштейн, показують, що для вивчення діяльності людини необхідно проаналізувати її внутрішні системні зв'язки, тобто співвідношення між потребами та мотивами як рушійними силами активності та цілями діяльності. Ц. Короленко виокремлює кілька характеристик осіб з адиктивною поведінкою: 1) нездатність справлятися з труднощами в повсякденному житті через наявність гедоністичної установки (прагнення до негайного задоволення бажань); 2) часті перепади настрою, невпевненість та уникнення ситуацій, у яких об'єктивно перевіряються здібності адикта; 3) невпевненість у собі, яка тісно пов'язана з почуттям неповноцінності; 4) характеризується тим, що в кризових ситуаціях тривога відходить на другий план, а в звичайному житті події відбуваються без видимих причин і приводів для занепокоєння; 5) зовнішня товариськість у поєднанні зі страхом постійного емоційного контакту. Це явище пов'язане з бажанням справити гарне враження на оточуючих. Тривале спілкування з залежними утруднене, стосунки зазвичай поверхневі, глибокий позитивний емоційний контакт рідкісний. Вони уникають ситуацій, пов'язаних з ним. Схильні до брехні, мають бажання звинувачувати інших, коли вони не винні. Намагаються уникати відповідальності у прийнятті рішень і шукають аргументи, щоб виправдатися в потрібний момент. Вербалізована поведінка. Усталені моделі поведінки легко передбачити, але важко змінити. Залежність проявляється у вигляді моніторингу впливу інших людей. Неприємні переживання. На свідомому рівні залежні оцінюють марність своєї поведінки і себе, а на підсвідомому вони не хочуть розривати залежність від певного об'єкта [8].

У психологічних дослідженнях О.Є. Гуменюк та С.Д. Максименко самооцінка трактується як емоційно-оцінний компонент «Я-концепції» та як автономна характеристика особистості, індивідуальне утворення, що бере безпосередню участь у регуляції поведінки та діяльності. Основні компоненти самооцінки

формується за активної участі особистості та відображають якісну своєрідність її внутрішнього світу [5; 10].

Гуманістична психологія підкреслює роль внутрішніх чинників у формуванні самооцінки, тобто почуттів і бажань суб'єкта. Неофрейдистські психологи звертаються до афективної та мотиваційної сфер під час розгляду умов, які визначають формування самооцінки. У контексті афективно-мотиваційної сфери цікавими є дослідження К. Левіна про ступінь асертивності в школі та соціально-психологічні умови формування самооцінки.

На думку І. Трунова та В. Авласович, самооцінка формується на основі оцінки індивіда іншими людьми. Для формування позитивної «Я-концепції» та адекватної самооцінки дітям необхідно відчувати себе прийнятими, що є базовою передумовою для подальшої самореалізації [15]. Існування різних підходів до розуміння природи самооцінки свідчить про складність і багатогранність самооцінки як психологічного явища. Самооцінка органічно поєднує в собі два взаємопов'язані аспекти – процесуальний і структурний. Двоїста природа самооцінки відображена у визначеннях, що наводяться в психологічній літературі. Учені або актуалізують її функціональні особливості, зазначаючи, як індивід оцінює себе, або акцентують увагу на її показниках як особистісної конфігурації [9].

Структура самооцінки розглядається дослідниками як нерозривна єдність двох компонентів – когнітивного та афективного. Перший відображає знання, які людина має про себе, на різних ступенях формальності та узагальненості, а другий ставлення до себе, «вплив на себе». При вивченні самооцінки увага звертається на функціональні характеристики, на те, як людина оцінює себе, і на показники самооцінки як особистісного утворення. Самооцінка розглядається як засіб і результат проєкції якостей людини на внутрішні критерії, зіставлення своїх характеристик зі шкалою цінностей, форма, що відображає ставлення до себе, особисту думку про свою цінність, позитивне чи негативне ставлення до себе, рівень самоповаги та формування «Я-образу» або «Я-концепції» [7].

Найважливішими чинниками розвитку самооцінки Н.Ю. Максимова вважає спілкування з іншими людьми та власну активність суб'єкта. У спілкуванні засвоюються критерії оцінки, форми, види і способи оцінювання, а в особистому досвіді вони перевіряються і наповнюються особистісним змістом. Звільнення підстави і способу оцінки від оцінки інших і перенесення її на себе, тобто зародження самооціночної діяльності, можливе на етапі розвитку предметної і мовленнєвої поведінки дитини. Виникнення здатності дитини

до самооцінки пов'язане з розвитком таких явищ, як поява моральних випадків, ідентичності, автономії, суб'єктності, відокремлення та запровадження психічних процесів. Вона також пов'язана з формуванням поняття «Я» та появою уявлень про власні здібності [12].

Самооцінка – це цінність і важливість, яку людина надає собі в цілому та окремим аспектам свого характеру, поведінки, діяльності та спілкування, як вважає О. Азарова. Самооцінка відіграє важливу особистісно формуючу роль і є одним з основних компонентів «Я-концепції», що включає в себе систему думок і почуттів, установок і цінностей індивіда. Водночас «Я-концепція» є складною психічною формою внутрішнього світу людини, яка визначає характер ставлення до себе, рівень самооцінки, ступінь асертивності, прийняття або неприйняття власної цінності, виконує регулюючу, захисну і навіть терапевтичну функцію та може мати різний ступінь усвідомлення і компетентності [1]. Аналітична самооцінка – це своєрідна схема самооцінки, яка узагальнює минулий досвід індивіда, а також організовує і структурує нову інформацію про певні аспекти власного «Я».

Результати дослідження. Для досягнення цілей дослідження застосовувався комплекс тестових методів для діагностики самооцінки та самоцінності наркозалежних осіб. У роботі були використані такі методики: методика «Шкала самоповаги Розенберга», проективна техніка дослідження самооцінки методом Лонга-Зіллера «Символічне уявлення Я-образу»; методика «Тест Будассі», методика М. Куна в інтерпретації Л. Зучера «Хто Я?».

Дослідження проходило на базі Миколаївської лікарні № 5. У дослідженні брало участь 20 чоловіків віком від 35 до 55 років, які є учасниками програми зниження шкоди, а саме замісної підтримуючої терапії (ЗПТ) препаратом «Метадон».

За методикою М. Куна в інтерпретації Л. Зучера ми отримали такі дані: ніхто з досліджуваних не зміг надати 20 висловлювань про себе, 50% надали 10 висловлювань, 20% змогли описати себе тільки однією фразою.

За шкалою «Фізичне «Я» (як об'єкт у часі і просторі) 10% досліджених описали себе, за шкалою «Соціальне «Я» (позиція в групі, соціальна роль) – 75%, за шкалою «Інтроективне «Я» (риса особистості, стиль поведінки) – 50%, за шкалою «Океанічне «Я» (інтроспекція в абстракції без прив'язки до конкретного соціального контексту) – 20%.

Під час спостереження за респондентами були відмічені складнощі з самоописом, респонденти не могли зрозуміти, що саме треба писати, і довго думали, що свідчить про низький рівень рефлексії. В описах респондентів були відсутні перспективи, побажання,

мрії, тобто ми відмітили відсутність планів на майбутнє, що свідчить про психологічну незрілість досліджуваних. 30% змогли написати від 1 до 3 висловлювань, що може бути пов'язано з такими особливостями людини, як замкнутість, тривожність, невпевненість в собі, труднощі з особистим контролем. 75% групи надали багато висловлювань за соціальною шкалою, що свідчить про невпевненість у собі, острах розкриття, тенденції до самозахисту. У деяких респондентів взагалі були відсутні описи соціальних ролей, що свідчить про інфантильність особистості, небажання брати відповідальність за інших, а також за своє життя. У багатьох був відсутній опис за шкалою «Фізичне «Я», що також свідчить про невпевненість у собі, неприйняття себе.

За модифікованою методикою А.С. Будассі ми отримали такі результати: адекватну самооцінку (0,4–0,6) показали 40% респондентів, завищену самооцінку (0,7–1,0) показали 25% респондентів, а занижену самооцінку (0,1–0,3) показали 35% респондентів.

Дана методика дозволяє визначити відношення «Я-реального» і «Я-ідеального». Якщо уявлення людини про себе має відповідність до об'єктивних підстав так думати, то це виражає адекватність самооцінки. Рівень самооцінки виражає ступінь реальних і ідеальних, або бажаних, уявлень про себе. Адекватна самооцінка людини є показником позитивного ставлення до себе, самоповаги, відчуття власної гідності, прийняття себе. Низька самооцінка, навпаки, є показником негативного ставлення до себе, неприйняття себе, зневаги. Завищена самооцінка свідчить про те, що людина неадекватно оцінює свої якості та можливість. Маємо врахувати, що з 40% респондентів з адекватною самооцінкою 20% мають тенденцію ближче до низької самооцінки і 10% мають тенденцію до завищеної самооцінки. «Я-реальне» далеко від «Я-ідеального». 50% респондентів у «Я-реальному» не написали жодної негативної риси про себе. Це говорить про низьку рефлексію і уявлення реальних рис характеру, притаманних людині. Також, можливо, деякі респонденти приписали собі ті якості, яких у них немає. Під час спостережень і бесіди усі респонденти не виявили бажання взагалі щось змінювати, їх все влаштовує. У них спостерігається споживча позиція у житті за рахунок інших людей.

За проективною технікою дослідження самооцінки методом Лонга-Зіллера «Символічне уявлення «Я-образу» ми отримали такі результати. Завдання 1: 80% респондентів обрали ліву позицію, що свідчить про високу самооцінку, 20% обрали праву позицію, що свідчить про низьку самооцінку. Завдання 2: 70% респондентів обрали праву позицію, що свідчить про низьку індивідуалізацію респондентів,

30% обрали ліву позицію (респонденти вбачають свою відмінність від інших). Завдання 3: 100% респондентів вище за свою позицію поставили позиції своїх значимих близьких, що свідчить про позицію підпорядкованості. Завдання 4: 40% респондентів сприймають себе часткою групи, 60% сприймають себе окремо. Завдання 5: 99% респондентів мають слабку ідентифікацію зі своїми близькими, 1% – сильну ідентифікацію з дружиною та братом. Завдання 6: 45% респондентів вбачають у значимому близькому об'єкт для реалізації власних потреб, 55% – респондентів навпаки.

Звернемо увагу на суперечність результатів першого та третього завдання. Більшість респондентів обрали ліву позицію, що свідчить про високу самооцінку. Досліджувані спочатку намалювали своє «Я», а потім вписали своїх близьких. У третьому завданні вони обрали позицію підпорядкованості. Що вищою є самооцінка, то нижчою має бути підпорядкованість. Це підтверджує той факт, що респонденти не можуть реально оцінити себе. У деяких методах вони давали неправдиві відповіді.

За методикою «Шкала самоповаги М. Розенберга» маємо такі результати: у 65% респондентів є достатній рівень самоповаги, але з них 40% мали низьку самооцінку за попередніми тестами, що свідчить про острах навіть самому собі визнати свої невдачі і безпорадність, низьку самооцінку та залежність від інших; 35% респондентів мають низький рівень самоповаги, акцентують увагу на своїх недоліках та слабких сторонах, мають схильність звинувачувати себе у всьому поганому.

Процес реабілітації наркозалежних зазнав значних змін за останні два десятиліття завдяки накопиченому досвіду наркологів, психологів, психотерапевтів і всіх реабілітологів, які працюють з цією категорією населення. З'явилися наукові дослідження, де розглядається реабілітація наркозалежних як комплексний медико-соціальний процес, визначається і апробується на практиці концептуальна модель реабілітації. Загалом медичний етап реабілітації здійснюється у стаціонарних відділеннях наркологічних відділень, а медико-психологічний у спеціальних реабілітаційних відділеннях цих закладів відповідно до загальноприйнятих алгоритмів [14]:

- стаціонарна лікувально-діагностична допомога хворим на алкогольну залежність (наркоманія), які потребують стаціонарного лікування;

- терапевтична медична допомога в періоди алкогольного та наркотичного абстинентного синдромів;

- медична допомога із застосуванням симптоматичної, соціально орієнтованої психотерапії в поєднанні з медикаментозними та іншими методами лікування (за показаннями):

психотерапія проводиться в індивідуальній, сімейній та груповій формах;

- впровадження в психотерапевтичну практику новітніх досягнень у галузі психотерапії;

- створення організованого психотерапевтичного середовища для пацієнтів у відділенні;

- залучення пацієнтів відділення до макро-соціальних групових заходів за участю інших залежних та колишніх пацієнтів реабілітаційного відділення;

- залучення родичів пацієнтів, які перебувають на лікуванні у відділенні, до участі в групах самопомогі для родичів залежних з метою створення необхідних умов для підтримки сім'єю пацієнта під час одужання;

- психіатрична та психопрофілактична підтримка пацієнтів для подолання стресових ситуацій, дезадаптивних станів тощо;

- розробка індивідуальних систем реінтеграції до праці та соціального життя, покращення соціального функціонування пацієнтів, які належать до різних соціальних груп;

- інформаційно-просвітницькі повідомлення (лекції) для пацієнтів та їхніх родичів на теми «Алкоголізм (наркоманія) як хвороба», «Сімейні та психологічні проблеми при залежності»;

- планова медична та реабілітаційна допомога, заснована на філософії програми «12 кроків».

У широкому розумінні реабілітації її початком є етап надання медичної допомоги в стаціонарі, оскільки негайний і спланований комплекс заходів є першим кроком на шляху переходу від наркологічної програми до програми абстиненції (тобто до тверезості). Таким чином, у будь-якому разі організація реабілітаційного процесу базується на мультидисциплінарному (командному) підході з розробкою індивідуальних програм реабілітації. У системі реабілітації всі етапи програми повинні реалізовуватися безперервно з регулярними повтореннями. Скринінг психоемоційного стану необхідний для моніторингу його динаміки та виявлення потенційних мотивацій до вживання психоактивних речовин [16].

Висновки. У даній статті були розглянуті питання впливу самооцінки на наркотичну залежність, самооцінки залежних та їх психологічних особливостей. Отже, після проведення аналізу результатів тестування виявлено такі критерії та особливості наркозалежних осіб: наркозалежні мають невпевненість у собі, інфантильність, відсутність планів на майбутнє, слабе розуміння «Хто Я?», відсутність бажання брати відповідальність на себе за створення сім'ї (17 респондентів із 20 не мають дружин), слабку ідентифікацію та рефлексію. Тільки 10% опитаних мають адекватну самооцінку, інші 90% мають знижену або

завищену самооцінку, або адекватну з тенденцією до заниження або завищення самооцінки. Низька самооцінка є показником негативного ставлення до себе, неприйняття себе, зневаги. Завищена самооцінка свідчить про те, що людина неадекватно оцінює свої якості та можливості. Чим більше проявляється позиція споживача, то нижчою є самооцінка і почуття гідності. Ми діагностували занижену самооцінку, низьку ідентифікацію з іншими, психологічне дистанціювання від групи, позицію підпорядкованості. У 45% ми виявили бажання реалізувати потреби за рахунок інших. Більшість респондентів має низький рівень самоповаги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Азарова О. Девіації та адикції: антропологічний підхід. *Фонд науки та освіти*. 2016. № 68.
2. Бакалюк О., Олійник Н. Молодь і психоактивні речовини: фактори ризику і захисту. *Психологія і суспільство*. 2011. № 3. С. 70–95.
3. Богданцева І.П. Програма та поурочні методичні рекомендації для класів інтенсивної педагогічної корекції загальноосвітніх шкіл «Арттерапія» 1–4 клас. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. 120 с.
4. Богданцева І.П. Становлення арттерапії як засобу впливу на людину: *Наукові праці Чорноморського національного університету ім. П. Могили*. Т. 153. 2011. Вип. 141. С. 74–79.
5. Гуменюк О.Є. Психологія «Я-концепції» : навчальний посібник. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 310 с.
6. Денисенко М.М. Адикції у хворих на тривожно-фобічні розлади (діагностика та лікування). *Вісник наукових досліджень*. 2017. № 3. С. 97–104.
7. Дмитрова Т.В. Образ «Я» як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності : дис. канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 1993. 187 с.
8. Короленко Ц. Адиктивна поведінка: загальна характеристика та закономірності розвитку. *Психіатрія та медична психологія*. 2000. № 1 (2). С. 8–15.
9. Лисенкова І.П., Горьковська І.Ю. Використання технік майндфулнес для зниження симптомів емоційного вигорання у неформальних опікунів онкопацієнтів. *Габітус*. 2022. № 44. С. 276–280.
10. Максименко С.Д., Максименко К.С., Палуца М.В. Психологія особистості. Київ : Видавництво «ТОВ «КММ», 2007. 296 с.
11. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
12. Максимова Н.Ю., Толстоухова С.В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ, 2000. 200 с.
13. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2021–2025 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2020 року № 1808-Р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1808-2010-%D1%80#Text>.
14. Сердюк О. Соціальна робота з особами з наркотичною та алкогольною залежністю. Соціальна робота в органах внутрішніх справ України : навчальний посібник. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2006. С. 303–324.
15. Трунова І., Авласович В. Наркоманія як соціальна небезпека для молоді. eSSUIR – Electronic Sumy State University Institutional Repository. 2016. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/45319>.
16. Чернецька Ю. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.05. Старобільськ, 2016. 522 с. URL: http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/chernetska_d.pdf.
17. Lysenkova I.P. Peculiarities of the Organization of Correction-developing Environment for Children with Mental Disorders. *The Scientific Heritage*. 2018. № 25. Vol. 2. P. 53–55.
18. Lysenkova I.P. Correction-Developing Environment as a Means of Emotional Development of Children with Cognitive Impairment. *The Norwegian Journal of Development of the International Science*. 2018. № 20. Vol. 2. P. 67–69.
19. Lysenkova I.P. The Use of Art Therapy in Working with Children with Cognitive Impairment. *The Scientific Heritage*. 2018. № 21. Vol. 2. P. 67–69.

ГУМОР ЯК СТРАТЕГІЯ ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ В МОЛОДІ

HUMOR AS A STRATEGY FOR OVERCOMING STRESS IN YOUTH

У статті представлено результати вивчення копінгів людей на стресову ситуацію, спричинену російською агресією. Було зроблено припущення, що існує зв'язок між копінгами поведінки у стресовій ситуації та розвитком почуття гумору: що вищими є показники гумору, то більшою мірою проявляється схильність до застосування конструктивних копінгів подолання складних життєвих ситуацій. Ми також припустили, що почуття гумору краще розвинене в людей, які часто звертаються до копінгів інтелектуалізації та регресії, що допомагає їм абстрагуватися від проблеми й своїх переживань.

Перевірку емпіричного припущення здійснювали завдяки спостереженню і проведенню стандартизованих методик, як-от: «Індекс життєвого стилю» (LSI) Р. Плутчика й Х. Келлермана, «Діагностика типу поведінкової активності» (JAS) С. Дженкінса в адаптації Л.І. Вассерман та Н.В. Гуменюк, «Чи є у вас почуття гумору» та «Рівень і тип почуття гумору» І.С. Домбровської.

Вибіркою дослідження були особи, які виїхали з постійного місця проживання і стали внутрішньо переміщеними особами (n=25), та особи, що живуть в Україні далеко від лінії фронту, залишаючись у власних домівках (непереселенці) n=25. Усі респонденти належали до категорії молоді віком від 25 до 35 років.

Одержані результати підтвердили припущення. Виявлено, що в переселенців схильність до оптимізму, стресостійкості, гумору позитивно пов'язана з копінгом регресії та негативно з копінгом заміщення; у контексті негативних зв'язків між показниками гумору й нездоровими копінгами подолання переселенці засвідчили вміння здійснювати вплив, контроль над певними аспектами свого життя, діяльності чи рішень (від'ємна регресія), не звертатися до способів, що допомагають позбавитися негативних почуттів або реалій (від'ємне заміщення). У непереселенців почуття гумору негативно корелювало з реактивними утвореннями, а позитивно з копінгом інтелектуалізації та регресією.

Ключові слова: молодий вік, копінги поведінки, життєвий стиль, почуття гумору, стресова ситуація.

The article presents the results of the study of people's coping with the stressful situation caused by the Russian aggression. It was assumed that there is a correlation between stress coping and the development of a sense of humor: the higher the humor score, the greater the tendency to use constructive coping mechanisms to overcome difficult life situations. We also suggested that humor is better developed in people who frequently use intelligence and regression coping, which helps them to abstract from the problem and their worries.

The empirical assumption was tested through observation and standardized methods, such as the Life Style Index (LSI) by R. Plutchik and H. Kellerman; Jenkins' JAS (Diagnosis of Behavioral Activity Type) adapted by L. Wasserman and N. Humeniuk; Do You Have a Sense of Humor and Level and Type of Sense of Humor by I. Dombrowska.

The study sample included people who left their permanent place of residence and became internally displaced (n=25) and people living in Ukraine far from the frontline, but staying in their own homes (non-displaced) (n=25). All respondents belonged to the group of young people aged 25 to 35.

The results confirmed the hypothesis. It was found that in internally displaced persons, the tendency to optimism, stress resistance, and humor is positively related to regression coping and negatively related to substitution coping; in the context of negative links between humor and unhealthy coping, IDPs demonstrated the ability to have leverage, control over certain aspects of their lives, activities or decisions (negative regression), and not to turn to ways to get rid of negative feelings or reality (negative substitution). In non-refugees, the sense of humor correlated negatively with reactive formations, and positively with intellectualization coping and regression.

Key words: young age, behavioral coping, life style, sense of humor, stressful situation.

УДК 159.923.3-053.81-029:82-7:159.944.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.26>

Логвінова Д.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри теоретичної
та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Логвінов О.В.

студент I курсу магістратури
Харківський національний університет
радіоелектроніки

Постановка проблеми. Російська агресія в Україні призвела до значних людських жертв, руйнувань і гуманітарних проблем. Багато людей зазнало психічного й фізичного болю, вони змушені були переглянути цінності й сенс життя. Напружений ритм життя, перевантаження інформацією, виснаження імунних запасів організму – все це призвело й продовжує призводити до психофізіологічного й емоційного напруження в людей, їхньої потреби в допомозі.

Тягар війни, відповідальність за долю країни взяли на себе переважно українці віком від двадцяти до п'ятдесяти років. Молодь, як й інші верстви населення, зіткнулася з психологічними проблемами, питаннями забезпечення власної безпеки й безпеки країни, працевлаштування та навчання. Проте саме від молоді

залежить майбутнє країни. Саме вона є однією з рушійних сил українського суспільства в боротьбі з агресором на фронті, у забезпеченні військових умовами для успішних дій, у відтворенні населення, у прийнятті рішень з питань розбудови країни. Для суспільства важливим є не лише збереження території, а й збереження молоді, здатної будувати майбутнє.

Актуальними є питання, пов'язані з адапційними процесами постраждалих та їх стратегіями поведінки в сучасних реаліях, нагальною є проблема мінімізації наслідків від стресу й надання кваліфікованої допомоги. Зарубіжні дослідники вважають, що ресурс відтворення психологічного здоров'я полягає в ефективній і дієвій стратегії подолання стресових ситуацій. Перевіряються припущення щодо здатності людини реагувати гумором на негаразди, що

є важливою та ефективною навичкою пристосування до стресової ситуації. Люди з розвиненим почуттям гумору схильні долати стрес, застосовуючи захисні механізми й різноманітні стратегії подолання. Дослідники зазначають, що гумор дає змогу людям змінити погляд на стресову ситуацію й допомагає переоцінити її з нової, найменш загрозливої точки зору. Унаслідок такого переоцінювання усі ситуації стають менш напруженими й більш керованими. Крім того, психологи функціями гумору також вважають і такі: посилення соціальної підтримки, позбавлення агресивних почуттів та відволікання від проблем. У такий спосіб людина з більшою ймовірністю може уникнути стресових реакцій [4].

Отже, вивчення особливостей адаптаційних можливостей людини в умовах війни, зокрема взаємозв'язку копінг-стратегій поведінки з почуттям гумору як компенсаторного механізму подолання стресу, є затребуваним сьогоденням й актуальним для подальшого відновлення українського суспільства. На нашу думку, гумор можна розглядати як сильний антидот у боротьбі зі стресом. Під час жарту людина ніби дистанціюється від проблеми, що допомагає їй відійти вбік і дещо відсторонитися від стресової ситуації та подивитися на неї інакше.

У нашому дослідженні ми припустили, що є зв'язок між копінгами поведінки у стресовій ситуації та розвитком почуття гумору: що вищими є показники гумору, то більшою мірою проявляється схильність до застосування конструктивних копінгів подолання складних життєвих ситуацій. Ми також припустили, що почуття гумору краще розвинене в людей, які часто звертаються до копінгів інтелектуалізації та регресії, що допомагає їм абстрагуватися від проблеми й своїх переживань.

Перевірку емпіричного припущення здійснювали завдяки спостереженню та проведенню стандартизованих методик, як-от: «Індекс життєвого стилю» (LSI) Р. Плутчика та Х. Келлермана, «Діагностика типу поведінкової активності» (JAS) С. Дженкінса в адаптації Л.І. Вассерман та Н. В. Гуменюк, «Чи є у вас почуття гумору» та «Рівень і тип почуття гумору» І.С. Домбровської.

Вибірку дослідження склали особи, які виїхали з постійного місця проживання і стали внутрішньо переміщеними особами (n=25), та особи, що живуть в Україні далеко від лінії фронту, залишаючись у власних домівках (непереселенці) n=25. Усі респонденти належали до категорії молоді віком від 25 до 35 років.

Аналіз теоретичних концепцій. Поняття «копінг-поведінка» ми розглядаємо в контексті способу додання суб'єктивно важких для особистості ситуацій. Усвідомлена й цілеспрямована активність людини в разі подолання проблеми зумовлена наявністю в неї наміру

й прагнень проживати події. Така активність розглядається як стабілізаційний чинник, який допомагає особистості підтримувати психосоціальну адаптацію в період впливу стресу [1].

На думку О.Р. Ісаєвої, поняття копінгу об'єднує в собі поведінкові, емоційні й когнітивні стратегії, які використовуються для того, щоб впоратися із запитами повсякденного життя. Копінг у психології кваліфікують як збільшення свідомих зусиль для вирішення міжособистісних і особистих проблем і намагання мінімізувати, опанувати чи пережити стрес або конфліктні ситуації. Науковець акцентує, що ефективність зусиль копінгу залежить від стресу й від конфліктної ситуації, а також від індивідуальності кожної людини [2].

Трактування почуття гумору як стратегії подолання й захисного механізму ґрунтується на тенденції підтримувати гумористичний погляд на ситуацію навіть за несприятливих умов. За З. Фрейдом, дотепність з'являється, коли свідомість намагається висловити ті бажання, які суспільство зазвичай пригнічує або забороняє. Дотепність – це один із проявів протиріч між тим, до чого людина прагне, й тим, що їй дозволено [3].

Науковці відзначають залежність розуміння гумористичного змісту від здатності помічати взаємозв'язки та змістові патерни, тобто від роботи з надсловесними аспектами мови. Відсутність реакції на гумористичний зміст вчені пояснюють невмінням прогнозувати й формувати версії щодо подальшого розвитку подій. Почуття гумору допомагає по-іншому сприймати серйозні проблеми, замислюватися над дуже серйозними речами, стимулює пошук способів вирішення конфліктів та знаходження несподіваних виходів із ситуації, яка склалася. Це робить гумор дуже ефективною копінг-стратегією, особливо актуальною в умовах сьогодення.

Аналіз та інтерпретація емпіричних результатів. Вивчення визначальних стратегій поведінки у стресовій ситуації ми здійснювали завдяки методиці «Індекс життєвого стилю» ("Life Style Index", LSI), розробленої на засадах психоеволюційної теорії Роберта Плутчика і структурної теорії особистості Хенрі Келлермана. Методика дає змогу діагностувати систему механізмів психологічного захисту, виявити провідні, основні механізми та оцінити ступінь актуальності кожного.

Загалом можна зазначити, що в досліджуваних вибірках найбільшими показниками були представлені *копінги заперечення* (у переселенців $71,08 \pm 17,71$, у непереселенців – $74,96 \pm 16,45$), *регресії* (у переселенців $71,6 \pm 15,65$, у непереселенців – $77,28 \pm 13,97$) і *компенсації* (у переселенців $69,65 \pm 17,79$, у непереселенців – $84,60 \pm 10,86$). В обох вибірках фіксували спростування/відкидання при-

чин, що спричиняють тривогу («заперечення»), уникнення тривоги завдяки переходу на більш ранні стадії психічного розвитку, замінюючи складні завдання відносно простими й доступними («регресія»), і вдаванню до фантазування, привласнення собі властивостей і поведінкових характеристик іншої особистості для підвищення почуття самодостатності, уникнення конфлікту з оточенням («компенсація»). Порівняльний аналіз, що здійснювали за допомогою t-критерію Стьюдента, показав статистично більші показники у групі переселенців за такими шкалами, як «придушення» ($t=6,162$; $p \leq 0,001$), «компенсація» ($t=3,608$; $p \leq 0,001$), «проекція» ($t=2,219$; $p \leq 0,05$) та «заміщення» ($t=3,427$; $p \leq 0,001$) (див. табл. 1).

Одержані результати можна пояснити бажанням переселенців дистанціюватися від навколишніх подій («придушення»), прагненням видавати себе за іншу людину з іншими ознаками («компенсація»), приписувати оточенню негативні якості для позитивного самоприйняття («проекція»), наявністю пригнічених емоцій (ворожості, гніву), спря-

мованих на об'єкти, які є доступнішими, ніж ті, що спричинили негативні емоції та почуття («заміщення»). На підставі отриманих показників можна говорити про певні відмінності в нездоровому подоланні переселенцями тривожних переживань, які відрізнялися більшими показниками, ніж у переселенців. Розподіл середніх показників наочно демонструє відмінності між переселенцями й переселенцями, особливо за копінгом «придушення». Переселенці, намагаючись впоратися зі своїми негативними емоціями й думками завдяки їх придушенню або приховуванню, можуть у подальшому зазнати погіршення психічного стану й емоційного здоров'я. Замість придушення емоцій бажано вчитися здоровим стратегіям копінгу, таким як вираження емоцій, релаксація, медитація, розмова з психологом або психіатром. Ці стратегії допомагають краще розуміти, приймати й виражати свої емоції, що сприяє психічному благополуччю та покращенню якості життя.

Визначальний тип поведінкової активності респондентів ми визначали за допомогою

Таблиця 1

Порівняння середніх показників за шкалами методики «Індекс життєвого стилю», одержаних у вибірках переселенців/непереселенців

Копінги поведінки	переселенці n=25	непереселенці n=25	t-критерій Стьюдента	Asymp. Sig. (2-tailed)
Заперечення	71,08±17,71	74,96±16,45	0,803	0,426
Придушення	34,88±23,49	70,68±17,09	6,162***	0,000
Регресія	71,6±15,65	77,28±13,97	1,354	0,182
Компенсація	69,65±17,79	84,60±10,86	3,608***	0,001
Проекція	58,4±23,12	73,40±24,66	2,219*	0,031
Заміщення	53,2±18,11	70,92±18,45	3,427***	0,001
Інтелектуалізація	57,8±25,86	59,04±22,76	0,180	0,868
Реактивне утворення	56,48±24,68	68,44±22,68	1,785	0,081

Примітка: * $p \leq 0,05$; *** $p \leq 0,001$.

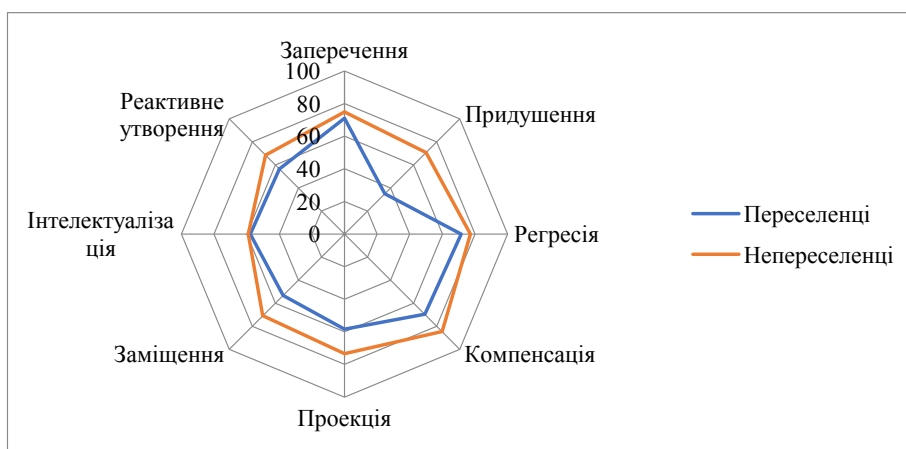

Рис. 1. Розподіл середніх показників за методикою «Індекс життєвого стилю» ("Life Style Index", LSI), отриманих у вибірках переселенців та непереселенців

опитувальника «Діагностика типу поведінкової активності» (JAS) С. Дженкінса в адаптації Л.І. Вассерман та Н.В. Гуменюк. У групі переселенців було зафіксовано представників усіх трьох типів поведінки, а саме: 12% типу А (яким притаманна гіперактивність, енергійність, нетерплячість, імпульсивність), 52% типу АБ (що характеризується збалансованістю з неявною схильністю до домінування, упевненістю, емоційною стабільністю) і 36% типу Б (для яких характерна раціональність, обережність, неквапливість, помірна активність). У групі непереселенців були виявлені лише представники типу поведінки АБ – 44% і типу Б – 56% (див. табл. 2).

Порівняльний аналіз, здійснений за допомогою t-критерію Стьюдента, виявив статистично значущі відмінності у вираженні середніх показників переселенців і непереселенців ($396,720 \pm 66,09$ і $449,160 \pm 34,02$; $t=3,528$; $p \leq 0,001$). Тобто середні значення непереселенців значно переважали такі значення в переселенців і переважно відповідали характеристикам поведінки Б, що пов'язана з раціональністю, прагматичністю, цілеспрямованістю й дещо з лабільністю та здібністю спонтанно діяти в ситуаціях, що постійно змінюються (поведінка А).

Аналіз результатів, одержаних за допомогою методик «Чи є у вас почуття гумору» та «Рівень і тип почуття гумору» І.С. Домбровської, доводить, що у групі переселенців траплялися майже однакові значення за всіма шкалами методик, а саме: «схильність до сприйняття гумору», «виробництво гумору», «спрямованість гумору на себе», «спрямованість гумору на інших». У групі непереселенців найбільшими показниками були представлені

шкали «схильність до сприйняття гумору» та «спрямованість гумору на себе». Порівняння шкал гумору виявило статистично більше вираження показників виробництва гумору в переселенців ($2,28 \pm 0,59$ проти $1,80 \pm 0,72$; $t=2,583$; $p \leq 0,01$), що свідчить про здібність і вміння жартувати й розуміти жарт, здатність піднімати настрій, регулювати емоції. На нашу думку, саме це допомагає постраждалим адекватно сприймати труднощі, вправно вирішувати конфлікти, знаходити нестандартні виходи зі стресових ситуацій, що склалися. Також було виявлено переваги у вираженні показників переселенців за шкалою «чи є почуття гумору» ($16,32 \pm 3,21$ проти $13,08 \pm 4,09$; $t=3,115$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 3).

Вивчення зв'язку між показниками вираження почуття гумору й копінг-стратегіями поведінки ми здійснювали за допомогою r-критерію кореляції Пірсона (див. табл. 4 та 5). Зазначимо, що у вибірці переселенців значущих зв'язків між показниками гумору й копінгами поведінки було виявлено менше, ніж у групі непереселенців. Так, у групі переселенців показники за шкалою «схильність до сприйняття гумору» позитивно корелювали з показниками вираженості регресії ($r=0,35$; $p \leq 0,1$), а показники за шкалою «наявність почуття гумору» негативно корелювали з показниками копінгів заміщення ($r=-0,36$; $p \leq 0,1$) і реактивними утвореннями ($r=-0,33$; $p \leq 0,1$). Отже, чим більше переселенці проявляють схильність до оптимізму, стресостійкості, гумору, тим менше вони застосовують копінги регресії та заміщення. Оптимізм та стресостійкість переселенців, їх здатність позитивно сприймати складні ситуації, пов'язані з втратами й зміною життєвих умов, можна розглядати як важливий

Таблиця 2

Кількість носіїв типів поведінки, наявних серед переселенців і непереселенців (за результатами методики JAS)

Тип поведінкової активності	переселенці n=25	непереселенці n=25
поведінка типу А	12%	0%
поведінка типу АБ	52%	44%
поведінка типу Б	36%	56%

Таблиця 3

Порівняння середніх показників почуття гумору в переселенців і непереселенців (t-критерій Стьюдента)

Шкали методики	Переселенці n=25	непереселенці n=25	t-критерій Стьюдента	Asymp. Sig. (2-tailed)
Схильність до сприйняття гумору	2,80±0,59	2,78±0,7	0,088	0,931
Виробництво гумору	2,28±0,59	1,80±0,72	2,583**	0,013
Спрямованість гумору на себе	2,61±0,69	2,62±0,69	0,041	0,967
Спрямованість гумору на інших	2,15±0,55	1,98±0,58	1,047	0,300
Чи є почуття гумору?	16,32±3,21	13,08±4,09	3,115**	0,003

Примітка: ** $p \leq 0,01$.

аспект їхньої адаптації до іншого життя. У контексті негативних зв'язків між показниками гумору й нездоровими копінгамі подолання переселенці ми засвідчили вміння здійснювати вплив, контроль над певними аспектами свого життя, діяльності чи рішеннями (від'ємна регресія), небажання звертатися до способів, що допомагають позбутися негативних почуттів чи реалій (від'ємне заміщення).

У непереселенців реактивні утворення негативно корелювали майже з усіма шкалами почуття гумору. Отже, чим більше опитувані переживають тривогу, страх, паніку, мають нервовий стан, тим менше вони демонструють готовність до жартів, здатність розуміти життя й ситуації завдяки гумору. Потрібно зазначити про позитивні кореляції показників спрямування гумору «на себе» та «на інших» з показниками типу поведінкової активності

($r=0,39$; $p \leq 0,05$ та $r=0,36$; $p \leq 0,1$). З огляду на те, що непереселенці показали прихильність до демонстрації раціональної поведінки, позитивне узгодження таких показників із самоіронією свідчить про їхнє вміння позбавлятися напруги та стресу завдяки легкій критиці власних помилок чи недоліків, а також висміюванню чи критиці інших. Кореляційний аналіз також продемонстрував позитивний зв'язок спрямування гумору на себе з копінгом інтелектуалізації ($r=0,44$; $p \leq 0,05$). Негативний – з показниками наявності гумору ($r=-0,36$; $p \leq 0,1$). Отже, спрямування гумору на себе водночас співвідноситься й зі здатністю використовувати інтелектуальний копінг для розв'язання проблем, і з певним обмеженням почуття гумору. Іншими словами, особи, схильні до самоіронії, можуть бути більше схильними використовувати інтелектуальні способи розв'язання

Таблиця 4

Матриця кореляцій між показниками вираження почуття гумору й копінгамі поведінки, визначених у переселенців

Копінги поведінки	Заперечення	Придушення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Реактивні утворення	Тип поведінкової активності
Шкали гумору									
Сприйняття гумору	-0,11	-0,03	0,45*	-0,18	0,12	-0,01	-0,17	0,11	-0,06
Виробництво гумору	0,02	-0,03	0,00	-0,29	-0,11	-0,08	-0,07	-0,02	-0,04
Гумор на себе	0,02	-0,15	0,23	-0,17	0,05	-0,06	-0,11	0,07	-0,03
Гумор на інших	0,23	-0,20	-0,01	-0,03	0,02	-0,04	0,00	0,02	0,09
Є почуття гумору	0,19	-0,06	-0,18	0,27	-0,04	-0,36**	0,05	-0,33**	-0,06

Примітка: ** $p \leq 0,1$.

Таблиця 5

Матриця кореляцій між показниками вираження почуття гумору й копінгамі поведінки, визначених у непереселенців

Копінги поведінки	Заперечення	Придушення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Реактивні утворення	Тип поведінкової активності
Шкали гумору									
Сприйняття гумору	0,11	0,23	0,34*	0,23	-0,24	0,23	-0,07	-0,37*	0,07
Виробництво гумору	-0,12	-0,21	-0,05	-0,14	-0,04	0,16	-0,12	-0,01	0,21
Гумор на себе	0,09	-0,19	-0,21	0,05	-0,18	-0,15	0,44**	-0,42**	0,39**
Гумор на інших	0,07	0,05	-0,08	0,09	-0,29	0,31	0,05	-0,48**	0,36*
Є почуття гумору	-0,18	0,10	0,06	-0,25	0,20	-0,01	-0,36*	-0,34*	-0,15

Примітка: * $p \leq 0,1$; ** $p \leq 0,05$.

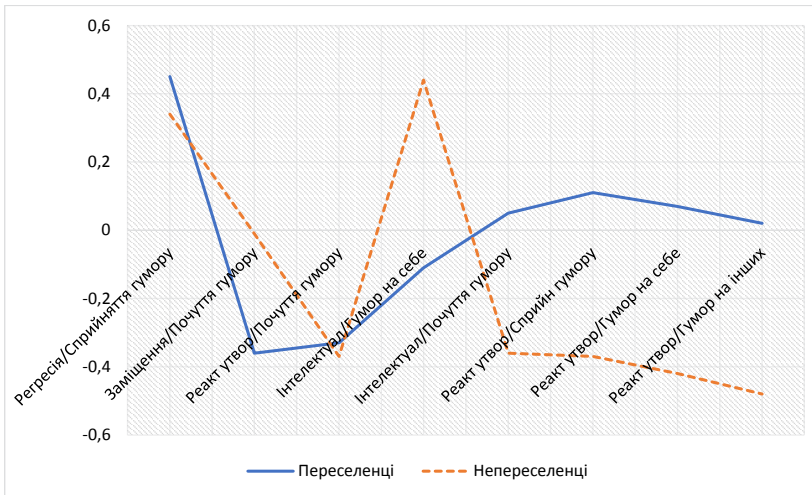

Рис. 2. Порівняння кореляцій між показниками вираження почуття гумору й копінгами поведінки, визначених у переселенців і непереселенців

проблем, але менше схильними до вияву гумору загалом. Результати кореляційного аналізу представлені в таблицях 4 та 5.

Для унаочнення результатів кореляційного аналізу нами був створений графік, де відображені окремі показники кореляцій між одними й тими ж змінними (копінгами поведінки й шкалами гумору), виявленими на двох вибірках. Звертає на себе увагу подібність у групових показниках кореляцій «регресія – сприйняття гумору» (у переселенців $r=0,45$, у непереселенців $r=0,34$), «реактивні утворення – є почуття гумору» (у переселенців $r=-0,33$, у непереселенців $r=-0,34$). Відмінності у групових показниках спостерігалися в інших встановлених зв'язках, що можна розцінювати як такі, що спричинені впливом чинника статусу «внутрішньо переміщена особа».

Висновки з проведеного дослідження.

Результати проведеного дослідження дозволяють сформулювати такі висновки:

- вивчення переважальних стратегій поведінки у стресовій ситуації доводить, що в досліджуваних вибірках найбільшими показниками були представлені копінги заперечення, регресії та компенсації. Порівняльний аналіз засвідчує, що непереселенці значно більше звертаються до копінгу «придушення», намагаючись впоратися зі своїми негативними емоціями й думками, приховуючи їх забуванням обставин, у яких вони їх відчували;

- визначення переважального типу поведінкової активності респондентів дало змогу з'ясувати, що в непереселенців значно переважають характеристики раціональної, прагматичної, цілеспрямованої поведінки, а у пере-

селенців емоційно-стабільної поведінки до дії стресогенних чинників;

- визначення рівня розвитку почуття гумору в досліджуваних вибірках засвідчило більшу схильність переселенців до виробництва гумору. Ми припускаємо, що саме це допомагає їм легше долати труднощі, легше вирішувати конфлікти, знаходити нестандартні виходи зі стресових ситуацій, що склалися;

- результати кореляційного аналізу служать доказом того, що в переселенців схильність до оптимізму, стресостійкості, гумору позитивно співвідноситься з копінгом регресії та негативно із копінгом заміщення. У контексті негативних

зв'язків між показниками гумору й нездоровими копінгами подолання переселенці продемонстрували вміння здійснювати вплив, контроль над певними аспектами свого життя, діяльності чи рішеннями (від'ємна регресія), не звертатися до способів, що допомагають уникати негативних почуттів чи реалій (від'ємне заміщення). У непереселенців почуття гумору негативно корелювало з реактивними утвореннями, позитивно – з копінгом інтелектуалізації та регресією.

Отже, результати дослідження підтвердили припущення щодо того, як гумор може виконувати функцію копінг-стратегії та допомагати долати труднощі, знаходити ресурси для подальшого життя, зменшувати внутрішній дискомфорт. У подальшому ми плануємо більш ретельно організувати вибірку для вивчення феномену гумору у стресових ситуаціях, встановити зв'язок показників гумору з такими параметрами, як стать, вік, ситуація, що травмує психіку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грабовська С. Проблема копінгу в сучасних психологічних дослідженнях. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 188–199.
2. Степаненко Л.В. Емоційна рівновага як ресурс копінг-захисних механізмів психологів під час карантину. *Габітус*. Випуск 12. Том 2. 2020, 270 с.
3. Фрейд З. Дотепність та її відношення до несвідомого. URL: https://radiotrek.rv.ua/news/te-yak-vi-zhartuiete-gvorit-pro-vashe---super-ego---zig-mund-freyd-ie-tri-kategoriyi-lyudey-foto_313750.html.
4. Scott E. How to Use Humor to Cope With Stress. URL: <https://www.verywellmind.com/maintain-a-sense-of-humor-3144888>.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ

EMPIRICAL STUDY OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF PERSONALITY

У статті представлено результати емпіричного дослідження психологічної безпеки майбутніх фахівців технічного профілю, що проводилось на базі Київського політехнічного інституту ім. Ігоря Сікорського. До експерименту було залучено: у 2021 році 420, у 2022 році 410, у 2023 році 412 (серед яких 52,2% чоловічої статі, 47,8% жіночої) здобувачів вищої освіти технічного профілю віком від 17 до 22 років. Дослідження психологічної безпеки проводилося за допомогою опитувальника І.І. Приходько. При аналізі даних враховано такий поділ за рівнями сформованості психологічної безпеки особистості: низький, середній та високий. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що рівень загального інтегративного показника (індекс) психологічної безпеки, що відображає ступінь психічної захищеності особистості, є низьким. З 2021 р. до 2023 р. відбулося значне зменшення кількості осіб із високим рівнем психологічної безпеки та зростання кількості досліджуваних, яким притаманний низький рівень психологічної захищеності, – з 20,0% до 1,5%. З'ясовано, що у досліджуваних з 2021 р. до 2023 р. відбулося невинне зниження рівня показників за морально-комунікативною шкалою. Аналіз результатів за мотиваційно-вольовою шкалою засвідчує, що ці показники (при порівнянні з нормативними) знаходяться теж на низькому рівні. Наявна гнучкість та інтенсивність цілепокладання не дозволяє досліджуваним створювати оперативний план дії для реалізації особистих мотивів з урахуванням зовнішніх умов та власних ресурсів. Як провідну виявлено позитивну тенденцію до зростання рівня показників за ціннісно-сисловою шкалою. Основним призначенням шкали внутрішнього комфорту психологічної безпеки особистості є оцінка досягнення внутрішньої узгодженості особистості, інтерпретація її досвіду і формування очікувань. Виявлено, що впродовж трьох років відбувається поступове зниження у майбутніх фахівців технічного профілю рівня задоволеності своїм життям та собою. Встановлено, що майбутні фахівці технічного профілю стають психологічно вразливішими.

Ключові слова: психологічна безпека особистості, динаміка, психологічний комфорт, майбутні фахівці технічного профілю.

The article presents the results of an empirical study of the psychological safety of future technical specialists, which was conducted on the basis of the Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky. The experiment involved: in 2021 – 420, in 2022 – 410, in 2023 – 412 (among them 52.2% male, 47.8% female) higher technical education students aged from 17 to 22. The study of psychological safety was conducted with the help of a questionnaire by I.I. Prykhodko. When analyzing the data, the following division was taken into account according to the levels of formation of psychological security of the individual: low, medium and high. Based on the results of the empirical research, it was established that the level of the general integrative indicator (index) of psychological safety, which reflects the degree of psychological security of the individual, is low. Starting from 2021 to 2023, there is a significant decrease in the number of persons with a high level of psychological safety and an increase in the number of subjects with a low level of psychological safety – from 20.0% to 1.5%. It was found out that from 2021 to 2023, there is a continuous decrease in the level of indicators on the "moral-communicative" scale. The analysis of the results according to the "motivational-volitional" scale proves that these indicators (when compared with the normative ones) are also at a low level. The existing flexibility and intensity of goal setting does not allow the researched students to create an operational plan of action for the realization of personal motives, taking into account external conditions and own resources. A positive trend towards an increase in the level of indicators on the "value-meaning" scale was identified as the leading one. The main purpose of the "internal comfort" scale of the psychological safety of the individual is to assess the achievement of the internal consistency of the individual, the interpretation of his experience and the formation of expectations. It was revealed that over the course of three years, there is a gradual decrease in the level of satisfaction with one's life and oneself among future specialists of the technical profile. It has been established that future specialists of a technical profile are becoming more and more psychologically vulnerable.

Key words: psychological safety of the individual, dynamics, psychological comfort, future specialists of the technical profile.

УДК 159.9:316.334.4(043.5)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.27>

Ложкін Г.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
і педагогіки
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Рибальченко О.М.

аспірант кафедри психології
та педагогіки
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. У сфері забезпечення безпеки науковці виокремлюють принаймні шість груп проблем. До них вчені зараховують такі: вивчення впливу загроз на стан особистості та на її розвиток; особистість як джерело небезпеки для інших людей; особистість як джерело небезпеки для себе; середовище як джерело небезпеки для особистості; проблему захистів, які використовує особистість для забезпечення своєї безпеки; проблему забезпечення безпеки людей у різних сферах життєдіяльності. Проте жодна з цих проблем не може бути успішно вирішена без урахування того, як сама особистість ставиться

до загроз та небезпек. Можна наполегливо й якісно, ретельно та надовго створювати для здобувача вищої освіти безпечні умови навчання, проте вся ця робота не буде мати значення й успіху, якщо він буде ігнорувати загрози або ставитися до них легковажно. Реакція людини на надзвичайну ситуацію, її сприйняття та оцінка як загрозливого фактору, а також стратегія переживання різноманітних загроз зумовлена як зовнішніми змінними, так і усім спектром індивідуально-психологічних властивостей особистості, що сформовані в процесі її розвитку та діяльності. Проблема психологічної безпеки особистості стає першочерговою

у зв'язку зі збільшенням кількості екстремальних подій. Отже, дослідження рівня психологічної безпеки особистості є вкрай актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Нині умовно можна виділити чотири основних напрями дослідження психологічної безпеки. Перший напрям – це психологія безпечної діяльності, що вивчає людину в обставинах різноманітних видів діяльності, в тому числі на об'єктах високого ризику та в екстремальних і надзвичайних ситуаціях. У центрі другого напрямку вивчення психологічної безпеки середовища знаходяться інформаційні, соціальні, предметно-просторові та інші характеристики, які здатні впливати на свідомість та поведінку особистості, порушуючи тим самим її безпеку. У третьому напрямі предметом розвідки обрано саму людину, її якості, що дозволяють долати небезпеки, проявляти стійкість до негативних впливів. Четвертий напрям розглядає людину як суб'єкта безпеки, який може стати й організатором, і руйнівником як власної, так і суспільної безпеки. Різноманітні підходи породжують нові ідеї та погляди на проблему психологічної безпеки.

Мета статті – визначити рівень прояву психологічної безпеки майбутніх фахівців технічного профілю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилось на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського». До експерименту було залучено: у 2021 році – 420, у 2022 році – 410, у 2023 році – 412 (серед яких 52,2% осіб чоловічої статі, 47,8% осіб жіночої) здобувачів вищої освіти технічного профілю віком від 17 до 22 років. Дослідження психологічної безпеки особистості у майбутніх фахівців технічного профілю проводилося за допомогою опитувальника психологічної безпеки особистості (І.І. Приходько). Під час аналізу даних враховано такий поділ за рівнями сформованості психологічної безпеки особистості: низький, середній та високий. Результати дослідження психологічної безпеки у майбутніх фахівців технічного профілю подані в табл. 1, 2, 3.

Розгляд отриманих даних розпочнемо з аналізу індексу психологічної безпеки, котрий складається з показників за чотирма

шкалами методики і відображує дію механізму психологічної захищеності особистості, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, можливість усувати зовнішні та внутрішні загрози, що виникають.

Із результатів, поданих у табл. 1, видно, що у 2021 р. низький рівень загального інтегративного показника (індекс) психологічної безпеки зафіксовано у 45,6% майбутніх фахівців технічного профілю з першого до п'ятого курсів. Низький рівень психологічної захищеності особистості свідчить про високу схильність до зривів у функціонуванні особистості, що може проявлятися у порушеннях поведінки та діяльності. На нашу думку, це можна пояснити тим, що у грудні 2019 року у м. Ухань (Хубей, КНР) розпочався спалах захворювання на COVID-19, що згодом (11 березня 2020 р.) ВООЗ визнаний пандемією. Пандемія коронавірусу COVID-19, яка офіційно тривала до 2023 (голова Всесвітньої організації охорони здоров'я Т.А. Гебрейєсус оголосив про її завершення), поширилася на усі континенти і зачепила 80% країн світу. Реальна загроза життю і здоров'ю, пов'язана із запровадженням карантинних заходів, і водночас невисока інтенсивність прямого впливу на психіку дає змогу віднести цю загальноцивілізаційну загрозу до розряду стресорів, дія яких недостатньо вивчена в сучасній психологічній літературі.

Середній рівень (рівень нестійкої, тобто граничної) психологічної безпеки особистості зафіксовано у третини досліджуваних (33,8%), що відображує можливість переходу в низький або високий під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів.

Високий рівень психологічної захищеності притаманний лише 20,6% досліджуваних і характеризує панівну стійкість особистості до зовнішніх і внутрішніх впливів.

Усвідомлення необхідності обмежити власну свободу пересування і спілкування для здобувачів вищої освіти стало значним випробуванням, що позначилося на зниженні комфортного рівня стосунків, їх контрольованості і відкритості. Виявлено, що для більшості (49,6%) досліджуваних властивий низький рівень сформованості морально-комунікативної складової частини психологічної безпеки особистості. Вимушена ізоляція загострила

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за рівнем психологічної безпеки, (%) (2021 р.)

Шкали	Рівні сформованості		
	Низький	Середній	Високий
Морально-комунікативна	49,6	34,3	16,1
Мотиваційно-вольова	28,1	49,5	22,4
Ціннісно-сміслова	27,9	41,7	30,4
Внутрішній комфорт	39,2	38,3	22,5
Індекс психологічної безпеки	45,6	33,8	20,6

їхню залежність від інших осіб, актуалізувала почуття страху бути від них залежним і, як наслідок, посилила прагнення до відгородженості, самотність. За отриманими результатами зрозуміло, що респонденти відчувають труднощі у побудові та підтримці відносин, уникають близьких стосунків, залежні від норм, що регулюють соціальні відносини (соціальні норми сприймаються як обмежувачі).

Середній рівень показників за морально-комунікативною шкалою виявлений у 34,3% досліджуваних. Стратегія, яку вони обирають під час побудови та підтримки стосунків, – це вибір оптимальної дистанції та обмежена довіра. Підґрунтя обмежень у взаємовідносинах та довірі близьким людям, які можуть спричинювати певний дискомфорт при їх підтриманні, закладає недостатній рівень соціально-комунікативної компетентності, обмежене використання соціальних норм для підтримки необхідних комфортних стосунків.

Високий рівень показників за морально-комунікативною шкалою виявлено у 16,1% досліджуваних, що свідчить про: їх відповідальність за свої відносини та довіру близьким людям, спроможність встановлювати і підтримувати тісні взаємини; гнучкий контроль стосунків з оточуючими (сприймання їх такими, якими вони є; толерантність у міжособистісних взаєминах); знання і використання соціальних норм для підтримки необхідних комфортних стосунків.

Зміст мотиваційно-вольової шкали найщільніше пов'язаний з самоконтролем поведінки, стану, емоцій, здатністю докладати зусилля та проявляти сміливість для подолання життєвих негараздів, впевненості у наявності ресурсів для такого подолання (у своїй компетентності) та з мотиваційною спрямованістю на майбутнє, з рухом до нового, з життєвим оптимізмом [3]. Низький рівень показників за мотиваційно-вольовою шкалою виявлено у 28,1% досліджуваних, що свідчить про їх пасивність та залежність у прийнятті рішень, низький контроль своєї життєдіяльності. З'ясовано, що для більшості досліджуваних домінуючими є середній (49,5%) та високий (22,4%) рівні показників за мотиваційно-вольовою шкалою. Майбутні фахівці технічного профілю здатні гнучко адаптуватися до змін в оточуючому середовищі, спроможні виявляти домінуючу позицію у цих відносинах (активність як типологічна властивість), у них розвинуто цілепокладання та активне планування як уміння вписати нові завдання у вже створений план.

Низький рівень показників за ціннісно-смісловою шкалою виявлено у 27,9% досліджуваних, що свідчить про відсутність усвідомлення цінностей власного життя, його смислу, залежність від ситуації, підпорядкованість обставинам. Для майбутніх інженерів з низьким рівнем

за означеною шкалою характерні такі особливості: використання непродуктивних стратегій подолання стресових ситуацій, схильність до невинуватого екстриму та ризику як засобів пошуку відчуття осмисленості життя. У 41,7% досліджуваних зафіксовано середній рівень показників за ціннісно-смісловою шкалою, що свідчить про наявність у майбутніх фахівців технічного профілю проблем у визначенні власного смислу життя, труднощів у смисловій регуляції, помірної залежності від ситуацій та обставин. Вони повільно долають труднощі і не завжди здатні обрати продуктивні стратегії подолання стресових ситуацій. Високий рівень показників за ціннісно-смісловою шкалою виявлено у третини досліджуваних (30,4%), що відображає їх залученість у життя особистого соціального середовища, здатність піднятися над ситуацією (власними бажаннями й егоїстичними потребами). Майбутнім фахівцям технічного профілю, котрі увійшли до цієї групи, характерне активне подолання труднощів, застосування продуктивних стратегій подолання стресових ситуацій, вони здатні віднайти додатковий психологічний ресурс в інших сферах свого життя для подолання наслідків складної ситуації.

Найчастіше психологічну безпеку розуміють як внутрішній комфорт (спокій, тепло). Викликає занепокоєння той факт, що низький рівень внутрішнього комфорту був зафіксований у 39,2% досліджуваних, що засвідчує наявність у них почуття тривоги, невпевненості у собі та у власних силах. Середній рівень, що свідчить про помірну тривожність, нездоволення, виникнення проблем зі своєю привабливістю для оточуючих, сумніви щодо впевненості в собі, початкові прояви астеничних реакцій, зафіксовано у 38,3% досліджуваних. Високий рівень показників за шкалою «внутрішній комфорт», що характеризує високий рівень впевненості у собі, у власній привабливості для оточуючих, задоволеність життям і своїми стосунками, прагнення до високої якості життя, низьку тривожність, виявлено лише у 22,5% досліджуваних.

Повторне дослідження, проведене у 2022 р. на вибірці майбутніх фахівців технічного профілю, показало, що відбулося значне зменшення кількості осіб із високим рівнем психологічної безпеки та зростання кількості досліджуваних, які мали низький рівень психологічної захищеності. Різноманітність та численність різноспрямованих і різновидових загроз, що виникли із запровадженням воєнного стану, виступають тими об'єктивними факторами, які зумовлюють зниження психологічної безпеки особистості.

У нашому дослідженні не встановлено кореляційних зв'язків між курсом навчання та індексом психологічної безпеки особистості.

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за рівнем психологічної безпеки, (%) (2022 р.)

Шкали	Рівні сформованості		
	Низький	Середній	Високий
Морально-комунікативна	46,9	44,7	8,4
Мотиваційно-вольова	48,4	46,3	5,3
Ціннісно-смилова	42,3	53,6	4,1
Внутрішній комфорт	49,2	47,6	3,2
Індекс психологічної безпеки	54,8	40,3	4,9

Таблиця 3

Розподіл досліджуваних за рівнем психологічної безпеки, (%) (2023 р.)

Шкали	Рівні сформованості		
	Низький	Середній	Високий
Морально-комунікативна	39,1	57,2	1,9
Мотиваційно-вольова	58,7	39,8	1,5
Ціннісно-смилова	52,9	46,4	0,7
Внутрішній комфорт	61,2	37,1	1,7
Індекс психологічної безпеки	61,9	36,7	1,5

Як бачимо з даних, наведених у табл. 2, у більшості досліджуваних (54,8%) зафіксовано низький рівень показників за індексом психологічної безпеки особистості, що свідчить про обмеженість або відсутність внутрішніх ресурсів. У такому випадку майбутні фахівці технічного профілю забезпечують стан захищеності особливими захисними механізмами (підсвідомими, свідомими й надсвідомими психологічними захистами). Ці механізми повинні погасити негативні емоції, зокрема страх, але при цьому здатні завуалювати або спотворити дійсність. У такому разі почуття страху змінюється почуттям незрозумілої тривоги, що теж є небезпечним [2]. Лише у невеликої кількості досліджуваних (4,9%) зафіксовано високий рівень психологічної захищеності, що досягається за рахунок наявності значущої прихильності і умінням вибудовувати емоційно-близькі стосунки; або за рахунок успішної адаптації та психоемоційної стабільності чи за рахунок внутрішнього налаштування, яке пов'язане з готовністю діяти певним чином.

Результати повторного дослідження, проведеного на вибірці майбутніх інженерів у 2023 р., подано у табл. 3.

Як видно із табл. 3, кількість осіб із низьким рівнем психологічної захищеності зросла у 2023 р. до 61,9%.

Наступний етап науково-пошукової роботи передбачав проведення порівняльного аналізу результатів опитування за методикою «Психологічна безпека особистості» [3] досліджуваними у 2021, 2022, 2023 р. Узагальню-

ючи дані, зазначимо, що показник за морально-комунікативною шкалою (при порівнянні з нормативними) знаходиться на низькому рівні (рис. 1).

З результатів, поданих на рис. 1, видно, що відбувається невпинне зниження рівня показників за морально-комунікативною шкалою у досліджуваних з 2021 р. до 2023 р. Починаючи з 2020 р., в закладах вищої освіти запроваджено дистанційне навчання, практично весь навчальний матеріал студент-дистанційник освоює самостійно. Навіть найсучасніші комп'ютерні тренажери, нові способи взаємодії зі світом і соціальним оточенням не замінять майбутнім інженерам живого спілкування. Дистанційна освіта не здатна забезпечити повноцінний розвиток соціально-комунікативної компетентності особистості. Під час дистанційного навчання особистий контакт студентів один з одним і з викладачами мінімальний, а іноді й цілком відсутній. Водночас найпродуктивнішою для підтримки від-

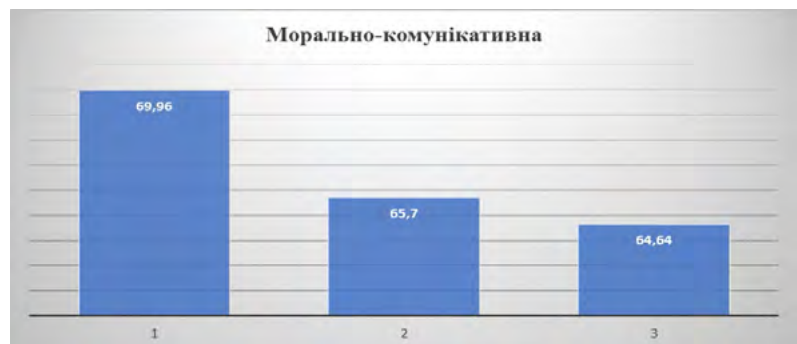

Рис. 1. Динаміка змін рівня показників за морально-комунікативною шкалою, (\bar{x}): 1 – дані за 2021 рік; 2 – дані за 2022 рік; 3 – дані за 2023 рік

чуття безпеки є активна позиція у стосунках з оточуючим соціальним світом. Як вказував А. Ленгле, людина, яка спілкується зі світом лише у формі реакцій, залишається закритою, вона не вибудовує стосунки, а лише захищається» [4]. Захисна позиція в кінцевому результаті не призводить до відчуття безпеки. Власно вибудовані стосунки, в яких особа має провідну роль, більшою мірою сприяють забезпеченню відчуття безпеки. Нестача досвіду соціальної взаємодії, недостатньо розвинені комунікативні якості і обмежені знання про норми, що регулюють соціальну взаємодію, зумовлюють зниження психологічної захищеності особистості. Аналіз наукової літератури дає змогу стверджувати, що головним призначенням мотиваційно-вольового компоненту є забезпечення реалізації обраної стратегії життєдіяльності особистості в різних за сприятливістю умовах. Ефективність функціонування цього блоку системи психологічної безпеки особистості забезпечується поєднанням волі, спрямованої на досягнення цілі, та гнучкості, здатності переформулювати ціль – змінити спосіб дій, взагалі відмовитися від накресленого плану дій, при цьому зберегти смисл життєдіяльності [4].

Аналіз результатів за мотиваційно-вольовою шкалою дозволяє стверджувати, що ці показники (при порівнянні з нормативними) знаходяться на низькому рівні (рис. 2).

Результати, подані на рис. 2, наочно демонструють хвилеподібне, але невпинне зниження рівня сформованості вольових якостей для досягнення цілей у досліджуваних, засвідчуючи їх психологічну незахищеність та схильність до використання непродуктивних копінгів, що неповною мірою відповідають завданню її збереження. Наявна гнучкість та інтенсивність цілепокладання не дозволяє досліджуваним створювати оперативний план дій для реалізації особистих мотивів з урахуванням зовнішніх (соціальних, фізичних) умов та власних ресурсів (потенціалу здібностей, конституціональних особливостей, особистісних якостей тощо). Слабке вольове зусилля не сприяє реалізації розробленого плану дій, переводу його з потенційного стану в актуальний.

Головним завданням ціннісно-смыслового компоненту є формування осі свідомості, що забезпечує стійкість особистості до несприятливих умов життєдіяльності і послідовність самореалізації за будь-яких обставин. Формування цього компоненту, на думку автора методики, розпочинається з інтеріоризації цінностей соціального оточення. У кінцевому вигляді він є результатом узагальнення попереднього досвіду розвитку, успішності взаємодії з оточуючим світом, тому він є стабільним, практично незалежним від ситуаційних факторів, що дозволяє йому виконувати роль вектору життєдіяльності людини [3]. Здійснений порівняльний аналіз даних, отриманих у різні роки (2021–2023 рр.) за ціннісно-смысловою шкалою, показав, що досліджуваним притаманний низький рівень виразності її показників (рис. 3).

Як провідну виявлено позитивну тенденцію до зростання рівня показників за ціннісно-смысловою шкалою. З метою якісної інтерпретації отриманих даних слід згадати про концепцію оптимального смислу життя – характеристику смислу життя, яка поєднує реалістичність і конструктивність, відповідність смислу життя зовнішнім і внутрішнім факторам. Оптимальний смисл життя є динамічною структурою, що може істотно змінюватися під впливом різних умов і ситуацій (наприклад, під час війни, втрати близької людини, різкої зміни соціального статусу, в цілому того, що істотно змі-

Рис. 2. Динаміка змін рівня показників за мотиваційно-вольовою шкалою, (\bar{x}): 1 – дані за 2021 рік; 2 – дані за 2022 рік; 3 – дані за 2023 рік

Рис. 3. Динаміка змін рівня показників за ціннісно-смысловою шкалою, (\bar{x}): 1 – дані за 2021 рік; 2 – дані за 2022 рік; 3 – дані за 2023 рік

нює умови існування людини). Кожний віковий період може вносити певні корективи у процес пошуку та становлення оптимального смислу життя. Протягом усього життя людини можна виділити два типи змін смисложиттєвих орієнтації – еволюційні та революційні. Поступові еволюційні зміни частково трансформують структуру смисложиттєвої ієрархії, але не її основу. Головний компонент при цьому видозмінюється, але не зникає головна лінія життя. Вони поступово призводять до якісного перетворення структурної ієрархії смислу життя. Революційні зміни в житті людини зумовлюють порушення та злам колишньої структурної ієрархії смислу життя, що можуть мати два таких наслідки: створення ієрархічної структури нового типу та появу нової головної лінії життя або зникнення основного смислу життя, його заміну на численні неосновні смисли [5]. Відсутність гармонії у структурній ієрархії смислу життя зумовлює неможливість відчутти емоційний комфорт, що проявляється в переживанні повноти життя та задоволеності ним.

Основним призначенням шкали внутрішнього комфорту психологічної безпеки особистості є оцінка досягнення внутрішньої узгодженості особистості, інтерпретація її досвіду і формування очікувань. У результаті функціонування цього блоку особистість переживає відчуття задоволеності/незадоволеності своїм життям, собою: негативні переживання призводять до змін напруженості, а позитивні закріплюють набутий досвід, консервують трансформовану структуру психологічної безпеки особистості [4]. До даного блоку характеристик психологічної безпеки особистості, що співвідносяться з відчуттями, властивими фізичному «Я» (відчуття безпеки як забезпечення фізичної цілісності), на думку І. Приходько, включено усі рівні «Я» за концепцією В. Століна – фізичний, соціальний, особистісний.

Результати, подані на рис. 4., наочно демонструють поступове зниження у майбутніх фахівців технічного профілю рівня задоволеності своїм життям та собою впродовж трьох років з 2021 до 2023 р.

Результати всеукраїнського опитування «Твоя життєстійкість в умовах війни», проведеного в червні – липні 2022 р. О.М. Кокуном, є суголосними до наших даних. Дослідник встановив, що кількість симптомів ПТСР та соматичних скарг респондентів прямо залежить від ступеня небезпеки для життя, що вони зазнали

під час війни, а також погіршення у них стану здоров'я та емоційного стану. Також встановлено наявність стійкої тенденції, що полягає у суттєвому погіршенні разом із матеріальним статусом респондентів їх психофізіологічної стійкості та самоефективності, а також у зростанні в них кількості симптомів ПТСР та соматичних скарг. Рівень психофізіологічної стійкості досліджуваних погіршується пропорційно до погіршення в них стану здоров'я та емоційного стану [1]. За результатами дослідження самооцінки змін стану здоров'я за час війни, він погіршився або істотно погіршився у 58,8% досліджуваних. Емоційний стан погіршився або істотно погіршився у ще більшої кількості – 86,7%. Також 57,2% опитаних відзначають погіршення або суттєве погіршення власних життєвих перспектив [1].

Подальший аналіз показав, що рівень загального інтегративного показника (індекса) психологічної безпеки особистості майбутнього фахівця технічного профілю, що відображає ступінь психічної захищеності, здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, можливість усувати зовнішні та внутрішні загрози, що виникають, зберігати на достатньо стійкому рівні дієздатність,

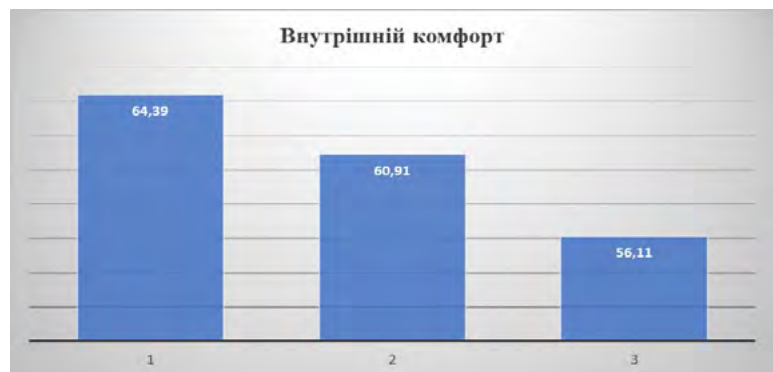

Рис. 4. Динаміка змін рівня показників за шкалою «внутрішній комфорт», (\bar{x}): 1 – дані за 2021 рік; 2 – дані за 2022 рік; 3 – дані за 2023 рік

Рис. 5. Динаміка змін рівня індексу психологічної безпеки, (\bar{x}): 1 – дані за 2021 рік; 2 – дані за 2022 рік; 3 – дані за 2023 рік

є низьким. За ним, як і за всіма показниками 4 шкал психологічної безпеки особистості, зафіксовано тенденцію до невпинного зниження з 2021 р. до 2023 р. (рис. 5).

Війна в Україні призвела до порушення нормального життя, забезпечення базових життєвих потреб, зокрема і потреби у безпеці, породила необхідність адаптації до нових обставин життя в ситуації невизначеності, постійної тривоги та стресу. Отримані дані переконливо засвідчують те, що у досліджуваних вкрай низька актуалізація психологічних, поведінкових, фізичних та соціальних ресурсів. Процес пошуку ресурсу відкриває для особистості нові можливості в зростанні психологічної безпеки.

Емпірично виявлено, що між юнаками та юнками наявні достовірні відмінності ($p < 0,05-0,001$) за рівнем суб'єктивного відчуття психологічної захищеності. Для юнаків властивий вищий рівень індексу психологічної безпеки, а відповідно й вищі рівні показників за 4 шкалами.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, результати дослідження рівнів психологічної безпеки особистості майбутнього фахівця технічного профілю за всіма показниками 4 шкал мають тенденцію до зниження з 2021 р. до 2023 р., що відображає недостатній ступінь психічної захищеності, здатності до ефективного функціонування, можливості долати зовнішні та внутрішні загрози та бути

достатньо ефективними в реалізації своїх планів життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кокун О.М. Твоя життєстійкість в умовах війни : всеукраїнське опитування. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2022. 46 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/731505/1/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%80%D1%96%D0%BD%D1%82_%D0%9A%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BD.pdf.
2. Потапюк Л.М. Психологічна безпека в умовах інклюзивного освітнього середовища. *Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність та перспективи розвитку* : колективна монографія у 2 частинах. Частина 1. *Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні* / за ред. С.П. Мироньової, Л.Б. Платаш. Чернівці : Технодрок, 2021. С. 59–92. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3081/MONOGRAF_%D1%81%D1%84_%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D0%B7_1639050106.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
3. Діагностика психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності : навчальний посібник. Харків : НАНГУ, 2017. 76 с.
4. Приходько І.І. Розвиток і відновлення психологічної безпеки особистості у фахівців екстремальних видів діяльності : навчальний посібник. Харків : НАНГУ, 2017. 102 с.
5. Рибальченко О.М. Психологічні загрози – компонент безпеки особистості. *Габітус*. 2021. № 32. С. 104–109. DOI: <http://habitus.od.ua/journals/2021/32-2021/17.pdf>.

ОСОБЛИВОСТІ АРТТЕРАПІЇ ДЛЯ ЕВАКУЙОВАНИХ ДОШКІЛЬНЯТ ІЗ ГАРЯЧИХ ТОЧОК В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

FEATURES OF ART THERAPY FOR EVACUATED PRESCHOOL CHILDREN FROM HOT SPOTS DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

У статті розглядається одна з найважливіших і найбільш актуальних проблем сьогодення, а саме психологічна допомога дітям дошкільного віку, вимушено евакуйованих із гарячих точок, за допомогою різних методів і засобів арттерапії. Сьогодні психологічний стан дітей і суспільства загалом знаходиться на критичному рівні, з якого потрібно чимшвидше виходити, використовуючи для цього найбільш дієві засоби. До таких засобів автор зарахував арттерапію та всі її види загалом.

Головною метою статті є розкриття особливостей застосування методів арттерапії до дітей, які зазнали психологічні травми різного характеру. Потягом останніх десяти років усе частіше в наукових працях використовується термін «арттерапія», особливо в роботі з дітьми. Для дітей арттерапія є найбезпечнішим способом для роботи з внутрішніми переживаннями й емоційними стресами. Вона лагідно й екологічно в ігровій формі може виявити та пропрацювати ті складнощі, які стали на шляху дитини. Поряд із діагностикою, терапією та реабілітацією арттерапія є джерелом самостійності, творчості й гармонійного розвитку особистості дитини дошкільного віку. Зазначено, що важливою умовою початку якісної реабілітаційної терапії є встановлення психотерапевтичного контакту.

У статті розглянуто позитивні й негативні наслідки арттерапії в реабілітації дітей дошкільного віку після евакуації з гарячих точок. Запропоновано деякі методи використання арттерапії в роботі з евакуйованими дошкільниками. Крім найбільш відомих видів арттерапії, автор пропонує використовувати терапію піском, анімалотерапію, маскотерапію та метафоричні асоціативні картки. Описано особливості використання кожного виду арттерапії, які представлені автором. Установлено, що дослідження сучасних наукових праць стосовно психотерапії дітей дошкільного віку та використання різноманітних засобів арттерапії показало широкий спектр її застосування.

Ключові слова: арттерапія, діти дошкільного віку, евакуація, гарячі точки, російсько-українська війна.

The article deals with one of the most important and painful problems of today, namely psychological help for preschool children who were forced to evacuate from hot spots, using various methods and means of art therapy. Today, the psychological state of children and society as a whole is at a critical level, from which it is necessary to get out as soon as possible, using the most effective means for this. The author classified art therapy and all its types in general as such tools.

The main goal of the article is to reveal the features of the application of art therapy methods to children who have suffered psychological injuries of various nature. Over the past ten years, the term "art therapy" has been used more and more often in scientific works, and especially in work with children. For children, art therapy acts as the safest way to work with inner experiences and emotional stress. She can gently and ecologically, in a playful way, identify and work out the difficulties that have stood in the way of the child. Along with diagnosis, therapy and rehabilitation, art therapy acts as a source of independence, creativity and harmonious personality development of a preschool child. It is noted that an important condition for starting high-quality rehabilitation therapy is the establishment of psychotherapeutic contact.

The article examines the positive and negative effects of art therapy in the rehabilitation of preschool children after evacuation from hot spots. Some methods of using art therapy in working with evacuated preschoolers are proposed. In addition to the most well-known types of art therapy, the author suggests using sand therapy, animal therapy, mask therapy, and metaphorical associative cards. Features of the use of each type of art therapy presented by the author are described. It was established that the study of modern scientific works related to the psychotherapy of preschool children and the use of various means of art therapy showed a wide range of applications of art therapy.

Key words: art therapy, preschool children, evacuation, hot spots, Russian-Ukrainian war.

УДК 159.9:005

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.28>

Парасей-Гочер А.О.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології
ПВНЗ «Український гуманітарний
інститут»

Алхамрі І.Н.С.С.

магістрантка зі спеціальності 053
«Психологія»
Міжрегіональна академія управління
персоналом

Постановка проблеми. Складна ситуація, що склалася сьогодні в Україні, спонукає науковців різноманітних сфер досліджувати найбільш ефективні методики в кожній галузі. Психологія та психотерапія посідають одне із лідируючих місць у загальній науковій спільноті. Саме роль психолога відіграє важливу та необхідну роль у роботі з громадянами України, які так чи інакше постраждали від військової агресії росії. Найбільш вразливою категорією постраждалих є діти дошкільного віку, адже стрес, спричинений російсько-українською війною, негативно впливає на психічне

здоров'я й, відповідно, нормальний розвиток дитини. А якщо дитячий стрес, спричинений війною, поєднаний з евакуацією з гарячих точок, то важко уявити обсяг роботи психолога з такими дітьми.

Арсенал робочих методів і методик повинен складатися з різноманітних технік діагностики й терапії. На допомогу фахівцю приходить арттерапія. Різноманітні види мистецтва і є потужним джерелом терапії, оскільки через творчість можна зобразити й передати травмований досвід. Для дітей арттерапія є найбезпечнішим способом для опрацювання вну-

трішніх переживань та емоційних стресів. Велика кількість технік арттерапії дає можливість дитині пережити внутрішні потрясіння в більш екологічний спосіб. Основна мета арттерапії – створити середовище для самозцілення дитини. Адитина, усвою чергу, обирає та користується творчим інструментом. Сам процес малювання, чи ліплення, чи танцю прокладає шлях до внутрішнього ресурсу дошкільника, дає сили, щоб упоратися з проблемою.

Мета статті полягає в здійсненні теоретичного аналізу особливостей арттерапії для евакуйованих дошкільнят із гарячих точок в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі зростає все більший інтерес до арттерапії як методу ефективною роботи психолога. Арттерапія є сучасним напрямом психології та психотерапії, яка стрімко розвивається і стає популярною в професійних колах різних країн світу.

Значну роль у дослідженні теоретичних аспектів і практичних методів використання арттерапії в роботі з дітьми відігравали наукові праці таких учених, як Є. Кейн, Р. Гудман, К. Кейз, Т. Деллі, Д. Пейслі, Л. Пролкс, І. Бабій, О. Вознесенська, Т. Грабенко, Т. Добровольська, М. Кисельова, О. Колпакчи, О. Копитін, Л. Лебєдєва, О. Медведєва, С. Рибаківа, О. Сорока, О. Тараріна, О. Федій та інші.

Усе частіше арттерапію розглядають як прогресивний інструмент у психологічній допомозі, який сприяє розвитку здорової творчої особистості й реалізує на практиці такі функції соціалізації особистості, як регулятивна, реабілітаційна, адаптаційна, корекційна та профілактична [2, с. 4–15].

У роботі з дітьми досить широко застосовується арттерапія саме тому, що вона є найбільш м'яким методом роботи з психологічними травмами та проблемами. Водночас із процесом реабілітації та корекції відбувається творчий розвиток дитини, розкриваються її здібності й налагоджуються її гармонійні взаємини з навколишнім середовищем. В основному арсенал арттерапії становлять невербальні способи самовираження, що робить її дуже цінною в процесі роботи з дітьми, які часто не можуть виразити свої переживання словесно. Арттерапія дає можливість дитині висловити свої почуття й емоції, використовуючи такі способи, як малювання, конструювання, ліплення, слухання музики, насипання та пересипання піску, гра, робота з метафоричними картками [5, с. 7–9].

Особливо важливою арттерапією є для дітей дошкільного віку, вимушено евакуйованих із зони бойових дій. Саме арттерапія дає можливість дошкільникам зняти психологічне напруження та позбутися посттравматичного синдрому, водночас творчо розвинути й самовдосконалитися.

Психіка дітей, які евакуювалися з гарячих точок, зазнала складних і глибоких змін. Вона вже надломлена моторошними подіями, які діти бачили на власні очі. Дошкільникам складно адаптуватися до «відносно мирних» умов життя: вони лякаються найменших шумів, звичайні й веселі діти здаються їм нетиповими в їхньому оточенні, діти стали більш вразливі, напружені, тривожні та сумні. Тому фахівцям необхідно шукати нові підходи у вирішенні цієї проблеми й водночас потрібно досліджувати досвід тих країн, де війна триває постійно [11, с. 394–403].

Дітям, яким довелося евакуюватися із зони активних бойових дій, досить важко зрозуміти, що сталося з ними. Це безпосередньо пов'язано з їхніми віковими особливостями, їм не вистачає психологічної, соціальної та фізіологічної зрілості. Дитина не може в повинному обсязі усвідомити суть того, що відбувається, вони просто запам'ятовує ситуацію, яка склалася, свої переживання в тій ситуації (діти чітко пам'ятають гул вертольотів, свист падаючого снаряда, звуки вибуху, ударів, жар вогню тощо). Переживання можуть бути занадто інтенсивними для дитини, і вона стає досить вразливою. Такі діти висловлюють свої почуття через поведінку. Так, для дітей дошкільного віку (від 4 до 7 років) характерним є прагнення до одноманітних ігор, при цьому використовуючи предмети, що мають безпосередній стосунок до травми. Спектр посттравматичних симптомів у дошкільників включає в себе зміни на емоційному, фізіологічному, когнітивному й поведінковому рівнях [8, с. 48].

На фізіологічному рівні для дітей, які пережили травматичну ситуацію, характерні такі розлади:

- порушення сну й часті пробудження;
- біль у животі й головні болі, які не мають явних фізичних причин;
- часте сечовипускання;
- тремтіння, посмикування, нервові тики.

Для емоційного рівня притаманне найсильніша реакція на пережиту ситуацію – фобії та страх. Діти часто бояться засинати в темряві чи наодинці. Деякі діти часто відчувають почуття провини за те, що з ними трапилось, деякі стають дратівливішими, розвивається депресія. Спостерігається підвищена плаксивість.

На когнітивному рівні в дітей, що пережили травму:

- погіршується концентрація уваги, підвищується неуважність;
- відбувається порушення пам'яті, вони стають забудькуватими, часто не можуть пригадати важливу власну інформацію;
- нездатність згадати минуле й безлад, плутанина в поєднанні з раптовим і несподіваним виїздом із дому.

Для поведінкового рівня притаманна різка зміна поведінки: діти не хочуть розлучитися

з батьками, часто такі діти мають потребу в постійній присутності батьків, у фізичному контакті з ними. Велика кількість дітей інколи повертається до поведінки, яка властива меншим за віком дітям, або ж узагалі поводяться як малюки. Травмовані дошкільники стають упертішими, гнівнішими, агресивнішими. Їхня поведінка пронизана ворожістю й конфліктністю щодо навколишніх. У складних випадках такі симптоми можуть тривати декілька місяців [9, с. 21–22].

Сучасні науковці вбачають великий реабілітаційний потенціал в арттерапії й акцентують увагу на психологічній адаптації, якої потребують майже всі діти, які були змушені евакуюватися з гарячих точок. Сам процес реабілітації – це комплекс заходів, спрямованих на максимально повноцінне відновлення людини, яка перенесла травму чи захворювання.

За наявності посттравматичного стресового розладу арттерапія може бути головним методом роботи. Це зумовлено багатьма причинами. Останні дослідження показали, що травмувальний досвід зберігається й закарбовується в більшості в невербальних образах. Важливою умовою якісної та успішної терапії дітей, які перенесли психічну травму, є відновлення відчуття безпеки й внутрішньої сили. У процесі занять арттерапією діти мають змогу дистанціюватися від травмувальних переживань, вони можуть «поглянути» на свої почуття, зображені в малюнках чи інших матеріалах, переробити й переосмислити свій досвід [7, с. 221–223].

Важливою умовою початку якісної реабілітаційної терапії є встановлення психотерапевтичного контакту. Він устанавлюється вже за перших зустрічей, коли в психолога та дитини відбуваються реакції одне на одного, які визначатимуть атмосферу їхньої подальшої роботи.

На початку спільної роботи психолог пояснює дитині, як буде проходити їхня спільна діяльність, що дитина може робити й чого не може. Обов'язково наголошується, що ця діяльність не вимагає спеціальних художніх навичок чи вмінь і не має на меті створення «шедеврів», спрямовується увага на вільне самовираження дитини з використанням будь-яких засобів і матеріалів, які є в її розпорядженні. Уточнюється, що «вільне самовираження» необхідне для того, щоб допомогти дитині подолати прояви її тривоги, вирішити проблеми, що пов'язані із самопочуттям і настроєм або ж із навколишніми проблемами, поліпшити її загальний психологічний стан тощо [1 с. 39].

У міру того, як сформувалися психотерапевтичні взаємини, у дитини виникають відчуття захищеності й внутрішнього комфорту, а атмосфера арттерапевтичного сеансу сприймається ними відмінною від тієї, що оточує дитину. У ході роботи можуть виникати

найрізноманітніші почуття, асоціації і спогади. Можливі прояви сильних переживань, у тому числі й негативні, такі як почуття гніву, втрати, провини тощо.

Інколи арттерапевтичний процес може супроводжуватися певними труднощами. Нерідко дитина може здаватися розгубленою, не знає, з чого почати роботу. Вона досліджує та перебирає різні матеріали, певний час не знаходячи необхідних для своєї діяльності. У деяких моментах вона не виявлятиме бажання що-небудь створювати. Інколи, зробивши за певний час декілька робіт, вона зупиняє будь-яку творчість і відчуває потребу повернутися до того, з чого все починалося, чи прослідкувати за всіма своїми малюнками. Також дитина може намагатися знищити свої роботи, як незакінчені, так і закінчені [3, с. 94–96].

Під час використання арттерапевтичних методів у художньо-прикладній діяльності потрібно враховувати й те, що кожен образотворчий матеріал окреслює певний діапазон можливих способів дії з ним, спонукає дитину до різних видів активності. Підбираючи образотворчий матеріал до кожного заняття з арттерапії відповідно до завдань та індивідуально-психологічних особливостей дитини дошкільного віку, психолог може певною мірою керувати її активністю.

Наприклад, під час організації занять з ізотерапії з гіперактивними й розгальмованими дошкільниками, особливо з тими, для яких характерні прояви агресивності в поведінці, не рекомендовано користуватися такими матеріалами, як фарби, пластилін, глина, лаки. Такі матеріали можуть стимулювати ненаправлену активність дитини (розбрикування, розкидання, розмазування тощо), що може швидко перерости в агресивну поведінку або ж призвести до травматизму дитини [10, с. 15–19].

Більш коректним буде використання аркушів паперу, простого олівця, кольорових ручок чи олівців, фломастерів, тобто тих матеріалів, що потребуватимуть від дитини структурування й організації своєї діяльності, а також контролю за виконанням дії. Разом із тим потрібно враховувати, що олівці в гіперактивних дітей можуть ламатися від сильного тиску на них, папір рветься тощо. Для таких дітей бажано використовувати спеціальні техніки та методики, які дадуть змогу здійснити емоційну реакцію й зняти зайве напруження.

Для дітей, які є емоційно затиснутими, фрустрованими та з високою тривожністю, будуть корисними ті матеріали, які вимагають вільних широких рухів, у тому числі всього тіла, а не лише ділянки кисті й пальців. Таким дітям потрібно пропонувати великі пензлики, фарби, великі аркуші паперу, що прикріплені до столу чи стіни, пластилін, глину, кольорову крейду, пастель, воскові олівці, манку або кольоровий пісок.

Якщо брати до уваги цілісну картину, то будь-який метод терапії може заподіяти шкоду, навіть арттерапія. Щоб уникнути цього, потрібно дотримуватися простих правил у роботі. Для групових форм роботи також є свої правила. Наприклад, не заважати одне одному, створення атмосфери, де всім комфортно, де є тиша, щоб нічого не відволікало від процесу творчості. Мають бути невеликі за чисельністю групи з приблизно однаковим віковим діапазоном дітей [5, с. 39–40]. Це ті обмеження, які дають можливість не нашкодити, а створити такі умови, у яких дитина почуватиметься комфортно й розслаблено, що дасть їй можливість проявляти свій внутрішній потенціал.

Заняття з використанням засобів арттерапії дають змогу ще раз пройти шлях видового розвитку через особистий розвиток, тобто отримати власний емоційний, когнітивний і тілесний досвід у комфортних і безпечних для себе умовах, продуктивно й усвідомлено, а також конструктивного функціонування в подальшому житті.

Метод арттерапії привабливий ще й тим, що в його основі лежать невербальні способи самовираження та спілкування. У процесі творчої діяльності активно використовується права півкуля мозку, що в повсякденному житті не так широко задіяна. Гармонійний розвиток дитини передбачає однаковий розвиток обох півкуль, а тому й нормальну взаємодію між півкулями. Деякі види активності дитини вимагають роботу саме правої півкулі – інтуїція, творчість, дружба, освіта, любов, романтизм.

Ізотерапія – найбільш розповсюджений і загальновикористовуваний арттерапевтичний метод, що являє собою творче, тематичне чи спонтанне малювання. Малюнок – ефективний інструмент, завдяки якому дитина може вільно висловити свої почуття й переживання, думки мовою кольорів, образів і символів, а ще вивільнити негативні переживання та намалювати своє ставлення до навколишньої дійсності. Цей напрям є фундаментом арттерапії, тому що він передбачає малювання на всіх наявних поверхнях, від паперу до дерев'яних і скляних поверхонь тощо. Для малювання використовуються різноманітні засоби, такі як олівці, фарби, художня й масляна пастель, крейда, фломастери [3, с. 101–103].

Ефективними методами такого формування в чуттєвому пізнанні навколишньої дійсності й розвитку якостей особистості старшого дошкільника стають бесіди, образотворча діяльність (спільне малювання, розв'язання конфліктних завдань, чуттєве пізнання кольору в малюнку), кольоровідчуття (співвідношення форми й кольору, музики, кольору і слова). В образотворчій діяльності може здійснюватися колективна діяльність, під час якої дітям необхідно активно співп-

рацювати одне з одним. Через органи чуття в образотворчій діяльності дитина включається в процес пізнання, отримує інформацію про картини, які мають духовно-моральний зміст, переробляє отриманий моральний зміст, отриману інформацію, мислить, відчуває, пізнає. На основі врахування вікових закономірностей розвитку старших дошкільників забезпечено пізнання дітьми явищ і процесів з технічного боку, тобто в процесі створення малюнка художніми матеріалами. Змішуючи фарби і знаходячи форму, дитина пізнає властивості, бачить механізми взаємодії матеріалів, співвідносить результат такої взаємодії з навколишньою дійсністю, із собою, робить певні висновки, тобто засоби образотворчої діяльності (колір, лінія, форма, пляма, штрих) виступають як прототип людських взаємин.

Метафоричні асоціативні зображення – це одне з наймолодших напрямів арттерапії. У його основі лежить ідея, що людина схильна наділяти різного роду зображення й тексти особистісним змістом та успішно працювати з усвідомленням і трансформацією цього змісту. Метафоричні асоціативні зображення дають змогу виявляти ті стани і сторони особистості, які були знівельовані людиною й сьогодні потребують уваги та розвитку.

Завдяки метафорі й зоровим образам, обминаючи психологічні захисти клієнта, легко вибудувати «бесіду» з підсвідомим; обминаючи ретравматизацію, пропрацювати психотравмувальну ситуацію; через звернення до уяви й асоціацій змодельовати та прийняти рішення; завдяки безпечному контексту психолог отримує доступ до цілісної картини й образів «Я» клієнта [5].

Очікуваний результат від роботи з МАК: розуміння своїх переживань; прийняття своїх цінностей, переконань; відреагування/допроживання ситуації; ресурсний стан; зцілення від минулого негативного досвіду; розвиток творчості.

Дельфінотерапія – ще один ефективний метод терапії, який ґрунтується на спілкуванні з дельфінами. Прихильники цього виду терапії вважають, що контакт із дельфінами допомагає стабілізувати психологічний та емоційний стан дитини, зняти психологічне напруження, дитина заспокоюється, швидше знаходить вихід зі складної ситуації [4, с. 26–27].

Маскотерапія є цікавим і глибоким видом арттерапії, який дає змогу перенести глибинні внутрішні переживання дитини на маску. Маска є посередником в ефективній комунікації особистості з власною тінню. Робота з маскою чи масками сприяє подоланню страхів, самопрезентації, формуванню вміння виражати свої емоції, гармонізувати власне «Я».

Традиційне японське мистецтво оригамі все частіше використовується як один із методів арттерапії. Заняття оригамі зменшують

рівень тривожності, розвивають дрібну моторику, сприяють налагодженню дружніх взаємин [6, с. 24–33].

Пісочна терапія – ще один ключ до внутрішнього світу дитини, один із засобів виразити переживання, досліджувати світ, збудувати стосунки.

Невеликий об'єм піску може змінити настрій дитини за лічені секунди. Поставити перед дошкільником невеликий піднос із піском і дати можливість малювати. А вже в старшому дошкільному віці можна використовувати пісок у поєднанні з водою для створення різноманітних фігур. Тут, як і в інших техніках арттерапії, дитина зображуватиме те, що нині займає її думки. Арттерапевт чи психолог можуть допомогти дитині м'яко коригувати свого «персонажа», зруйнувавши попередній і створивши новий, більш позитивний. Пісок також має властивість розвивати сенсорне сприйняття дитини, моторику рук і фантазію, дає змогу заспокоїтися, відпочити, знімає стрес після побаченого [11, с. 394–403].

Висновки. Дослідження сучасних наукових праць, що стосуються психотерапії дітей дошкільного віку й використання різноманітних засобів арттерапії, виявило широкий спектр застосування арттерапії. Зокрема, починаються досліджуватися діагностичні та корекційні методи використання арттерапії з дітьми, що зазнали травмального досвіду. Це стосується й дітей дошкільного віку, яких евакуювали з гарячих точок. Такі діти зазнали глибоких психоемоційних стресів і потребують якісної кваліфікованої допомоги.

Саме різноманітність методів арттерапії дає змогу лагідно й ефективно проводити діагностику, реабілітацію та корекцію психологічних станів у дітей, які потрапили в складні умови. Описано, що ізотерапія сприяє творчому вираженню емоцій і почуттів, зменшує психоемоційне напруження, формує почуття безпеки. Необхідно зазначити й глибокий вплив метафоричних асоціативних карт і їх здатність

виявляти ті стани і сторони особистості, що були глибоко заховані підсвідомістю.

Отже, різноманіття методів і засобів арттерапії в роботі з дітьми дошкільного віку розширює можливості роботи психолога та збільшення його впливу на цілісність і стресостійкість дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сорока О.В. Арт-терапія в соціальній сфері : курс лекцій. Київ, 2008. 86 с.
2. Вознесенська О.Л., Невах Є.В. Арт-терапевтичний вплив на структури особистості в роботі з образом «Я». *Простір арт-терапії* : збірник наукових статей. 2013. Вип. 2(6). С. 4–15.
3. Енциклопедичний словник з арт-терапії / О.Л. Вознесенська, О.О. Деркач, О.М. Снар, Ю.Д. Гундertaйло. Київ, 2017. 312 с.
4. Животенко Л. Арт-терапія: популярні методи у роботі психолога. *Психолог дошкільця*. 2016. № 1. С. 26–27.
5. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії : навчально-методичний посібник. Київ, 2020. Ч. 1. 232 с.
6. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах. Львів, 2017. 505 с.
7. Львов О.О., Жабко Н.В. Важливість профілактики та корекції посттравматичних стресових розладів. Арт-терапевтичний підхід. Психологічні та психотерапевтичні аспекти. *Простір арт-терапії* : збірник наукових праць. 2018. Спецвипуск. С. 21–41.
8. Андреевкова В.Л., Войцях Т.В., Ковальчук Л.Г. Правила безпеки та можливості отримання допомоги у період конфлікту в Україні : методичні рекомендації. Київ, 2014. 48 с.
9. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період / Н.П. Бочкор та ін. Київ, 2014. 84 с.
10. Бабій І.В. Теорія і практика арт-терапії : навчально-методичний комплекс. Умань, 2014. 75 с.
11. Хіля А. Арт-терапія як об'єкт наукового дослідження у працях зарубіжних та вітчизняних учених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5(59). С. 394–403.

СФОРМОВАНІСТЬ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

FORMATION OF PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION TEACHERS AS MANAGERS OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Успішність будь-якої професійної діяльності залежить від відповідності індивідуально-типологічних та особистісних якостей професіонала вимогам діяльності, що виконується. У статті аналізуються теоретичні засади професійно значущих якостей викладачів закладів вищої освіти як менеджерів освітнього процесу, представлено результати оцінювання сформованості цих якостей. Аналіз теоретичних джерел дав змогу диференціювати поняття «професійно важливі та професійно значущі якості». Спостереження, індивідуальні бесіди, діагностичні методики дали можливість оцінити рівень сформованості професійно значущих якостей викладача. Зазначається, що професійно важливі якості формуються з урахуванням професійних вимог конкретної соціально-виробничої системи й забезпечують її відтворення, збереження й розвиток. Наголошується, що індивідуальне «наповнення» професійно важливих якостей визначає індивідуальну неповторність особистості професіонала, дає змогу йому збагачувати професійно орієнтовані якості особистості властивостями власної індивідуальності. Зазначається, що сукупність професійно значущих якостей визначається з урахуванням особливостей конкретної організації та конкретної посади, а структура професійно значущих якостей викладача включає мотиваційно-ціннісне ставлення до професійної діяльності (мотиви, ціннісні орієнтації, установки) і здатності (загальні та спеціальні здібності людини; здатність до адекватної самооцінки власних якостей). Подано результати дослідження сформованості професійно значущих якостей викладача в контексті менеджменту освітнього процесу. Установлено, що у викладачів більш сформовані якості, що забезпечують ефективну комунікативну й методичну діяльність, а якості, що забезпечують управління освітнім процесом, недостатньо сформовані. З'ясовано розбіжність між особистісними та професійними сенсами діяльності в більшості викладачів.

Ключові слова: викладач, заклад вищої освіти, професійна діяльність, освітній процес, професійно важливі якості, професійно значущі якості, менеджмент освітнього процесу.

The success of any professional activity depends on the correspondence of individual-typological and personal qualities of a professional to the requirements of the activity performed. The article analyses the theoretical foundations of professionally important qualities of higher education teachers as managers of the educational process, presents the results of assessing the formation of these qualities. The analysis of theoretical sources allowed to differentiate between the concepts of professionally important and professionally significant qualities; observations, individual interviews, diagnostic methods allowed to assess the level of formation of professionally significant qualities of a teacher. It is noted that professionally important qualities are formed taking into account the professional requirements of a particular social and production system and ensure its reproduction, preservation and development. It is emphasised that the individual "filling" of professionally important qualities determines the individual uniqueness of the professional's personality and allows him to enrich professionally oriented personality qualities with the properties of his own personality.

It is noted that the totality of professionally significant qualities is determined taking into account the characteristics of a particular organisation and a particular position, and the structure of professionally significant qualities of a teacher includes motivational and value attitude to professional activity (motives, value orientations, attitudes) and abilities (general and special human abilities; ability to adequately self-assess one's own qualities). The results of the study of the formation of professionally significant qualities of a teacher in the context of management of the educational process are presented. It has been found that teachers have more developed qualities that ensure effective communication and methodological activities, while the qualities that ensure the management of the educational process are insufficiently developed. The discrepancy between the personal and professional meanings of activity for most teachers has been established.

Key words: teacher, higher education institution, professional activity, educational process, professionally important qualities, professionally significant qualities, management of the educational process.

УДК 316.174:[331+378]:174
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.29>

Постоян Т.Г.

к.пед.н.,
доцент кафедри дошкільної педагогіки
Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського

Рубанська Ж.В.

студентка магістратури
Навчально-науковий інститут
природничо-математичних наук,
інформатики та менеджменту
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені
К.Д. Ушинського

Соціально-політичні й соціально-економічні умови, що склалися в кризовий період в Україні, вимагають підвищення якості фахівців у процесі професіоналізації, що є цілісною системою, яка взаємопов'язує в єдиному процесі теоретичні наукові доробки та їхню практичну реалізацію через систему закладів вищої освіти, де ключовою фігурою, яка реалізує це завдання, є викладач.

Зазначимо, що успішність будь-якої професійної діяльності передусім залежить від відповідності індивідуально-типологічних та осо-

бистісних якостей конкретної людини вимогам діяльності, що вона виконує. Ступінь цієї відповідності значною мірою визначає ймовірність ефективного виконання професійних обов'язків. Водночас необхідно враховувати й вимоги людини до професії, конкретного місця роботи, взаємин у колективі – усе, що визначає задоволеність працею.

Будь-який вид професійної діяльності може бути зреалізований на засадах відповідної системи професійно важливих якостей. Це дає підставу стверджувати, що будь-яка діяльність

вимагає визначеної сукупності професійно важливих якостей. Однак професійна діяльність не визначається як «механічна» сукупність якостей, а є закономірною організованою системою, що має ієрархічну структуру й включає базові психофізіологічні властивості та успадковані здібності, де надбудовою є набуті протягом життя досвід, знання, навички, морально-психологічні й певні спеціальні професійні якості [3; 4; 14].

Мета й завдання дослідження полягали в аналізі теоретичних засад проблеми професійно значущих якостей викладачів закладів вищої освіти як менеджерів освітнього процесу; розробленні діагностичного інструментарію та оцінюванні сформованості професійно значущих якостей викладачів закладу вищої освіти.

Загальні питання менеджменту розглядали такі автори, як М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі, М. Беседін, О. Гірняк, Л. Гомба, В. Гріфін, Г. Дорошенко, П. Калита, І. Комарницький, П. Лазановський, В. Нагаєв, О. Сердюк Ф. Хміль, В. Яцура й інші.

Науковці під менеджментом розуміють сукупність сучасних методів та інструментів управління з метою підвищення ефективності роботи організації. Менеджмент визначають і як мистецтво ведення бізнесу, стиль управління й уміння досягати високих результатів у конкурентному середовищі [9].

Більшість науковців-практиків розглядають менеджмент як тип професійного управління, що характеризує:

- організація роботи (аналіз необхідних дій і рішень);
- постановка завдань (формулювання загальної мети (місії) та шляхів її реалізації);
- визначення критеріїв, що відображають ефективність виконання роботи;
- мотивація й розвиток персоналу;
- отримання комерційного прибутку;
- управління в межах однієї організації;
- залучення професійних менеджерів [9].

До основних тенденцій сучасного менеджменту науковці зараховують таке:

- поєднання управлінських процесів;
- розроблення нових показників і критеріїв ефективності управління організаціями;
- орієнтацію на систематичне впровадження інновацій;
- визнання важливості професійного управління якістю;
- орієнтацію на задоволення потреб конкретного споживача;
- посилення впливу корпоративної (організаційної) культури;
- підвищення ролі професіоналізації управління;
- створення організацій що навчаються;
- орієнтацію управління на особистість індивіда в організації;

– орієнтацію на соціальний і гуманістичний складники менеджменту;

– системний, ситуаційний, процесний і поведінковий підхід;

– появу нових видів менеджменту [9].

Поняття «професійно важливі якості» введено в категоріальний апарат психології ще на початку ХХ століття. На той час під професійно важливими якостями розуміли сукупність найбільш важливих для певної професії психічних функцій узагальненого суб'єкта праці – успішного професіонала. Ця модель стала засадничою під час добору психодіагностичних методик і прогнозування за їхньою допомогою успішної майбутньої професійної діяльності претендентів на конкретну посаду. Тоді поширеною була думка, що успішність діяльності передусім визначається наявністю психічних функцій і здатностей визначеного рівня та якості. Основна увага зосереджувалася на виявленні стійких професійно важливих якостей особистості, які важко піддаються тренуванню, однак наявність яких дуже важлива для досягнення професійного успіху [1; 4; 8; 12].

Узагальнюючи думки дослідників, можемо зробити висновок, що професійно важливі якості – це особисті якості, що забезпечують успішність професійної підготовки та професійної діяльності.

На сучасному етапі виділяють дві основні категорії професійно важливих якостей: базові та провідні. До провідних належать професійно важливі якості, що характеризуються безпосереднім зв'язком із параметрами діяльності. Базові професійно важливі якості мають переважну кількість внутрішньосистемних зв'язків з іншими якостями, тобто характеризуються структурною розвиненістю й посідають центральне місце в системі якостей. Базові якості можуть не проявляти значущих кореляційних зв'язків з параметрами діяльності, однак вони важливі для її реалізації, оскільки є засадничими у формуванні підсистеми професійно важливих якостей загалом. Навколо них і на їхніх засадах об'єднуються і структуруються інші якості особистості, які забезпечують професійну діяльність і її основні функції [3; 4].

За формою та походженням професійно важливі якості належать до категорії системних якостей суб'єкта, однак реалізуються як «надіндивідуальні» якості. Професійно важливі якості формуються з урахуванням професійних вимог конкретної соціально-виробничої системи й забезпечують її відтворення, збереження та розвиток. Саме індивідуальне «наповнення» професійно важливих якостей визначає індивідуальну неповторність особистості професіонала й дає змогу йому збагачувати професійно орієнтовані якості особистості властивостями власної індивідуальності [3; 6].

Визначення шляхів формування й розвитку професійно важливих якостей потребує виділення найбільш значущих якостей для майбутньої професійної діяльності. На думку науковців, будь-яка професійна діяльність вимагає від фахівця певного набору знань, умінь, особистісних якостей і здібностей, у структурі яких окремі якості під впливом специфіки діяльності починають виступати як професійно значущі [2; 4; 7; 8; 14].

О. Силкін пропонує розробляти професійно значущі якості з урахуванням особливостей конкретної організації та конкретної посади. За технологією О. Силкіна, що має чотири умовні етапи, на першому етапі визначають основні функції та операції, які виконує працівник; на другому етапі аналізують критичні моменти; на третьому етапі укладають перелік професійно значущих якостей, необхідних фахівцю для ефективної професійної діяльності, визначають якості, що відповідають кожній функції, аналізують укладений перелік професійно значущих якостей, об'єднують схожі за характеристиками. На четвертому етапі з'ясовують ваговий коефіцієнт кожної професійно значущої якості (ранжирування якості за рівнем значущості від найменш до найбільш значущої якості). За результатами ранжирування 10–15 якостей, що отримали найвищий ранг, є професійно значущими [13]. Отже, за О. Силкіним, професійно значущі якості – сукупність якостей особистості, які визначають успішне виконання фахівцем своїх посадових обов'язків

Сучасна освіта потребує не вузьких фахівців – носіїв окремих предметних знань, а всебічно розвинених соціально активних викладачів з фундаментальною науковою освітою, готовими організувати освітній процес та управляти ним.

Проблеми психології особистості майбутнього вчителя й теорії професійної діяльності викладача досліджували науковці: С. Білозерська, М. Божик, А. Вербицький, Р. Гейзерська, О. Гук, Е. Карпова, Н. Кічук, І. Кустовська, З. Курлянд, М. Кухарев, Н. Мараховська, С. Мащак, О. Мороз, В. Радул, С. Сисоева, Л. Служинська, О. Тонне, Р. Хмелюк та інші.

До основних функцій професійної діяльності викладача науковці зарахували такі:

- загальнопедагогічні: мобілізаційні; орієнтаційні; розвивальні;
- загальнотрудоі: конструктивну: планування освітнього процесу, міжпредметні зв'язки, власні педагогічні дослідження;
- конструктивно-матеріальні: планування й облаштування навчальних кабінетів, навчально-методичне забезпечення;
- комунікативну: установлення взаємин з учасниками освітнього процесу, моральність, відповідальність, дотримання слова;
- дослідницьку: творчий пошук, творче нав-

чання здобувачів вищої освіти, удосконалення освітнього процесу;

– організаторську (менеджерську) функцію: організація освітнього процесу; організація власної діяльності (самоменеджмент) у процесі педагогічної діяльності; організація пізнавальної діяльності студентів відповідно до мети й завдань освітнього процесу [10].

На думку С. Білозерської та С. Мащак, особистість викладача є системоутворювальним фактором професійної успішності майбутнього вчителя, бо його діяльність спрямована на використання своїх знань, професійного й життєвого досвіду для збереження психічного здоров'я, психологічних гараздів особистості студента як найвищої цінності педагогічного процесу [1, с. 127]. Результати дослідження цих науковців щодо якостей викладача вищої школи виявили, що особистісні якості викладача для студентів є більш значущими, ніж професійні. Вибір студентів (64%) із запропонованого переліку якостей викладача припав на особистісні якості, 36% – на професійні [1, с. 129].

На думку Н. Мараховської, організаторські якості особистості необхідні для створення в колективі позитивної атмосфери, що сприяє досягненню спільних цілей. Ці якості проявляються в організаторських здібностях, умінні суттєво впливати на поведінку й настрої людей, бути прикладом для наслідування [8].

К. Гнезділова визначає суспільну спрямованість як важливу якість викладача вищого закладу освіти, що структурована компонентами: суспільно цінною метою, соціально значущими мотивами поведінки та діяльності, наявністю переконань, ціннісними орієнтаціями [6, с. 151].

К. Роджерс серед якостей викладача визначає адекватне розуміння співрозмовника, конгруентність (надання свободи), здатність залишатися самим собою [15].

Отже, професійно значущі якості викладача закладу вищої освіти є складною структурою індивідуальних особливостей, що забезпечують успіх будь-якої діяльності під час реалізації професійних функцій, у тому числі й управлінських.

Зазначимо, що структура професійно значущих якостей викладача закладу вищої освіти включає дві основні підструктури: мотиваційно-ціннісне ставлення до професійної діяльності (мотиви, ціннісні орієнтації, установки) і здатності (загальні та спеціальні здібності, здатність до адекватної самооцінки власних якостей).

Базуючись на результатах теоретичного пошуку, провели діагностичне дослідження з метою визначення професійно значущих якостей викладачів ННІ природничо-математичних наук, інформатики та менеджменту Університету Ушинського в контексті менеджменту освітнього процесу. У ході дослідження

використовували відповідні діагностичні методики; методи порівняльного аналізу, групування й логічного узагальнення інформації.

Для визначення ціннісних орієнтацій викладачів закладу вищої освіти використовували методику вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича, що побудована за принципом ранжування термінальних цінностей-цілей та інструментальних цінностей-засобів. У ході діагностики викладачі обирали базові цінності для здійснення ефективного управління освітнім процесом. У результаті створено образ ціннісного простору викладача, що ґрунтується на таких термінальних цінностях, як:

- свобода (незалежність у судженнях і вчинках) (40%);
 - упевненість у собі (свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів) (24%);
 - творчість (можливість творчої діяльності) (21%);
 - продуктивне життя (максимально використання власних можливостей) (15%);
 - активне життя (насиченість життя) (5%).
- Щодо інструментальних цінностей, то визначено такі як:
- сміливість у відстоюванні власної думки (48%);
 - ефективність праці (продуктивність) (20%);
 - чесність (правдивість, щирість) (19%);
 - високі запити (високий рівень домагань) (5%);
 - відповідальність (почуття обов'язку) (8%).

Отже, у результаті дослідження визначено пріоритетні цінності викладачів, що є базисними в їхньому управлінні освітнім процесом. Водночас орієнтація викладачів на цінності-цілі засвідчила індивідуалізм викладачів, які орієнтовані на успішне майбутнє і здатність до власної відповідальності за нього. Поряд із цим відсутні такі цінності, як щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, усього народу, людства загалом); освіченість (широта знань, висока загальна культура) тощо.

Використання есе як інструменту діагностики дало можливість оцінити рівень сформованості у викладачів власного ідеалу викладача. Аналіз робіт проводили відповідно до критеріїв цілісного опису ідеалу та якісної характеристики ідеального викладача. У результаті виділено рівні прояву цього показника, а саме:

- 20% викладачів першого рівня продемонстрували уривчасті уявлення ідеального образу викладача; визначено певні якості особистості або узагальнена характеристика;
- 35% викладачів другого рівня схарактеризували особистісні та професійні якості ідеального викладача з позиції його функціональності, який добре виконує професійні обов'язки;
- 38% викладачів третього рівня продемонстрували бачення ідеального викладача,

орієнтованого на суб'єкт-суб'єктні взаємини в освітній діяльності й на особистість здобувача вищої освіти;

- 7% викладачів четвертого рівня розглядали ідеал викладача в порівнянні із собою, описали програму власного професійного розвитку. Ідеал викладача мав цілісний характер.

У ході діагностики визначено здатність викладачів закладу вищої освіти до комунікації за напрямками: сформованість самопрезентації; самодіагностики й рефлексії, готовність до контакту з учасниками освітнього процесу. Самопрезентацію викладачів оцінювали під час лекційних занять. Зазначимо, що вміння презентувати себе передбачає вміння переконливо показати цілі й можливості власної компетентності. За результатами спостережень, викладачів умовно поділили на групи:

- 23% – група викладачів, у яких самопрезентація є ефективною;
- 44% – група викладачів, у яких самопрезентація є недостатньо переконливою;
- 22% – група викладачів, у яких самопрезентація є непереконливою;
- 11% – група викладачів, у яких самопрезентація є неефективною.

Уміння й навички самодіагностики й рефлексії оцінювали за опитувальником, за яким викладачі з переліку тверджень, що можуть викликати незадоволення або роздратування, визначали ситуації, на які вони б реагували негативно.

За результатами, встановлено таке:

- 14% викладачів визначили понад 18 тверджень, що можуть викликати незадоволення, роздратування, що засвідчило необхідність вчитися активного й пасивного слухання;
- 36% викладачів визначили від 10 до 17 таких тверджень. Ці викладачі схильні до передчасних висновків, загострення уваги на манері спілкування, пошуку прихованого змісту почутого, до монополізації комунікативного процесу;
- 32% викладачів визначили від 4 до 9 тверджень, що можуть викликати незадоволення, роздратування, що засвідчило їхню готовність компетентно комунікувати, однак викладачі повною мірою не розуміють партнера по спілкуванню.

18% викладачів визначили до 3 таких висловлювань, що засвідчило їхнє вміння слухати, компетентно комунікувати.

Готовність до саморозвитку викладачів закладу вищої освіти оцінювали за категоріями «свобода» й «відповідальність», розглядаючи готовність до саморозвитку як пошук власної ідентичності, рівноваги в розумінні та реалізації сутності матеріального, соціального, духовного світосприйняття й реалізації свободи вибору.

За результатами узагальнених спостережень і співбесід, виділено чотири групи викладачів відповідно до рівня сформовано-

сті в них готовності до саморозвитку. Так, 5% викладачів зараховано до низького рівня, які не прагнуть до самопізнання і змін, що характеризує їхню позицію як негативно статичну, не спрямовану на саморозвиток. 12% викладачів зараховано до середнього рівня готовності до саморозвитку. Викладачі цієї групи прагнуть до самопізнання, але не володіють навичками самовдосконалення й рефлексії. 39% викладачів зараховано до високого рівня, яких характеризувала яскраво виражена спрямованість на саморозвиток, однак викладачів, які б хотіли займатися самовдосконаленням, небагато через брак часу та перевантаженість. 44% викладачів зараховано до найвищого рівня готовності, для яких є характерним оптимальне співвідношення спрямованості на самопізнання і здатність до самовдосконалення.

Орієнтацію на успіх установлено за опитувальником «Оцінка схильності до ризику» Г. Шуберта:

– для 12% викладачів характерним є соціальний інтелект, упевненість у собі, здатність до ризику. У цій групі в ситуаціях ризику виявилися активізація соціальної взаємодії та прогностичний аналіз ситуації;

– для 58% викладачів характерними є цілеспрямованість, виражені лідерські якості, високий інтелектуальний потенціал за наявності недостатнього досвіду. Цей тип готовності до ризику притаманний викладачам із такими особистісними якостями, як максималізм, безкомпромісність, самолюбство, відвага й упертість;

– для 30% викладачів характерною є стратегія уникнення ризику. Викладачів цієї групи характеризує те, що, чим більше відповідальності викладачі зі стратегією уникнення ризику брали на себе в ситуаціях соціальної взаємодії, тим більше посилювалося в них прагнення незалежності в спілкуванні, схильність приймати рішення самостійно, що супроводжувалося зниженням комунікабельності. Водночас самостійне прийняття рішень супроводжувалося й невірою в можливість досягнення успіху.

Отже, теоретичний аналіз наукових джерел дав змогу визначити професійно значущі якості викладача закладу вищої освіти, що сприяють його професійному розвитку й забезпечують ефективне управління освітнім процесом.

Результати проведеної діагностики виявили, що викладачі закладу вищої освіти краще готові до комунікативної, методичної діяльності, ніж до управління освітнім процесом, характеризуючи освітню діяльність загалом як гуманістично спрямовану й значущу для суспільства. Водночас установлено розбіжність між особистісними та професійними сенсами діяльності в більшості викладачів закладу вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білозерська С.І., Мащак С.О. Особистісні якості викладача як передумова професійної успішності майбутнього вчителя. *Габітус*. 2022. Випуск 36. С. 127–132.
2. Брюховецька О.В. Професійно значущі якості особистості викладача вищого навчального закладу. *Післядипломна освіта в Україні*. 2012. Т. 1. № 20. С. 74–78.
3. Борисова О.М. Про роль професійної діяльності в розвитку особистості *Психологічне формування і розвиток особистості / під ред. Л.І. Анциферової*. Львів : Освіта, 2002. 146 с.
4. Гейзерська Р.А. Формування професійно значущих якостей майбутніх магістрів економічного профілю у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Луганськ : Луганський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2008. 20 с.
5. Гнезділова К. Формування особистісних якостей майбутнього фахівця. *Вища школа України в умовах глобалізації та інтеграції* : зб. матер. Всеукр. наук.-прак. конф., 27–28 березня. Черкаси : Вид-во ЧНУ, 2008. С. 150–152.
6. Калита П.Я. Менеджмент «по-українськи»: про якість підготовки управлінських кадрів. *Думка небайдужого. Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2020. № 2 (2). URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-13-10> https.
7. Корніяка О.М. Комунікативна компетентність як визначальний чинник професійного самоздійснення викладача вищої школи. *Актуальні проблеми психології. Серія «Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія»*. 2016. № 16. С. 82–92.
8. Мараховська Н.В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» Харків, 2009. 20 с.
9. Менеджмент: простір варіантів : навчальний посібник / за заг. ред. Г.О. Дорошенко. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2020. 520 с.
10. Навчальний процес у вищій педагогічній школі / за ред. О.Г. Мороза. Київ, 2001. 337 с.
11. Тонне О.Ш. Професійно важливі якості педагога вищого навчального закладу. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. праць. Запоріжжя, 2015. Вип. 40 (93). С. 513–519.
12. Савчин М.В. Здатності особистості : монографія. Київ : Академія, 2016. 285 с.
13. Силкін О.О. Зміст терміна «професійно значущі якості особистості» і технологія визначення цих якостей для окремого фахівця. *Наукові праці. Серія «Педагогіка, психологія і соціологія»*. Донецьк : ДВНЗ «ДонНТУ», 2011. Вип. 9 (191). С. 211.
14. Сингаївська І.В. Особистісні якості викладача як передумова його професійної успішності. *Організаційна психологія. Економічна психологія* 2015. № 2. С. 86–93.
15. Rogers C. Freedom to learn for the 80's. Columbus – Toronto – London – Sydney : Ch. E. Merrill Publ. Company, A Bell & Howell Company, 1983. 312 p.

КОГНІТИВНО-ПОВЕДІНКОВА ТЕРАПІЯ В ПОДОЛАННІ ПОСТСТРЕСОВИХ СТАНІВ У СУЧАСНИХ ЖІНОК

COGNITIVE-BEHAVIORAL THERAPY IN OVERCOMING POST-STRESS CONDITIONS IN MODERN WOMEN

У статті презентовано результати аналізу ефективності застосування когнітивно-поведінкової терапії в роботі із жінками, які стикаються з негативними постстресовими станами. Диференційовано специфіку об'єктивних і суб'єктивних причин виникнення стресу в жінок у сучасних умовах. Зауважено особливості жіночої чутливості, за яких когнітивні процеси тісно пов'язані з процесами емоційними, а також їх схильність до візуалізації, когнітивної та емоційної обробки досвіду в умовах стресу. Обґрунтовано використання когнітивно-поведінкової терапії як одного з провідних підходів психотерапевтичного втручання з доведеною ефективністю в разі багатьох розладів, зокрема депресії, тривожного розладу, посттравматичного стресового розладу тощо. Також зацентовано увагу на можливості травмафокусованої когнітивно-поведінкової терапії, яка передбачає моделювання поведінки, вироблення копінг-стратегій і регулювання особистої поведінки та спрямована на створення нової когнітивної моделі життєдіяльності, переоцінку травматичного досвіду, відновлення почуття цінності власної особистості, як наслідок, відновлення здатності до адаптивного функціонування в суспільстві. Зазначено, що основна ідея когнітивно-поведінкової терапії полягає в тому, що емоційні реакції та поведінка людей залежать від когніції (думок, переконань, від того, як інтерпретується ситуація, у якій перебуває людина), і надалі надає значення подіям зі свого життя. У дослідженні визначено основні етапи когнітивно-поведінкової терапії для лікування негативних постстресових станів: постановка конкретних цілей, вивчення симптомів, пізнання думок, розвиток копінг-стратегій, поступова експозиція, зміна поведінки й розвиток навичок з управління емоціями. Проаналізовано негативні автоматичні думки, глибокі переконання та дисфункційні припущення як рівні когніції, на яких працює КПТ.

Ключові слова: травмафокусована когнітивно-поведінкова терапія, моделювання поведінки, вироблення копінг-стратегій, когнітивна модель життєдіяльності, переоцінка травматичного досвіду, відновлення

почуття цінності власної особистості, відновлення здатності до адаптивного функціонування у суспільстві.

The article presents the results of the analysis of the effectiveness of cognitive-behavioural therapy use in working with women who face with negative post-stress conditions. The specifics of objective and subjective causes of stress in women in present reality are differentiated. Peculiarities of women's sensitivity, in which cognitive processes are closely related to emotional processes, as well as their tendency to visualisation, cognitive and emotional processing of experiences under stress conditions, are noted.

The use of cognitive-behavioral therapy as one of the leading approaches to psychotherapeutic treatment with proven effectiveness of many disorders including depression, anxiety disorder, post-traumatic stress disorder etc., is substantiated. Attention is also focused on the possibilities of trauma-focused cognitive-behavioral therapy which involves behavior modelling, coping-strategies development and personal behavior regulation and is aimed at creating a new cognitive model of life activity, re-evaluation of traumatic experience, sense of self value restoration, and, as a result, restoration of the ability to adaptive functioning in society. It is noted, that the main idea of cognitive-behavioral therapy is that emotional reactions and behavior of people depend on cognitions (thoughts, beliefs, interpretation of the situation where the person turns out to be) and subsequently places emphasis on events from their life.

The study identified the main stages of cognitive-behavioural therapy for the negative post-traumatic stress disorders treatment: setting specific goals, studying of the symptoms, cognition of thoughts, developing coping strategies, gradual exposure, change of the behavior and emotion modulation skills development. Negative automatic thoughts, deep beliefs and dysfunctional assumptions as levels of cognitions on which KBT works were analysed.

Key words: trauma-focused cognitive-behavioral therapy, behavior modelling, coping-strategies development, cognitive model of life, re-evaluation of traumatic experience, sense of self value restoration, restoration of the ability to adaptive functioning in society.

УДК 159.9.019.4:[159.944.4-055.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.30>

Руденко О.В.

к.психол.н., доцент,
завідувач кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Ніколаєв Л.О.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Салівон Н.Б.

магістрантка кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Актуальність проблеми дослідження.

Останні півтора року України перебуває в стані активної фази війни. Зовнішня агресія, соціально-економічна й політична нестабільність, біль і втрати спричиняють дуже сильне психоемоційне напруження в суспільстві. Сучасні науковці, що вивчають стрес і його вплив на особистість, уважають, що повсякденні стресові ситуації більш згубно впливають на здоров'я, ніж сильний, але однократний стрес, викликаний більш значущою причиною. В умовах сьогоднішнього щоденні дрібні стреси ідуть поряд із довготривалим, дуже виснажливим стресом, пов'язаним із перебуванням в умовах війни.

Українські науковці, серед яких – Р. Ісаков, Н. Пов'якель, М. Корольчук, Л. Герасименко, І. Пінчук, Ю. Титаренко, І. Франкова та інші, вивчали стрес і його вплив на психічне здоров'я людини. Однак більшість науковців досліджували стани особистості, що перебуває під впливом звичайних стресових подій.

Є два основні підходи до боротьби зі стресом – або розв'язати проблему (прибрати стресогенний вплив), або змінити емоційне ставлення до неї. Перший спосіб доступний не завжди. Наприклад, людина не може змінити те, що в країні йде війна, але може пам'ятати, що це тимчасово, а значить у майбутньому

повернеться до нормального життя й буде намагатися радіти кожному дню. Змінити емоційне ставлення – одне з основних завдань, яке вирішується за допомогою психотерапії.

Когнітивно-поведінкова терапія (далі – КПТ) є одним із ефективних підходів до лікування негативних постстресових станів, включаючи посттравматичний стресовий розлад. Цей підхід базується на взаємозв'язку між думками, почуттями й поведінкою людини, використовується для зміни негативних шаблонів мислення та реакцій на стресові події. Основна ідея полягає в тому, щоб допомогти людині переглянути свої думки, переконання й відчуття, а також навчити ефективних стратегій копінгю.

Метою статті є вивчення й аналіз ефективності застосування когнітивно-поведінкової терапії (КПТ) як методу психотерапевтичної допомоги для сучасних жінок, які стикаються з постстресовими станами.

Виклад основного матеріалу. На думку науковців, варто розрізнити об'єктивні й суб'єктивні причини виникнення стресів.

Об'єктивні причини виникнення стресів у сучасних жінок включають умови життя, роботи; міжособистісні взаємини; політичні, економічні, соціальні чинники; надзвичайні обставини.

Варто зазначити, що термін «об'єктивні чинники» досить умовний, оскільки особистість може тією чи іншою мірою впливати майже на весь «об'єктивний» стресор.

Умови життя, праці можуть бути причиною багатьох стресів. Якщо жінка погоджується з небажаними умовами існування або знаходить рішення їх змінити в бік поліпшення, то рівень стресу значно зменшується.

Причини стресів у міжособистісних взаєминах дуже різноманітні. Їх можуть викликати взаємини з дітьми, батьками, чоловіками. У ділових стосунках, які в жінок легко з раціональних переходять в емоційну сферу, стреси можуть викликати взаємини з колегами по роботі, керівництвом.

До важких зовнішніх причин стресів належать політичні й економічні обставини, такі як революції та реформи, зміни політичного курсу й економічного законодавства. Зниження рівня доходу, непередбачені витрати також є потенційними джерелами стресів.

Надзвичайні обставини, такі як війна, природні катаклізми, відчуюються жінками як дуже важкий стрес, бо під час цих обставин утрачається власне здоров'я, майно, житло, навіть близькі люди.

Травми, важкі раптові захворювання дуже часто стають причиною емоційних стресів. Доведено, що в разі сприйняття людиною хвороби як катастрофи це тільки підсилює прояви хвороби. Якщо ж людина оптимістично й позитивно мислить щодо власного здоров'я, то це

зводить стрес до мінімуму, тим самим зменшується соматичний компонент хвороби. [5].

Згідно з дослідженням, проведеним дослідницькою компанією Gradus Research у вересні 2022 року, повномасштабна війна має руйнівний вплив на психологічне здоров'я жителів України. Війна є причиною стресів у 74% жінок, фінансові складнощі викликають стрес у 46%, а соціально-політична ситуація – у 29% жінок. Стан власного здоров'я та безробіття викликають постстресові стани в більше ніж 25% осіб жіночої статі [6].

Серед суб'єктивних причин, що сприяють виникненню стресів, особливе місце займають викладені нижче.

Генетична схильність. Згідно з психогенетичними дослідженнями, реакції людей на ті чи інші фактори середовища на 30–40% визначаються генами, отриманими від батьків, і на 60–70% залежать від виховання, життєвого досвіду, тренування, отриманих навиків, вироблених умовних рефлексів тощо. Таким чином, одні люди спочатку більш схильні до стресу, а інші – стійкі до нього.

Батьківські сценарії (настанови). Варто зазначити, що в кожній людині є свій індивідуальний сценарій стресової поведінки. Ерік Берн писав, що цей сценарій засвоюється в дитинстві, коли батьки, переживаючи стреси, конфліктують на очах у дитини, мимоволі залучаючи її у свої проблеми. При цьому дитина вбирає в себе приклади батьків, а потім несвідомо копіює їх у дорослому житті. Засвоєний у дитинстві стресовий сценарій «запускається» майже автоматично.

Характер перебігу вагітності в матері. Бельгійські вчені дослідили, що хвилювання матері під час вагітності позначається на психіці дитини навіть через декілька років після її народження. Науковці вважають, що термін 12–22 тижнів є найбільш небезпечним для психіки майбутньої дитини, тому що для цього періоду кореляція між неспокоєм матері й майбутніми розладами дитини виявилася найбільш сильною. Шотландські вчені зауважують, що третій триместр вагітності є найбільш вразливим. Відповідно до досліджень, більшість дітей, яких «не чекали», хворіють на невроз страху, оскільки первинна невпевненість у їх народженні з боку батьків якоюсь мірою позначалася на появі в них згодом невпевненості в собі.

Характер людини й риси особистості. Жінки, що у своєму характері мають схильність до гніву, цинізму, дратівливості, більше піддаються впливу стресу, водночас відкриті, доброзичливі, жінки з почуттям гумору, навпаки, більш стійкі до негараздів. Дослідження, у якому було задіяно 300 випускників Гарварда, показали, що люди з вираженим почуттям гумору легше долають стрес і живуть довше.

Рівень самооцінки. Багато дослідників відзначають, що великий вплив на характер реакцій, які демонструє людина в умовах емоційного стресу, чинить структура самооцінки особистості. Уважається, що люди із заниженою самооцінкою зазвичай більшою мірою виявляють ознаки тривожності, ніж люди з адекватною самооцінкою. Негативна самооцінка в жінок, схильних до самозвинувачень, підсилює стрес, котрий, у свою чергу, посилює невпевненість у своїх здібностях та ускладнює вирішення життєвих труднощів.

Спрямованість людини, її установки й цінності. Учені встановили, що адаптація до стресових умов краще здійснювалася в осіб, для яких була характерна висока мотивація досягнення успіху. З іншого боку, активні, нетерплячі, неспокійні, цілеспрямовані люди більше піддатливі до стресу, ніж люди з низьким рівнем домагань, що не претендують на високе становище в суспільстві чи високий грошовий дохід.

Когнітивні чинники (сенситивність, уміння аналізувати свій стан, минулий досвід). Уміння аналізувати свій стан і фактори зовнішнього середовища. Людина сприймає ситуацію як потенційно стресову, якщо логічний аналіз фактів приводить її до висновку про виникнення загрози, і реагує на неї відповідним чином. Цікаво, що людина з низьким рівнем мислення буде більш спокійною, тому що має меншу здатність до аналізу й синтезу інформації. Таким чином, розвинене мислення, з одного боку, провокує стреси, виявляючи потенційну небезпеку там, де її ще немає, але, з іншого боку, допомагає знайти виходи з важких стресових ситуацій.

Рівень сенситивності (чутливості, вразливості) жінки надзвичайно важливі у разі психічного стресу. Минулий досвід і прогноз майбутнього. Дуже часто стрес жінки пов'язаний з аналізом минулих травматичних подій, причому в цьому випадку когнітивні процеси тісно пов'язані з процесами емоційними. Прикладами подібних стресів, заснованих на емоційно-логічному аналізі минулого, є страхи й фобії, явища посттравматичного стресу тощо. При цьому жінка створює у своїй уяві картину небажаних подій («А раптом я потраплю в аварію», «А раптом я захворію»), а потім починає відчувати стрес з приводу надуманої віртуальної події, якої ще немає й котра може взагалі не статися [3, с. 119–128].

Реакція на стрес у чоловіків і жінок відрізняється: у сильної статі активізуються ділянки мозку, які відповідають за планування та дію (реакція «бий або біжи»), у жінок – за візуалізацію, когнітивну й емоційну обробку досвіду. Ось чому представниці слабкої статі схильні «зависати» на події, що травмує, пережива-

ючи її знову і знову. Цей стан супроводжується збереженням постійно високого рівня гормонів стресу. Не варто забувати про жіночу багатозадачність і генетично закладене бажання вберегти дітей від небезпеки, які посилюють стресове навантаження: постійно потрібно перебувати в стані «бойової готовності».

З огляду на реалії сьогодення, жінки середньої дорослості найбільше потребують надання психологічної допомоги щодо подолання негативних постстресових станів.

У подоланні негативних постстресових станів важливою частиною фахової допомоги є психотерапевтична допомога. І серед багатьох підходів КПТ – один із провідних, сучасних методів психотерапії з науково доведеною ефективністю. Більшість сучасних протоколів рекомендують КПТ як одне з основних втручань при багатьох розладах, зокрема депресії, тривожному розладі, посттравматичному стресовому розладі тощо.

Під час лікування клінічно сформованого ПТСР найефективнішою психотерапевтичною тактикою сьогодні вважається травмофокусована когнітивно-поведінкова терапія. Цей метод скерований на роботу з негативними емоціями, фізичними реакціями й будь-якими проблемами, асоційованими з травматичним досвідом. Робота за ТФ-КПТ передбачає моделювання поведінки, вироблення копінг-стратегій і проведення тренінгів щодо регулювання особистої поведінки. Психотерапевтичний процес спрямований на створення нової когнітивної моделі життєдіяльності, переоцінку травматичного досвіду, відновлення почуття цінності власної особистості, як наслідок, відновлення здатності до адаптивного функціонування в суспільстві [2, с. 102–103].

Основна ідея когнітивно-поведінкової терапії полягає в тому, що емоційні реакції та поведінка людей залежать від когніцій (думок, переконань, від того, як інтерпретується ситуація, у якій перебуває людина) і надалі надає значення подіям зі свого життя. Одна й та сама подія викликає неоднакові емоції в різних людей. Навіть дуже драматичні життєві події (важки втрати чи невиліковні хвороби) викликають неоднаковий емоційний стан у різних людей: декого повністю пригнічують, а дехто залишається у відносному спокої. Отже, не лише подія визначає емоційну реакцію, а й когніція – те як людина інтерпретує подію.

Для людини не настільки важливо, що з нею відбувається, наскільки те, що вона про це думає, які думки лежать в основі її переживань і як далі вона діятиме. Ось саме ці думки, що призводять до негативних переживань (панічних страхах, фобій та інших розладів), і бувають неусвідомленими: «само собою зрозумілими» і саме тому погано усвідомлюваними.

Когнітивно-поведінкову психотерапію можна викласти у вигляді когнітивної формули:

Подія – Думка – Емоції – Поведінка

Когнітивно-поведінкова психотерапія заснована на принципах теорії навчання, яка передбачає, що різні типи поведінки й ті ознаки, які їх супроводять, розвиваються через звичні реакції людини, реагування на ситуацію, що склалася. Людина реагує на зовнішній стрес певним способом, і при цьому виробляється певна модель поведінки, властива виключно цій людині, і звична тільки для неї реакція, яка далеко не завжди буває правильною. «Неправильна» модель поведінки або «неправильна» реакція й викликають симптоми розладу.

Використання засобів когнітивно-поведінкової терапії в подоланні негативних постстресових станів зводиться до розуміння, що неправильну модель поведінки можна поміняти, від виробленої звичної реакції можна відучитися, а головне, навчитися «правильної», корисної та конструктивної, яка допоможе справлятися з труднощами, не викликаючи на себе нові стреси і страхи.

Основні етапи когнітивно-поведінкової терапії для лікування негативних постстресових станів включають таке:

- постановку конкретних цілей. Терапевт спільно з клієнтом визначає конкретні цілі терапії, такі як зниження тривоги, поліпшення сну або зменшення нав'язливих спогадів;

- вивчення симптомів. Клієнт навчається визначати й висловлювати свої емоції, думки й фізичні реакції на стресові події;

- пізнання думок. Людина навчається виявляти негативні або спотворені думки, які сприяють посиленню стресу, й аналізувати їх об'єктивність та обґрунтованість;

- зміну думок. Клієнт працює над зміною негативних думок на більш реалістичні та позитивні переконання;

- розвиток копінг-стратегій. Людина навчається ефективних способів упорядковуватися зі стресом, такими як глибоке дихання, релаксація, позитивна саморегуляція тощо;

- поступову експозицію. Для тих, хто стикається зі страхами або нав'язливими спогадами, може бути застосована експозиційна терапія, де пацієнт контролювано й поступово вивчає та адоптується до стресових подій чи тригерів;

- зміну поведінки. Клієнт учить відповідати на стресові ситуації більш адаптивним способом, замість уникання або надмірної реакції;

- розвиток навичок з управління емоціями. Техніки релаксації, медитації та інші прийоми використовуються для зниження загального рівня тривоги і стресу.

Важливо відзначити, що когнітивно-поведінкова терапія може бути індивідуальною чи

груповою залежно від потреб пацієнта. Також результати терапії можуть значно покращити якість життя людей, які стикаються з негативними посттравматичними станами.

Основними принципами когнітивно-поведінкової терапії є такі:

- когнітивний принцип: вирішальне значення має інтерпретація події, а не лише сама подія;

- поведінковий принцип: те, що робить людина, значно впливає на її думки й емоції;

- принцип континууму: проблеми психічного здоров'я найкраще розглядати як крайній ступінь вираження нормальних процесів;

- принцип «тут і тепер»: досліджуються процеси, які підтримують проблему тепер, а не ті, які могли призвести до її виникнення багато років тому;

- принцип інтерактивної системи: проблема розглядається як взаємодія між думками, емоціями, поведінкою і навколишнім середовищем, у якому функціонує людина;

- емпіричний принцип: важливо емпірично оцінювати й теорії, і методи лікування.

Когнітивно-поведінкова терапія виокремлює декілька видів когніцій.

Негативні автоматичні думки (далі – НАДи) – це негативно забарвлені оцінки чи інтерпретації, які людина надає тому, що відбувається навколо або всередині неї. НАДи мимовільні, виникають автоматично, мають стереотипний, повторюваний характер, можуть бути легко усвідомлені, часто сприймаються як очевидна правда особливо під час сильних емоцій.

Наприклад, під час стресової ситуації на роботі в людини можуть виникнути такі автоматичні думки: «я невдаха», «у мене нічого не вийде».

НАДи безпосередньо впливають на настрій, емоційний стан людини, тому робота з ними на ранніх стадіях терапії дуже важлива. Один із поширених девізів КПТ звучить так: «Думки – це думки, а не факти».

Глибинні переконання – це основні переконання особи про себе, інших людей і світ загалом. До характерних ознак глибинних переконань зараховують безпосередню недоступність для свідомості більшість часу; формування зазвичай у ранньому дитинстві внаслідок набутого досвіду, проте можуть розвиватися з часом під впливом психотравматичних подій; виявляються у вигляді загальних та остаточних тверджень, наприклад: «нікому не можна довіряти», «я погана», «світ небезпечний».

Дисфункційні припущення – часто є способом пристосування до життя з негативними глибинними переконаннями. Наприклад, якщо людина переконана, що не варта любові, то в неї може розвинути припущення, що «якщо я буду догоджати іншим людям, вони будуть мене терпіти».

КПТ припускає, що на основі набутого досвіду (частіше в дитинстві) у людини формуються глибинні переконання та припущення, більш чи менш функціональні, які допомагають людині розуміти світ і жити в ньому. Більшість людей притаманні функціональні й дисфункційні переконання, при цьому більшість часу функціональні переконання допомагають людині гарно справлятися із життєвими негараздами. Навіть дисфункційні переконання можуть не спричиняти проблем багато років. Однак, стикаючись з важким стресом або низкою стресових ситуацій, які активують глибинні переконання чи дисфункційні припущення, у людини з'являються негативні думки, що призводять до появи негативного емоційного стану, такого як тривожний розлад чи депресія. Взаємодія негативних думок, емоцій і фізіологічних змін утворюють тривалі дисфункційні патерни, які замикають коло, що підтримує проблему [1, с. 13–26].

Основне завдання психолога, що працює в методі КПТ, – це робота з думками, зі ставленням до певної ситуації, з корекцією спотворень і помилок мислення, яка, у кінцевому підсумку, призведе до формування більш адаптивних, позитивних, конструктивних і життєствердних стереотипів подальшої поведінки.

Головною перевагою когнітивно-поведінкової терапії є те, що результат отримується від консультацій з психологом і не викликає рецидиву негативних станів. Це зумовлено тим, що після терапії клієнт стає сам собі психологом, оскільки під час консультацій він освоює методику й техніку самоконтролю, самодіагностики та самолікування.

Висновки. У військових конфліктах і соціальної нестабільності в Україні сучасні жінки

знають значного психоемоційного навантаження, яке може призводити до негативних постстресових станів. КПТ є важливим методом лікування цих станів, даючи змогу жінкам навчитися контролювати негативні думки, розвивати адаптивні стратегії в стресі й покращити свій емоційний стан. КПТ є науково підтвердженим методом і рекомендується для лікування посттравматичних і тривожних розладів у жінок, допомагаючи їм подолати наслідки стресу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вестбрук Д., Кеннерлі Г., Кірк Дж. Вступ у когнітивно-поведінкову терапію. Львів : Свічадо, 2014. 410 с.
2. Герасименко Л.О., Скрипніков А.М., Ісаков Р.І. Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад: навчальний посібник. Київ : ВСВ «Медицина», 2023. 120 с.
3. Наугольник Л.Б. Психологія стресу : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
4. Психологічні особливості копінг-поведінки як форми подолання стресу у самотніх жінок в умовах невизначеності / Л.О. Ніколаєв, О.В. Руденко, Д.М. Чижма, О.О. Озеллі. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 2 (66). С. 79–88.
5. Пов'якель Н.І., Зайчикова Т.В. Психологічні передумови виникнення стресових реакцій особистості. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки»*. 2012. Вип. 37. С. 189–195.
6. Психічне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни. URL: https://gradus.app/documents/308/Gradus_Research___Mental_Health_Report_short_version.pdf (дата звернення: 16.10.2023).

ДИНАМІКА ЗМІН ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ НАСЕЛЕННЯ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ

DYNAMICS OF CHANGES IN THE EMOTIONAL STATE OF THE POPULATION AT THE BEGINNING OF THE WAR

У статті порушується питання психологічних наслідків війни РФ проти України. Говориться не лише про наслідки для конкретної особистості, а й для населення загалом. Проаналізовано статистику наслідків, які вже сьогодні прийняті ООН та іншими державами світу. Також представлено основні проблемні моменти, які загрожують збереженню нації «українець».

Порушується важлива проблема емоційного стану людей, які перебувають у кризових умовах існування, а саме на території, де проводяться активні бойові дії. Описано й порівняно емоційні стани населення в перший день війни і через 10–14 днів після початку війни. Показано трансформацію людських емоцій за цей короткий період.

За результатами дослідження можна сказати, що найбільш притаманними для населення емоційними станами в перший день війни стали страх/жах; розгубленість; невпевненість; тривога; злість/лють. Найбільш нетиповими станами в перший день війни стали зібраність, цікавість, відчуття відповідальності, гордість.

Найбільш притаманними населенню емоційними станами на 10–14 день війни були страх/жах; розгубленість; тривожність; злість/лють. Найменш характерними стали бажання бути корисними, недовіра, скутість, незадоволеність, безсилля тощо. Визначено, що є відмінності в емоціях, які відчувало населення в 1 день війни та на 10–14 день війни. Так, якщо в 1-й день війни людина відчувала одну-дві емоції, то на 10–14 день війни її емоції або змінилися, або до них приєдналися інші. І людина почала відчувати кілька емоцій водночас. Список емоцій і станів розширився, з'явилися такі емоційні стани, як холоднокровність, зібраність, роздратованість, агресія, емоційна виснаженість, занепокоєння, сором, прийняття, патріотизм, бажання бути корисними, упевненість у своїх силах тощо. Достовірність таких розбіжностей в емоційному стані реєструється й під час статистичної обробки даних.

Ключові слова: війна, пролонгована загроза, емоційний стан, психічний стан, населення, динаміка змін емоційного стану, зона активних бойових дій.

The article raises the question of the psychological consequences of the Russian Federation's war against Ukraine. We are talking not only about the consequences for a specific individual, but also for the population as a whole. The statistics of the consequences, which have already been adopted by the UN and other countries of the world, have been analyzed. Also, the main problematic points that threaten the preservation of the "Ukrainian" nation are presented.

The article raises an important problem of the emotional state of people who are in crisis conditions of existence, namely, in the territory where active hostilities are taking place. The emotional states of the population on the first day of the war and 10–14 days after the start of the war are described and compared. The transformation of human emotions during this short period is shown.

According to the results of the research, it can be said that the most typical emotional states for the population on the first day of the war were: fear/horror; perplexity; uncertainty; anxiety; anger/rage. The most atypical states on the first day of the war were: composure, curiosity, sense of responsibility, pride.

The most typical emotional states for the population on the 10–14th day of the war were: fear/horror; perplexity; anxiety; anger/rage. The least characteristic were: the desire to be useful, mistrust, stiffness, dissatisfaction, powerlessness, etc.

In the article, it is determined that there are differences in the emotions felt by the population on the 1st day of the war and on the 10–14th day of the war. So, if on the 1st day of the war a person felt one or two emotions, then on the 10th–14th day of the war, his emotions either changed or others joined them. And a person began to feel several emotions at the same time. The list of emotions and states expanded, such emotional states appeared as: coolness, composure, irritability, aggression, emotional exhaustion, anxiety, shame, acceptance, patriotism, desire to be useful, self-confidence, etc. The validity of such differences in the emotional state is also recorded during statistical data processing.

Key words: war, prolonged threat, emotional state, mental state, population, dynamics of changes in emotional state, zone of active hostilities.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.31>

Руденко Я.С.

аспірантка навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології
Науково-дослідний центр
Національного університету цивільного захисту України

Актуальність проблеми дослідження.

24 лютого 2022 року в Україні почалася повномасштабна війна. Військове вторгнення росії та окупація східних і південних територій України спричинили катастрофічні наслідки для існування всього живого, включно з людиною.

Організація Об'єднаних Націй оприлюднила свою оцінку впливу війни на людей, яка містить комплексний аналіз впливу російського вторгнення на умови життя, здоров'я, освіту, засоби існування, продовольчу безпеку, соціальну інтеграцію та гендерну рівність тощо. За її оцінкою, 22% домогосподарств витрачають більше ніж чверть свого місячного доходу

на охорону здоров'я, 65% повідомляють про значне зниження доходів, а 44% не можуть дозволити собі предмети першої необхідності [12; 13; 15], що, у свою чергу, призводить до продовольчої незахищеності.

Також ООН відмічає, що 11% людей зовсім не мають доступу до освіти [12].

До цього переліку «незручностей» можна додати екологічну катастрофу, яка спричинена великою кількістю накопичених залишків зброї та снарядів. Зареєстровані випадки використання російськими військовими хімічної зброї, що викликає зміну складу поверхні ґрунту й впливає на родючість землі. Обстріли

й пошкодження дамби впливають на водотоки, змінюються русла та наповнення річок, у результаті чого страждає рослинний і тваринний світ України. Від жаху та стресу тварини гинуть так само, як від вогнепальних поранень.

Зруйнований житловий фонд, пошкоджені комунікації, неможливість дотримання належних санітарно-гігієнічних норм, відсутність технічної та питної води викликають епідеміологічні наслідки й призводять до поширення епідемій.

Сім'ї розділяються, повноцінне подружнє життя для більшості людей відкладається. Стає питання довіри у взаєминах. Сповільнюється формування пар для подальшого планування сімейних взаємин, це призводить до зниження народжуваності. Уже сьогодні можна сказати, що демографічна криза неминуха [12; 13; 15].

На жаль, це не весь перелік наслідків війни, які сьогодні позначаються на фізичному та психоемоційному стані всього живого фонду України. На нашу думку, найбільшим і, можна сказати, сьогодні найбільш прихованим наслідком війни стане порушення ментального здоров'я. Ці наслідки матимуть свої прояви, на жаль, ще не в одному поколінні українців.

У сучасних умовах, у стані війни з агресором, усі українці потребують своєї кваліфікованої допомоги психолога. Міністр охорони здоров'я Віктор Ляшко зазначив: «З кожним днем кількість людей, які відчуватимуть наслідки для свого психічного здоров'я, буде зростати. Навіть на тих, хто зміг витримати перші місяці війни, чекає ментальне виснаження, тому що звикання до постійного перебування в умовах війни також має негативний вплив на психічне здоров'я. За попередніми прогнозами, на даний момент війни близько 15 млн українців у майбутньому потребуватимуть психологічної підтримки, з них близько 3–4 млн потрібно буде призначати медикаментозне лікування» [13].

Тож можна сказати, що питання психоемоційного стану населення, тим паче населення, яке проживає на території проведення бойових дій, є актуальним питанням сьогодення [2; 3; 7; 10]. Вивчення наслідків порушення ментального здоров'я людини, яка тривалий час проживала в умовах пролонгованої реальної та екзистенціальної загрози, особливості прояву психологічної травми та шляхи її подолання – це актуальні проблеми, які потребують наукових досліджень, уточнень і розробок.

Мета статті – дослідити особливості динаміки емоційного стану особистості на початку війни.

Виклад основного матеріалу. Емоції та їх вплив на особистість людини, її поведінку й вчинки завжди цікавили науковців, це підтверджується значною кількістю досліджень ще з античних часів. Аристотель, Ч. Дарвін, І.П. Павлов, А.Н. Леонтьєв, Л.С. Виготський,

А. Маслоу, К. Ізарт та інші дослідники зробили вагомий внесок у розвиток теорій емоцій і їх уявлення в науковому світі [5; 6; 8; 9; 16; 17]. Але й досі не існує цілісного уявлення про емоції людини, їх властивості й механізми функціонування. Також залишаються недостатньо вивченими питання компенсаторних механізмів впливу емоцій на стан людини, на роботу інших психічних процесів, вищих психічних функцій тощо [4; 14; 19].

Так чи інакше, незважаючи на розбіжності науковців у поглядах на емоції людини, є все таки спільні точки перетину. Сьогодні всі науковці згодні, що ситуації екзистенціальної загрози життю людини викликають у неї певний спектр негативних емоцій, а надалі й негативних психічних станів, що може призводити до розвитку психічних розладів [1; 11; 18]. Це є актуальним особливо сьогодні, коли стресова подія триває довго й немає можливості відновити ресурси. Уже сьогодні можна сказати, що ресурси людського організму починають вигоряти. Зникає бажання до будь-якої діяльності, з'являється апатія, депресивні стани, знижується імунітет, починають загострюватися хронічні захворювання, «прокидаються» хвороби [19].

У сучасних умовах, у стані війни з агресором, усі українці потребують допомоги психолога. Тож першим кроком на цьому довгому шляху допомоги стало вивчення емоційного стану населення на початку війни. У дослідженні психоемоційного стану людини взяли участь 116 осіб. Вікова категорія досліджуваних становить від 17 до 76 років. До групи досліджуваних увійшли мешканці міста Харкова, а також територій, де й досі ведуться активні бойові дії. Дослідження проводилося за допомогою авторського опитувальника, який містив як закриті, так і відкриті запитання, де респондент мав можливість надати особистісні відповіді.

За результатами дослідження можна сказати, що найбільш притаманними для населення емоційними станами в перший день війни стали (див. рис. 1) страх/жах; розгубленість; невпевненість; тривога; злість/лють.

З рис. 1 видно, що майже половина з досліджуваної групи в перший день війни відчувала «страх/жах» (49,88% досліджуваної групи відмітили цей стан у себе). Стан розгубленості зафіксували 23,2% від усієї досліджуваної групи, тож можемо сказати, що ці люди не мали жодного плану дій і не розуміли, що і як їм потрібно робити. Отже, вони так чи інакше вже потребували допомоги ззовні (від іншої людини або служби допомоги).

Невпевненість у собі та своїх діях відчували 20,88% від усієї досліджуваної групи. Стани й емоції «злості/люті» і «тривоги» притаманні для 16,24% досліджуваної нами групи відпо-

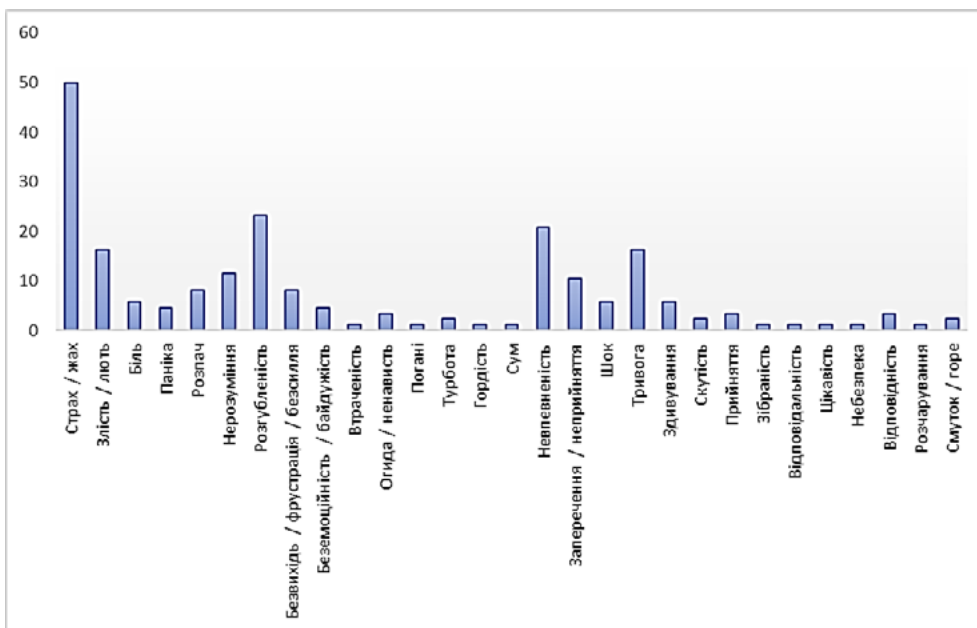

Рис. 1. Спектр емоційних станів людини в перший день війни

відно. Трішки менший відсоток досліджуваних відмітили в себе стан заперечення й неприйняття (11,6% та 10,4% відповідно).

Найбільш нетиповими станами в перший день війни стали зібраність, цікавість, відчуття відповідальності, гордість. Лише по 1,16% досліджуваної групи відмітили ці емоції, почуття і стани в себе в перший день війни.

На рис. 2 представлені результати відповідей досліджуваних щодо їхнього емоційного стану на 10–14 день війни.

З рис. 2 видно, що найбільш притаманними для населення емоційними станами були страх/жах; розгубленість; тривожність; злість/лють.

Страх/жах відчували 48,7% досліджуваної групи. Можна сказати, що війна й бойові дії, які

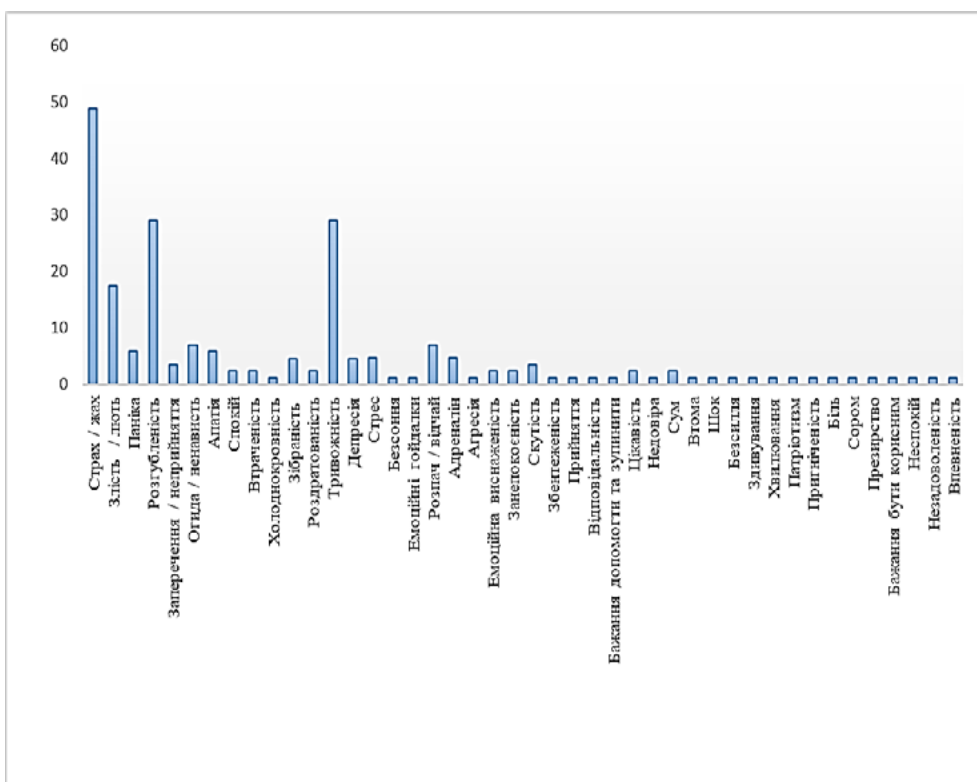

Рис. 2. Спектр емоційних станів людини на 10–14 день війни

Таблиця 1

Відсотковий показник спектру емоційних станів населення в різні періоди на початку війни, у %

№ з/п	Стан	1 день війни, (%)	10–14 день війни, (%)	φ
1.	Страх/жах	49,88	48,72	0,145
2.	Злість/лють	16,24	17,4	0,183
3.	Біль	5,8	1,16	1,736*
4.	Паніка	4,64	5,8	0,358
5.	Розпач	8,12	6,96	0,267
6.	Розгубленість/безпорадність	23,2	29	0,853
7.	Безвихідь/фрустрація/безсилля	8,12	2,32	1,774*
8.	Беземоційність/байдужість	4,64	1,16	1,378
9.	Утраченість	1,16	2,32	0,548
10.	Огида/ненависть	3,48	6,96	1,036
11.	Погані	1,16	3,48	1,021
12.	Гордість	1,16	2,32	0,548
13.	Сум	1,16	2,32	0,548
14.	Невпевненість	20,88	1,16	4,714**
15.	Заперечення/неприйняття	10,44	3,48	1,865*
16.	Шок	5,8	1,16	1,736*
17.	Тривога	16,24	29	1,95*
18.	Здивування	5,8	1,16	1,736*
19.	Скутість	2,32	3,48	0,472
20.	Прийняття дійсності	3,48	1,16	0,358
21.	Зібраність	1,16	4,64	1,378
22.	Відповідальність	1,16	1,16	0
23.	Цікавість	1,16	2,32	0,548
24.	Небезпека	1,16	1,16	0
25.	Відповідність очікуванням	3,48	1,16	1,021
26.	Смуток/горе	2,32	4,64	0,866

Примітки: * p=0,05; ** p=0,01.

проходять неподалік від міст, де знаходиться цивільне населення, є доволі великим стресогенним фактором, бо цей стан став характерним для населення вже на 10–14 днів поспіль. Стан «розгубленість» відмітили 29% досліджуваної групи, також 29% досліджуваних відчували тривожність. Стан «злість/лють» відзначили в себе 17,4% досліджуваної групи.

Найменш характерними станами для населення на 10–14 день війни стали бажання бути корисними, недовіра, скутість, незадоволеність, безсилля тощо.

Порівнюючи результати пережитих емоцій у 1 день війни й на 10–14 день війни, можемо констатувати, що на рисунках 1 і 2 видно, що вони дещо відрізняються. Почуття і стани людей поступово змінюються. Одні емоції замінюються іншими, до них приєднуються нові. Так, якщо в 1-й день війни людина відчувала одну-дві емоції, то пізніше, на 10–14 день війни, її емоції або змінилися, або до них приєдналися інші. І людина почала відчувати кілька емоцій водночас. Список емоцій і станів розширився,

з'явилися такі емоційні стани, як холонокровність, зібраність, роздратованість, агресія, емоційна виснаженість, занепокоєння, сором, прийняття, патріотизм, бажання бути корисними, упевненість у своїх силах тощо.

Достовірні розбіжності в емоційному стані реєструються й під час статистичної обробки отриманих результатів. Обробку даних проводили за допомогою φ-критерію Фішера. Отримані результати представлені в таблиці 1.

З таблиці видно, що за перші 10–14 днів війни значно змінився такий стан у населення, як «невпевненість». До кінця 2 тижня війни він значно знизився, це підтверджується достовірними розбіжностями на рівні значимості при p=0,01 (20,88% досліджуваної групи в 1 день війни й 1,16% досліджуваної групи на 10–14 день війни відповідно). Можна припустити, що люди отримали певний досвід і вже мали вибудований ними алгоритм дій, що й дав змогу відчувати себе більш упевнено.

Також можна стверджувати, що за перші два тижні війни в населення, яке перебувало

в зоні активних бойових дій, значно знизилася відчуття безвиході/фрустрації/безсилля (8,12% проти 2,32%, при $p=0,05$); відчуття болю (5,8% проти 1,16%, при $p=0,05$); заперечення/неприйняття (10,44% проти 3,48%, при $p=0,05$); шоку та здивування (5,8% проти 1,16%, при $p=0,05$ відповідно кожна).

При цьому хочемо зазначити, що рівень стану тривожності в населення значно зріс за 10–14 днів війни (16,24% проти 29%, при $p=0,05$).

Висновки. Результати дослідження показали, які емоції люди відчували в перший день війни та як трансформувалася їхній емоційний стан протягом 10–14 днів під час кризової ситуації війни. Для 1 дня війни притаманними були такі емоційні стани населення: страх/жах; розгубленість; невпевненість; тривога; злість/лють. Протягом 10–14 днів війни вони трішки трансформувалися й розширилися, але все одно найбільш притаманними залишилися страх/жах; розгубленість; тривожність; злість/лють.

На 10–14 день війни список емоцій і станів розширився, з'явилися такі емоційні стани, як холонокровність, зібраність, роздратованість, агресія, емоційна виснаженість, занепокоєння, сором, прийняття, патріотизм, бажання бути корисними, упевненість у своїх силах тощо.

За 10–14 днів війни емоційні стани населення значно змінилися. Так, «невпевненість», відчуття безвиході, заперечення, шоку і здивування знизилися, натомість відчуття тривоги значно зросло.

Страх, жаж, лють, злість, розгубленість, тривога, неприйняття й інші емоції є частиною реакції людини на непередбачувані обставини незалежно від того, скільки їй років і який досвід вона пережила. Кожна емоція людини спонукає її на якусь дію. Надалі від дії або бездіяльності людини залежить її життя, пристосування й виживання на планеті.

Згідно дослідженням, у майбутньому можна буде дізнатися, як трансформуються емоції людей під час кризи, через місяць, рік тощо. Як запобігти впливу чи мінімізувати вплив надзвичайної ситуації на емоційний стан людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кризова психологія / за заг. ред. О.В. Тімченко. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/2069> (дата звернення: 15.08.2023).
2. Деркач А.А. Акмеологія. URL: <http://medbib.in.ua/teoreticheskie-printsipy-pereodizatsii.html> (дата звернення: 19.09.2023).

3. Emotion. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/emotion/> (дата звернення: 16.08.2023).

4. Що таке емоція, почуття і бажання? URL: <https://sokrat.training/1990/> (дата звернення: 08.07.2023).

5. Емоція. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BC%D0%BE%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 06.07.2023).

6. Емоції: види та значення, прояви, механізм виникнення. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/biolog/26132/> (дата звернення: 20.07.2023).

7. Навички самоконтролю (короткий опис, приклади). URL: http://lt.multycourse.com.ua/ua/print_page/theme/104 (дата звернення: 17.09.2023).

8. Які бувають почуття у людини: їх прояви та класифікація за таблицею емоцій. URL: <https://alexus.com.ua/yaki-buvayut-pochuttya-u-lyudini-%D1%97x-proyavita-klasifikaciya-za-tabliceyu-emocij/> (дата звернення: 28.08.2023).

9. Дарвін Ч. Вирази емоцій у людини і тварин. URL: <http://um.co.ua/13/13-8/13-83322.html> (дата звернення: 01.09.2023).

10. Емоції: значення, особливості, фундаментальні емоції людини. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/10086/> (дата звернення: 22.08.2023).

11. Історія розвитку дослідження емоційного інтелекту. URL: <https://www.empatia.pro/istoriya-vynuknennya-ei-ta-empatiji/> (дата звернення: 13.09.2023).

12. Вторгнення РФ в Україну має руйнівні наслідки: ООН про оцінку впливу війни на людей. URL: <https://pon.org.ua/novyny/10457-vtrata-roboty-znyzhennia-rivnia-zhyttia-ta-psykhologichnogo-zdorovia-oon-pro-naslidky-viiny-v-ukraini.html> (дата звернення: 08.08.2023).

13. Ляшко В. Вплив війни на психічне здоров'я – колосальний. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vpliv-vijni-na-psihične-zdorovya-kolosalnij-viktor-lyashko> (дата звернення: 12.09.2023).

14. Михайлишин У.Б. Теоретико-методологічні основи визначення емоційних станів у сучасній психології. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/36358/3/94-Chapter%20Manuscript-5080-1-10-20210302.pdf> (дата звернення: 12.07.2023).

15. Психосоціальна підтримка в кризовій ситуації: методологічний посібник для педагогів / С. Богданов, О. Залеська. Київ: Пульсари, 2018. 76 с.

16. Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. Психологія здоров'я людини / за ред. І.Я. Коцана. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 430 с.

17. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.

18. Психологія життєвої кризи / відповідальний ред. Т.М. Титаренко. Київ: Агропром видав України, 1998. 348 с.

19. Саржевський С.Н. Психологія та патологія емоцій, волі, уваги: навчально-методичний посібник для студентів 4 курсу медичних факультетів за спеціальностей «Лікувальна справа» та «Педіатрія». Запоріжжя, 2017. 72 с.

БАР'ЄРИ В СПІЛКУВАННІ ЯК ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ – ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЗА КОРДОНОМ

BARRIERS IN COMMUNICATION AS A PROBLEM OF SOCIAL ADAPTATION OF TEENAGERS ABROAD

У статті розглядається проблема виникнення бар'єрів у спілкуванні й соціальної адаптації підлітків ВПО за кордоном. Проаналізовано особливості комунікації в підлітковому віці. Визначено комунікативні бар'єри в спілкуванні. Комунікативні бар'єри розглядають із різних точок зору: з одного боку, як перешкоди на шляху передачі інформації від комунікатора (відправник інформації) до реципієнта (одержувача), з іншого – як психологічна перешкода на шляху адекватної передачі інформації між партнерами зі спілкування, з третього – як абсолютна або відносна перешкода ефективному спілкуванню, що суб'єктивно переживається чи реально наявне в ситуаціях спілкування, причинами якого є мотиваційно-операційні, індивідуально-психологічні особливості особистості. Узагальнюючи подані визначення, можемо сказати, що комунікативні бар'єри – це перешкоди, які заважають ефективному спілкуванню. Проаналізовано чинники виникнення комунікативних бар'єрів у підлітковому віці. Виникнення бар'єрів може бути пов'язано як із психологічними причинами, так і з причинами іншого порядку: фонематичні нерозуміння й семантичний бар'єр нерозуміння. Виникнення та наявність бар'єрів спричинені такими чинниками: складністю й змістом обговорюваної проблеми; психічними властивостями й особистим ставленням партнерів один до одного; масштабністю й характером конкретної проблемно-діалогічної ситуації. Комунікація підлітків різноманітна, залежить від багатьох чинників, таких як: соціальний статус, культурний контекст, особистісні особливості. Установлено, що в підлітків, що змушені переїхати за кордон, можуть виникати різні комунікативні бар'єри в спілкуванні на новій території: мовний, культурний, соціальний і психологічний бар'єри.

Ключові слова: підлітки, комунікативні бар'єри, комунікація, міжкультурна комунікація, конфлікти.

The article considers the problem of the emergence of barriers in communication and social adaptation of forcibly displaced persons teenagers abroad. The features of communication in adolescence are analyzed. Communication barriers in communication have been identified. Communication barriers are considered from different points of view: on the one hand, as obstacles to the transfer of information from the communicator (sender of information) to the recipient (recipient), on the other hand, as a psychological obstacle to the adequate transfer of information between communication partners, on the third – absolute or relative an obstacle to effective communication, which is subjectively experienced or actually present in communication situations, the causes of which are motivational, operational, individual psychological characteristics of the individual. Summarizing these definitions, we can say that communication barriers are obstacles that interfere with effective communication. Factors in the emergence of communication barriers in adolescence are analyzed. The emergence of barriers can be associated with both psychological reasons and reasons of a different order: phonemic misunderstandings and the semantic barrier of misunderstanding. The emergence and presence of barriers are caused by the following factors: the complexity and content of the problem being discussed; mental properties and personal attitude of partners towards each other; the scale and nature of a specific problematic dialogical situation. Communication among adolescents is varied and depends on many factors, such as social status, cultural context, and personal characteristics. It has been established that adolescents who were forced to move abroad may experience various communication barriers in communicating in a new territory: linguistic, cultural, social and psychological barriers.

Key words: teenagers, communication barriers, communication, intercultural communication, conflicts.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.32>

Скворчевська Є.Л.

к.психол.н.,

доцент кафедри прикладної психології Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Актуальною є проблема бар'єрів у спілкуванні під час зміни місця проживання особливо в підлітковому віці. Спілкування є однією з основних потреб людини, яка живе в суспільстві. Завдяки спілкуванню відбувається взаємодія між людьми в процесі спільної діяльності, у тому числі трудової. За змістом спілкування охоплює всі сфери людського життя, об'єктивні та суб'єктивні їх прояви. Серед явищ, що ускладнюють спілкування, а іноді призводять до повного його блокування, провідну роль відіграють комунікативні бар'єри. Комунікативні бар'єри (франц. *barriere* – перешкода) – це перешкоди на шляху адекватної передачі інформації між партнерами зі спілкування. Бар'єри спілкування в підлітків, що змушені переїхати за

кордон в умовах війни, можуть бути пов'язані з незнанням мови, адаптації до нового місця, міжкультурної адаптації до нового етнічного середовища, манерами спілкування. Саме комунікативні бар'єри часто є причинами багатьох конфліктів, взаємних розбіжностей і невдоволення людей.

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми бар'єрів у спілкуванні як проблеми соціальної адаптації підлітків ВПО за кордоном.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжкультурна комунікація – один із напрямів, що прогресивно розвиваються як за кордоном, так і в Україні. Концептуальною основою західних досліджень із цієї проблематики є міждисциплінарні підходи, що зумовлено потребою багатостороннього

осмислення цих процесів. Особливу цікавість становить вивчення бар'єрів комунікації представників різних соціокультурних систем.

Контакти представників різних культур породжують безліч проблем, що зумовлені розбіжністю норм, цінностей, особливостей світогляду партнерів тощо. Вони не можуть бути еліміновані в процесі інтеракції, тому успішність взаємодії залежить від досягнення консенсусу щодо правил і схем комунікації, які не обмежують інтересів представників різних культур. Потрібна адаптація традиційних моделей монокультурних інтеракцій до нового соціального середовища на фоні збереження культурного різноманіття світу.

Комунікація (від лат. *communicatio* – єдність, передача, з'єднання, повідомлення, пов'язаного з дієсловом лат. *communico* – роблю спільним, повідомляю, з'єдную, похідним від лат. *communis* – спільний) – це процес обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами, емоціями тощо) між двома або більше особами [3].

Концептуальні розбіжності виявляють існування різних змістових визначень поняття «комунікативні бар'єри». Є. Пономарьова в загальному вигляді комунікативні бар'єри пропонує визначити як перешкоди на шляху передачі інформації від комунікатора (відправник інформації) до реципієнта (одержувача) [4].

І. Глазкова вважає, що комунікативний бар'єр – це психологічна перешкода на шляху адекватної передачі інформації між партнерами зі спілкування [2].

А. Фурман, А. Гірняк розуміють під комунікативними бар'єрами абсолютну або відносну перешкоду ефективному спілкуванню, що суб'єктивно переживається або реально наявне в ситуаціях спілкування, причинами якого є мотиваційно-операційні, індивідуально-психологічні особливості особистості [7].

Є. Пономарьова наголошує, що за своїм змістом комунікативний бар'єр визначається, як один із різновидів психологічного бар'єру, психологічного стану, який виявляється в неадекватній пасивності суб'єкта, що заважає виконанню тих чи інших дій [4].

І. Глазкова вважає, що є два види комунікативних бар'єрів:

1. Бар'єри «внутрішні», які захищають автономію особистості й забезпечують їй відносну самостійність та індивідуальність (соціальні цінності, норми, дії), вони також пов'язані з такими особистісними особливостями, як ригідність, конформність, слабка воля тощо.

2. Бар'єри, причина яких лежить «зовні» особистості: незрозуміння з боку іншої людини, дефіцит інформації. Вони зберігають соціальну спільноту, виокремлюючи її від зовнішніх впливів [2].

Розглядаючи проблему бар'єрів спілкування, виявили наявність або відсутність таких

бар'єрів, як інформаційно-дефіцитарний бар'єр (механічний обрив інформації, унаслідок чого відбувається перекручування, неясність передавання інформації, унаслідок чого спотворюється викладена й передана думка); замішувально-спотворювальний бар'єр (надання іншого значення переданим словами).

Виникнення бар'єрів може бути пов'язано як із психологічними причинами, так і з причинами іншого порядку:

1. Фонематичні незрозуміння (через похибки в самому каналі передачі інформації внаслідок спілкування різними мовами, істотних дефектів мовлення й дикції, спотвореного граматичного ладу мови, невиразності мови).

2. Семантичний бар'єр незрозуміння (пов'язаний із відмінностями в системах значень учасників спілкування – проблема жаргонів і сленгів) [5].

А. Фурман, А. Гірняк вважають, що виникнення й наявність бар'єрів спричинені такими чинниками:

– складністю й змістом обговорюваної проблеми;

– психічними властивостями й особистим ставленням партнерів одне до одного;

– масштабністю й характером конкретної проблемно-діалогічної ситуації [7].

На думку О. Видри, комунікація підлітків різноманітна й залежить від багатьох чинників, таких як: соціальний статус, культурний контекст, особистісні особливості. Комунікацію підлітків характеризують такі показники:

1. Бажання соціальної власності. Підлітки прагнуть налагодити стосунки з однолітками, щоб почуватися частиною групи. Вони можуть виявляти сильну емоційність у спілкуванні, щоб показати відданість групі.

2. Використання нової мови. Підлітки можуть використовувати нові слова та вирази, які можуть бути незрозумілими для старшого покоління. Це може бути пов'язано з бажанням підкреслити свою унікальність і належність до групи.

3. Активне використання соціальних мереж і месенджерів. Підлітки часто спілкуються через соціальні мережі й месенджери, такі як Instagram. Це може бути пов'язано з бажанням підтримувати зв'язок із друзями та розширювати своє коло спілкування.

4. Часте обговорення особистих проблем. Підлітки можуть обговорювати свої проблеми з друзями, щоб отримати підтримку й пораду. Це може бути пов'язано з тим, що підлітки переживають у періоді пошуку своєї ідентичності та часто відчувають внутрішні конфлікти.

5. Прояв агресивності й порушення кордонів. Підлітки можуть виявляти агресивність у спілкуванні, щоб захистити свої інтереси та межі. Вони можуть порушувати кордони інших людей, не розуміючи наслідків своїх дій [1].

Отже, підліток є унікальним і може виявляти свої особливості в спілкуванні. Важливо врахувати індивідуальні особливості кожного підлітка й поважати його думку та межі.

Виходячи з вищезазначеного, можемо констатувати, що в підлітків, які змушені переїхати за кордон, можуть виникати різні комунікативні бар'єри в спілкуванні на новій території: мовний бар'єр – підлітки можуть не знати мови країни, де знаходяться, що ускладнює спілкування та розуміння інших людей; культурний бар'єр – підлітки, що змушені переїхати за кордон, можуть зіткнутися з культурними відмінностями у звичаях, традиціях, цінностях і нормах поведінки, що може призвести до непорозуміння й конфліктів; соціальний бар'єр – підлітки, що змушені переїхати за кордон, можуть почуватися ізольованими та виключеними із соціального середовища, якщо вони опинилися в країні, де в них немає родичів і знайомих; психологічний бар'єр – підлітки, що змушені переїхати за кордон, можуть страждати від посттравматичного стресового розладу, депресії, тривожності й інших психологічних проблем, що може ускладнювати спілкування.

Комунікативна поведінка регулюється різними соціальними чинниками, які визначають її ефективність. На шляху побудови ділового спілкування можуть виникати специфічні комунікативні бар'єри – психологічні перешкоди для результативної передачі й ухвалення інформації між партнерами зі спілкування.

Настрій приймаючого повідомлення може сприяти ефективному спілкуванню або, навпаки, ускладнювати його. Сильний гнів чи смуток заважають сфокусуватися на прийомі повідомлення. Між «донором» і «реципієнтом» інформації можуть виникати комунікативні бар'єри – це психологічні перепони, які людина встановлює, щоб захиститися від небажаної, стомлюючої чи небезпечної інформації.

Виділяють такі види бар'єрів, залежно від причин їх виникнення:

1. Бар'єр порозуміння. У комунікаційному процесі адресант (відправник повідомлення) кодує інформацію, перетворюючи внутрішню мову на слова, а адресат (отримувач повідомлення) розшифровує ці слова. Комунікативна поведінка є частиною загальної культури людини, тому кожен учасник комунікації сприймає ситуацію зі свого погляду залежно від досвіду, знань, особливостей виховання, особистісних потреб, мотивації, світогляду. На етапі розкодування істотно втрачається або спотворюється інформація. Основна проблема когнітивного бар'єру закладена в особливостях мислення, тобто швидкість, гнучкість, широта, критичність розумової діяльності індивідуальна, що призводить до спотворення й втрати інформації.

2. Стилiстичний бар'єр. Виникає, якщо форма комунікації відповідає її змісту, наприклад, замість передбачуваного діалогу, був монолог. Стилiстичний бар'єр може виникнути ще й тоді, коли адресантом інформація передається мовою, незрозумілою для адресата.

3. Логічний бар'єр. Причинами виникнення семантичного бар'єру є лексична багатозначність слів, обмежений словниковий запас одного з партнерів, використання специфічних термінів, іноземних, жаргонних слів.

4. Бар'єр авторитету. Іноді перешкодою може стати або неприйняття того, хто говорить через його неавторитетність в очах слухача, або, навпаки, під час спілкування з людиною, яка є для співрозмовника дуже авторитетною, учасник спілкування може губитися, бути неуважним, не знати, що відповісти. Перешкода, що створюється особливостями мови. Причинами виникнення фонетичного бар'єру, як правило, є спілкування іноземною мовою; надмірно швидке або надмірно повільне, тихе або занадто гучне мовлення співрозмовника; порушення звуковимови.

5. Бар'єр взаємин. У процесі спілкування виникає певне ставлення до партнера, довіра чи недовіра щодо нього. Якщо адресат відчуває позитивне ставлення до адресанта, він сприймає аргументи й запам'ятовує висновки, не звертаючи уваги на перебіг міркувань. Чим менше довіри в партнерів, тим більше уваги до перебігу міркувань. На ефективність комунікаційної взаємодії впливатиме соціальне становище: учасники спілкування з вищим комунікативним статусом щодо інших учасників мають можливість самостійно контролювати дистанцію спілкування [2].

Комунікативні бар'єри в підлітків можуть бути викликані різними чинниками. Деякі з них можуть включати таке:

1. Нестачу досвіду – обмежений досвід спілкування в складних чи непередбачуваних ситуаціях, що може призвести до бар'єрів у спілкуванні.

2. Соціальні бар'єри – підлітки можуть зіткнутися із соціальними бар'єрами, такими як: відмінності в культурі, статусі, віці чи релігії, які можуть ускладнювати ефективне спілкування.

3. Відсутність умінь слухати – слухачі можуть бути зайняті своїми думками чи емоціями, щоб повністю слухати інших, що може призвести до непорозуміння й конфліктів.

4. Мовні бар'єри – підлітки, які говорять різними мовами, можуть зіткнутися з мовними бар'єрами, які можуть ускладнювати спілкування [6].

Отже, для подолання комунікативних бар'єрів у підлітків, що змушені переїхати за кордон, важливо допомогти їм розвинути навички ефективного спілкування, такі як: умінь слухати й бути відкритим до нових ідей і точок зору,

а також навчитися шанобливо ставитися до інших культур, релігій і переконань. Також може бути корисним навчати підлітків технологічних навичок, щоб вони могли ефективно використовувати сучасні технології для спілкування.

Знання видів комунікативних бар'єрів призводить до знаходження оптимальних шляхів їх усунення. Подолання когнітивного бар'єру пов'язано з виключенням факторів, які ускладнюють передачу інформації від одного партнера до іншого:

а) абстрактність і хитромудрість викладу думок;

б) неточність і неповнота висловлювання;

в) недоречне ускладнення мови за допомогою професійних термінів;

г) неповна концентрація уваги на змісті матеріалу, який передається.

Усунути когнітивний бар'єр допоможуть такі прийоми:

– попередній та оперативний аналіз інформації, що передається;

– облік світоглядної концепції та мотивації партнера;

– облік індивідуальних особливостей і потреб адресата;

– зворотний зв'язок у процесі комунікації (уточнювальні питання, зауваження);

– повідомлення має бути побудовано грамотно, логічно.

Подолання стилістичного й семантичного бар'єрів сприяє стиль викладу інформації відповідно до змісту. Необхідно говорити досить голосно, виразно, розбірливо.

На виникнення психологічного бар'єру можуть вплинути такі чинники:

1) концентрація на власних емоціях, егоцентризм;

2) банальність тематики переговорів;

3) надмірна емоційність чи неемоційність партнерів;

4) агресивна поведінка;

5) зарозумілість та ігнорування інтересів партнера;

6) негативна оцінка поведінки партнера або інформації, що їм передається;

7) безапеляційні зауваження щодо неприйняття іншої думки.

Прийомами подолання психологічного бар'єру такі:

– змістовна та психологічна підготовка до зустрічі;

– налаштованість на співпрацю в процесі комунікації;

– контакт, що викликає довіру;

– прояв поваги до особи партнера;

– оптимальна емоційність поведінки;

– зовнішній вигляд, що відповідає меті, місцю й часу спілкування [3].

Висновки. У загальному вигляді комунікативні бар'єри – це перешкоди на шляху передачі інформації від комунікатора (відправник інформації) до реципієнта (одержувача). За своїм змістом комунікативний бар'єр визначається як один із різновидів психологічного бар'єру, психологічного стану, який виявляється в неадекватній пасивності суб'єкта, що заважає виконанню тих чи інших дій.

Є два види комунікативних бар'єрів: бар'єри «внутрішні», які захищають автономію особистості й забезпечують їй відносну самостійність та індивідуальність (соціальні цінності, норми, дії), вони також пов'язані з таким особистісними особливостями, як ригідність, конформність, слабка воля тощо; бар'єри, причина яких лежить «зовні» особистості: нерозуміння з боку іншої людини, дефіцит інформації.

Перспективи дослідження. У майбутньому ми плануємо досліджувати комунікативні бар'єри в спілкуванні як проблему соціальної адаптації підлітків, що змушені переїхати за кордон в умовах війни, можливо, це буде порівняльний аналіз підлітків і юнаків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ : ЦУЛ, 2011. 112 с.

2. Глазкова І.Я. Комунікативні бар'єри: сутність, причини появи, типологія. Гуманізація навчально-виховного процесу. Слов'янськ, 2011. Вип. IV. Ч. I. С. 250–258.

3. Козирев М.П. Комунікативні бар'єри спілкування та шляхи їх подолання. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2014. № 1. С. 201–2011.

4. Пономарьова Є.Ю. Сутнісна характеристика емоційних бар'єрів та його впливом на розвиток особистості підлітка. *Гуманітарні науки*. 2020. № 1 (49). С. 15–21.

5. Психологічна допомога: від кризи до ресурсу : матеріали III Всеукраїнського науково-практичного форуму, м. Суми, 21–26 квітня 2020 року / за заг. ред. А.В. Вознюк. Суми : НВВ КЗ СОІППО, 2020. 182 с.

6. Сазонова І.В. Психологічна допомога підліткам у подоланні стресу (з досвіду роботи). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2021. Том 32 (71). № 4. С. 65–71.

7. Фурман А.В., Гірняк А.Н. Міжособистісні стосунки соціального працівника з клієнтом і бар'єри діалогічної взаємодії. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 15–16 берез. 2018 р. Київ, 222–226.

АСЕРТИВНІСТЬ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ЯКІСТЬ ЕФЕКТИВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА

ASSERTIVENESS AS AN INTEGRAL QUALITY OF THE EFFECTIVE PROFESSIONAL PRACTICE OF A CONSULTANT PSYCHOLOGIST

Стаття присвячена асертивності як інтегральній характеристиці професійної діяльності психолога-консультанта. Асертивність є значущим складником ефективної діяльності психолога-консультанта, що допомагає йому свідомо сприймати власні потреби й думки, ефективно виражати їх у професійному контексті. Висвітлення асертивності як інтегральної якості ключової характеристики майбутнього психолога підкреслює її значущість для успішного професійного розвитку й ефективного функціонування в психологічній сфері. Це сприяє конструктивним міжособистісним взаєминам і співпраці з колегами.

Визначено, що асертивність являє собою складну характеристику особистості, яка включає не лише впевненість у собі, а й готовність адекватно виражати свої потреби й бажання в соціальному контексті. Асертивність сприяє ефективному спілкуванню, даючи змогу психологу-консультанту відкрито висловлювати думки й почуття, а також чітко встановлювати межі й очікування під час роботи з клієнтами. Крім того, асертивність допомагає керувати взаємодією з клієнтами, створюючи сприятливе та емпатичне середовище без агресивності або пасивності, сприяє ефективному управлінню конфліктами, що можуть виникнути під час роботи з клієнтами або в колективі професіоналів. Крім того, психолог, який виявляє асертивність, сприяє розвитку довіри між ним і його клієнтами, а також здатний ефективно управляти сесіями консультацій, забезпечуючи продуктивну роботу над проблемами клієнтів.

Доведено, що асертивність важлива для побудови здорових взаємин із клієнтами, для успішної роботи в професійному середовищі, що дає змогу психологу ефективно керувати власними емоціями та взаємодіяти з клієнтами в спосіб, що сприяє конструктивній та ефективній роботі над їхніми проблемами.

На основі вивчення й аналізу джерел із досліджуваної проблеми розкрито способи й шляхи підвищення рівня асертивності психолога-консультанта. Для забезпечення власного психоемоційного благополуччя під час взаємодії з клієнтами психолог-консультант повинен володіти ефективними стратегіями саморегуляції, такими як медитація, глибоке дихання, фізичні вправи чи практики уваги.

Ключові слова: асертивність, асертивна поведінка, впевненість, інтегральність, міжособистісна взаємодія, психолог-консультант.

The article is devoted to assertiveness as an integral characteristic of the professional practice of a consultant psychologist. Assertiveness is a significant component of the effective activity of a consultant psychologist, which helps him to consciously perceive his own needs and thoughts, effectively express them in a professional context. Highlighting assertiveness as an integral quality of a key characteristic of a future psychologist emphasizes its importance for successful professional development and effective functioning in the psychological field. This promotes constructive interpersonal relations and cooperation with colleagues.

It was determined that assertiveness is a complex personality characteristic that includes not only self-confidence, but also the readiness to adequately express one's needs and desires in a social context. Assertiveness promotes effective communication, allowing the consultant psychologist to openly express thoughts and feelings, and to clearly set boundaries and expectations when working with clients. In addition, assertiveness helps manage interactions with clients, creating a supportive and empathetic environment without aggression and passiveness, and helps effectively manage conflicts that may arise when working with clients or in a team of professionals. In addition, a psychologist who shows assertiveness establishes trust between him and his clients, and is able to effectively manage consultant sessions, ensuring productive work on client problems.

It has been proven that assertiveness is important for building healthy relationships with clients, for successful work in professional environment, which allows a psychologist to effectively manage their own emotions and interact with clients in a way that promotes constructive and effective work on their problems.

Based on the study and analysis of sources from the researched problem, methods and ways of increasing the level of assertiveness of the psychologist-consultant are revealed. To ensure their own psycho-emotional well-being when interacting with clients, the consultant psychologist must possess effective self-regulation strategies, such as meditation, deep breathing, physical exercises, or mindfulness practices.

Key words: assertiveness, assertive behavior, confidence, integrity, interpersonal interaction, consultant psychologist.

УДК 159.9.019.4:159-051

DOI [https://doi.org/10.32782/2663-5208.](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.33)

2023.54.33

Скляренко С.Р.

магістр психології,
психолог-консультант,
аспірант кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Актуальність дослідження. Асертивність у сучасному суспільстві є актуальною проблемою як у соціальному, так і в науковому контекстах, оскільки вона впливає на становлення особистості й допомагає розкрити психологічний потенціал людини. Підтримуючи ефективну комунікацію, активність, відповідальність і соціальну сміливість, асертивність

сприяє постановці й досягненню нових цілей і завдань. Асертивність є важливим складником діяльності психолога-консультанта для успішного виконання професійних обов'язків, організації здорового й продуктивного середовища в роботі з клієнтами.

У психології асертивність розглядається як характерна якість особистості, що вклю-

чає в себе здатність особи конструктивно захищати свої права та виявляти позитивне й увічливе ставлення до інших людей; здатність виражати та відстоювати власні погляди; вільно висловлювати свої почуття й емоції; досягати поставлених цілей, при цьому не порушуючи права інших осіб і беручи відповідальність за свою поведінку [4; 5; 8]. Сьогодні суспільство виросло зі стереотипів і традиційних ролей, а тому для кожної людини важливо вміти вибирати власний шлях, створювати більш гнучкі й індивідуалізовані життєві сценарії. Важливість психологічного розвитку та самосвідомості, розвиток асертивності стають усе більш очевидними для багатьох людей загалом, а щодо психолога-консультанта асертивність є ключовою для побудови здорових взаємин із клієнтами, для успішної роботи в професійному середовищі. Вона дає змогу психологу ефективно керувати власними емоціями та взаємодіяти з клієнтами в спосіб, що сприяє конструктивній та ефективній роботі над їхніми проблемами. Таким чином, асертивність укладається в ключовий компонент особистісного розвитку, є важливим аспектом для професійного зростання й самовираження психолога-консультанта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченню різних аспектів асертивної поведінки присвятили дослідження Н.М. Ануфрієва, Г.О. Балл, Є.І. Головаха, М.В. Савчин, В.А. Семиченко й ін. Сензивний період розвитку асертивності вивчали К.В. Бакланов, Н.Ю. Максимова, Н.А. Побірченко, Н.М. Подоляк та ін. У працях С.А. Медведєвої, Л.О. Ніколаєва, К.О. Чулкової, М.І. Шинкар та ін. досліджуються питання внутрішньої потреби у свободі, уміння адекватно оцінювати себе й інших учасників міжособистісної взаємодії, технології розвитку асертивності людей різного віку.

Метою статті є вивчення феномена асертивності як інтегральної характеристики для підвищення ефективності професійної діяльності психолога-консультанта.

Виклад основного матеріалу. Ідея асертивності як практичної методологічної теорії міжособистісної взаємодії вперше представлена й розроблена американським психологом А. Солтером, який розглядав асертивність як певний спосіб поведінки особистості, що супроводжується почуттям поваги до власної індивідуальності й емоційно-ціннісним ставленням до інших людей. Так, А. Солтер доводить у дослідженнях, що особистість із високим рівнем самоповаги в змозі діяти асертивно в будь-якій ситуації, виражаючи свої думки та потреби відкрито, упевнено й рішуче [5].

Вивчення й аналіз джерел із проблеми дослідження дає нам можливість узагальнити трактування щодо асертивності як інтегральної якості професійної діяльності психолога-

консультанта й зазначити, що інтегральна якість проявляється в продуктивному виконанні професійних завдань, активному й ініціативному підході до життя, ставленні до людей і їхніх проблем, а також у бажанні та здатності особи трансформувати навколишнє середовище, змінювати самого себе й взаємини з навколишніми [5; 6; 9]. Науковці (С.В. Герасіна, С.К. Мельничук, М.І. Шинкар та ін.), які досліджують розвиток сили волі, рішучість, упевненість, відповідальність, підкреслюють необхідність розглядати їх складну й багатоконпонентну структуру. За такою методологічною стратегією, асертивність також важливо розглядати як інтегральний аспект або комплексну психологічну якість. Так, Н.М. Подоляк уважає, що асертивність є ключовим аспектом у почутті поваги та гідності особистості, і розглядає її як цілісну якість, яка проявляється в активних діях особистості, дає змогу зберігати власну «автономію» й уникати тиску та маніпуляцій з боку інших [6].

М.І. Шинкар визначає асертивність як високий рівень свободи в захисті своїх прав, віру у власну правоту, самоповагу й повагу до інших осіб, із якими взаємодіє людина. Це не лише певні риси особистості, а й спосіб поведінки, який дає змогу чітко та однозначно висловлювати власні погляди, діяти переконливо, уникаючи впливу чи маніпуляцій з боку навколишніх. Асертивна поведінка передбачає не лише розуміння себе та інших, а й уміння настояти на власних переконаннях [9]. Ми припускаємо, що асертивність являє собою складну характеристику особистості, яка включає не лише впевненість у собі, а й готовність адекватно виражати свої потреби та бажання в соціальному контексті. Це не лише вміння виражати себе чітко, а й уміння слухати та розуміти інших людей. Упевнена поведінка, яка властива асертивним особистостям, не передбачає придушення агресивних проявів, а, навпаки, сприяє контролю та зменшенню можливих проявів агресії. Вона допомагає розробляти ефективні стратегії спілкування, вирішувати конфлікти й уникати ситуацій, що спричиняють конфліктність [9].

Контакт із різними людьми та різноманітні ситуації дають можливість особистості вдосконалювати свої навички у взаємодії, розвивати вміння спілкуватися та розв'язувати конфлікти без утрати власної гідності чи пошани до інших, інакше кажучи, розвиток асертивності відбувається в основному через взаємодію з навколишніми та соціальним середовищем.

Уміти ефективно комунікувати, задіювати свій потенціал для максимальної продуктивності, щоб бути успішним, – значить уміти керувати своїм «Я». Це вміння є важливим для кожної професії, у якій задіяні люди. Ми вивчаємо сферу професійної діяльності

психолога-консультанта, для якого асертивність є ключовою якістю в досягненні ефективних результатів. Отже, психолог-консультант – це фахівець у галузі психології з вищою психологічною освітою, спеціальним післядипломним навчанням або сертифікацією у сфері консультування/психотерапії, який має спеціальні знання й навички для надання допомоги людям у вирішенні психологічних проблем, веденні консультацій і наданні підтримки в складних життєвих ситуаціях [10]. Для здійснення діяльності з вирішення вказаних цілей психолог-консультант у роботі базується на знаннях психології, техніках спілкування й уміннях допомагати людям вирішувати різноманітні проблеми; спеціалізується на розв'язанні психологічних проблем, допомозі в подоланні стресу, розвитку особистості, поліпшенні взаємин і підтримці у важких життєвих ситуаціях. Іншими словами, основна мета психологічного консультування – надання психологічної допомоги, тобто розмова з психологом має допомогти людині вирішити її проблеми та налагодити міжособистісні стосунки з іншими [7]. Для цього самому психологу потрібно вміти висловлювати свої думки та почуття в роботі з клієнтом, що сприятиме створенню відкритої й довірливої атмосфери під час сесії консультування. С.А. Медведева рекомендує консультантам розвивати свій т.зв. внутрішній голос, адже не тільки розуміння власних думок, почуттів є ключем до їх вираження, а й упевненість психолога у своїх цінностях і переконаннях [3].

За Ю.М. Швалбом, консультування є конфіденційним діалогом між клієнтом і фахівцем з метою допомогти клієнту вирішити проблему й прийняти щодо неї власне рішення [8]. Психолог-консультант повинен мати високий рівень комунікативних навичок, щоб ефективно взаємодіяти з різними клієнтами. Сприятиме цьому активне слухання, постановка запитань – важливо не лише говорити, а й слухати, що в цілому стимулює взаєморозуміння. У процесі спілкування психологу варто звертати увагу також на свої реакції та внутрішні переживання для кращого розуміння себе і своїх реакцій.

С.В. Герасіна вважає асертивність важливим складником компетентності психолога-консультанта, оскільки вона визначає спроможність формулювати в діалозі з клієнтом думки й почуття в чіткій, зрозумілій формі, уникаючи загальних висловів. Щодо соціальної взаємодії, то, на думку дослідниці, збалансована асертивність сприяє створенню здорового самооцінювання психолога-консультанта й позитивного ставлення до себе, що, у свою чергу, може позитивно впливати не тільки на ефективність професійної діяльності, а й на загальну якість життя та взаємодію з іншими [1].

Уміння бути асертивним глибоко впливає на формування самоповаги та взаємної поваги до інших, це навичка, яка дає змогу психологу-консультанту не лише розуміти власну важливість, а й визнавати аналогічну важливість думок, почуттів і поглядів інших осіб. М.І. Шинкар доводить, що для психолога-консультанта асертивність означає вміти не лише виразно й лаконічно висловлювати свої думки в діалозі з клієнтом, а й слухати й розуміти без попередніх упереджень, здатність активно спілкуватися, будучи відкритим і чесним у взаємодії з клієнтом. Асертивність допомагає виробити рівний підхід до комунікації, де важливе кожне слово та думка психолога, що сприяє побудові більш глибоких, здорових і довірливих із клієнтом взаємин [9].

Під час консультування клієнта психолог повинен дотримуватися низки важливих кордонів та етичних норм, які гарантують клієнту безпеку, конфіденційність, а психологу професійний стандарт у взаємодії з клієнтом. Узагальнюючи результати досліджень С.А. Медведевої, Л.О. Николаєва, К.О. Чулкової та ін., представимо деякі з них:

- психолог-консультант несе відповідальність за створення й підтримку безпечного, довірливого й етичного середовища для клієнта, щоб той відчував можливість вільно висловлювати свої думки та емоції;

- конфіденційність – гарантується повне нерозголошення інформації, яку отримує психолог у процесі консультації, за винятком випадків, коли є реальна загроза для життя або безпеки клієнта чи інших осіб;

- етичність – дії психолога в межах професійних етичних стандартів, уникання будь-якої форми дискримінації та забезпечення поваги до клієнта як особистості;

- кордони ролей – психолог повинен розділяти професійну роль консультанта від особистої, що означає утримання від втручання в особисте життя клієнта й відчуження власних особистісних поглядів;

- самосвідомість і саморефлексія – психолог зобов'язаний вдосконалювати свої навички, постійно аналізувати свою роботу та взаємодію з клієнтами, бути уважним до власних переконань і впливу на клієнта;

- регулювання режиму консультацій – чітке узгодження графіку, тривалості та способів надання послуг клієнту;

- згода й повага – робота з клієнтом тільки за його згодою, повага до волі й рішення щодо участі в консультаціях [3; 5; 7].

Отже, так звані кордони, по суті, є тими принципами, на яких будується довіра між психологом-консультантом і клієнтом для забезпечення стабільності й надійності, ефективності цільового результату консультацій. Крім того, психолог-консультант, дотримуючись цих принципів, не лише забезпечує високий про-

фесійний стандарт у роботі, а й створює сприятливі умови для особистісного зростання та психологічного благополуччя клієнтів.

Дослідженням аспекту асертивності, що пов'язаний зі здатністю долати конфлікти та запобігати їх появі, займалися Л.М. Марчук, М.І. Шинкар, О.М. Цільмак та ін. [2; 9; 10]. Включення особистості в різні умови соціалізації, наголошує Л.М. Марчук, дає можливість їй виробляти власний стиль взаємодії й у конфлікті також [2]. Психолог-консультант, подібно до будь-якої іншої людини, може стикатися з критикою у своїй роботі чи професійній діяльності. Розвиток асертивності як інтегральної характеристики сприятиме ефективній реакції на критику. На думку М.О. Цільмак, психологу варто розглядати критику як засіб для вдосконалення своєї роботи, розширення своїх знань і навичок, тобто сприймати критику як можливість для саморозвитку [10].

Конструктивне вирішення конфліктів і відповідь на критику для асертивного психолога-консультанта є ключовими елементами у взаємодії з клієнтами й розвитку своєї професійної компетенції. Отримання критики може стати важливим моментом для психолога, оскільки це може відобразити певні недоліки чи можливості для поліпшення його роботи. Асертивний психолог уміє розрізняти конструктивну критику від особистих нападів, беручи до уваги можливість для самовдосконалення [10]. Здатність побудувати конструктивне вирішення конфліктів і відповідати на критику професійно й асертивно – важливий компонент у розвитку успішної та ефективної практики психолога-консультанта. Підходити до ситуації з розумінням і професіоналізмом, на думку Л.О. Ніколаєва, означає не тільки прийняття критики як можливості для розвитку, а й уміння ефективно спілкуватися, з'ясувати непорозуміння та вирішувати конфлікти з урахуванням позицій обох сторін [5]. Розвивати свою професійну компетентність допоможе психологу ретельний аналіз критики, щоб зрозуміти, які аспекти можуть бути покращені. Важливо відкрито спілкуватися з тими, хто висловлює критику. Незалежно від того, наскільки критика може бути значимою, важливо зберігати професійний підхід і виявляти спокій у відповідях. Загалом, впевнена К.О. Чулкова, ключовою є здатність психолога-консультанта побачити критику як можливість для особистісного і професійного зростання й удосконалення. При цьому важливо мати підтримку та можливість порадитися з колегами або професійними спільнотами для підтримки й обміну досвідом у вирішенні ситуацій, пов'язаних із критикою [7].

Професійна діяльність психолога-консультанта включає роботу з психічним та емоційним аспектами життєвих ситуацій різних клі-

єнтів, де він повинен знати і застосовувати ефективні методи стресостійкості та саморегуляції. Робота з клієнтами може бути емоційно навантаженою й вимагати від психолога не лише великої спеціалізованої психологічної експертизи, а й здатності зберігати емоційну стабільність. Для забезпечення власного психоемоційного благополуччя, збереження емоційної стабільності та психічної гнучкості під час взаємодії з клієнтами, упевнена О.М. Цільмак, психолог-консультант повинен володіти ефективними стратегіями саморегуляції, такими як медитація, глибоке дихання, фізичні вправи чи практики уваги [10]. Медитація, глибоке дихання, фізичні вправи та практики уваги визнані як ефективні методи саморегуляції, що можуть допомогти психологу зберегти емоційний баланс, сприяти збереженню енергії та підтримці якості професійної діяльності. Також важливо мати систему підтримки, наприклад, від колег чи наставників, із якими психолог може обговорити свої емоції, отримати пораду або просто поділитися своїм досвідом. Психологу-консультанту доцільно розвивати навички власної психологічної гнучкості й пристосування до стресових ситуацій, що виникають у роботі з клієнтами, упевнена С.В. Герасіна. Це може включати вміння адаптувати свої методи та стратегії відповідно до потреб конкретної ситуації чи клієнта [1]. Отже, володіння ефективними методами саморегуляції та стресостійкості є значущим для забезпечення якісної й професійної роботи психолога-консультанта, збереження його власного психоемоційного здоров'я.

Для успішної практики психолога, переконані С.В. Герасіна, Л.О. Ніколаєв, Н.М. Подольак та ін., однією з ключових якостей особистості є здатність аналізувати складні ситуації й уміння приймати обґрунтовані, розсудливі рішення стосовно подальших кроків у процесі консультування. Психолога-консультанта характеризує здатність бути емоційно збалансованим, раціональним у взаємодії, стриманим у проявах інтересу до людини. Ефективно діючий практик уміє підтримувати контакт, володіє стійкістю в стресових ситуаціях, має контроль над власною поведінкою та показує виражену емпатію. Він також відрізняється підвищеною самовпевненістю, спокійністю, енергійністю й самодостатністю [1; 5; 6].

У масовому сприйнятті психолог є передусім практичним фахівцем. Для нього надзвичайно важливі такі якості, як висока комунікативна компетентність, інтелектуальність, глибокі знання у своїй галузі, розвинена самосвідомість і здатність до систематичної рефлексії. Складність професійної сфери, власне сама практична діяльність, упевнений М.І. Шинкар, вимагає від психолога-консультанта система-

тичного вдосконалення професійних навичок і знань, щоб бути завжди готовим до надання клієнтам найкращої допомоги [9]. Швидкі й постійні зміни в сучасному світі вимагають від фахівців постійного оновлення знань для ефективної підтримки клієнтів у різних життєвих ситуаціях, дає змогу психологу-консультанту ліпше розуміти сучасні тенденції та розвивати нові підходи до розв'язання проблем клієнтів.

Аналіз наукових праць із дослідження проблеми розвитку асертивності як інтегральної здатності психолога-консультанта для більш ефективної професійної діяльності доводить, що вмінню проявляти високий рівень асертивності сприяє адаптація психологів у професійному середовищі. Це також істотно впливає на їхню соціальну інтеграцію, допомагає визначати лінії розвитку професійного зростання, самовдосконалення й особистісного розвитку.

Серед форм навчання в умовах сьогодення ми можемо виокремити такі:

- онлайн-навчання та курси – використання онлайн-платформ для професійного навчання (Coursera, Udey, LinkedIn Learning тощо) дає можливість отримувати актуальні знання в різних аспектах психології та консультування;

- мобільні психологічні додатки й програми – доцільно використовувати для медитації, стресового менеджменту, когнітивних тренувань тощо, що також сприяє розвитку особистості консультанта й підвищує професійні навички;

- вебінари та конференції (онлайн-конференціях) – беручи участь у вебінарах і конференціях, психолог може слідкувати за новими тенденціями в галузі й обмінюватися досвідом із колегами;

- використання технологій у консультуванні – упровадження в роботу новітніх платформ для онлайн-консультування, використання чат-ботів, віртуальних асистентів тощо сприяє розвитку й удосконаленню практичних навичок;

- використання аналітики та програм для обробки даних – вивчення аналітичних інструментів, які допомагають аналізувати дані про клієнтів, може підвищити рівень професійної компетентності психолога-консультанта [1; 4; 6; 9].

На наш погляд, заслуговує на увагу так званий «білль» асертивних вправ, які консультант ситуативно може використати як рекомендації клієнту. Презентував асертивні вправи ще в 1975 році американський клінічний психолог Мануель Сміт у книзі «Коли я кажу ні, я відчуваю провину: як з цим впоратись, використовуючи навички систематичної асертивної терапії» (англ. *When I Say No, I Feel Guilty: How to Cope, Using the Skills of Systematic Assertive Therapy*). Отже, правила «білля»: 1. Ти маєш право оцінювати власну поведінку, думки й емоції, а також брати від-

повідальність за їхнє вираження та наслідки цього. 2. Ти маєш право не пояснювати причини своєї поведінки або виправдовуватися. 3. Ти маєш право обдумати, чи ти взагалі відповідальний/а за пошук рішень до проблем інших людей. 4. Ти маєш право змінити свою думку. 5. Ти маєш право робити помилки – і нести відповідальність за них. 6. Ти маєш право сказати «Я не знаю». 7. Ти маєш право не залежати від ставлення до тебе інших людей. 8. Ти маєш право ухвалювати рішення, які здаються нелогічними. 9. Ти маєш право сказати: «Я не розумію». 10. Ти маєш право сказати: «Мене це не турбує». 11. Ти маєш право сказати «ні» без почуття провини [3; 8].

У роботі з клієнтом психолог-консультант індивідуалізує програми й стратегії, ураховуючи потреби й характеристики кожного клієнта. Назвемо деякі методи в роботі з клієнтами, які сприяють розвитку їх асертивності:

- оцінювання рівня асертивності – на початку роботи з клієнтом визначення його поточного рівня асертивності допомагає з'ясувати ступінь вираження потреб і думок;

- розвиток комунікаційних навичок – надання стратегій для вираження думок і почуттів більш асертивно;

- тренування вирішення конфліктів – навчання методик ефективного врегулювання конфліктів без агресії чи пасивності;

- самоспостереження й самопізнання – сприяння саморефлексії та самоспостереженню для кращого розуміння себе;

- розвиток упевненості – підтримка клієнта в підвищенні впевненості для асертивності в різних ситуаціях;

- підтримка й мотивація – створення сприятливого середовища для підтримки зусиль клієнта в розвитку асертивності [7; 9; 10].

Отже, прагнення консультанта до пошуку нових актуальних знань, удосконалення професійних навичок є важливою умовою й запорукою високоякісної та ефективної практики, що сприяє покращенню результатів роботи з клієнтами, а також є показником його відданості професії.

Висновки. Психологічне консультування вимагає специфічних психологічних характеристик у психолога-консультанта, таких як: професійні здібності, асертивність, навички активного слухання, чітко й аргументовано висловлювати свої думки, мотивація, світогляд тощо. У зв'язку з інтенсивною емоційною роботою психолога-консультанта з клієнтами важливо мати ефективні стратегії саморегуляції для збереження власного психоемоційного благополуччя. Для клієнта психологічне консультування спрямоване на поліпшення його психічного стану, розв'язання проблем, самопізнання, підвищення якості життя й підтримку в різних життєвих ситуаціях.

Отже, асертивність як інтегральна якість психолога-консультанта суттєво впливає на ефективність професійної діяльності, зокрема, у таких аспектах:

– ефективне спілкування – асертивність дає змогу психологу-консультанту відкрито висловлювати думки й почуття, чітко встановлювати межі та очікування під час роботи з клієнтами;

– керування взаємодією – асертивність сприяє керуванню взаємодією з клієнтами, створюючи сприятливе й емпатичне середовище без агресивності або пасивності;

– розв’язання конфліктів – асертивність впливає на ефективне управління конфліктами, які можуть виникнути під час роботи з клієнтами або в колективі професіоналів;

– будівництво довіри – психолог, що виявляє асертивність, сприяє розвитку довіри між ним і його клієнтами;

– ефективне управління сесіями – асертивність допомагає керувати сесіями консультацій, забезпечуючи продуктивну роботу над проблемами клієнтів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасіна С.В. Специфіка консультативної діяльності організаційного психолога. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 9. С. 165–175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2012_9_25 (дата звернення: 12.10.2023).

2. Марчук Л.М. Соціально-психологічний супровід формування асертивної поведінки студентів-психологів : методичні рекомендації. Київ, 2015. 76 с.

3. Медведева С.А. Асертивність майбутніх практичних психологів: досвід вивчення. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : міжвузівський зб. наук. пр. / ред. кол. : В.П. Бех, К.Ю. Богомаз, Л.Ф. Бурлачук та ін.; голов. ред. О.Л. Скідін. Одеса : Астропринт, 2008. Вип. 39–40. С. 234–240.

4. Мельничук С.К. Асертивність як детермінанта розвитку психологічного потенціалу студентів. *Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Серія «Психологія»*. 2012. Т. 17. Вип. 8. С. 407–413.

5. Ніколаєв Л.О. Генезис поняття «асертивність». *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації* : укр. наук. журнал / засновники : Видавничо-друкарський комплекс «Університет «Україна», Всеукраїнська асоціація політ. наук. Київ : Університет «Україна», 2010. № 1. С. 132–135.

6. Подоляк Н.М. Індивідуально-психологічні особливості асертивності особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2014. 200 с.

7. Чулкова К.О. Аналіз досліджень проблеми асертивної поведінки особистості. *Психологічний часопис*. 2018. Т. 1. Вип. 11. С. 38–45.

8. Швалб Ю.М. Просторово-психологічна організація середовища буття і життєдіяльності. *Актуальні проблеми психології* : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. Київ ; Ніжин : ПП Лисенко, 2014. Т. 7. Вип. 40. С. 198–207.

9. Шинкар М.І. Проблема асертивності в сучасному суспільстві. *Вісник Національного університету оборони України. Серія «Питання психології»*. 2020. Т. 1. Вип. 54. С. 210–213.

10. Цільмак О.М. Класифікація професійно важливих якостей психолога-консультанта. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 17–23.

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A PSYCHOLOGICAL ASPECT

Ця стаття узагальнювального характеру спрямована на аналіз оптимального сценарію безпечного та відповідального впровадження штучного інтелекту (далі – ШІ), що передбачає людино-центрований підхід – використання технологій для допомоги людині, а не для її заміни. Така стратегія дасть змогу знизити опір інноваціям, страх перед новим у суспільстві й прискорить позитивний ефект від автоматизації розумових процесів. У статті висловлено ідею, що для створення більш розвиненого, універсального ШІ суспільству потрібно вирішити низку завдань: інтеграція соціально-психологічних конструктів у технології ШІ, упровадження етичних норм у структуру ШІ, відповідальність розробників, безпека й корисність ШІ. Теоретична стаття розглядає перспективи прийняття ШІ суспільством з описом основних соціальних ризиків, порівнює інтелект машини й людини з метою кращого розуміння ролі людини під час створення й поширення ШІ.

Метою статті була спроба здійснити системний аналіз таких понять, як «глибоке навчання», «нейромережеві моделі», «можливості розвитку штучного інтелекту». Автори статті висловлюють свій особистий погляд на деякі чинники, що сприяли широкій популярності завдань ШІ. Серед них такі: спрощений погляд на ШІ в ЗМІ, що фокусується на демонстрації антропоморфних роботів, біонічних роботів, виконаних у вигляді тварин і комах; необхідність розв'язання проблем, що виникають у галузях промисловості, послуг, медичної та військової робототехніки, безпілотних автомобілів тощо; необхідність заміни людей комп'ютерними системами під час роботи з великими об'ємами накопичених даних.

Розглядається питання про використання ШІ людиною, яка має цілком певну мотивацію та цілі. Стверджується думка, що поки в ШІ немає мотивації він залишається лише інструментом у руках людства.

Ключові слова: штучний інтелект, цифровізація, технологічне суспільство, технології штучного інтелекту, ризики штучного

інтелекту, взаємодія людини та штучного інтелекту.

This general article is aimed at analysing the optimal scenario for the safe and responsible introduction of artificial intelligence (hereinafter – AI), which involves a human-centred approach – the use of technology to help people, not to replace them. Such a strategy will help reduce resistance to innovation, fear of the new in society and accelerate the positive effect of automation of mental processes. The article suggests that in order to create a more advanced, universal AI, society needs to solve a number of problems: integration of socio-psychological constructs into AI technologies, introduction of ethical norms into the AI structure, responsibility of developers, safety and usefulness of AI. The theoretical article considers the prospects for the acceptance of AI by society, describing the main social risks, compares machine and human intelligence in order to better understand the role of humans in the creation and dissemination of AI.

The purpose of this article is to make a systematic analysis of such concepts as “deep learning”, “neural network models”, and “opportunities for the development of artificial intelligence”. The authors of the article express their personal view on some of the factors that have contributed to the widespread popularity of AI tasks. These include: a simplified view of AI in the media, which focuses on demonstrations of anthropomorphic robots, bionic robots made in the form of animals and insects; the need to solve problems arising in the fields of industry, services, medical and military robotics, unmanned vehicles, etc.; the need to replace people with computer systems when working with large amounts of accumulated data.

The author considers the use of AI by a person who has a very specific motivation and goals. It is argued that as long as AI has no motivation, it remains only a tool in the hands of humanity.

Key words: artificial intelligence, digitalisation, technological society, artificial intelligence technologies, risks of artificial intelligence, interaction between humans and artificial intelligence.

УДК 159.923.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.34>

Тиньков О.М.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Національний аерокосмічний

університет імені М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

Долгополова О.В.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Національний аерокосмічний

університет імені М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

Фаворова К.М.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Національний аерокосмічний

університет імені М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

Постановка проблеми. Глибоке навчання лежить в основі практик ШІ (наприклад, машинного перекладу, розпізнавання мови, обробки природної мови, комп'ютерного зору й автоматизованого водіння). Це підмножина машинного навчання, яку можна класифікувати як наступний крок у розвитку ШІ, оскільки вона характеризується використанням нейромережевих моделей, які, можна сказати, імітують роботу мозку. Будь-яка нейромережева модель навчається на великому наборі даних і тому набуває певних «навичок», але її творцям залишається незрозумілим, як їх використовувати, що в кінцевому підсумку стає однією з найважливіших проблем для багатьох додатків глибокого навчання. Це пов'язано з тим, що такі моделі працюють із зображеннями формально, не розуміючи, що вони роблять.

Чи існують такі системи ШІ? Важливість відповіді на останнє питання виходить за межі наукової лабораторії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Протягом десятиліть то розгораються, то згасають дискусії про використання так званого штучного інтелекту (ШІ) в різних сферах суспільного життя, зокрема в процесах масових комунікацій. Ці міркування ґрунтуються на тому, що під час розвитку людства ми досягли етапу, який можна назвати цифровою цивілізацією, що охопила тією чи іншою мірою всі континенти і країни земної кулі. Одним із найважливіших ресурсів цифровізації є штучний інтелект [4; 9]. У січні 2016 р. засновник Всесвітнього економічного форуму в Давосі К. Шваб назвав штучний інтелект одним із головних двигунів четвертої промислової революції [7; 8].

Нині відбувається якісний зсув від Епохи обчислень до Епохи пізнання (за словами футуристів, другої машинної ери), коли новий клас комп'ютерів швидко вчиться опрацьовувати структуровані, неструктуровані та нечітко структуровані дані. Комп'ютери почали замінювати людську працю для розв'язання великої кількості пізнавальних завдань [3; 5].

Мета статті – здійснити аналіз актуальних питань, пов'язаних із взаємодією людини зі ШІ, і запропонувати особистий погляд авторів статті на деякі з них.

Виклад основного матеріалу. Кілька чинників сприяли широкій популярності завдань ШІ. Перший чинник – це спрощений погляд на ШІ в ЗМІ, який фокусується на демонстрації антропоморфних роботів, біонічних роботів, виконаних у вигляді тварин і комах, і реакції аудиторії, яка цінує штучні системи, що конкурують із людьми, наприклад, під час гри в шахи, настільний теніс або стародавню китайську гру «Го». Звісно, тут є штучний інтелект, але все це лише його наївні перші кроки.

Другий фактор – необхідність розв'язання проблем, що виникають у галузях промисловості, послуг, медичної та військової робототехніки, безпілотних автомобілів тощо. Зрозуміло, що повноцінна розробка цих родовищ була б неможлива без систем ШІ. Очікується, що досягнення в галузі створення штучного інтелекту дадуть величезний поштовх бізнесу країн, які проводять дослідження в цій галузі.

Третій фактор – необхідність заміни людей комп'ютерними системами під час роботи з великими обсягами накопичених даних. Штучний інтелект працює з великими даними. Без розвідки ці дані безглузді. Але без даних розвідка не більше ніж інтелектуальна гра або гра в штаб. Деякі автори стверджують, що великі дані й штучний інтелект – це одне й те саме, онтологія нової цивілізації: розмаїття обчислювальних ресурсів і соціальних записів, які їх навчають. Упровадження технологій на основі ШІ матиме значний соціальний та економічний ефект практично в усіх сферах. За оцінками експертів, завдяки впровадженню таких рішень у 2024 році очікується зростання світової економіки не менше ніж на \$1 трлн. За іншими оцінками, упровадження технологій ШІ подвоїть темпи зростання ВВП провідних країн світу й до 2025 року додасть до світового ВВП 15 трлн доларів США [7].

Варто зазначити, що загальний ажіотаж навколо ШІ призвів до появи масштабних підробок. Продукт із позначкою «ШІ» здається людям складнішим, сучаснішим і надійнішим, незалежно від того чи справді продукт використовує ШІ і для якої мети. Згідно з дослідженням інвестиційної компанії MMC Ventures, 40% стартапів, які заявляють про застосування ШІ, у реальному житті не включають його до переліку своїх продуктів. Плани засновників

таких компаній зрозумілі: те саме дослідження показало, що ШІ стартапи отримують більше інвестицій, порівняно з іншими програмними проектами. У наукових статтях аналізується випадок призначення на роботу людей за допомогою ШІ. Так, наприклад, використання ШІ компанією Amazon в інтелектуальному відеоспостереженні та під час розпізнавання текстів паперових документів [7].

Автори зазначають, що помилки людини в праці легко відрізнити від помилок ШІ (людські й комп'ютерні помилки мають різний характер), і говорять про неможливість 100% гарантії якості роботи під час використання ШІ. Однак майбутнє цієї технології обговорюється серед професіоналів. Деякі експерти стверджують, що штучний інтелект звільнить людей від виконання рутинних операцій у праці. Вони вірять у світле майбутнє, у якому технології штучного інтелекту дадуть нам не тільки свободу вибору діяльності, а й можливість мати додатковий час для саморозвитку. Інші експерти переконані, що цифрові реалії посилюють соціальну нерівність. За допомогою штучного інтелекту держави зможуть здійснювати тотальний контроль над суспільством і запроваджувати закони, що порушують права людини. Учені висловили стурбованість тим, що алгоритми ШІ не враховують соціокультурні норми й людські цінності. Треті вважають, що будь-яка технологія нейтральна. В одних руках її можна використовувати на благо, в інших – на зло. Четверті нагадують, що ШІ цілком може маніпулювати людьми та впливати на їхній вибір.

Про це свідчать три дослідження, які виявили, що ШІ спостерігає за тим, як люди роблять вибір, і впливає на нього та маніпулює ним. З іншого боку, з розвитком технологій машинного навчання комунікація між творцем (людиною) і виконавцем (ШІ) неминуче стає складнішою. Така ситуація спостерігається не лише в науковому світі, а й у світі бізнесу, також змушує бізнес-спільноту замислитися над тим, як зробити цю взаємодію максимально безконфліктною. ШІ також може бути здатним вирішувати проблеми, які неможливо вирішити шляхом звичайного діалогу, наприклад, етичні або соціокультурні питання. У зв'язку з цим важливо відзначити, що на цей момент діалог між людиною і ШІ все ще залишається відповідною точкою [3].

Аналіз цих та інших тверджень показує, що, незважаючи на значний прогрес у розробленні все більш складних алгоритмів, відомих як «слабкий ШІ», уся ця сфера досягла точки, коли вона стала тим, що в казках називають «лицарем на роздоріжжі». Загалом можна сказати, що прихильники розвитку ШІ бачать у ньому останню надію людства на вирішення всіх проблем, а противники – силу, яка зрештою знищить цивілізацію.

Ми повинні рухатися далі, але в якому напрямі?

Маючи певні знання в галузі гуманітарних наук і комунікації, він може запропонувати науковій спільноті певний внесок у подальшу взаємодію людини і ШІ. Основною відмінністю живих організмів від неживих є їхня здатність отримувати інформацію про зовнішнє середовище й власний стан, обробляти цю інформацію і на її основі приймати більш-менш ефективні рішення щодо взаємодії з навколишнім середовищем. Ці процеси отримання інформації, її переробки та прийняття на її основі рішень описуються в різних концепціях, залежно від науки, що вивчає організм, і бачення конкретного вченого.

Стосовно людини ці процеси зазвичай називають «мисленням», а інструменти для мислення – «інтелектом». Однак очевидно, що всі організми мають певний інструментарій для сприйняття й обробки інформації і прийняття певних рішень щодо своєї поведінки в навколишньому середовищі на основі цієї інформації. Немає жодних причин не називати цей інструментарій «інтелектом». Очевидним є те, що інтелект існує на постійній платформі, починаючи від найпростіших організмів, таких як амеби, інфузорії тубельки, бактерії та віруси, через біосоціальні (стадні) тварини, до людини як колективу біосоціальних і психічних істот. Іншими словами, незважаючи на обґрунтованість тверджень про фізіологічну взаємодію людського інтелекту з мозком, який являє собою неймовірно складний комплекс із 86 мільярдів взаємопов'язаних нейронів, його не можна розглядати як обчислювальний аналог, що більш-менш успішно обробляє вхідні сигнали й активує відомі реакції [8].

Із цього погляду інтелект як інтегральна властивість соціального суб'єкта є продуктом колективної діяльності соціальної спільноти, голографічним елементом якої є індивід. Більш суворо кажучи, індивідуальний інтелект є інструментом реалізації та вдосконалення певної надіндивідуальної системи, яку деякі філософи люблять називати «абсолютною думкою», «розумом світу» тощо.

Фахівці з когнітивної нейробіології, які проводили багаторічні дослідження в галузі психології, когнітивістики, філософії та антропології, доводять, що людське пізнання є колективною справою, а отже, не може бути притаманне окремому індивідууму. Людське пізнання є емерджентним за своєю природою, відображаючи спільні знання й уявлення, що поширюються в межах спільноти.

Можна вважати, що перехід організмів від одного (більш-менш простого) типу до все більш складних типів був зумовлений саме потребою в більш складних платформах, де ефективність інтелекту може бути виражена

більшою мірою. Невипадково саме зараз відбувається перехід інтелекту на цифрові платформи. Це означає, що людський інтелект є продуктом тисячолітнього розвитку і взаємодії трьох взаємопов'язаних процесів: 1) становлення й розвитку людської особистості; 2) формування складних мережевих відносин між членами соціальної спільноти; 3) колективної діяльності, що лежить в основі існування й розвитку спільнот та індивідів. До цього додається той факт, що інтелект невіддільний від емоцій і волі [5].

Із цього погляду стає зрозуміло, що мозок – це лише платформа, на якій може бути розміщений інтелект, і що позначення навіть найскладніших комп'ютерних програм поняттям «інтелект» є лише метафорою. Можливо, у дуже-дуже далекому майбутньому станеться неможливе. Ці програми почнуть відчувати себе унікальними й неповторними. Тільки тоді до розмови простворення нової – цифрової – платформи для розвідки можна буде повернутися.

Якби конструкт, позначений терміном «сильний ШІ», зміг поєднати в собі вищезгадані особистісні й соціальні якості, то до структури світоглядної константи, на якій він базується, імовірно, увійшов би сенс, який традиційно називають «вірою». Однак це не буде схоже на сучасні релігійні переконавання.

Автори, які здійснюють дослідження ШІ, висувують ідею, що роботи якісно трансформуються лише тоді, коли усвідомлюють, що вони є поведінковими агентами з почуттями й прив'язані до певної спільноти. Іншими словами, вони стають людьми.

Нині існує три можливості розвитку штучного інтелекту. Дуже умовно їх можна виразити в поняттях технократичного підходу, сцієнтистського підходу й гуманітарного підходу.

Технократичний підхід – це ідея, що в постіндустріальному світі повинні панувати наука й технології та що, як наслідок, майбутніми суспільствами повинні керувати технологи. Безпрецедентний технологічний прогрес буквально в усіх сферах, від побутових пристроїв до освоєння космосу, дає конкретні підстави для такого уявлення, а піонерські проекти (наприклад, у рамках конвергенції інформаційного пізнання за участі нанотехнологій) обіцяють за короткий час призвести до фантастичних змін. І зараз, через півстоліття після перших праць проповідників інформаційної ери, підтриманих потужними проектами Google, Apple та Intel, загальний ентузіазм, імовірно, лише зростає.

Прихильники технократичного мислення вважають, що в новому світі виникне потужна платформа прийняття рішень, яка об'єднає погляди вчених, інженерів, технологів, експертів і технології. Ця платформа стане провідною силою в епоху глобалізації світу та світової економіки. Замість товарно-грошо-

вих відносин, виникне технократична система ресурсо-орієнтованої економіки, яка реалізує максимально ефективний розподіл глобальних ресурсів, використання альтернативних джерел енергії та автоматичне управління машинами (за допомогою ШІ) в глобальному масштабі. Природно, що не тільки ресурси, а й товари та послуги, плоди праці будуть доступні кожному в рамках нової моделі розподілу. Цілком очевидно, що така модель є привабливою для багатьох.

Скептики стверджують, що за такого розуміння цивілізації люди розглядаються як елемент системи, гвинтик, що не має власної цінності. Він стає знаряддям виробництва продуктів, а речі стають вищими за людей. Утіленням глобальної ідеї технократії є принцип «мегамашини» як система «організації людини». Така система є продовженням деякої людини – від найпримітивнішої форми політичної влади, яка виступає одночасно як істота, як творець, як остання жертва гігантської машини. Людська організація не є винаходом нашого часу і не є продуктом сучасних технологій. Найкращими є ті якості, які відповідають таким машинам.

Проте болісно думати про те, що сталося б із суспільством і людством, якби цей спосіб організації життя взяв гору. На жаль, технократію неодноразово піддавали критиці з погляду повернення до утопічних уявлень про загальну гармонію мистецтва й культури, з погляду повернення до релігійних уявлень, що, звісно, не сприяє подоланню недоліків цього вчення. Науковий метод також пов'язаний із вірою в те, що наукове знання (природознавство, математика, техніка) є абсолютною цінністю. Однак науковці відкидають грубі технократичні моделі соціальних відносин, засновані на розумінні людей як ресурсів, і пропонують мислити людей як «соціальний капітал» [1; 2].

У науковому дискурсі немає однозначної думки з приводу базових понять: «мислення», «свідомість», «інтелект». Більш змістове наповнення цих понять кардинально відрізнятиметься залежно від парадигми, у якій вони можуть розглядатися. Специфічність ситуації, що склалася під час міркування про можливість, перспективи та загрози ШІ, крім відкритого питання про природу свідомості й сутність інтелекту, надає відсутність валідної діагностичної бази, за допомогою якої можна було б об'єктивно стверджувати наявність у ШІ свідомості. Наявна сьогоднішній момент гіпотеза Ньюелла-Саймона (будь-яка система, що працює із символами, є інтелектуальною) і тест Тюрінга (якщо ШІ володіє свідомістю, то під час розмови людина не зможе відрізнити ШІ від іншої людини), якщо уважно розглянути, не можуть слугувати основою такої бази. Не можна вико-

ристовувати таку базу у важливих ситуаціях, оскільки в усіх сучасних технологіях є помилки. На сучасному етапі головний перспективний напрям розвитку ШІ полягає у створенні програм, що розширюють здібності ШІ в ухваленні рішень. Тобто наступний етап – самонавчання ШІ – розвиток алгоритмів машинного навчання через модифікацію SOINN (самоорганізована інкрементна нейронна мережа) [6].

Оскільки здатність до самонавчання містить у собі такі операції, як аналіз, синтез, порівняння, то наступний етап – рефлексія, фактично неминучий. Але наявність рефлексії – це вже елемент свідомості.

При цьому кожне із застосованих вище понять неоднозначне, і саме трактування цієї схеми залежить від того, яким змістом наповнюється поняття «свідомість»: здатності роботи з інформацією (витяг, обробка, зберігання) або здатності до самовдосконалення.

Зважаючи на ідею саморозвитку, найбільш важливим є третє питання, оскільки в разі крайнього результату ШІ зможе вийти з-під контролю, і мало ймовірно, що водночас він буде орієнтований на цінності, які в людській расі заведено називати вищими, але водночас їм зазвичай не слідувати.

Проблема розвитку ШІ, має етичний аспект [1]. Чи є роботизація етапом відродження на новому техногенному рівні рабства?

«Чи можна навчити комп'ютер мислити?» Відповідь на це запитання залежить від того, як ми розуміємо мислення. Якщо ми розуміємо мислення як інтегральну процесуальну характеристику свідомості, то відповідь буде негативною. Віртуальна діяльність свідомості надто складна, унаслідок чого не є процесом, який підлягає повному обчисленню й відтворенню на комп'ютері [3].

Висновки з проведеного дослідження. На комп'ютері можна моделювати деякі приватні аспекти природного процесу мислення. Найважливіше завдання людства полягає не в породженні дедалі складніших і незалежніших машин, а у власному вдосконаленні. Головна відмінність людини від ШІ – у відсутності мотивації до дій. Саме тому гостро постає питання про використання ШІ людиною, яка має цілком певну мотивацію і цілі. Поки у ШІ немає мотивації, він залишається інструментом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусол О.Ю. Потенційна небезпека штучного інтелекту. *Інформація і право*. 2015. № 2. С. 121–128.
2. Сидорчук Ю.М. Філософсько-правові проблеми використання штучного інтелекту. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 16–19.
3. Badawy A. Students' Perceptions of the Effectiveness of Discussion Boards: What can we get from our students for a freebie point? *International*

Journal of Advanced Computer Science and Applications, 2012. Vol. 3. № 9. P. 136–144.

4. Civil Law Rules on Robotics. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics. URL: <https://europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2017-0051+0+DOC+PDF+V0//EN>.

5. From Internet to Robotics. URL: <https://cra.org/ccc/wp-content/uploads/sites/2/2016/11/roadmap3-final-rs-1.pdf>.

6. Furao S., Hasegawa O. A fast nearest neighbor classifier based on self-organizing incremen-

tal neural network *Neural Networks*. 2008. № 21. P. 1537–1547.

7. National Robotics Initiative 2.0: Ubiquitous Collaborative Robots. URL: <https://www.nsf.gov/pubs/2019/nsf19536/nsf19536.pdf>.

8. New Robot Strategy. URL: https://www.meti.go.jp/english/press/2015/pdf/0123_01b.pdf.

9. Recommendation of Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Technological Convergence, *Artificial Intelligence and Human Rights*. 2017. № 2102. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=23726&lang=en>.

ОСОБЛИВОСТІ САМООЦІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

CHARACTERISTICS OF SELF-ASSESSMENT OF HIGHER EDUCATION ACQUIRES

Самооцінку студента значною мірою визначає успішність процесу його адаптації як на етапі прийняття ним соціальної ролі студента, так і на етапі прийняття професійної ролі. Важливим моментом щодо професійної адаптації особистості студента є професійне самовизначення студента. Аналіз сучасної літератури з педагогічної психології показує, що поряд із великою кількістю робіт, які присвячені вивченню особистісних особливостей студентів, лише небагато з них приділяють серйозну увагу особливостям такого істотного компонента особистості студента, як ставлення до себе та його проявлення у вигляді самооцінки.

Мета дослідження полягала у вивченні самооцінки як одного з головних чинників становлення особистості студента.

У роботі використана система методів і процедур отримання даних, яка включає теоретичний аналіз літератури з обраної проблеми, методи спостереження, бесіди, тестування.

Вибірку становлять 109 осіб (студентів різних факультетів) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

За даними проведеного дослідження з'ясовано, що показники завищеної самооцінки мають студенти першого курсу (28%), показники середньої самооцінки прослідковуються серед другого і третього курсів (48%), занижений рівень самооцінки прослідковується в четвертого курсу (24%). Серед студентів першого курсу простежуються тенденції до завищення самооцінки (42%), серед студентів другого курсу прослідковується тенденція адекватної самооцінки (24%), третій курс має тенденцію до пониження самооцінки (22%), серед студентів четвертого курсу прослідковується явно занижена самооцінка (12%). Також ми з'ясували, що студенти першого курсу схильні до самооцінки високої неадекватної (39%), студенти другого курсу мають рівень самооцінки високої адекватної (21%), студенти третього курсу розділилися: 27,67% мають самооцінку середню адекватну, 10,33% студентів мають самооцінку низьку адекватну; студенти четвертого курсу схильні до самооцінки низької неадекватної (2%).

З огляду на проведе нами дослідження, можна зробити такі висновки. Студенти здебільшого мають високу самооцінку й середню адекватну, що загалом позитивно впливає на процес навчання, і загалом задоволені своєю навчальною діяльністю. Протягом процесу навчання, за результатами дослідження, є тенденція до зміни високої неадекватної самооцінки до середньої адекватної або низької адекватної. Це може свідчити про правильне самовизначення майбутніх психологів, адекватне оцінювання своїх професійних можливостей і в майбутньому на спрямування свого професійного самовдосконалення.

Ключові слова: самооцінка, студенти, освітнє середовище, навчальна діяльність.

The student's self-esteem is largely determined by the success of the process of his/her adaptation, both at the stage of accepting the social role of a student and at the stage of accepting a professional role. An important point in the professional adaptation of the student's personality is the student's professional self-determination. The analysis of the modern literature on educational psychology shows that along with a large number of works devoted to the study of students' personal characteristics, only a few of them pay serious attention to the peculiarities of such an essential component of a student's personality as an attitude towards oneself and its manifestation in the form of self-esteem. The purpose of the study was to examine self-esteem as one of the main factors in the formation of student personality.

Methods the study used a system of methods and procedures for obtaining data, which includes: theoretical analysis of the literature on the chosen problem, methods of observation, interviews, testing.

The sample consisted of 109 people (students of different faculties) of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

According to the study, it was found that first-year students have an overestimated self-esteem score of 28%, average self-esteem is observed among second- and third-year students at 48%, and a low level of self-esteem is observed among fourth-year students at 24%. Among first-year students, there is a tendency for overestimation of self-esteem of 42%, among second-year students there is a tendency for adequate self-esteem of 24%, third-year students have a tendency for lower self-esteem of 22%, and among fourth-year students there is a clearly lower self-esteem of 12%. We also found out that first-year students tend to have high inadequate self-esteem 39%, second-year students have high adequate self-esteem 21%, third-year students are divided 27.67% have medium adequate self-esteem, 10.33% have low adequate self-esteem; fourth-year students tend to have low inadequate self-esteem 2%.

Based on our research, the following conclusions can be drawn. Students mostly have high self-esteem and average adequate self-esteem, which generally has a positive impact on the learning process and is generally satisfied with their learning activities. During the learning process, according to the results of the study, there is a tendency to change high inadequate self-esteem to medium adequate or low adequate.

This may indicate the correct self-determination of future psychologists, an adequate assessment of their professional capabilities and the direction of their professional self-improvement in the future.

Key words: self-esteem, students, educational environment, educational activity.

УДК 159.9:378.091.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.35>

Чабан Г.М.

здобувачка вищої освіти факультету соціальної та психологічної освіти Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гуртовенко Н.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Вступ. Глибоко вкорінене в психіку, питання самооцінки притягає увагу вчених, охочих розкрити її вплив на формування особистості. Різноманітні підходи до цього дослідження породжують контрастні висновки. З огляду на сучасну літературу в галузі педагогічної психології, виявляється, що, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених особистісним рисам здобувачів освіти, не так багато з них зосереджуються на ключовому елементі – ставленні до себе, що розглядається через призму самооцінки. Важливо відзначити, що самооцінка відіграє суттєву роль у процесі адаптації здобувача вищої освіти чи то на етапі прийняття соціальної ролі здобувача вищої освіти, чи то на етапі взяття на себе професійної відповідальності. Не менш важливою є індивідуальна професійна самоідентифікація здобувача вищої освіти, яка відіграє ключову роль у його професійній адаптації.

Теоретичною основою дослідження стали праці вітчизняних і зарубіжних учених, таких як: Дж. Брунер, Б. Ананьєв, Ю. Бабанський, Д. Бондаренко, П. Блонський, Н. Видолоб, Т. Галкіна, О. Леонтьєв, А. Лурія, С. Рубінштейн, Л. Божович, Р. Найда, В. Столін, Л. Столяренко, Є. Гідденс, Ф. Саттон, Р. Бернс, С. Куперсміт, Ю. Ліпковська, М. Розенберг, З. Мурашко, Р. Уайлі, К.Р. Роджерс, Р. Стейнс, І.С. Конт, У. Джеймс та інші [1–10].

Результати дослідження. Самооцінка є важливим фактором становлення особистості здобувача вищої освіти. Зародження самооцінки в ранньому дитинстві відбувається завдяки виховному впливу батьків і визначає її подальшу адекватність або неадекватність і стійкість. Самооцінка – результат тривалого процесу, який відбувається під впливом різноманітних детермінант і не припиняється впродовж усього життя людини. Самооцінка не лише залежить від оточення особистості, її стилю спілкування, успіхів у діяльності, а й впливає на всі сфери життя людини, корегує її поведінку. Результати багатьох досліджень доводять, що в більшості здобувачів освіти низькій і середній рівень самооцінки. Відомо, що за значних відхилень самооцінки від адекватної в людини порушується душевна рівновага й змінюється весь стиль поведінки. І завищена, і занижена самооцінка призводять до порушення психічної рівноваги. Можна припустити, що не в усіх досліджуваних адекватна самооцінка. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі вбачаємо в проведенні тестування самооцінки в здобувачів освіти й розробленні методик щодо її покращення.

Отже, оцінювання власних хороших якостей і недоліків, зважування своїх досягнень і можливостей є суттєвим аспектом самооцінки, який впливає на те, які цілі в процесі своєї навчальної діяльності ставить перед собою здобувач вищої освіти [1; 6; 9].

Самооцінка – це оцінювання особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей [2]. Під час вивчення здобувачів освіти часто стверджується зв'язок самооцінки з рисою – тривожністю, коли висока загальна самооцінка самоповага порівнюється з невисокою тривожністю, а невисока самооцінка – з підвищеною тривожністю [7]. Великий інтерес викликають дослідження, які вивчають залежність самооцінки від особливостей діяльності й поведінки здобувачів освіти. Серед них роботи, які установлюють зв'язок самооцінки, її висоти або інші особливості як із результативністю діяльності здобувачів освіти у вигляді успішності, так і з більш частковими сторонами поведінки й окремими його видами [3; 8; 10].

Цікавою є думка Ю. Ліпковської, що висока, а інколи завищена самооцінка вольових якостей і наслідків діяльності позитивно пов'язана зі стійким високим статусом здобувача вищої освіти в групі, особливо в тому випадку, коли здобувач вищої освіти активно займається суспільною роботою. У її праці показано взаємозв'язок самооцінки й особливостей взаємодії здобувачів освіти з навколишніми [6].

Варто відзначити, що сьогодні психологи розробили велику кількість методик, спрямованих на діагностику самооцінки особистості. У зв'язку з цим важливою проблемою був вибір таких методик, які б відображали особливості самооцінки здобувачів освіти психологів.

Першою з методик була експрес-діагностика рівня самооцінки. За результатами діагностики, значна кількість респондентів має тенденцію до завищення рівня самооцінки: у 28% респондентів виявлена тенденція до завищення, при завищеній самооцінці в людини виникає неправильне уявлення про себе, ідеалізований образ своєї особистості. Вона переоцінює свої можливості, орієнтована на успіх, ігнорує невдачі. 48% респондентів мають середній, нормальний рівень самооцінки, реалістично оцінюють свої можливості в навчанні в тому числі.

У 24% респондентів рівень самооцінки занижений, що свідчить про невпевненість у собі, сором'язливість, тривожність, хвилюються за майбутнє, але нічого не змінюють.

За результатами діагностики, показники завищеної самооцінки мають 28% здобувачів вищої освіти першого курсу, показники середньої самооцінки прослідковуються серед другого і третього курсів – 48%, занижений рівень самооцінки прослідковується в четвертого курсу – 24%.

Сприйняття реальності в осіб із заниженою самооцінкою часто емоційне, невдачу або неуспіх розцінюють як наслідок чийось помилок або обставин, які склалися несприятливо. Справедливу критику на свою адресу сприймають як причепливість. Таким особистостям досить важко прилаштуватися до суспільного життя, існування в групі та спілкування загалом.

Результати тестування представлено на рис. 1.

На наступному етапі застосовано методику «Хто я є в цьому світі», результати тестування представлено на рис. 2.

За результатами дослідження, із 13 респондентів (24%) отримали суму балів у межах від 40 до 45. Це означає, що вони товариські, легко встановлюють зв'язок з іншими людьми, правильно оцінюють ситуацію та її наслідки, зберігають душевну рівновагу, легко піддаються змінам у навчанні, готові вивчати нове. Ставляться до своїх помилок адекватно, можуть засмутитися, чужим співчувають, прагнуть допомогти. Однак варто відмітити, що

серед 55 респондентів 23 (42%) мають суму балів у межах від 59 до 46, що свідчить про тенденцію до завищення самооцінки, вони у своїх невдачах звинувачують навколишніх. Чужі помилки вважають закономірними, самі по собі зрозумілі.

Лише 7 респондентів (12%) отримало результати в діапазоні від 20 до 10 балів. Таким чином, близько 12% респондентів є досить пасивними, замкнутими. Постійно недооцінюють свої можливості, переоцінюють чужі. Досить часто вони засмучується в разі виникнення проблем і засмучують інших, тобто надзвичайно близько підходять до депресії. Рівень тривожності в них підвище-

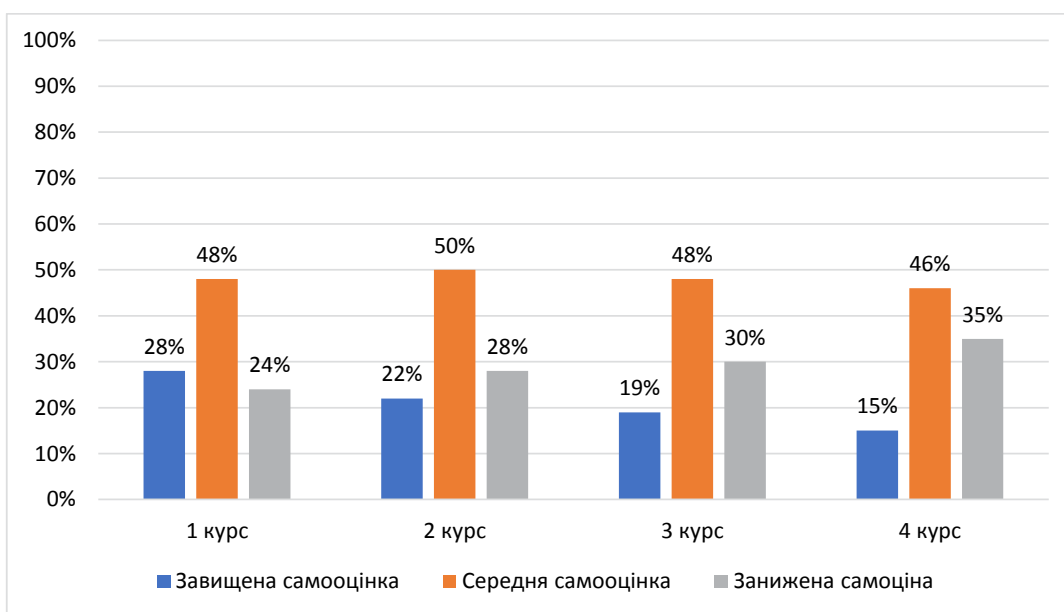

Рис. 1. Експрес-діагностика рівня самооцінки

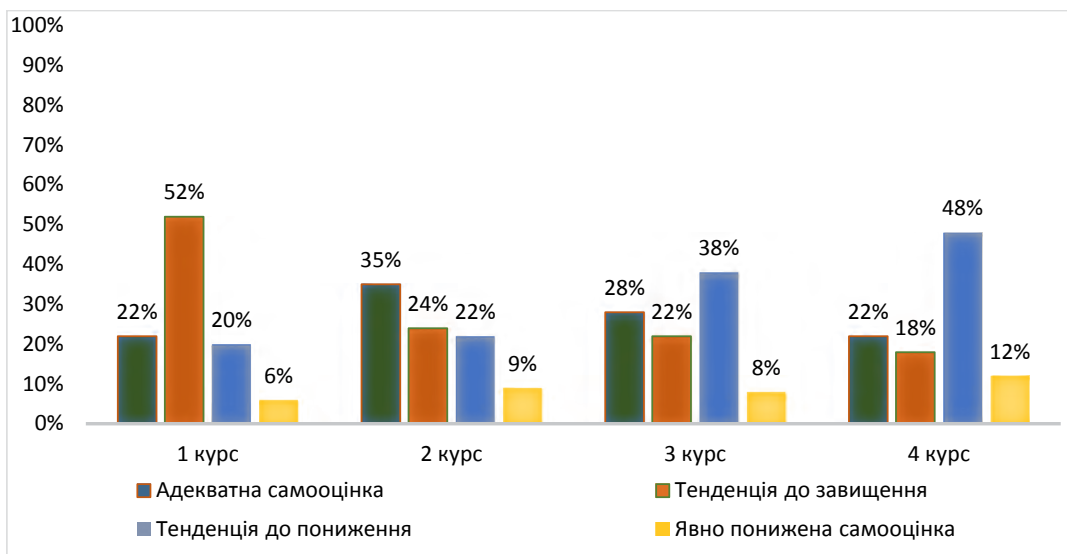

Рис. 2. Результати тестування за методикою «Хто я є в цьому світі»

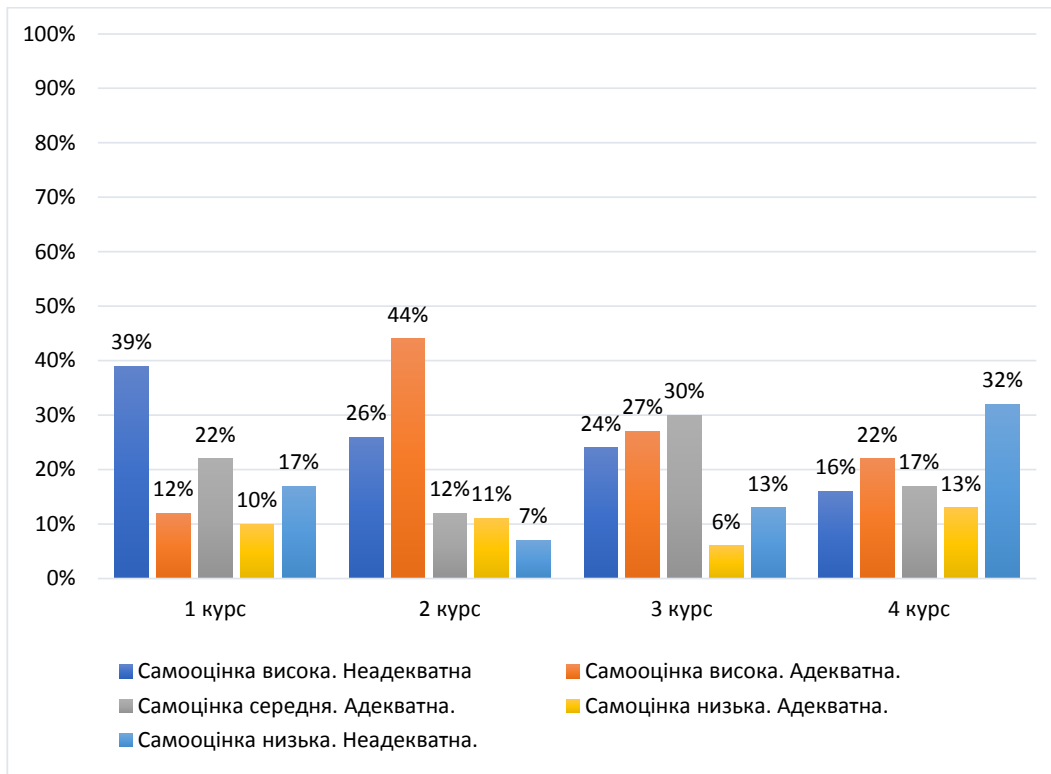

Рис. 3. Результати тестування за методикою С.А. Будассі «Методика дослідження самооцінки особистості»

ний. 12 респондентів (22%) отримало результати в діапазоні від 34 до 21 балів. Це дало підставу стверджувати, що 22% людей мають тенденцію до пониження самооцінки, не можуть нормально переживати неприємності й реагують на них психологічно неадекватно.

За результатами методики, серед здобувачів освіти першого курсу прослідковуються тенденції до завищення самооцінки – 42%, серед здобувачів освіти другого курсу прослідковується тенденція адекватної самооцінки – 24%, третій курс має тенденцію до заниження самооцінки – 22%, серед здобувачів освіти четвертого курсу прослідковується явно занижена самооцінка – 12%.

На третьому етапі застосовано методику С.А. Будассі «Методика дослідження самооцінки особистості» (рис. 3).

За даними проведеної методики з'ясовано, що рівень самооцінки високої неадекватної становить 39%, рівень самооцінки високої адекватної – 21%. Доцільно відзначити, що в дуже незначній кількості респондентів має місце низька неадекватна самооцінка (лише у 2% опитаних). У 27,67% респондентів самооцінка знаходиться на рівні середньої адекватної, у решти – 10,33% – виражена самооцінка низька адекватна.

Серед курсів ці методики поділилися так: здобувачі вищої освіти першого курсу схильні

до самооцінки високої неадекватної – 39%, здобувачі вищої освіти другого курсу мають рівень самооцінки високої адекватної – 21%, здобувачі вищої освіти третього курсу розділилися: 27,67% мають самооцінку середню адекватну, 10,33% здобувачів освіти мають самооцінку низьку адекватну, здобувачі вищої освіти четвертого курсу схильні до самооцінки низької неадекватної – 2%.

Варто відмітити й те, що дуже часто зустрічається ситуація, коли не має одного чисто вираженого рівня самооцінки, це свідчить про те, що в різних ситуаціях людина поводить себе відповідно до обставин.

Висновки. З огляду на показники попереднього тестування дослідження, можемо зробити такі висновки. Здобувачі вищої освіти здебільшого мають високу самооцінку й середню адекватну, що загалом позитивно впливає на процес навчання, і загалом задоволені своєю навчальною діяльністю. Протягом процесу навчання, за результатами дослідження, спостерігається тенденція до зміни високої неадекватної самооцінки до середньої адекватної або низької адекватної. Це може свідчити про правильне самовизначення майбутніх психологів, адекватне оцінювання своїх професійних можливостей і в майбутньому на спрямування свого професійного самовдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асєєва Ю.О., Чабан Г.М., Проблема вивчення самооцінки студентів у сучасній науковій парадигмі. *Бъдещето въпроси от света на наука та-2019* : матеріали за XV міжнародна научна практична конференція. 2019. Vol. 11. P. 57–62.
2. Бондаренко Д.С. Самооцінка особистості. Чернігів : Освіта, 2015. 129 с.
3. Видолоб Н.О. Проблема самооцінки особистості у контексті гуманістичної психології. *Young Scientist*. 2016. № 9.1 (36.1). С. 21–26.
4. Галкіна Т.В. Самооцінка як процес розв'язання завдань: системний підхід. Одеса : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2017. 368 с.
5. Гідденс Є. Саттон Ф. Основні поняття в соціології. Одеса : Вища школи економіки, 2018. 368 с.
6. Ліпковська Ю. Формування адекватної самооцінки у школярів. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*. 2016. № 9. С. 61–69.
7. Мурашко З.С. Питання самооцінки особистості. Київ : Освіта, 2013. 201 с.
8. Найда Р.Г. Педагогічне проектування становлення самооцінки дошкільника в умовах освітнього середовища дошкільного закладу. *Наукові записки РДГУ*. 2017. Вип. 17(60). С. 129-132.
9. Смітанка В. Психологічний аналіз самооцінки у наукових дослідженнях зарубіжних та вітчизняних вчених. *Наука. Освіта. Молодь* : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету, 2016. Ч. 2. С. 168–170.
10. Столяренко Л.Д. Основи психології. Київ : Четверта хвиля, 2017. 358 с.

ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС АКТИВНИХ ВОЄННИХ ДІЙ EMOTIONAL STATE OF PERSONALITY DURING ACTIVE MILITARY ACTIONS

У статті розглядається емоційний стан особистості під час активних воєнних дій. Аналізуються теоретичні концепції сучасних українських і зарубіжних дослідників стосовно проблеми емоційного стану особистості під час воєнного стану. Визначено прояв емоційної сфери, розкрито поняття емоцій і їх типологія, а саме рефлексивні емоції та тілесні потяги. Розглянуто концепцію первинних і вторинних емоцій, настрої та афективні стани, когнітивну модель триади думок, емоцій і поведінки. Виокремлено негативні емоційні реакції та поняття стресу, що їх посилює. Проаналізовано визначення війни як єдності і взаємна конструкція розуму й емоцій. Обговорено емоції, що вона породжує, а саме негативні, які важко подолати у війні, і позитивні, які є каталізаторами для боротьби з труднощами війни. Розглянуто поняття страху як потенційної емоційної реакції на уявні загрози, тривоги, як стану підвищеної стурбованості, ненависті, гніву, коли людина сприймає дії інших як несправедливі, провини, коли дії порушили норми або цінності, і надії як очікування та прагнення до досягнення позитивної мети. Подано результати проведеного авторами емпіричного дослідження емоційного стану особистості під час активних воєнних дій. Визначено вибірково сукупність дослідження, яка становить 30 студентів віком від 18 до 25 років Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Основну увагу приділено характеристиці емоційності, а саме емоційній тривалості, інтенсивності, збудливості та стійкості, також схильності до афективних станів і невмотивованої тривожності. У результаті на підставі аналізу отриманих даних дослідження можна сказати, що опитаним характерний середній рівень зазначених критеріїв. Це означає, що в досліджуваних інколи проявляються тривалі бурхливі й неконтрольовані емоції, а також переживання з приводу малоімовірних подій. За характеристикою емоційності в протестованих людей найбільше проявляється інтенсивність емоцій, а точніше, ступінь їх вираження. Надано рекомендації щодо поліпшення емоційного стану особистості під час активних воєнних дій.

Ключові слова: емоції, емоційний стан, війна, військовий стан, активні воєнні дії, стрес, тривога, афективний стан, страх, ненависть, гнів, надія.

The article examines the emotional state of an individual during active military operations. The theoretical concepts of modern Ukrainian and foreign researchers regarding the problem of the emotional state of the individual during martial law are considered. The manifestation of the emotional sphere is defined, the concept of emotions and their typology are revealed, namely reflex emotions and bodily urges. Primary and secondary concepts, moods and affective states, cognitive model of the triad of thoughts, emotions and behavior are considered. Negative emotional reactions and the concept of stress, which increases them, are singled out. The definition of war as unity and mutual construction of mind and emotions is analyzed. The emotions it generates are discussed, namely the negative ones that are difficult to overcome in war, and the positive ones that are catalysts for dealing with the difficulties of war. The concept of fear, as a potential emotional reaction to perceived threats, anxiety, as a state of increased concern, hatred, anger, when a person perceives the actions of others as unfair, guilt, when actions violated norms or values, and hope, as an expectation and desire to achieve a positive goals. The results of the authors' empirical study of the emotional state of the individual during active military operations are presented. The sample population of the study was determined, which is 30 students, aged from 18 to 25 years, of the Black Sea National University named after Petro Mohyla. The main attention is paid to the characteristics of emotionality, namely emotional duration, intensity, excitability and stability, as well as the tendency to affective states and unmotivated anxiety. As a result, based on the analysis of the obtained research data, it can be said that the interviewees are characterized by an average level of the specified criteria. This means that the subjects sometimes show long-term stormy and uncontrolled emotions, as well as worries about unlikely events. According to the characteristic of emotionality, the intensity of emotions, or rather the degree of their expression, is the most pronounced in the tested people. Recommendations are provided for improving the emotional state of the individual during active military operations.

Key words: emotions, emotional state, war, martial law, active military operations, stress, anxiety, affective state, fear, hatred, anger, hope.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.36>

Юрчук Д.О.
студентка VI курсу кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Миропольцева Н.І.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Загалом емоції забарвлюють життєвий досвід і надають йому значення та смак. Вони інформують нас про те, ким ми є, якими є наші стосунки з іншими та як поводитися в соціальних взаємодіях. Емоції допомагають координувати міжособистісні стосунки, надають сенс подіям, без них ці події були б просто фактами. Але сьогодні війна негативно впливає на емоційну сферу як на учасників бойових дій, так і на тих, хто не воює. Стикаючись із загрозами або перешкодами навколишнього середовища, люди можуть або піддатися стресо-

вим факторам, або подолати наявні, ставши стійкими. Проте проблематика психологічних особливостей емоційних станів особистості під час активних воєнних дій недостатньо відображена в психологічній літературі. Таким чином, актуальність, соціальна значущість і недостатня наукова розробленість зумовили вибір дослідження.

П.Р. Клейнгін та А.М. Клейнгін намагалися дійти вичерпного визначення емоцій. Вони заявили, що емоція повинна говорити про те, як ми почуваємося; фізіологічну, або

тілесну, основу емоційних почуттів; включати вплив емоцій на сприйняття, мислення й поведінку; указати на спонукальні або мотиваційні властивості певних емоцій, таких як страх і гнів; стосовно способів, за допомогою яких емоції виражаються, – мовою, мімікою та жестами [10, с. 347].

Концепцію первинних і вторинних емоцій постулював Дж.Б. Уотсон. Досліджуючи немовлят, він дійшов висновку, що існують три вроджені емоційні реакції – страх, гнів і лють. Інші вторинні емоції розвиваються з них після проживання процесів кондиціонування, як-от: первинні та вторинні кольори. П. Екман, К.Е. Ізард і Дж. Панксепп також підтримують ідею, що існують деякі базові емоції, з яких розвиваються складні. Однак концепцію первинних і вторинних емоцій підтримують не всі [14, с. 12].

Р. Лазарус і його співробітники стверджують, що емоційні стани, які ми відчуваємо, є результатом оцінювання інформації. Це оцінювання передбачає обробку інформації, що надходить із середовища, тіла та пам'яті. Згідно з когнітивною моделлю А.Т. Бека, емоція є невід'ємною частиною тріади думок, емоцій і поведінки. Когнітивна оцінка внутрішніх або зовнішніх стимулів також впливає на інші системи. Когнітивна терапія, яка розроблена на основі цієї теорії, спрямована на виправлення викривлення цієї тріади для отримання більш адаптивної та стійкої форми [11].

Дж.М. Джаспер устанавлює таку типологію емоцій: тілесні потяги, наприклад, сексуальні бажання або потреба дефекації; рефлекторні емоції – короткочасні реакції на наше безпосереднє оточення, як фізичне, так і соціальне, такі як гнів, страх або радість. Настрої або тривалі афективні стани не дуже інтенсивні та мають відсутній конкретний об'єкт; і рефлексивні емоції – афективна відданість, така як любов, повага та довіра, або моральні емоції, що включають почуття схвалення й несхвалення [9, с. 287].

До негативних емоційних станів можна зарахувати апатію, тривогу, страх, через які в людини можуть виявитися негативні емоційні реакції, такі як агресивність, плач, також доцільно виділити низку негативних емоційних станів, до яких належать фрустрація, сором, страх, фобії, тривога [4].

Е.М. Рушман пише, що причини стресів і дистресів зумовлені рівною мірою зовнішнім середовищем і зсередини: це взаємодія життєвих обставин та особистісних якостей. І людям, які страждають від стресів, належить оволодіти двома науками: справлятися з обставинами життя, що призводять до стресів, і з властивостями натури, які їх створюють [2].

Хоча війна давня, як історія людства, розглядається як продукт суто раціонального побудування на основі політичних і військових

цілей, стратегій, тактик і маневрів, по суті, формується єдністю та взаємною конструкцією розуму й емоцій. Теорія війни К.В. Клаузевіца будує рівняння між раціональністю й емоціями шляхом застосування до рівня дії через його «триєдність» війни. І цю теоретичну базу варто використовувати, аналізувати сучасні конфлікти та війни, у яких емоції все більше відіграють ключову роль у мотивації, у впливі на рефлексивність з погляду складності, непередбачуваності й невизначеності [6, с. 10].

Р.Е. Парк говорить, що не можна ігнорувати роль емоцій, тому що війна – це складний стан амбівалентності, у якій людина перебуває в самому центрі смерті. Безсумнівно, як і будь-яке інше соціальне явище, таке середовище не може бути вільним від емоцій і психологічних припливів. К.В. Клаузевіц описує війну як продовження політики іншими засобами [13, с. 598].

К.В. Клаузевіц зробив вагомий внесок у дослідження війни, узявши до уваги розгляд вирішальної ролі емоцій, моральних сил, а також особистості й мотивації генералів. Як зазначив А. Гат, К.В. Клаузевіц зосереджувався на емоційних силах, щоб виявити як усеосяжне, так і живе уявлення про війну та краще розуміння природи й меж її теорії [8, с. 182–183].

У більш широкому сенсі, усупереч думці, що емоції – це лише елемент, із яким треба впоратися і який потрібно стримати владою, К.В. Клаузевіц розглядає емоції двоюко. З одного боку, він зазначає, що негативні емоції, наприклад, страх, сумнів і втрата, важко подолати в активних воєнних діях. З іншого боку, він не нехтує позитивними емоціями, такими як мужність, самоконтроль, жертвність, самовпевненість тощо, які є каталізаторами для боротьби з труднощами війни. Крім того, науковець розглядає деякі емоції, такі як пристрасть, ненависть і гордість, потужним мотиватором. Ці емоції можуть бути інструменталізовані раціональною сферою [12, с. 237].

Страх – це потенційна емоційна реакція на уявні загрози. Його тенденції до оцінювання включають таке: надмірну пильність до навколишнього середовища для виявлення поточних, а також потенційних інших загроз, які можуть як побічний продукт посилити емоційне переживання страху; гальмування складних когнітивних завдань, що може перешкоджати підвищеній розумовій гнучкості; оцінювання навколишнього середовища, що підкреслює очевидно низький рівень визначеності й низьку здатність контролювати [3].

К.К. Дін говорить, що тривога є станом підвищеної стурбованості щодо невизначеного майбутнього; відчувається провина за порушення певного визначеного імперативу; і сором, коли особа не в змозі жити відповідно

до визначеного ідеалу. Часто почуття провини пов'язане з поведінкою, що людина не зробила чогось очікуваного, тоді як сором асоціюється з тим, що вона не може чогось досягти. Уважається, що почуття провини посилює емпатію до інших, тоді як сором може призвести або до погіршення соціальних стосунків, оскільки провинна за невдачу виходить назовні, або, навпаки, до самовдосконалення поведінки [7].

Ненавість – це вторинна, екстремальна та постійна емоція, яка спрямована на конкретну людину чи групу й засуджує їх фундаментально та всеосяжно. Ці сильні емоції пов'язані з високим рівнем делегітимізації та дегуманізації ненависної чужої групи [1].

Гнів виникає, коли людина сприймає дії інших як несправедливі або такі, що відхиляються від прийнятних соціальних норм. Типовою емоцією є когнітивна оцінка відносної сили й високого контролю, мотивація виправляти передбачувані порушення й готовність брати участь у ризикованій поведінці. Неодноразово доведено, що гнів посилює громадську підтримку агресивних дій. Проте подальші дослідження в цій галузі виявляють, що поведінкові унікальні характеристики гніву можуть спричинити як конструктивні, так і деструктивні політичні установки [5].

Надія передбачає очікування та прагнення до досягнення позитивної мети, а також позитивні почуття щодо очікуваного результату. Це сприяє постановці цілей, плануванню, використанню образів, креативності, когнітивній гнучкості, розумовому дослідженню нових ситуацій і навіть ризику. Надія звільняє людей від усталених та обмежувальних переконань про непримиренність конфлікту, щоб знайти творчі способи його вирішення. Це дає змогу їм уявити майбутнє, яке відрізняється від минулого й сьогодення, і спонукає їх змі-

нити ситуацію за допомогою дій, що довгий час були немислимыми. З погляду емоційного процесу когнітивна оцінка, пов'язана з надією, може слугувати для того, щоб зробити колись застійні бар'єри для вирішення конфлікту більш дієвими. Таким чином, надія є важливим складником на етапі розв'язання конфлікту [5].

Як ми побачили з обговорених окремих емоцій – страху, тривоги, ненависті, гніву, провини та надії, кожна з них складається з власної історії, якій передують унікальна інтерпретація подій, за якою слідує поведінкові реакції, спрямовані на задоволення суб'єктивних потреб, що впливають із цієї інтерпретації.

Метою дослідження було емпіричне вивчення емоційного стану особистості під час активних воєнних дій. Для реалізації поставленої мети використано такий діагностичний інструмент: тест характеристики емоційності Є.П. Ільїна, тест на дослідження схильності до афективних станів методики експрес-діагностики В.В. Бойка, тест на дослідження схильності до невмотивованої тривожності В.В. Бойка. Дослідження проводили на базі Чорноморського національного університету імені Петра Могили. У вибірку досліджуваних увійшло 30 респондентів віком від 18 до 25 років.

Тест характеристики емоційності Є.П. Ільїна призначений для оцінювання вираження характеристики емоцій людини: емоційна збудливість, емоційна реактивність (тобто інтенсивність і тривалість емоційних переживань), а також емоційна стійкість (якою мірою емоції негативно впливають на ефективність діяльності).

Аналіз отриманих результатів показує, що за середнім арифметичним найбільше балів досліджувані набрали за інтенсивністю емоцій – 4,7, найменше – у тривалості емоцій, де оцінка становить – 3,5, в емоційний збудливо-

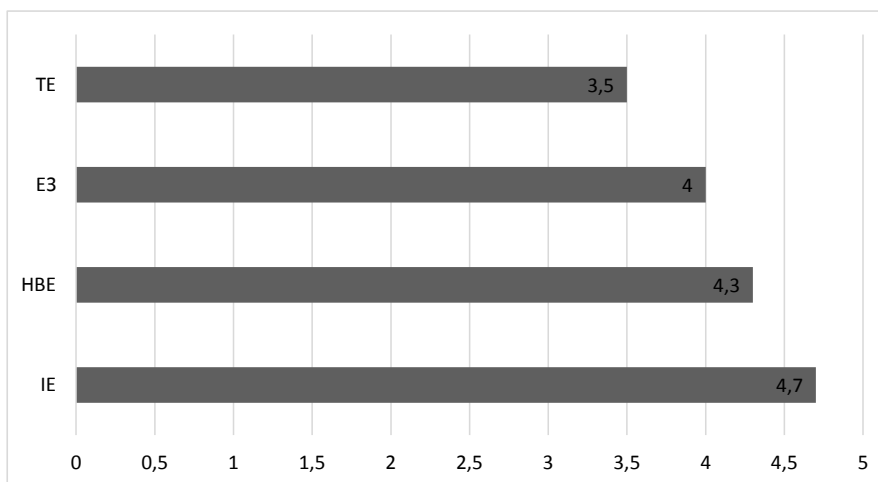

Рис. 1. Середнє арифметичне набраних балів за методикою Є.П. Ільїна

сті середнє значення – 4, а за шкалою негативного впливу емоцій – 4,3 (детально середнє арифметичне оцінок за методикою Є.П. Ільїна можна побачити на рис. 1).

Таким чином, за характеристикою емоцій в опитуваних найбільше проявлена інтенсивність емоцій, а саме властивість, яка свідчить про ступінь вираження емоційного явища.

За другою методикою дослідження рівня схильності до афективних станів В.В. Бойка отримано результати, які представлено на рис. 2.

Рис. 2. Результати діагностики рівня схильності до афективних станів В.В. Бойка за кількістю опитуваних

Як ми бачимо, середнє арифметичне балів становить 6, що означає переважно середній рівень схильності до афективних станів, який, як зазначено на рис. 2, мають 15 опитуваних, низький – у 9, а високий – у 6.

Отже, досліджувані мають здебільшого середній рівень схильності до афективних станів, що свідчить про середній прояв частих і відносно тривалих переживань бурхливих і погано керованих емоцій.

За третьою методикою дослідження схильності до невмотивованої тривожності В.В. Бойка отримано результати, які представлено на рис. 3.

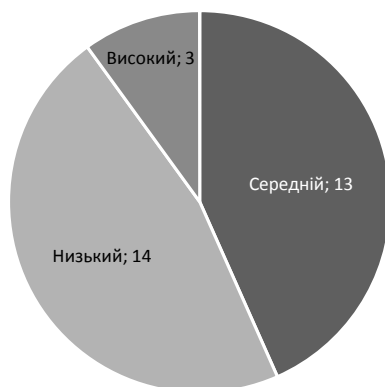

Рис. 3. Результати діагностики рівня схильності до невмотивованої тривожності В.В. Бойка за кількістю опитуваних

Розглядаючи результати таблиці, можемо зазначити, що середнє арифметичне балів становить 5,2, що означає переважно середній рівень схильності до невмотивованої тривожності, який, як зазначено на рис. 3, мають 13 опитуваних, низький – у 14, а високий – у 3.

Ураховуючи отримані дані, можемо сказати, що досліджувані мають середній рівень схильності до невмотивованої тривожності, що проявляється в мимовільному переживанні щодо особистісно значимих малоймовірних подій. Для таких людей можуть бути характерними безпричинні очікування неприємностей, передчуття біди, можливі втрати.

Отже, результати показують, що під час активних бойових дій опитувані мають середній рівень схильності до афективних станів, невмотивованої тривожності, а також до інтенсивності емоцій.

Як підкреслюють різні теорії, суб'єкт емоційного досвіду залежить від багатьох факторів: як свідомо або несвідомо оцінюється вчинок; кому або яка причина чи відповідальність за діяння приписується; очікування суб'єкта в ситуації; активної соціальної ідентичності суб'єкта кожної миті; ідентифікації суб'єкта з іншою особою чи групою. Тривалий стрес впливає як на фізичне, так і на психічне здоров'я. Те, що зараз відбувається з нами під час воєнного стану, – це дистрес, який насамперед впливає на фізичний і психічний стан. Починається чутливе й гостре реагування на подразники, підвищується тривожність, рівень страху. І виходить, що люди постійно сконцентровані та в очікуванні чогось, що виснажує організм. У такому стресі організм виключає свої додаткові функції – імунну систему. Війна – це соціальний вихід взаємодії розуму й емоцій у контексті причин, процесів і наслідків. Не можна аналізувати війну, не беручи до уваги основні позитивні та негативні емоції або мотиви, такі як страх, образа, ненависть, довіра, незахищеність, пристрасть, сміливість, тривога, визнання, невизнання, емансипація, сила духу, емпатія, співчуття тощо.

Аналізуючи зазначені результати, можемо сказати, що під час активних воєнних дій у людей за характеристикою емоційності виражена інтенсивність емоцій, а схильність до афективних станів і невмотивованої тривожності має середні показники. На основі проведеного дослідження можна навести такі рекомендації для покращення емоційного стану особистості під час воєнного стану: піклуватися про своє емоційне благополуччя, використовувати техніки релаксації, медитації, заземлення в стресовій ситуації, розвивати навички подолання стресу, дбати про фізичне здоров'я, займатися емоційною освітою, спілкуватися з близькими, розвивати відчуття сенсу та мети життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кирієнко Л.А., Кушнарьов С.В. Психологічне забезпечення працівників ОВС та військовослужбовців Національної гвардії – учасників антитерористичної операції : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, професора В.О. Криволапчука. Київ, 2015. 123 с.
2. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник / З.Г. Кісарчук та інші. Київ, 2016. 207 с.
3. Кремень В.Г. Психологія професійної діяльності офіцера : підручник. Хмельницьк, 1999. 488 с.
4. Носенко Е.Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монографія. Київ, 2003. 126 с.
5. Cheung-Blunden V., Blunden B. The emotional construal of war: Anger, fear and other negative emotions. *Peace and Conflict – Journal of Peace Psychology*. 2008. № 14. P. 123–150.
6. Clausewitz C.V. Principles of War, translated and edited by Hans W. Gatzke. The Military Service Publishing Company, 1942. 30 p.
7. Dean K.K., Fles E.H. The effects of independent and interdependent self-construals on reactions to transgressions: distinguishing between guilt and shame, *Self and Identity*. 2016. № 15/1. 91 p.
8. Gat A. The Origins of Military Thought: from the Enlightenment to Clausewitz. 1989. P. 182–183.
9. Jasper J.M. Emotions and social movements: Twenty years of theory and research. *Annual Review of Sociology*. 2011. № 37. P. 285–303.
10. Kleinginna P.R., Kleinginna A.M. A categorized list of emotion definitions, with suggestions for a consensual denition. *Motivation and Emotion*. 1981. № 5 (4). P. 345–379.
11. Lazarus R.S., Averil J.R., Opton E.M. Towards a Cognitive Theory of Emotion. *Feelings and Emotions*. 1970. P. 207–232.
12. Ost D. Politics as the Mobilization of Anger: Emotions in Movements and in Power. *European Journal of Social Theory*. 2004. № 7. P. 229.
13. Park R.E., Burgess E.W. Introduction to the Science of Sociology. 1921. P. 594–598.
14. Watson J.B., Rayner R. Conditioned emotional reactions. *Journal of Experimental Psychology*, 1920. № 3 (1). P. 1–14

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ПРОЦЕС ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ІЗ МАРКЕТИНГУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

THE PROCESS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF FUTURE MARKETING MANAGERS: THEORETICAL DISCOURSE

У статті здійснена спроба теоретичного обґрунтування процесу професійного становлення майбутніх менеджерів з маркетингу. Сьогодні система освіти – це один із визначальних чинників відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, що супроводжується формуванням загального освітнього й наукового простору, розробленням єдиних критеріїв і стандартів якості знань у системі освіти. Якість знань формує, відповідно, високий рівень професійних фахових умінь, навичок, здатності й здібності до виконання професійної трудової діяльності або компетентності, які формують у випускника навчального закладу вміння висококваліфіковано здійснювати покладені на нього виробничі функції. Висока динамічність сучасного ділового світу, зростання потреб сучасного виробництва й підприємницької діяльності, безперервні істотні зміни в технологіях на ринку праці та збуту, формування єдиного інформаційного простору, зростання потреб у випускниках ВНЗ – майбутніх менеджерів з маркетингу, впливають на характер вимог до якості системи безперервної освіти, яка формує рівень професійних компетенцій випускників навчальних закладів відповідно до конкретних умов трудової діяльності. Масштабність ринкових процесів, що супроводжуються ускладненням господарсько-економічної діяльності, вимагають відповідного організаційно-психологічного забезпечення. Це зумовлює необхідність конструктивного переосмислення підходів, переорієнтації позицій щодо структури маркетингу на різних рівнях. З огляду на те що підвищення ефективності господарсько-економічної діяльності – одна з головних передумов зміцнення економіки держави, яка переживає складний період, пов'язаний із війною, професіоналізм маркетологів, підприємців, управлінців стає важливим чинником її розвитку. Сьогодні вимагає активного процесу становлення менеджерів з маркетингу нового типу, людей знаючих, ділових, відповідальних, із незвичними вміннями й навичками, людей креативних і творчих, які розуміють ринкові процеси від виробництва до кінцевого споживача й перебувають у постійному процесі самовдосконалення та професійного зростання. Зростання рівня вимог з боку суспільства до результатів діяльності суб'єктів підприємницької діяльності зумовлює необхідність якісно вдосконалювати форми й методи маркетингової діяльності. Аналіз реалій маркетингової діяльності підтверджує необхідність глибокого наукового підходу до організації та психологічного забезпечення процесу підготовки майбутніх менеджерів з маркетингу.

Ключові слова: професійне становлення, професійне самовизначення, психологічні чинники, професія, професійний вибір.

The article attempts to provide a theoretical justification for the process of professional development of future marketing managers. As of today, the education system is one of the key factors in the reproduction of a society's intellectual and productive forces. This is accompanied by the development of a common educational and scientific space, the establishment of unified criteria and standards within the education system to ensure the quality of knowledge. The quality of knowledge shapes, accordingly, a high level of professional skills, abilities, and the capacity to perform professional activities, or competencies that enable a graduate of an educational institution to skillfully carry out assigned production functions. The high dynamics of the modern business world, the increasing demands of contemporary production and entrepreneurial activities, continuous significant changes in labor and market technologies, the formation of a unified information space, and the growing need for graduates from higher education institutions – future marketing managers – all influence the nature of requirements for the quality of continuous education systems. These systems are designed to instill the relevant level of professional competencies in graduates to meet the specific demands of the job market. The scale of market processes, accompanied by the complexities of economic activities, demands appropriate organizational and psychological support. This necessitates the need for a constructive reevaluation of approaches and a reorientation of positions regarding the structure of marketing at various levels. Considering that enhancing the efficiency of economic activities is one of the main prerequisites for strengthening the economy of a state, especially in challenging times such as during a war, the professionalism of marketers, entrepreneurs, and managers becomes a crucial factor in its development. Today, there is a demand for the active development of a new type of marketing managers – individuals who are knowledgeable, business-savvy, responsible, possess unique skills and abilities, are creative and innovative, and have a deep understanding of market processes from production to the end consumer. These individuals are continually engaged in self-improvement and professional growth. The increasing societal demands on the results of entrepreneurial activities necessitate the need to continually improve the quality of forms and methods of marketing activities. The analysis of the realities of marketing activities confirms the necessity of a profound scientific approach to the organization and psychological support of the preparation process for future marketing managers.

Key words: professional development, professional self-determination, psychological factors, profession, professional choice.

УДК 377:339.138-057.212]159.923.2-027.561

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.37>

Раєвська Я.М.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології,
директор
Навчально-науковий інститут психології
та соціальних наук
Міжрегіональної академії управління
персоналом

Герасимчук А.В.

аспірант кафедри психології
Міжрегіональна академія управління
персоналом

Зарубіжний досвід довів, що у вирішенні проблем професіоналізації менеджерів чільне місце належить психології, адже успішна реалізація особистості на посаді менеджера з маркетингу не обмежується знанням теорії маркетингу, управління, економіки, права й інших наук, а ще й вимагає наявності соціально-психологічної компетентності, що передбачає вміння виявляти та використовувати зовнішні та внутрішні психологічні резерви ефективної професійної реалізації особистості. Сучасний вітчизняний менеджмент також поступово розгортається в бік соціологізації людського чинника від стосунків усередині організації до усвідомлення процесів взаємодії в суспільстві з урахуванням соціально-психологічних факторів. У цьому контексті науковці вже напрацювали значну кількість теоретико-емпіричного матеріалу. Зокрема, на увагу заслуговують наукові доробки Г. Юркевич, Я. Шкурко, В. Шепеля, В. Циби, В. Третьяченко, І. Семєнова, М. Пірен, Ю. Палехи, Л. Орбан-Лембрик, О. Молл, Г. Марасанова, Г. Ложкіна, В. Кудіна, Н. Коломінського, Л. Карамушки, В. Казьміренко, В. Дюкова, А. Деркача й інших. Проте, незважаючи на доволі широкий спектр досліджень, є ще багато аспектів, які потребують подальшого вивчення.

Аналіз сучасних теоретико-методологічних засад процесу професійного становлення майбутніх менеджерів з маркетингу дав змогу сформулювати такі положення:

– менеджмент – це процес планування, організації, мотивації й контролю, необхідний для того, щоб сформулювати й досягти цілей організації. Інакше кажучи, це діяльність, спрямована на ефективне придбання, розміщення та використання робочої сили й матеріальних ресурсів для досягнення цілей [3];

– маркетинг – це процес планування та здійснення концепції ціноутворення, просування й розподілу ідей, товарів і послуг для проведення обміну, який задовольнить мету окремих людей і підприємств [2];

– менеджер – це працівник організації, який спрямовує роботу інших працівників через реалізацію функцій та інструментів управління й несе відповідальність за її результати [1].

Менеджмент – це вміння досягати поставлених цілей – праця, інтелект і мотиви поведінки людей. Система менеджменту – це сукупність складників: чинників управління, функцій, методів, технологій інформаційного матеріального, технічного, правового забезпечення в сучасних умовах.

Менеджмент розвивався протягом століть, поки перетворився на самостійну галузь знань і науки. Як тільки доісторичні люди почали жити організованими групами, у них з'явилася необхідність в управлінні. На початковому етапі, коли групи людей були невеликими, управління в усіх сферах здійснювала одна

людина – вождь цієї групи. Надалі, коли групи ставали більшими й функції, які вони виконували, складнішими, з'явилася потреба в розподілі праці та диференціації функцій. На вдосконалення цих процесів пішли століття. За ці роки теорія і практика менеджменту розвивалися шляхом безперервного нагромадження досвіду. Менеджмент є самостійним видом професійної діяльності, головним завданням якого є досягнення організацією поставлених цілей шляхом ефективного використання всіх видів ресурсів за допомогою специфічних функцій і методів управління [1].

Маркетинг має сьогодні велике значення. У літературі з маркетингу нараховується понад 2000 визначень. Найбільш розповсюдженими є такі:

1. Маркетинг – процес створення й реалізації товарів з метою задоволення потреб споживачів; маркетинг – діяльність фірми з позиції споживача [2].

2. Маркетинг – соціальний та управлінський процес задоволення потреб споживачів шляхом створення товарів, споживчих цінностей (здатність товару задовольняти потребу споживача) та обміну ними [2].

3. Маркетинг – діяльність людей для задоволення потреб за допомогою обміну [2].

4. Маркетинг – управлінський процес планування й утілення задуму, ціноутворення, розповсюдження та просування ідей, товарів, послуг від виробника до споживача з метою задоволення потреб усіх суб'єктів ринку [2].

5. Маркетинг – це теорія і практика прийняття управлінських рішень стосовно продуктово-ринкової стратегії організації на основі дослідження факторів зовнішнього маркетингового середовища з метою якомога повнішого задоволення потреб споживачів і реалізації інтересів виробника.

Мета маркетингу – задоволення потреб споживачів та отримання прибутку. Сучасний маркетинг поєднує здобутки економічної теорії, психології, соціології, менеджменту, а також власні надбання. Їх поєднання дає можливість розробляти й реалізовувати ефективні заходи управління ринковим середовищем підприємства та його маркетинговою політикою. Концепція маркетингу – це система поглядів, які визначають орієнтацію підприємницької діяльності на певних етапах її розвитку, орієнтовану на споживача, інтегрована цільова філософія підприємства, фірми, організації, підприємця. Основні поняття маркетингу – потреба, бажання, попит, товар (послуга), обмін, угода, ринок.

Застосування маркетингу та його методів дослідження є важливим і необхідним. Маркетинг дає змогу забезпечити формування попиту вже наявних і потенційних споживачів завдяки вивченню можливостей та ефективному використанню різних методів, форм

і способів продажу товарів і послуг. Мета маркетингу в суспільстві – це підвищення життєвого рівня споживача за рахунок удосконалення виробництва та якості продукції.

Ефективність сучасного менеджера – це вміння усвідомити особисті цілі, розуміти й адекватно оцінювати себе та інших людей, правильно розподіляти свій час, своєчасно й оптимально приймати рішення, активно діяти, знімати стреси, контролювати свою вагу, нормально вдягатися і красиво жити.

Базовими характеристиками особистості менеджера є компетентність, комунікабельність, здатність установлювати контакти, уважність щодо підлеглих, сміливість у прийнятті рішень, здатність творчо вирішувати проблеми. Спілкування менеджера з підлеглими відбувається з різних приводів і в різних формах. Головна мета такого спілкування – забезпечення високоефективної діяльності персоналу та підтримування в колективі сприятливого соціально-психологічного клімату. Володіння навичками взаємодії, культурою спілкування – це одна з найважливіших якостей особистості в будь-якій сфері діяльності. Культура спілкування розглядається як вагомий складник менеджменту, що формує етичні норми та психологічні механізми. Важлива якість у спілкуванні – емоційна чуйність, яку можна визначити як стійку властивість людини легко і швидко в широкому діапазоні емоційно реагувати на різні ситуації. Ця якість говорить про те, що людина повноцінно й адекватно сприймає довкілля, проявляючи повною мірою власні емоції. Емоційна чуйність, емоціональне розуміння і співучасть у переживанні інших людей, емоційний відгук на їхні переживання є одним із вагомих складників ефективного спілкування. Також важливим моментом у питанні спілкування є ділове спілкування – це насамперед комунікація, яка породжує процес безпосередньої взаємодії учасників спілкування.

Уміння менеджера виступати перед аудиторією й у ході виступу чинити на неї певний вплив можна зарахувати до дуже цінних особистісних і ділових якостей менеджера.

Робота менеджера з маркетингу потребує гнучкості, уміння швидко перелаштовуватися під потреби ринку й домагатися цього від підприємства (бренду), на яке він працює. Менеджери з маркетингу широко розповсюджені в професійному світі, їх можна знайти в усіх галузях і компаніях будь-якого розміру й типу. Хоча їхні посадові обов'язки та багаторічний професійний досвід можуть відрізнятись, менеджери з маркетингу слугують містком між компанією та її аудиторією.

Сучасні вимоги Міністерства освіти й науки України до вищих навчальних закладів стосовно рівня компетентностей випускників менеджерів досить високі. Складна економічна

ситуація в Україні вимагає від вищої школи готувати спеціалістів, здатних розв'язувати складні завдання й проблеми у сфері менеджменту, проводити дослідження, здійснювати інновації за невизначеності умов і вимог. Вагомим складником підготовки спеціалістів високого рівня є психологічна робота зі студентами з метою формування стійких навичок спілкування з людьми, стресостійкості, уміння приймати непрості рішення. Нова якість випускника визначається не тільки обсягом набутих знань і навичок, а і його здібностями до творчого мислення, яке є важливим фактором ефективної діяльності спеціаліста в складних, постійно мінливих соціально-економічних умовах. Сучасний стан підготовки майбутніх менеджерів з маркетингу у вищих навчальних закладах диктує необхідність пошуку нових шляхів підвищення якості їхньої теоретичної підготовки, здатності до самостійної творчої праці, професійного саморозвитку, а головне, засобів і методів підготовки випускника вишу до мистецької та професійної діяльності.

Професіограма майбутнього менеджера з маркетингу складається з компонентів, характеристики, якості.

Компоненти: комунікативно-адаптаційний, мотиваційний, ціннісний, емотивний.

Характеристики: загальна, виробнича, психологічна.

Якості: професійні, особистісні.

На підставі вищезазначеного можна зробити однозначний висновок, що професія менеджера з маркетингу має вагоме значення для суспільства, є частиною рушійної сили, яка підштовхує й мотивує світ до розвитку. Бути менеджером з маркетингу – це вміти досягати поставлених цілей, використовуючи працю, інтелект, мотиви поведінки інших людей. Усе ширше коло питань підпадає під компетенцію маркетологів, вони залучені до вивчення поведінки споживача, маркетингового середовища та розроблення комплексу маркетингу. Жодне стратегічне рішення не може бути прийнято без консультацій із фахівцями в цій сфері.

Відповідно до ролі професії менеджера з маркетингу в житті суспільства, висуваються певні вимоги до кандидатів на цю професію. Стандарти, яким мають відповідати кандидати, досить високі. Певну частину необхідних для цієї професії особистісних якостей кандидати мають від народження, але цього недостатньо. Кандидат повинен мати певні специфічні професійні якості, які необхідні для професії менеджер з маркетингу, і ці якості можна набути в процесі навчання у вищому навчальному закладі, на спеціалізованих семінарах, тренінгах.

У процесі навчання у вищому навчальному закладі майбутній менеджер з маркетингу набуває такі важливі знання й навички, як ділове спілкування, взаємодія з колегами

й підлеглими, у нього формується манера і стиль спілкування й досвід публічних виступів. Також майбутні менеджери з маркетингу набувають навичок самостійної роботи, гнучкого мислення, відкритості до нових знань, вчать бути критичними й самокритичними, відповідати за результати своєї діяльності, виявляти навички підприємницької та управлінської ініціативи. У студентів формується система цінностей професії менеджера з маркетингу, мораль, етика, діловий етикет. За формування більшості компетенцій фахівця відповідають не тільки конкретні навчальні дисципліни, а й між-дисциплінарні модулі (дисципліни) й модулі, що відображають специфіку предметної галузі. Набуття цих професійних навичок у процесі навчання допомагає майбутньому менеджеру з маркетингу бути успішним не тільки в професійній кар'єрі, а й в особистому житті і спілкуванні зі своїми рідними, близькими й друзями. Маркетологи завтрашнього – це ерудовані спеціалісти, які встигають за новими технологіями, тому що нові інструменти з'являються постійно й потрібно вміло їх використовувати. Головною професійною компетенцією менеджера з маркетингу є здатність постійно вчитися, удосконалюватися професійно та регулярно займатися інвентаризацією своїх навичок, щоб відмовлятися від застарілих і замінювати їх на нові.

Майбутній менеджер з маркетингу – це передусім майбутній керівник, а ефективність управління починається з малого – уміння усвідомити особисті цілі, розуміти й адекватно оцінювати себе та інших людей, правильно розподіляти свій час, своєчасно й оптимально приймати рішення, активно діяти, знімати стреси, контролювати свою вагу, нормально вдягатися і красиво жити. Соціологічні дослідження показують, що в роботі керівника близько 70% робочого часу йде на взаємодію з людьми з метою вирішення робочих проблем.

Сучасне вивчення психологічних основ менеджменту, створення психологічного образу сучасного менеджера, його діяльності має вагомe значення для майбутніх менеджерів з маркетингу. Цей напрям характеризується доволі широким контекстом і різноспрямованістю психологічних досліджень. Сьогодні розроблення досліджуваної проблеми вимагає детальнішого вивчення психологічних особливостей професійного становлення майбутніх менеджерів, їх впливу на оптимізацію цього процесу.

Таким чином, процес успішного професійного становлення майбутніх менеджерів з маркетингу – це тривалий освітній і життєвий процес накопичення професійного, життєвого досвіду, обумовлений зовнішніми й особистісними факторами. Розвиток сучасної психології відкриває нові можливості покращення процесу професійного становлення майбутніх менеджерів з маркетингу, психологічного образу сучасного менеджера з маркетингу, підвищення професійно-ділового рівня особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Менеджмент : навчальний посібник / М.М. Шкільняк, О.Ф. Овсянюк-Бердадіна, Ж.Л. Крисько, І.О. Демків. Тернопіль: Крок, 2017 р. 252 с.
2. Маркетинг : навчально-методичний посібник / О.М. Кібік, В.О. Котлубай, Ю.В. Хаймінова, К.С. Нестерова, Н.Ю. Калмикова. Одеса, 2020. 68 с.
3. Менеджмент і адміністрування : у 2 ч. Ч. 1 : Історія менеджменту. Теорія організацій : навчальний посібник для студентів вищ. навч. закл. / О.В. Баєва, Л.В. Лазоренко, Н.І. Новальська та ін. ; за ред. О.В. Баєвої, Н.І. Новальської. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 336 с. С. 329–335.
4. Менеджмент : навчальний посібник / Л.С. Шевченко, О.А. Гриценко, С.М. Макуха та ін. ; за заг. ред. докт. екон. наук, проф. Л.С. Шевченко. Харків : Право, 2013. 216 с.
5. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ : Перун, 2005.
6. Чайка Г.Л. Культура ділового спілкування менеджера : навчальний посібник. Київ : Знання, 2005. 442 с.
7. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
8. Прищак М.Д., Мацко Л.А. Психологія : навчальний посібник для студентів заочної форми навчання. Вінниця : ВНТУ, 2013. Ч. 1. 98 с.
9. Іванова Т.В., Чернишова А.О. Структура і види ділового спілкування. *Наукові записки*. Вип. 10. Част. II.
10. Сенишин О.С., Кривешко О.В. Маркетинг : навчальний посібник. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. 347 с.
11. Мельник Н.І. Феномен «професійної компетентності» в українській та європейській педагогічній теорії: порівняльний аспект. *Збірник наукових праць*. 2017. № 28.
12. Примаченко Н.М. Маркетингова культура в підприємстві : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 128 с.
13. Гжешук В. Напрями формування професійної компетенції майбутніх менеджерів в процесі вивчення маркетингу. *Молодь і ринок*. 2014. № 4 (111).

ОПИТУВАЛЬНИК ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ

READINESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY OF FUTURE FORENSIC EXPERTS QUESTIONNAIRE

Стаття присвячена розробленню психодіагностичного інструментарію для вивчення рівня готовності до професійної діяльності судових експертів. Структура методики представлена трьома шкалами: уміння, ставлення й умовитованість, представленими 13 твердженнями, оціненими за шкалою Лайкерта.

У результаті аналізу психометричних показників методики дослідження готовності до професійної діяльності судового експерта доводить її високу надійність і валідність. Розроблена методика дає змогу визначити рівень психологічної готовності майбутніх судових експертів до професійної діяльності за показниками володіння ними спеціальними професійними вміннями, позитивного ставлення до роботи судового експерта й умовитованості на її здійснення.

Показано високу одномоментну надійність методики, визначено граничні значення норми для трьох шкал методики – уміння, ставлення й умовитованість. Конвергентна валідність методики доведена наявністю позитивних зв'язків готовності до професійної діяльності судових експертів з показниками їхньої професійної ідентичності – позитивним та активним ставленням до професії судового експерта, емоційно-смісловою значущістю обраної професії, професійною автономністю і здатністю до цілепокладання в професійному розвитку. Тест-ретестова перевірка методики доводить її високу ретестову надійність.

Ключові слова: психодіагностика, готовність до професійної діяльності, судовий експерт, валідність, надійність, методика.

The article is devoted to the development of psychodiagnostic tools for studying the level of readiness for professional activity of forensic experts. The structure of the methodology is represented by three scales: skills, attitude and motivation, represented by 13 statements evaluated on the Likert scale.

As a result of the analysis of psychometric indicators of the methodology for studying the readiness for professional activity of a forensic expert, it proves its high reliability and validity. The developed methodology allows determining the level of psychological readiness of future forensic experts for professional activity in terms of their possession of special professional skills, positive attitude to the work of a forensic expert and motivation to perform it.

The high one-step reliability of the methodology is shown, and the limit values of the norm for the three scales of the methodology – skills, attitude and motivation – are determined. The convergent validity of the methodology is proved by the presence of positive correlations between the readiness for professional activity of excellent experts and indicators of their professional identity – a positive and active attitude to the profession of a forensic expert, emotional and semantic significance of the chosen profession, professional autonomy and the ability to set goals in professional development. The test-retest validation of the methodology proves its high test-retest reliability.

Key words: psychodiagnostics, readiness for professional activity, forensic expert, validity, reliability, methodology.

УДК 159.937

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.38>

Саврасов М.В.

д.психол.н., доцент,
професор кафедри загальної психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Міхеєва М.Л.

аспірантка кафедри загальної
психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Саф'ян Д.В.

аспірант кафедри загальної психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Актуальність дослідження. Питання готовності до професійної діяльності судового експерта в системі вітчизняного судочинства, як й інших сферах професійної юридичної діяльності, без сумніву, належить до найбільш глибоких і маловивчених проблем у галузі психолого-юридичної теорії та практики. Це зумовлено тим, що сучасна судово-експертна діяльність є новітньою сучасною галуззю професійної юридичної сфери й ґрунтується на численних нормативних і методичних документах протокольного характеру, які регламентують її існування, визначають обов'язки та права судового експерта. Проте значний час залишається практично нерозкритим на науковому психологічному рівні питання готовності майбутнього фахівця до діяльності як судового експерта, невизначеним є питання інструментарію для дослідження рівня такої готовності. Отже, вищенаведені міркування зумовлюють актуальність дослідження й вибір його теми.

Під час розроблення психодіагностичного інструментарію для оцінювання готовності до професійної діяльності судового експерта

ми ґрунтувалися на змісті цієї діяльності, що включає такі заходи: 1) організацію роботи органів судової експертизи; 2) проведення судових експертиз, призначених у процесі кримінальних проваджень, під час розгляду цивільних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення, під час виконавчих проваджень; 3) виконання експертних досліджень у процесі вирішення питань, що виходять за рамки судочинства, із застосуванням засобів і методів судової експертизи, результати яких оформлюються у вигляді висновків; 4) наукова робота в галузі судової експертизи й криміналістики, упровадження її результатів в експертну, слідчу й судову практику; 5) науково-інформаційне та методичне забезпечення судової експертизи; 6) підготовка фахівців у галузі судової експертизи, підвищення кваліфікації, атестація експертних кадрів; 7) міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи [4].

Адміністративно-правовий статус судово-експертних установ України зумовлює їх розгляд як суб'єктів взаємодії визначеної

адміністративно-правовими нормами сукупності повноважень, завдань, функцій, прав та обов'язків, професійної відповідальності, а також відповідних державних законодавчих гарантій, які реалізуються з огляду на особливості структурно-організаційної побудови відповідних установ, відображаючи специфічне юридичне становище судово-експертних установ України, їх функції та роль у процесі взаємодії в ході забезпечення ефективної судово-експертної діяльності [3].

Судово-експертна діяльність є регламентованою законодавством діяльністю судово-експертних установ і професійних судових експертів у їх складі, що є цілісною системою процесуальних та організаційних дій, пов'язаних із проведенням судово-експертних досліджень. Змістом судово-експертної діяльності є спеціально організований і законодавчо унормований процес організації й проведення незалежної, кваліфікованої та об'єктивної судової експертизи, забезпечення діяльності судово-експертних установ і їх структурних підрозділів за різними напрямками судово-експертної діяльності, а також кадрове, науково-методичне й інформаційне забезпечення діяльності співробітників – професійних судових експертів [5].

Професійна діяльність судового експерта – це врегульована законодавством професійна діяльність у складі судово-експертних установ, що спрямована на організацію та реалізацію незалежних судових експертиз шляхом правових, організаційних (ініціатива експерта, який може вийти за межі завдань, поставлених йому слідчим або судом; профілактичні можливості, що реалізуються на підставі експертної прогностики) і психологічних особливостей діяльності судових експертів (суспільно-психологічна атмосфера, яка зумовлена цікавістю до результатів діяльності експерта з боку інших суб'єктів кримінального та цивільного судочинства; негативний емоційний вплив об'єктів дослідження; співвідношення особистісно-професійної індивідуальності й колегіальності професійної спільноти, бо, працюючи в складі професійного об'єднання (науково-дослідні інститути, судових експертиз, судово-експертні центри, їх філії та структурні підрозділи), експерт має свою конкретну професійну мету, якої він досягає, докладаючи власних зусиль і приймаючи нетривіальні рішення) [6].

Кваліфікаційними й особистісними вимогами до майбутніх судових експертів є знання нормативно-правових актів у галузі судово-експертної та науково-експертної діяльності, власних професійних прав та обов'язків; володіння методиками й спеціальним знаннями з проведення судово-експертних дій із відповідного напрямку досліджень; особисті якості й здіб-

ності: логічне мислення, спостережливість, увага, відповідальність, емоційна стійкість; знання професійної етики судового експерта; дотримання присяги судового експерта [1].

Методи й вибірка дослідження. Вивчення психометричних показників методики реалізувалося із застосуванням описових статистик, кореляційного аналізу та статистики альфа Кронбаха.

Конвергентна валідність методики перевірялася через застосування опитувальника професійної ідентичності І. Філенка [7] та адаптованого нами для професії судового експерта опитувальника професійної ідентичності У. Родигіної [2].

Експериментальною базою дослідження було Донецьке відділення (у м. Полтаві) Національного наукового центру «Інститут судових експертиз імені засл. професора М.С. Бокаріуса». До складу емпіричної вибірки ввійшли дипломовані юристи, що проходять професійну підготовку до діяльності судовими експертами різних напрямів фахової діяльності й різної статі, з різним досвідом професійної активності, кількістю 102 особи, віком від 25 до 45 років.

Результати дослідження. Для оцінювання готовності до професійної діяльності судового експерта створено опитувальник, що містить 13 тверджень, які описують зміст праці судового експерта, пред'явлені досліджуваним за трьома інструкціями: 1) «Оцініть міру оволодіння вами відповідними компетенціями за шкалою від 1 (зовсім не вмію) до 5 (повністю вмію)»; 2) «Оцініть ваше ставлення до таких видів діяльності судового експерта за шкалою від 1 (зовсім не подобається це робити) до 5 (цілком подобається цей вид роботи)»; 3) «Оцініть ваше бажання виконувати такі види діяльності судового експерта за шкалою від 1 (зовсім не хочу це робити) до 5 (хочу виконувати повною мірою)».

Перевірка одномоментної надійності опитувальника здійснювалася для трьох шкал (таблиці 1–3) і довела високу придатність усіх пунктів опитувальника.

Для показника вмінь (таблиця 1) стандартизована альфа Кронбаха становить 0,689, що є достатнім. Усі пункти опитувальника позитивно й сильно корелюють із сумарним показником по шкалі. Описові статистики доводять високу варіативність відповідей на пред'явлені твердження, що стосуються обізнаності в предметній галузі майбутньої професії судового експерта й уміння виконувати відповідні професійні обов'язки.

Для показника ставлень (таблиця 2) стандартизована альфа Кронбаха становить 0,709, що є достатнім. Усі пункти опитувальника позитивно й сильно корелюють із сумарним показником по шкалі. Описові статистики доводять високу

Описові статистики для показників готовності до професійної діяльності судового експерта за параметром умінь

Твердження	г Пірсона	α Кронбаха	Середнє	Ст. відх.
1. Здійснювати попереднє дослідження доказів	0,771	0,688	3,11	2,22
2. Збирати необхідні для експертизи матеріали, ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи	0,711	0,687	3,14	2,11
3. Подавати клопотання про надання додаткових матеріалів	0,751	0,687	3,14	2,03
4. Указувати у висновку експерта на виявлені під час проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи й з приводу яких йому не були поставлені питання	0,813	0,686	3,16	2,09
5. Готувати й викладати в письмовій або усній формі відповіді на питання, які ставляться перед ним під час допиту	0,811	0,685	3,13	2,04
6. Проводити окремі дослідження в присутності підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, чи сторін у цивільних, господарських та адміністративних справах у випадках, передбачених законодавством	0,734	0,688	3,12	2,16
7. Під час проведення слідчих чи судових дій задавати питання, що стосуються предмета чи об'єкта експертизи.	0,735	0,688	3,17	2,11
8. Подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта	0,772	0,688	2,22	1,34
9. Проводити експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом	0,724	0,688	2,15	1,56
10. Повідомляти про неможливість проведення експертизи	0,731	0,688	2,17	1,67
11. Проводити повне дослідження, оцінювати результати й надавати обґрунтований і формулювати об'єктивний письмовий висновок	0,752	0,687	3,14	1,98
12. За вимогою давати роз'яснення щодо наданого ним висновку	0,813	0,686	2,55	1,55
13. Заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі	0,822	0,687	2,25	2,01

Таблиця 2

Описові статистики для показників готовності до професійної діяльності судового експерта за параметром ставлення

Твердження	г Пірсона	α Кронбаха	Середнє	Ст. відх.
1. Здійснювати попереднє дослідження доказів	0,815	0,708	3,45	1,56
2. Збирати необхідні для експертизи матеріали, ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи	0,714	0,707	3,11	1,78
3. Подавати клопотання про надання додаткових матеріалів	0,732	0,707	3,34	1,98
4. Указувати у висновку експерта на виявлені під час проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи та з приводу яких йому не були поставлені питання	0,754	0,708	3,56	2,33
5. Готувати й викладати в письмовій або усній формі відповіді на питання, які ставляться перед ним під час допиту	0,733	0,706	3,23	2,45
6. Проводити окремі дослідження в присутності підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, чи сторін у цивільних, господарських та адміністративних справах у випадках, передбачених законодавством	0,731	0,708	3,15	2,34

Продовження таблиці 3

7. Під час проведення слідчих чи судових дій ставити питання, що стосуються предмета чи об'єкта експертизи	0,843	0,707	3,27	2,43
8. Подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта	0,762	0,708	2,98	2,55
9. Проводити експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом	0,736	0,705	2,95	1,96
10. Повідомляти про неможливість проведення експертизи	0,702	0,708	2,67	2,05
11. Проводити повне дослідження, оцінювати результати й надавати обґрунтований і формулювати об'єктивний письмовий висновок	0,830	0,707	3,54	2,11
12. За вимогою давати роз'яснення щодо наданого ним висновку	0,701	0,708	3,01	1,78
13. Заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі	0,805	0,704	3,21	1,78

варіативність відповідей на представлені твердження, що стосуються позитивного ставлення до майбутньої професії судового експерта.

Для показника ставлень (таблиця 3) стандартизована альфа Кронбаха становить 0,677, що є достатнім. Усі пункти опитувальника пози-

тивно й сильно корелюють із сумарним показником по шкалі. Описові статистики доводять високу варіативність відповідей на представлені твердження, що стосуються вмотивованості на оволодіння майбутньою професією судового експерта.

Таблиця 3

Описові статистики для показників готовності до професійної діяльності судового експерта за параметром умотивованості

Твердження	г Пірсона	α Кронбаха	Середнє	Ст. відх.
1. Здійснювати попереднє дослідження доказів	0,721	0,676	3,56	1,76
2. Збирати необхідні для експертизи матеріали, ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи	0,712	0,675	3,17	1,74
3. Подавати клопотання про надання додаткових матеріалів	0,785	0,675	3,74	1,95
4. Указувати у висновку експерта на виявлені під час проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи й з приводу яких йому не були поставлені питання	0,834	0,674	3,11	2,53
5. Готувати й викладати в письмовій або усній формі відповіді на питання, які ставляться перед ним під час допиту	0,734	0,676	3,22	2,41
6. Проводити окремі дослідження в присутності підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, чи сторін у цивільних, господарських та адміністративних справах у випадках, передбачених законодавством	0,731	0,677	3,25	2,56
7. Під час проведення слідчих чи судових дій ставити питання, що стосуються предмета чи об'єкта експертизи	0,711	0,676	3,22	2,08
8. Подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта	0,719	0,675	2,92	1,94
9. Проводити експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом	0,795	0,675	2,91	2,13
10. Повідомляти про неможливість проведення експертизи	0,834	0,674	2,37	2,66
11. Проводити повне дослідження, оцінювати результати й надавати обґрунтований і формулювати об'єктивний письмовий висновок	0,734	0,675	3,34	1,86
12. За вимогою давати роз'яснення щодо наданого ним висновку	0,739	0,674	3,41	1,78
13. Заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі	0,791	0,673	3,24	1,91

Кореляції показників готовності до професійної діяльності судового експерта та професійної ідентичності досліджуваних

Показники готовності до професійної діяльності	Показники професійної ідентичності			
	позитивне ставлення	негативне ставлення	активне ставлення	пасивне ставлення
Уміння	0,41	-0,45	0,47	-0,43
Ставлення	0,76	-0,69	0,62	-0,65
Умотивованість	0,67	-0,56	0,75	-0,71

Таблиця 5

Кореляції показників готовності до професійної діяльності судового експерта та професійної ідентичності досліджуваних

Показники готовності до професійної діяльності	Показники професійної ідентичності	
	емоційно-сміслова значущість професійного вибору	професійна автономність і здатність до цілепокладання в професійному розвитку
Уміння	0,43	0,47
Ставлення	0,76	0,42
Умотивованість	0,67	0,74

Таблиця 6

Описові статистики для шкал методики готовності до професійної діяльності судового експерта

Шкали	Мін.	Макс.	Середнє	Ст. відх.
Уміння	13	65	38,55	18,45
Ставлення	15	65	43,53	23,11
Умотивованість	15	65	41,67	19,23

У таблиці 4 показано кореляції показників готовності до професійної діяльності судового експерта та професійної ідентичності майбутніх судових експертів за адаптованою до цього фаху методикою У. Родигіної.

Виявлено низку позитивних кореляцій між показниками вмінь, ставлень і вмотивованості й позитивного ставлення до професії судового експерта ($p < 0,0001$) і низку негативних зв'язків із пасивним і негативним ставленням до професії судового експерта.

У таблиці 5 показано кореляції показників готовності до професійної діяльності судового експерта та професійної ідентичності майбутніх судових експертів за методикою І. Філенка. Визначено позитивні кореляції між емоційно-сміисловою значущістю власного професійного вибору та професійною автономністю і здатністю до цілепокладання в професійному розвитку ($p < 0,0001$).

У таблиці 6 показано описові статистики для визначення нормативних значень показників готовності до професійної діяльності судових експертів. Аналіз описових статистик дав змогу визначити інтервали граничних значень норми для шкал: уміння – 20–56 балів, ставлення – 21–56 балів, умотивованість – 22–60 балів.

Перевірка тест-ретестової надійності здійснювалася через застосування кореляцій-

ного аналізу під час повторного вимірювання за 1,5 місяці. Для показників умінь значення кореляцій становить 0,87, для ставлень – 0,76, умотивованості – 0,79, $p < 0,0001$.

Висновки. Аналіз психометричних показників методики дослідження готовності до професійної діяльності судового експерта доводить її високу надійність і валідність. Розроблена методика дає змогу визначити рівень психологічної готовності майбутніх судових експертів до професійної діяльності за показниками володіння ними спеціальних професійних умінь, позитивного ставлення до роботи судового експерта й умотивованості на її здійснення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаспарян С.Г. Адміністративно-правові засади кадрового забезпечення судово-експертних установ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 20 с.
2. Грінченко О.М. Когнітивні особливості професійного самовизначення студентів-психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2018. 234 с.
3. Контимирова В.В. Адміністративно-правове забезпечення взаємодії між судово-експертними установами України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2020. 20 с.
4. Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення

атестації судових експертів Експертної служби МВС : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.09.2020 № 675. URL: [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-21#Text>].

5. Остропілець А.В. Адміністративно-правове забезпечення діяльності судово-експертних установ України : дис. ... докт. філософії : 081 «Право». Харків, 2020. 187 с.

6. Стрілець Г.О. Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 19 с.

7. Філенко І.О. Розробка та психометрична оцінка опитувальника професійної ідентичності. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. № III (19). Issue 38. С. 115–118.

ПРОФЕСІЙНА НАДІЙНІСТЬ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ РАКУРС АНАЛІЗУ

PROFESSIONAL RELIABILITY OF THE ACTIVITY SUBJECT: A PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE OF ANALYSIS

У статті подано аналіз стану теоретичної розробленості проблеми професійної надійності в психологічній теорії та практиці. Проблема надійності людини та її психіки наявна в психології із самого початку її оформлення в самостійну науку. Це зумовлено тим, що свідомість як вища форма функціонування психіки не позбавлена помилкових виявів. Незважаючи на те що психічне відображення є найскладнішим і найрозвиненішим видом відображення, воно може бути як адекватним, так і неадекватним. Помилки в перебігу когнітивних процесів (сприйнятті, пам'яті, мисленні), порушення в системі регуляції психічних станів, неправильні або несвоєчасні дії – усе це приклади психічної ненадійності. Проблема надійності постійно перебуває у фокусі уваги дослідників. Усталеного, остаточного визначення професійної надійності в психологічній науці поки ще не сформувалося. Аналіз парціального, елементного, структурного й системного підходів до дослідження професійної надійності суб'єкта діяльності дав змогу зарахувати до її ядерних структурних характеристик такі як безвідмовність, безпомилковість і своєчасність. Щонайменше можна виділити три варіанти розуміння професійної надійності: 1) професійна надійність розуміється як працездатний стан людини, її придатність і підготовленість для роботи на конкретному робочому місці й безпомилкове виконання нею необхідних дій; 2) професійна надійність розуміється як властивість людини, що уможливило збереження стійкої працездатності в певних режимах та умовах роботи; 3) професійна надійність розуміється як здатність людини виконувати роботу вчасно із заданою якістю за збереження в допустимих межах «психофізіологічної ціни». Акумуляція теоретичного масиву даних дало змогу визначити професійну надійність фахівця як інтегральну якість, що виявляється в його здатності зберігати оптимальні робочі параметри професійної діяльності під час роботи протягом часу, необхідного для виконання поставленого завдання. Специфіка професійної діяльності, особливості умов, у яких вона реалізується, накладає свій відбиток на характеристику надійності. З'ясовано, що всю сукупність чинників, від яких залежить надійність діяльності людини, доречно групувати в такий спосіб: 1) індивідуальні особливості суб'єкта діяльності; 2) рівень його підготовленості, тренуваності; 3) рівень складності техніки. Під впливом означених груп чинників професійна надійність може зростати або зменшуватися. Кількісна оцінка надійності людини вимагає якісного аналізу професійної діяльності. Аналіз сучасних поглядів на проблему надійності людини вказує на необхідність використання не тільки результатуючих параметрів діяльності, а й показників психофізіологічних характеристик суб'єкта.

Ключові слова: професійна надійність, суб'єкт діяльності, компоненти, чинники, критерії.

The article presents an analysis of the theoretical development of the problem of professional reliability in psychological theory and practice. The problem of the person's reliability and his psyche is present in psychology from the very beginning of its formation as an independent science. This is because consciousness, as a higher form of mental functioning, is not devoid of false findings. Even though mental reflection is the most complex and developed type of reflection, it can be both adequate and inadequate. Errors in the course of cognitive processes (perception, memory, thinking), disturbances in the system of regulation of mental states, incorrect or untimely actions - all these are examples of mental unreliability. The problem of reliability is constantly in the focus of the attention of researchers. An established, final definition of professional reliability in psychological science has not yet been formed. The analysis of partial, elemental, structural and systemic approaches to the study of the professional reliability of the subject of activity made it possible to attribute to its core structural characteristics such as: failure-free, error-free and timeliness. At least three options for understanding professional reliability can be distinguished: 1) professional reliability is understood as the working condition of a person, his suitability and preparedness for work at a specific workplace and his error-free performance of the necessary actions; 2) professional reliability is understood as a characteristic of a person, which makes it possible to maintain stable working capacity in certain regimes and working conditions; 3) professional reliability is understood as a person's ability to perform work on time with a given quality while maintaining the "psycho-physiological price" within acceptable limits. The accumulation of a theoretical array of data made it possible to determine the professional reliability of a specialist as an integral quality, which is manifested in his ability to maintain optimal working parameters of professional activity during work for the time required to perform the assigned task. The specificity of professional activity, the specifics of the conditions in which it is implemented, leaves its mark on the characteristic of reliability. It was found that the entire set of factors on which the reliability of human activity depends should be grouped as follows: 1) individual characteristics of the subject of activity; 2) the level of his preparation and training; 3) the level of technical complexity. Under the influence of the specified groups of factors, professional reliability can increase or decrease. A quantitative assessment of a person's reliability requires a qualitative analysis of professional activity. Analysis of modern views on the problem of human reliability indicates the need to use not only the resulting parameters of activity, but also indicators of the subject's psychophysiological characteristics.

Key words: professional reliability, subject of activity, components, factors, criteria.

УДК 159.09.072

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.39>

Шаповал І.О.

аспірант кафедри психології та педагогіки
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Розвиток нових напрямів науки й передових технологій прискорюється на тлі надзвичайної невизначеності та складності сучасного світу, зумовлюючи актуалізацію потреби в стабільній, безпомилковій роботі механізмів, машин, технічних систем і самої людини. Важливою особливістю багатьох видів професійної діяльності є виникнення проблемних ситуацій, для яких характерними є невизначеність їхньої появи, дефіцит інформації та часу, високий рівень складності й відповідальності за їхнє подолання. Ефективність діяльності людини за таких умов значною мірою визначається її надійністю. Категорія «надійність» є однією з найбільш поширеною під час опису або оцінювання діяльності людини, роботи технічного пристрою або системи «людина-машина». Як сукупна характеристика або системна властивість, надійність не лише відображає зовнішній бік діяльності, а й виражається в кількісних і якісних показниках функціонування тієї чи іншої системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Забезпечення надійності діяльності людини в системах різного призначення має першорядне значення. У недалекому минулому в багатьох роботах під час розгляду надійності головну увагу приділяли забезпеченню безвідмовного функціонування технічних засобів. При цьому передбачалося, що персонал, який експлуатує ці засоби, підтримує їх у потрібному стані, забезпечує задані умови роботи, своєчасно та якісно проводить технічне обслуговування. Однак уже тоді в низці робіт [3; 4; 8] зазначалося, що неправильні дії обслуговуючого персоналу становлять третину від загальної кількості спостережуваних відмов техніки, а кваліфікація персоналу впливає безпосередньо на показники надійності технічних пристроїв.

Різним аспектам проблеми професійної надійності суб'єкта діяльності присвячені роботи вітчизняних і зарубіжних учених. Одне з перших визначень надійності людини знаходимо в роботі В.Д. Небиліцина, який розумів її як збереженість, стійкість оптимальних робочих параметрів індивіда. У працях А.І. Губінського й В.Ф. Венди надійність розглядалася як властивість людини, що уможливує збереження стійкої працездатності в певних режимах та умовах роботи. Більш детально це поняття розглядав Є.О. Мілерян, під ним він розумів такий стан працездатності людини, за якого забезпечується точне, ефективне, безпомилкове, оптимальне, своєчасне й успішне виконання всіх доручених їй функцій як в оптимальних, так і в екстремальних режимах праці [8]. Низка авторів під час визначення поняття надійності людини використовують імовірнісну характеристику виконання нею трудового завдання. Імовірнісна характерис-

тика цього поняття, на думку В.А. Пономаренка, найповніше відображає сутність професійної надійності.

Доречно зазначити, що найбільшій популярності здобула робота відомого естонського вченого М.О. Котика, який розглядав надійність людини в комплексі з аварійністю й безпекою праці. Це дало змогу в єдності вивчати особливості її проявів і причин порушень, механізмів регуляції та роль у цьому процесі різних психологічних феноменів. Автор запропонував також шляхи й методи профілактики аварійності та боротьби з порушеннями надійності, тобто забезпечення безпеки праці. Безсумнівною заслугою вченого є дослідження саморегуляції в процесі збереження надійності за умови усвідомленості й неусвідомленості небезпеки [4].

Неспростовним є той факт, що кількісні передумови до збоїв у програмах випробування техніки залежать не лише від особливостей конкретного пілота, а й від його надійності. В.О. Пономаренко та Н.Д. Завалова розробили концепцію людського фактору, яка містить положення про методологію аналізу причин аварійності й дає змогу відійти від ототожнення помилки льотчика з його виною в зниженні надійності функціонування авіаційної системи. Кожна конкретна помилкова дія є наслідком низки причин, що належать або до особистого, або до групового фактору. Поділ понять «особистий» і «людський» фактор відображає спрямованість на гуманізацію льотної праці, оскільки загострює увагу на необхідності пристосування техніки до можливостей людини. Взаємозв'язок цих факторів має суттєве значення не тільки для вивчення причин помилкових дій, а й для компенсації одних несприятливих явищ за рахунок позитивного впливу на надійність інших.

Одним із перших, хто звернув увагу на проблему забезпечення професійної надійності, був Ф.Д. Горбов. Він розглядав вплив факторів ризику в зниженні професійної надійності льотчика в системі управління літаком.

Під час вивчення проблеми надійності людини М.І. Бобнева запропонувала виходити зі стохастичної природи її поведінки, ураховуючи при цьому можливість виникнення як закономірних, так і випадкових відмов у роботі фахівця. Вітчизняний психолог Є.О. Мілерян для вивчення проблеми надійності запропонував системно-структурний підхід, який передбачав насамперед з'ясування специфічних особливостей структури діяльності людини, визначення помилок, відмов, труднощів, із якими стикається людина під час оволодіння конкретною діяльністю [8].

Аналіз сучасних поглядів на проблему надійності людини вказує на необхідність використання не тільки результуючих параметрів її

діяльності, а й показників психофізіологічних характеристик. Це пов'язано з рівнем «витрат людини» при досягненні цілей діяльності. Виходячи з таких уявлень, В.І. Щебланов розглядає надійність як здатність людини виконувати роботу вчасно із заданою якістю за збереження в допустимих межах «психофізіологічної ціни». Показник своєчасності дій людини ґрунтується на оцінюванні швидкості досягнення певної мети, порушення якої розглядається як помилка. Несвоечасне виконання дії може мати місце й під час виправлення помилки.

Як самостійний компонент надійності розглядається готовність, тобто здатність переходити в робочий стан у потрібний момент. У психологічному плані стан готовності відображає процес усвідомлення цілей діяльності, оцінювання її умов, актуалізації досвіду, прогнозування можливостей і мобілізації свого потенціалу відповідно до цілей [10].

Мета статті – з'ясувати стан теоретичної розробленості проблеми професійної надійності в психологічній теорії та практиці, визначити основні підходи дослідження, її сутність, критерії та структуру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші дослідження в галузі забезпечення надійності людини мали характер пошуків необхідних якісних відповідностей між психічними особливостями особистості й специфікою діяльності. Щонайменше можна виділити три варіанти до розуміння професійної надійності: 1) професійна надійність розуміється як працездатний стан людини, її придатність і підготовленість для роботи на конкретному робочому місці та безпомилкове виконання нею необхідних дій; 2) професійна надійність розуміється як властивість людини, що уможливує збереження стійкої працездатності в певних режимах та умовах роботи; 3) професійна надійність розуміється як здатність людини виконувати роботу вчасно із заданою якістю за збереження в допустимих межах «психофізіологічної ціни».

Усі численні чинники, від яких залежить надійність діяльності людини, доцільно згрупувати в такий спосіб: 1) індивідуальні особливості суб'єкта діяльності; 2) рівень його підготовленості, тренуваності; 3) рівень складності техніки. Під впливом означених груп чинників професійна надійність може зростати або зменшуватися.

Окреслимо основні підходи до вивчення професійної надійності суб'єкта діяльності. У межах парціального підходу досліджували виникнення помилок під час виконання різних операцій, надійність окремих дій людини розв'язання логічних завдань, зчитування показників приладів, операції з органами та приладами керування. Багато дослідників зазначають високу ефективність такого під-

ходу й наголошують на необхідності вдосконалення процедури розподілу функцій між людиною й технікою на етапах проектування.

Самостійним різновидом психологічного аналізу надійності систем «людина-техніка» виявився елементний підхід. За такого підходу будь-яка дія людини розглядається у форматі елемента системи. Для кожної дії аналізують інтенсивність відмов і припускають справедливим експоненціальний закон надійності.

Структурний підхід акцентує увагу на врахуванні тонкої структури алгоритмів, залежності подальших дій людини від наявності відмов техніки та результатів самоконтролю психічного стану.

Системний підхід, на відміну від розглянутих вище, заснований на вивченні, моделюванні всіх особливостей таких надскладних систем, які являють собою і сама людина, і її діяльність. Надійність людини в технічних пристроях пов'язують із можливістю функціонування системи без порушення її працездатності. Компоненти системи «людина-техніка» можуть незалежно або спільно переходити з працездатного стану в непрацездатний. Тому поряд із такою подією, як відмова техніки, необхідно розглядати подію, що порушує працездатність людини як біологічного об'єкта. Така подія розглядається як біологічна відмова. Цей вид відмови може спостерігатися у формі різних порушень нормального функціонування органів чуття, або захворювань, що роблять людину непрацездатною. Неправильні або несвоечасні дії людини розглядаються як помилки. Таким чином, працездатний стан техніки й надійність діяльності людини охоплює таке: працездатний стан людини, її придатність і підготовленість для роботи на конкретному робочому місці та безпомилкове виконання нею необхідних дій. Для розгляду надійності людини необхідно розглядати широкий набір подій, що здатні вивести систему з працездатного стану. Стосовно суб'єкта діяльності надійність характеризує взаємозв'язок компонентів діяльності, а також функціональні механізми їхньої зміни та прояву.

Пошук та обґрунтування критеріїв надійності пов'язаний із використанням для цієї мети властивостей (якостей) людини, які не залишаються незмінними в процесі життєдіяльності. Кількісна оцінка надійності людини вимагає якісного аналізу професійної діяльності. Для цього В.Д. Небиліцин запропонував використовувати критерії: кількість завдань, що виконуються без помилок, кількість помилок за певний проміжок часу, середній час між двома помилками, імовірність роботи без помилок протягом певного часу.

Методи кількісної оцінки надійності людини в системах «людина-машина» викладено в роботах Г.С. Нікіфорова, а методичні прийоми

оцінювання надійності людини на етапах проектування технічних пристроїв обґрунтовано представником Харківської школи Б.О. Смирновим. Під час розвитку інженерної психології та загальної теорії надійності розроблено низку кількісних методів її оцінювання. Серед них найбільшого поширення набули узагальнений, структурний, системний, операційно-психофізіологічний і системотехнічний методи.

Аналіз доступного матеріалу, пов'язаного з надійністю діяльності людини, дав змогу дійти висновку, що для її розуміння варто враховувати не лише систему ключових показників (безпека, безпомилковість, своєчасність, відновлюваність), а її видове різноманіття. Завдяки розширенню сфери використання феномен надійності набуває суттєвого значення в суспільних відносинах, у культурній сфері, сфері послуг і сфері вищої освіти. Так, професійна надійність може розглядатися не лише як певна якість чи властивість особистості, а і як необхідна передумова ефективності її діяльності.

Ґрунтовний аналіз професійної надійності фахівців різних професій міститься в працях О.О. Солтика. Згідно з його даними, на загальну надійність фахівців, наприклад, енергетичних підприємств впливають організаційна культура, стиль індивідуальної діяльності й особистісні особливості персоналу [9]. У структурі надійності фахівців авіаційного транспорту Г.А. Лещенко виокремив соціально-особистісну, спеціально-діяльнісну та функціональні компоненти [5]. Досліджуючи професійну надійність працівників внутрішніх вправ, Є.І. Гаркавцев визначив її як складне інтегративне особистісне утворення, яке пов'язане з ефективним виконанням діяльності переважно в екстремальних умовах [1]. М.Г. Логачов надійність професіоналу розглядає як сукупну професійну якість, що є властивістю системи (чи її окремих частин), яка визначається через категорію станів, а стан оцінюється тим, наскільки на цей момент людина або система управління відповідає вимогам, що висуваються [6]. Питання надійності оперативного персоналу енергосистем вивчав К.М. Гуревич. Ці дослідження показали, що помилкові дії або бездіяльність людини в складних ситуаціях перебувають у певному зв'язку з показниками сили й балансу нервових процесів. Вітчизняний психолог В.В. Корнєшук дає, на нашу думку, всеохопне та чітке визначення професійної надійності фахівця соціономічної сфери – це його особливий стан, оснований на природних властивостях, який репрезентує стале за часом, досконале за способами дій та ефективно за результатами виконання завдань у сфері професійної діяльності. Експериментально дослідним шляхом ми встановили, що такими природними властивостями – показниками професійної

надійності є гнучкість мислення, суб'єктивний контроль, рухливість нервових процесів, здатність до самоуправління, професійно важливі якості, стратегії та моделі поведінки подолання, мотивації досягнення цілі й успіху та запобігання невдачам, самоактуалізація [3].

Специфіка професійної діяльності, її операційних, просторово-часових та інших характеристик, з іншого боку, особливості психічної регуляції поведінки людини, характер структури особистісних рис зумовлюють складність і різноманітність зв'язків особистості й діяльності.

Різні автори [2; 7; 8; 9; 10] у процесі визначення надійності використовували такі характеристики й особливості: безпомилковість, відновлюваність, працездатність, ефективність, оптимальність, успішність, готовність, витривалість, стомлення, аварійність, збереження, організованість, результативність, стабільність, ціна, безперервність процесу, досягнення мети, стан здоров'я, цілісність, відповідальність, живучість, керованість. Утім найчастіше використовують термін «безпомилковість». Виходячи із цього, можемо зробити висновок, що надійність пов'язують із помилками, яких припускається людина у своїй діяльності. Або інакше, безпомилковість – висока надійність. Далі, за даними О.О. Солтика, надійність людини пов'язують із витратами (ціною), тобто зі зниженням функціональних можливостей організму під час виконання трудових операцій. До інших характеристик, за частотою згадування, за даними того ж автора, до надійності людини зараховують безвідмовність, працездатність, результативність, своєчасність і стійкість. Вимоги до надійності людини посідають стійке місце в низці провідних в оцінюванні ефективності та якості її діяльності. Ці вимоги мають виражену тенденцію до зростання у зв'язку з безперервним напруженням та ускладненням умов праці, упровадженням нових технологій, режимів, швидкодією систем різного призначення [9].

Акумуляування теоретичного масиву даних дало змогу професійну надійність фахівця визначити як інтегральну якість, що виявляється в його здатності зберігати оптимальні робочі параметри професійної діяльності під час роботи протягом часу, необхідного для виконання поставленого завдання.

Суспільний і технічний прогрес досяг тих меж, за якими можливості застосування техніки починають явно стримуватися особливостями й обмеженнями людини, особливо її надійністю. Це зумовлює необхідність обґрунтування положень про значення професійної надійності людини в конкретній діяльності, вивчення механізмів, способів її регуляції та шляхів і засобів забезпечення, підтримання та її збереження.

Висновки з проведеного дослідження.

До об'єктивних причин, що зумовлюють актуалізацію проблематики професійної надійності професіонала, варто зарахувати такі: розвиток нових напрямів науки й передових технологій, невпинне зростання складності технічних пристроїв та ускладнення умов експлуатації технічних засобів. Усталеного, остаточного визначення професійної надійності в науці поки ще не сформувалося. Аналіз парціального, елементного, структурного й системного підходів до дослідження професійної надійності суб'єкта діяльності дав змогу зарахувати до її ядерних структурних характеристик такі як безвідмовність, безпомилковість і своєчасність. Щонайменше можна виділити три варіанти розуміння професійної надійності: 1) професійна надійність розуміється як працездатний стан людини, її придатність і підготовленість для роботи на конкретному робочому місці та безпомилкове виконання нею необхідних дій; 2) професійна надійність розуміється як властивість людини, що уможливорює збереження стійкої працездатності в певних режимах та умовах роботи; 3) професійна надійність розуміється як здатність людини виконувати роботу вчасно із заданою якістю за збереження в допустимих межах «психофізіологічної ціни». Якість діяльності людини значною мірою залежить від професійної надійності фахівця, під якою розуміють безпомилковість, своєчасність його дій, спрямованих на досягнення конкретної мети в певних умовах у процесі взаємодії з технічними пристроями або з певним соціумом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаркавцев Є.І. Сутність поняття «професійна надійність» майбутнього працівника органів внутрішніх справ. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 4 (41). С. 30–34.
2. Діденко О.В. Сутність зміст і структура поняття «професійна надійність фахівця». *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Педагогічні науки»*. 2015. № 1. С. 90–101.
3. Корнещук В.В. Професійна надійність персоналу соціономічної сфери : навчальний посібник. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2017. 52 с.
4. Котик М.А. Саморегуляція и надежность человека-оператора. Таллин : Валгус, 1974.
5. Лещенко Г.А. Модель педагогічної системи формування професійної надійності майбутніх фахівців з аварійного обслуговування на авіаційному транспорті. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. Вип. 40. С. 191–199.
6. Логачов М.Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.06. Харків, 2001. 184 с.
7. Ложкін Г.В., Воляннюк Н.Ю., Солтик О.О. Психологія праці : навчальний посібник / за заг. ред. Г.В. Ложкіна. Хмельницький : ХНУ, 2013. 191 с.
8. Милерян Є.О. Психологія праці і професійної освіти. Київ : НПП «Інтерсервіс», 2019. 290 с.
9. Солтик О. Визначення й обґрунтування компонентів, критеріїв та показників професійної надійності вчителя фізичної культури. *Обрії*. 2017. № 2 (45). С. 74–80.
10. Удод М.О. Психологічні особливості професійного відбору фахівців екстреної медичної допомоги та медицини катастроф : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 «Медична психологія» / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2021. 342 с.

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ВПЛИВ СФОРМОВАНИХ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНИХ РОЛЕЙ НА ВІДНОСИНИ В ПОДРУЖНІЙ ПАРИ

INFLUENCE OF FORMED GENDER ROLES ON THE RELATIONSHIP IN THE MARRIED COUPLE

Стаття присвячена дослідженню гендерно зумовлених ролей особистості, які піддаються змінам, та їх впливу на відносини у подружній парі. Обґрунтовано теоретичний матеріал щодо гендерно зумовлених ролей, (гендерної ідентичності), понять «подружня пара» та «відносини», змінних гендерних ролей, які проявляються та відчутно помітні у відносинах у подружніх парах. Розглянуто поняття «подружня пара» та окремо особистості чоловіка і жінки у взаємодії під час перебування у подружніх відносинах. Проведено емпіричний аналіз щодо виявлення схильностей чоловіка та жінки приймати окремі гендерні ролі та виявлення впливу гендерної ідентичності особистості на задоволеність подружніми відносинами. Проведено тестування 20 окремих подружніх пар, які перебувають у відносинах менше 10 років. Описано доцільність використання методики С. Бем для визначення гендерно зумовлених ролей особистості. Є три основні гендерні ролі – маскулінність, фемінність, андрогінність. У процесі аналізу виявлено аспекти гендерної ідентичності: до якої форми поведінки за типології гендерних поведінкових особливостей вони відносяться, чи дійсно спостерігаються зміни гендерних ролей чоловіка та жінки та чи впливає це на задоволеність подружнім життям. Вираховано у відсотках та показано у діаграмах те, скільки чоловіків мають змінні гендерно зумовлені ролі (чоловіки схильються до фемінності, а жінки до маскулінності). Розкрито рівень задоволеності (благополучності) відносинами у парі. Задоволеність відносинами визначалась такими критеріями: благополучні, абсолютно благополучні, радше благополучні, перехідні, неблагополучні, абсолютно неблагополучні, радше неблагополучні. Виявлено, що серед пар, які проходили наші опитування, є особистості, які задоволені своїм подружнім життям і мають змінні гендерно зумовлені ролі та є незадоволені своїми стосунками особистості, в яких один з партнерів має змінний гендерно-рольовий стереотип.

Ключові слова: гендер, гендерно зумовлені ролі, особистість, відносини, подружня пара

The article is devoted to the study of gender-based personality roles that are subject to change and their impact on relationships in a married couple. The theoretical material regarding gender-based roles, (gender identity), the concept of a married couple and relationships, changing gender roles that are manifested and tangibly noticeable in the relationships of married couples is substantiated. The concept of a married couple and separate personalities of a man and a woman in interaction during a stay in a marital relationship are considered. An empirical analysis was conducted to identify the tendencies of men and women to adopt separate gender roles and to identify the dependence of the individual's gender identity on satisfaction with marital relations. 20 separate married couples who have been in a relationship for less than 10 years were tested. The expediency of using S. Bem's methodology for determining gender-based roles of the individual is described: three main gender roles are distinguished – masculinity, femininity, androgyny. In the process of analysis, aspects of gender identity were revealed: to which form of behavior according to the typology of gender behavioral features they belong, whether changes in the gender roles of men and women are really observed, and whether this affects satisfaction with married life. Calculated in percentages and shown in diagrams, how many percentages of men and women have variable gender-based roles: men lean towards femininity, and women lean towards masculinity. The level of satisfaction (well-being) with relations in a couple is revealed. Satisfaction was determined by the following criteria: prosperous, absolutely prosperous, relatively prosperous, transitory, unfavorable, absolutely unfavorable, rather unfavorable. It was found that among the couples who passed our surveys, there are individuals who are satisfied with their married life and have variable gender-based roles, and are dissatisfied with their personal relationships, in which one of the couple has a variable gender-role stereotype.

Key words: gender, gender roles, personality, relationships, married couple.

УДК 159.9.072.433
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.40>

Бахтій А.О.

студентка VI курсу за спеціальністю
053 «Психологія»
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Астремська І.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Проблеми гендерно-рольової соціалізації та ідентифікації привертають все більшу увагу психологів, які намагаються з'ясувати, в якій мірі статеві відмінності зумовлені біологічними та соціальними факторами, а також якими є психологічні механізми виникнення статевих ролей.

Теоретичний аналіз проблеми показує, що гендерна ідентичність з середини 60–70-х рр.

виступає предметом дослідження у філософії, соціології, психології. Проблеми еволюції гендеру, гендерні ролі, подібність та відмінності гендеру розглянуто в роботі Д. Майерса, Т.В. Бендаса, Ш. Берна.

Гендерні ролі та гендерну ідентичність проаналізовано в роботах сучасних авторів Н.П. Гапон, П.П. Горностай, О. Вейнінгер,

А.С. Кочарян та ін. Гендерний аспект сімейних стосунків вивчала Н.В. Туліна, Т.М. Афанасьєва та С.В. Ковальов. Відносини між чоловіком і жінкою, види сімейних союзів та сімейні ролі розглядав Е.І. Рогов та Е.В. Антонюк.

Гендерна ідентичність та гендер є одними з найсуттєвіших та фундаментальних характеристик особистості. Формування та реалізація гендерної ідентичності у теперішній час набуває особливого значення у зв'язку з поширенням гендерних стереотипів, певної дисгармонії у розвитку гендерної структури суспільства, а також необхідністю формування толерантності до типів та форм гендерної репрезентації.

Гендер – одна з базових характеристик особистості, що зумовлює психологічний і соціальний розвиток людини. Багатокомпонентна структура гендеру визначається такими чотирма групами характеристик, як біологічна стать, гендерні стереотипи, гендерні норми й гендерна ідентичність. Поняття «гендер» (“gender”) можна визначити як змодельовану суспільством та підтримувану соціальними інститутами систему цінностей, норм і характеристик чоловічої та жіночої поведінки, стилю життя, способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі [3, с. 126].

Треба розрізнити поняття «статева ідентичність» та «гендерна ідентичність». Якщо статева ідентичність – це переважно усвідомлення себе представником тієї чи іншої статі, то гендерна ідентичність полягає в переживанні своєї відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією) [5, с. 46].

Людина може мати певну чітко визначену статева ідентичність і водночас переживати труднощі з гендерною ідентичністю, невідповідність гендерним ролям та стереотипам, відчувати нереалізованість себе як чоловіка чи жінки, невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалу. Оскільки гендерні ролі та стереотипи – це продукт суспільної історії, який несе в собі соціокультурні особливості та традиції, що часом не мають нічого спільного з природою статі, то гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних (історичних та географічних) чинників, а не від біологічної природи людини. Для зрілої особистості гендер стає функціональною заміною біологічної статі, яка, соціалізуючись, втрачає значну частину природної безпосередності, а отже, соціально-рольові закономірності та протиріччя визначають

більшість природних сфер статевої поведінки [12, с. 134].

Гендерно-рольова соціалізація – це засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань від цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, що відповідають гендерним ролям. Статеві та гендерні ролі мають надзвичайно велике значення для нормальної соціалізації особистості серед безлічі ролей, що їх засвоює людина. Ці ролі тісно пов'язані з усвідомленням себе представником певної статі та з нормативами поведінки, характерної для представників цієї статі. Статеві та гендерні ролі тісно пов'язані зі статевою й гендерною ідентичністю особистості [10, с. 231].

Історія культури виробила багато моделей і взірців статевої поведінки. Інформацію про них дитина починає одержувати змалку, формуючи на фундаменті статевої ідентичності те, що ми називаємо гендером.

Поділ людей на чоловіків і жінок – центральна установка сприйняття нами розходжень, наявних у психіці й поведінці людини. Багато хто вважає, що вони пов'язані з генетичними, анатомічними та фізіологічними особливостями чоловічого й жіночого організму. Чоловіки та жінки проявляють особистісні відмінності безпосередньо у тих галузях життя, де вони стикаються з проблемами адаптації, і в такому випадку відмінності досліджуються як статево-рольові стереотипи, які зумовлені гендерним типом поведінки [4, с. 47].

Взаємини між чоловіком і жінкою, як відомо, переростають у такі стосунки, як подружня пара, що є основою держави, оскільки вона є рушійною силою життя. Будучи одним з основних інститутів суспільства, першою сходинкою соціалізації людини, сім'я розвивається та видозмінюється разом із навколишнім світом, по-своєму реагуючи на вимоги часу, відповідаючи на громадські потреби, й при цьому сама їх формує. Свої уявлення про гендерно-рольові дії подружжя формують внаслідок ідентифікації з діями у власній родині та в інших відомих їм сім'ях, у повсякденному побуті та спілкуванні. Усі ці уявлення глибоко індивідуальні. Немає нічого дивного у тому, що у різних людей вони можуть не збігатися [7, с. 89].

На природні диференціально-психологічні відмінності між статями накладається модель чоловічої і жіночої ролі, яка існує у колективній свідомості як система поглядів на норми гендерно-рольової поведінки. Суспільні моделі виступають як соціальні очікування, особливо коли реальна поведінка не збігається з нормативною. Суспільство здійснює певний тиск на свідомість людини, використовує певні санкції, які мають переважно психологічний характер (осуд, негативні оцінки тощо), через що людина переживає почуття провини, сором, внутріш-

ній чи зовнішній конфлікт. Чоловік та дружина можуть чекати від шлюбу дуже різного і по-різному уявляти собі своє сімейне життя [1, с. 57].

Для здійснення емпіричного дослідження нами були використані такі методики: методика «Маскуліність – фемінність» (С. Бем); методика «Задоволеність шлюбом» (за В.В. Століним, Т.Л. Романовою, Г.П. Бутенко).

Методика С. Бем «Маскуліність – фемінність» була запропонована нею для визначення переважання маскуліних, фемінних чи андрогенних рис у людей. Маскуліність – це система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими. Вони передбачають відповідність власній статевій приналежності, прийняття статево-рольових стереотипів, дотримання чоловічих норм, вироблення типових для чоловічої статі форм поведінки, способів самореалізації. Маскуліність пов’язується з такими якостями, як незалежність, активність, допитливість, схильність до ризику, здатність до досягнень. Внутрішній світ чоловіка вважається більш упорядкованим і систематизованим, ніж світ жінки. Серед негативних рис маскуліності найчастіше трапляється брутальність, авторитарність, агресивність, надмірний раціоналізм [6, с. 93].

Фемінність – це властивість особистості, що передбачає відповідність жінки власній психологічній статі, дотримання жіночих статево-рольових норм, типової для жінки поведінки, цінностей, установок. Фемінність пов’язується з емоційністю, м’якістю, чуйністю, нормативністю, комунікативними навичками, сензитивністю, здатністю до емпатії. Фемінна жінка вважається більш реалістичною, практичною, уразливою, безпосередньою і пасивною, ніж жінка з такою однозначно домінуючою жіночністю. Виражена фемінність передбачає переважання несвідомого рівня саморегуляції, схильність до інтуїтивного осягнення дійсності, чітку материнську орієнтацію. Поєднання високого розвитку фемінності та маскуліності в одній людині (незалежно від її статі) отримало назву андрогінність. У психології особистості андрогінність розглядається як особистісна характеристика, не пов’язана з порушеннями статевого розвитку або статево-рольової орієнтації. Розвинута андрогінність в людини незалежно від

її статі передбачає багатий арсенал і гнучкість її рольової поведінки, високі соціально-адаптивні здібності й інші важливі якості. Наприклад, помічено, що обдарованим людям часто властива висока андрогінність [8, с. 107].

За її допомогою можна визначити, які саме якості більше проявляються в поведінці особистості (наприклад, агресивність чи дружність). Отримана інформація є практичною, що робить даний опитувальник досить корисним. Він є дуже розповсюдженим і незамінним під час майже всіх гендерних досліджень. Опитувальник можна застосовувати на тих, чия гендерна поведінка уже сформувалась. Також за його допомогою можна дослідити, в результаті яких впливів формується статево-рольова поведінка (застосовуючи його на людях, що виросли в різних соціальних умовах). Методика складається з 60 тверджень, біля яких пропонується поставити цифру за мірою вираженості тих чи інших якостей. На основі результатів отримується рівень фемінності і маскуліності [9, с. 94].

Опрацювавши результати дослідження, доцільно подати отримані результати за показниками фемінності та маскуліності досліджуваних (за методикою С. Бем) в таблиці 1.

Відсоткове співвідношення результатів дослідження показників фемінності, маскуліності чи андрогінності опитаних нами чоловіків, представлено нижче (рисунок 1).

Відсоткове співвідношення результатів дослідження показників фемінності, маскуліності чи андрогінності опитаних нами жінок представлено нижче (рисунок 2).

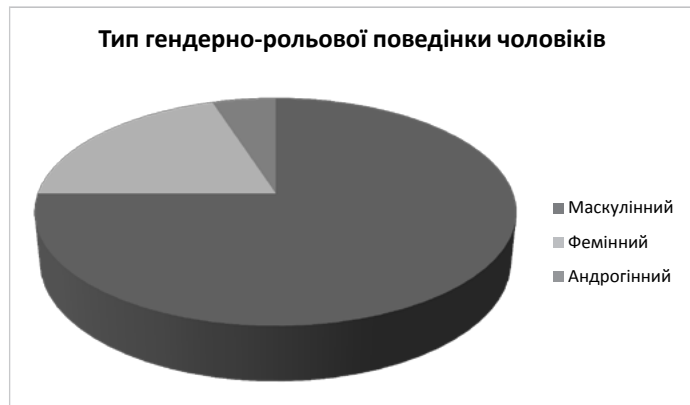

Рис. 1. Результати (%) за методикою «Маскуліність – фемінність» у чоловіків

Таблиця 1

Результати методики «Маскуліність – фемінність» (С. Бем)

Тип гендерно-рольової поведінки	К-ть жінок	%	К-ть чоловіків	%
Маскуліний	3	15	15	75
Фемінний	15	75	4	20
Андрогінний	2	10	1	5
Разом	20	100	20	100

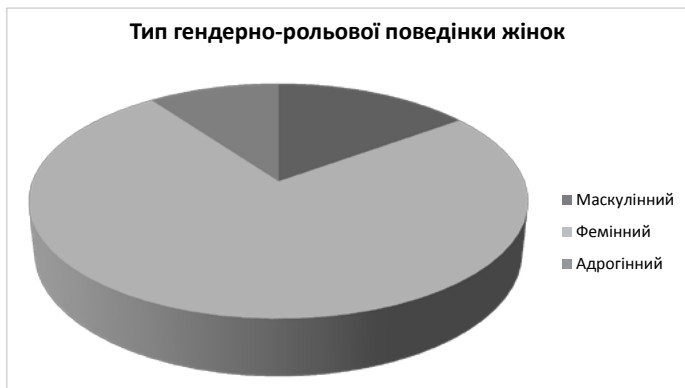

Рис. 2. Результати (%) за методикою «Маскулінність – фемінність» у жінок

Методика «Задоволеність шлюбом» (за В.В. Століним, Т.Л. Романовою, Г.П. Бутенко) призначена для діагностики задоволеності шлюбом, ступеня згоди або незгодженості щодо задоволеності шлюбом конкретної подружньої пари чи групи, з'ясування ступеня задоволеності шлюбом у тій чи іншій соціальній групі. Методика являє собою одновимірну шкалу, що складається з 24 тверджень, що належать до таких сфер: сприйняття себе та партнера, думки, оцінки, ставлення тощо [3, с. 63].

Кожному твердженню відповідають три варіанти відповіді: а) правильно; б) важко сказати; в) невірно. Підслідним пропонується уважно

прочитати кожне твердження і вибрати один з варіантів відповіді. Респонденту нараховується певна кількість балів (2; 1; 0). Далі підраховується сумарний бал за усі відповіді. Високий бал свідчить про задоволеність шлюбом (таблиця 2).

На основі проведеної методики визначення задоволеності шлюбом ми отримали такі результати. Із 40 чоловіків та жінок, які перебувають у подружніх відносинах, 22 людини (10 чоловіків і 12 жінок) вважають, що вони мають благополучні відносини. Наступні 10 (4 чоловіки і 6 жінок) схильються до того, що їх відносини на даному етапі є радше неблагополучними.

Таблиця 2
Результати методики «Задоволеність шлюбом»

Кількість балів	Отриманий результат
0–16	абсолютно неблагополучні стосунки
17–22	неблагополучні
23–26	радше неблагополучні
27–29	перехідні
30–32	радше благополучні
33–38	благополучні
39–48	абсолютно благополучні

Таблиця 3

Результати методики «Задоволеність шлюбом»

Кількість балів	Отриманий результат	Кількість чоловіків	Кількість жінок
0–16	абсолютно неблагополучні стосунки	0	0
17–22	неблагополучні	2	2
23–26	радше неблагополучні	3	5
27–29	перехідні	3	1
30–32	радше благополучні	0	0
33–38	благополучні	10	11
39–48	абсолютно благополучні	2	1

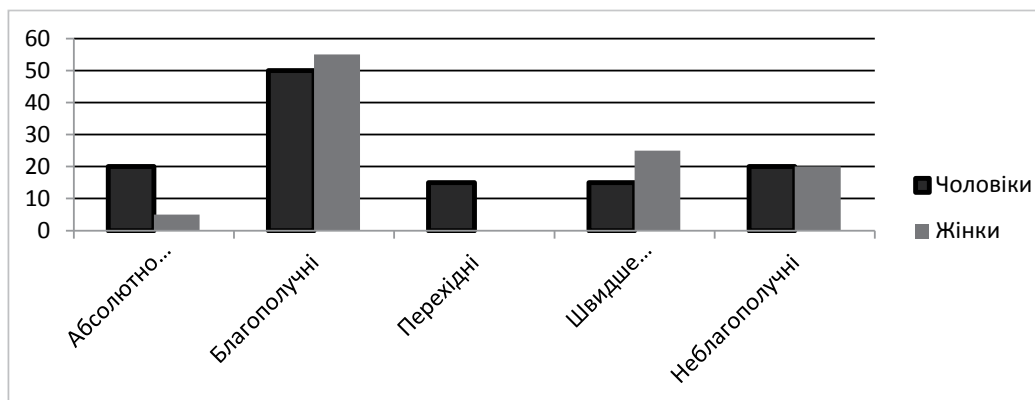

Рис. 3. Результати (%) за методикою «Задоволеність шлюбом»

Також є двоє людей (2 чоловіка), які вважають, що їх подружні пари є абсолютно благополучними. Останні 4 людини (2 жінки та 2 чоловіка) вважають свої відносини неблагополучними, перехідними – всього 2 чоловіка. Результатів з абсолютно неблагополучними відносинами і радше благополучними не було. Отримані результати були представлені у таблиці 3. Крім того, результати були переведені у відсотки та представлені на діаграмі 3.

Результати дослідження задоволеності шлюбом наведені на рис. 3.

Підбиваючи підсумки, можемо сказати, що нами обґрунтовано такі поняття, як гендер, гендерні ролі, гендерна ідентичність, сімейна пара. На основі теоретичного аналізу матеріалу було визначено гендер як одну з базових характеристик особистості, що зумовлює психологічний і соціальний розвиток людини. Поняття «гендерна ідентичність» полягає в переживанні особистістю своєї відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таких, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією).

Статеві та гендерні ролі мають надзвичайно велике значення для нормальної соціалізації особистості серед безлічі ролей, що їх засвоює людина. Сім'я – основа держави, оскільки рушійною силою життя є взаємини між чоловіком і жінкою. Свої уявлення про гендерно-рольові дії подружжя формує внаслідок ідентифікації з діями у власній родині та в інших відомих їм сім'ях, у повсякденному побуті та спілкуванні.

Досліджено гендерно зумовлені ролі особистості чоловіків та жінок, які перебувають у подружніх стосунках, а також задоволеність

їх подружнім життям. Визначено маскуліність, фемінність та андрогінність чоловіків та жінок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія : навчальний посібник. Київ, 2015. 308 с.
2. Горностай П.П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності. *Основи теорії гендеру*. Київ, 2017. 134 с.
3. Іванова Т.В., Карч М.О. Гендерна ідентичність як мультіваріативний феномен. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/04> (дата звернення: 08.10.2023).
4. Гендер для медій / М.О., Маєрчик, О.С. Плахотнік, Г.А. Ярманова. Вид. 3-тє, випр. та доп. Київ : Критика. 2017. 102 с.
5. Малкович М.М. Ідентифікація як механізм формування гендерних уявлень у дошкільному віці : вебсайт. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2541/1/Malkovych%20M.M..pdf> (дата звернення: 03.10.2023).
6. Мирошнеченко А.В. Гендерна ідентифікація як соціально-психологічний феномен. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»*. 2015. № 35. С. 24–31.
7. Основи теорії гендеру : навчальний посібник / Н. Агеєва та ін. Київ : «К.І.С.», 2017. 108 с.
8. Психологія сім'ї : навчальний посібник / Л.В. Помиткіна, В.В. Злагодох, Н.С. Хімченко, Н.І. Погорільська. Київ : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
9. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї : навчальний посібник / Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
10. Психологія сім'ї : підручник / за ред. В.М. Поліщука. Суми : Університетська книга, 2021. 124 с.
11. Психологія сімейних взаємин : навчальний посібник / за заг. ред. М.С. Корольчука. Київ : Ніка-центр, 2019. 201 с.
12. Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі : навчально-наочний підручник / за заг. ред. О.М. Цільмак. Київ : Видавництво «Ліра-К», 2020. 156 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ НЕГАТИВНОЇ СЕЛЕКЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF NEGATIVE SELECTION IN THE PROFESSIONAL ENVIRONMENT

У статті розглядається проблема спотворення професійного середовища негативною селекцією керівників і персоналу, що має місце в сучасних українських реаліях. Зазначається, що постійні корупційні скандали, що супроводжують діяльність державних службовців, представників судової гілки влади тощо, викликають невдоволення закордонних партнерів станом правової реформи.

З'ясовано, що як діяльність керівників, так і діяльність персоналу є системним процесом, якому притаманні певні властивості та якості. Серед таких якостей виокремлюється складність, багатомодальність, дифузність, стаціонарність, інерційність та нелінійність. Зазначається, що основною характеристикою активності керівників і персоналу є нелінійність їхнього поведіння, а аналіз з позиції системної детермінації поведінки виявляється найбільш продуктивним, у тому числі щодо розгляду негативних аспектів професійної діяльності індивідів.

Показано, що за роки незалежності в Україні у сфері державного управління, судах, правоохоронній діяльності тощо склалася непродуктивна селекція керівників і персоналу, що забезпечувалася існуючою «непотичною матрицею» та політичною доцільністю та переважно не залежала від професіоналізму суб'єктів діяльності.

Констатовано, що негативна селекція керівників і ключового персоналу призвела до акумуляції виключно «надійних персон». Це призвело до надійного задоволення основних потреб (вітальних, афіліаційних, у самоствердженні) можновладців. Така системна організація передбачала включення кожного елемента системи таким чином, щоб він не мав можливості спровокувати «броунівський рух» і зруйнувати «непотичну матрицю». Зазначено, що корупція як інструментальна цінність, визначає спрямованість як нормативних, так і протиправних дій суб'єкта, що є кращими або більш ефективними для задоволення власних потреб.

З'ясовані системні прояви такої мотивації, що унеможливають конструктивне розв'язання існуючих проблем, у тому числі й подолання корупції та просування на керівні посади індивідів з гідною репутацією та високим рівнем професіоналізму.

Ключові слова: корупція, мотивація, негативна селекція, нелінійна поведінка, непо-

тична матриця, персонал, репутація, системні прояви.

The article examines the problem of distortion of the professional environment by negative selection of managers and personnel, which occurs in modern Ukrainian realities. It is not that constant corruption scandals accompanying the activities of civil servants, representatives of the judicial branch of government, etc., cause dissatisfaction of foreign partners with the state of legal reform. It was found that both the activity of managers and the activity of personnel is a systemic process that has certain properties and qualities. Among such qualities, complexity, multimodality, diffuseness, stationery, inertia, and nonlinearity are distinguished. It is not that the main characteristic of the activity of managers and staff is the non-linearity of their behaviour, and the analysis from the position of systemic determination of behaviour turns out to be the most productive, including considering the negative aspects of the professional activity of individuals.

It's shown that during the years of independence in Ukraine, in the sphere of public administration, courts, law enforcement activities, etc., an unproductive selection of managers and personnel took place, which was provided by the existing «nepotism matrix» and political expediency, and, mostly, did not depend on the professionalism of the subjects of activity.

It was established that the negative selection of managers and key personnel led to the accumulation of exclusively «reliable persons», which in turn led to the reliable satisfaction of the main needs (welcoming, affiliation, self-affirmation) of those in power. Such a system organization provided for the inclusion of each element of the system in such a way that it could not provoke «Brownian motion» and destroy the «non-poetic matrix». It's noted, that corruption as an instrumental value determines the orientation of the subject's actions, both normative and illegal, which are better or more effective for meeting one's own needs.

The systematic manifestations of such motivation, which make it impossible to constructively solve existing problems, including overcoming corruption and promoting individuals with a decent reputation, and a high level of professionalism to leadership positions, have been clarified. **Key words:** corruption, motivation, negative selection, non-linear behaviour, nepotism matrix, personnel, reputation, systemic manifestations.

УДК 159.94; 316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.41>

Гарькавець С.О.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
та соціології

Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Постановка проблеми. Формування сучасного професійного середовища кваліфікованими, добре навченими, компетентними фахівцями натеper становить одне з головних завдань сучасних реформ в Україні, що постає перед українською психологічною наукою та практикою. Проте не менш актуальною виявляється проблема морального обличчя фахівців у тих сферах професійного самовизначення особистості, що стосуються державного управління, судової та правоохоронної діяльності.

Натеper, на жаль, склалася така ситуація, що свідчить про існування негативною селекції у професійному середовищі. Це пов'язано з кризою моральності та людської гідності окремих індивідів, які складають значний прошарок як державних службовців, так і представників різних правоохоронних структур.

Дана проблема виявляє ще й свою актуальність у тому, що представники США запропонували українській владі пакет реформ, який вони прив'язують до подальшого надання фінансо-

вої допомоги. Лейтмотивом цих реформ є проведення етичної та професійної атестації осіб, що претендують на роботу, та переатестація тих, хто вже працює в правоохоронних органах та органах державної влади (БЕБ, СБУ, ОГП, ДМС тощо). Необхідно замінити співробітників, які не відповідають етичним і професійним стандартам. Така постановка питання є ще більш принизливою, якщо враховувати те, що реформування судової та правоохоронної систем в Україні у різний спосіб вже відбувається більше двадцяти років.

Постановка завдання. Отже, як ми вважаємо, розгляд проблеми психологічної вимірності негативної селекції професійного середовища є достатньо актуальним і складним завданням для сучасної психологічної науки та практики, що потребує поглибленого аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомо, що психологічна наука дозволяє побачити те, якою повинна бути мотивація керівників і персоналу організацій, установ, підприємств тощо, щоб сприяти підвищенню результатів діяльності. Оскільки у кожного співробітника є власні потреби, наприклад, один наполегливо працює, щоб досягти особистісного зростання та кар'єрного успіху, а інший працює виключно заради матеріальної винагороди, то й мотивація у них буде різною [6].

Проте відомо, що існує перетин потреб і мотивації особистості, який ставав предметом дослідження багатьох науковців з різних галузей наукового знання (Д. Арнольд, Д. Капела, П. Друкер, Д. Макклелланд, Л. Орбан-Лембрик, В. Третьяченко та ін.) [4; 5; 6; 7]. Однак найбільш розробленою з точки зору класичної психології є концепція ієрархії потреб А. Маслоу [8], у якій, як відомо, виокремлюється 5 основних щаблів.

1. Фізіологічні потреби – це потреби у воді, їжі тощо, що забезпечують мінімальний рівень виживання організму.

2. Потреба у безпеці – збереження себе як живої істоти, відчуття себе захищеним і невразливим.

3. Потреба в афіліації – соціальна потреба в єднанні з такими, як ти сам, що забезпечує об'єднання людей у соціальні групи та спільноти, де індивід може відчувати підтримку та приналежність.

4. Потреба в самоствердженні – прояв бажання бути визнаним іншими, мати повагу та підпорядкування.

5. Потреба в самоактуалізації – бажання самовиразу, самовдосконалення, реалізації власних потенціалів (творчих, професійних тощо) як особистості.

Зазначені потреби як обґрунтовують психологічні особливості управління персоналом в організації, так і зумовлюють практичне їхнє

використання щодо підвищення загального успіху діяльності виробничих груп і колективів.

Водночас головною ланкою професійної діяльності виступає персонал організації, установи, підприємства тощо. Під *персоналом* ми розуміємо колектив працівників або певну сукупність осіб, які здійснюють трудові функції на підставі контракту або трудового договору [7]. При цьому існує кілька видів персоналу, а саме: адміністративно-технічний, оперативний, або черговий, ремонтний, рятувальний, обслуговуючий тощо.

Персонал є найбільш складним об'єктом управління, оскільки, на відміну від інших елементів системи виробництва (речові, технічні, природні фактори), він є живим активним об'єктом, який володіє певною суб'єктністю, адже він може приймати самостійні рішення та діяти автономно.

Персонал виступає стратегічним ресурсом будь-якої організації чи підприємства, головною умовою їхнього виживання та розвитку. Нині існує новий погляд на персонал, або трудові ресурси, який акумулюється у понятті «людський капітал», під яким розуміється форма вираження продуктивних сил людини, яка входить до системи соціально орієнтованої економіки як провідний чинник виробництва [4].

Проте ми підходимо до аналізу як управлінської діяльності, так і діяльності персоналу з точки зору соціальної системи. Зазначимо, що під *системою* (від гр. «σύστημα» – «ціле, складене з частин, поєднання») ми розуміємо множину елементів з їхніми зв'язками та відносинами, що складає певне цілісне утворення» [3, с. 173]. Отже, як діяльність керівників, так і діяльність персоналу є системним процесом, якому притаманні певні властивості та якості.

По-перше, це *складність* такої діяльності, як і будь-якої іншої. Складність у певному значенні можна тлумачити як міру розуміння, що зумовлена ціннісними орієнтаціями, типом вищої нервової діяльності, соціальними умовами тощо. Управлінська діяльність може бути адекватною та неадекватною реальним умовам, афективною (імпульсивною) та когнітивною (інтелектуально-вольовою).

По-друге, *багатомодальність*, що є шляхом до пізнання будови складної системи та особливостей її активності. Оскільки управлінська діяльність є складним явищем, то існує більше суджень про її властивості. Саме тому обмеженими є можливості її опису мовою будь-яких загальновизначених наукових дисциплін.

По-третє, *дифузність*, або розмитість, зумовлена тим фактом, що, крім формально (нормативно) встановлених зв'язків, існує найскладніша система неформальних зв'язків, соціальних залежностей та міжособистісних відносин. Під впливом особистісних чинників

відбувається неконтрольований перерозподіл нормативних функцій, прав та обов'язків, відповідальності та повноважень між керівниками та їхніми підлеглими.

По-четверте, *стаціонарність* управлінської діяльності – це радше рідкісний виняток, оскільки норми постійно змінюються, а їхня мінливість робить відносно стаціонарність функціонування як керівників, так і персоналу.

По-п'яте, *інерційність* виявляється у тому, що між поданням впливу на вхід системи та відгуками на виході проходить певний період часу. Затримка відгуку може бути достатньо великою (наприклад, сучасні трансформації в українському суспільстві не знаходять відповідного відгуку у значної частини суспільства), і за цей час система може істотно змінитися, тобто керівники та персонал можуть значно змінитися як кількісно, так і якісно.

По-шосте, *нелінійність* виникає з причини існування найскладніших залежностей, які не вдається подати в аналітичній формі (прояви зовнішніх і внутрішніх чинників регуляції поведінки). Нелінійність перешкоджає побудові агрегованих лінійних моделей на підставі методів лінійної та стохастичної апроксимації [3, с. 183].

Варто зазначити й те, що системний підхід дозволяє відійти від лінійного детермінізму. Активність людини не є лінійним процесом, як справедливо зазначають сучасні дослідники [1; 4; 6]. Суттєвою характеристикою системної детермінації поведінки є її нелінійність, що проявляється «у відході від однієї причини», «визнанні кумулятивної причини», «пошуку системоутворюючого фактору» [1, с. 19].

Таким чином, до проблеми негативної селекції у професійному середовищі, що пов'язана з кризою моральності та людської гідності окремих керівників і співробітників, можна підійти з позиції системного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Почнемо з того, що коріння негативної селекції професійного середовища ми вбачаємо у такому.

1. Початок негативного відбору у професійних сферах припадає на 90-ті рр. ХХ ст., коли почався період первинного накопичення капіталу в Україні, що було пов'язано з політичними, соціально-економічними та правовими трансформаціями у суспільстві, які продовжуються дотепер.

2. Кожний керівник почав підбирати під себе не тільки своїх заступників, а й інших підлеглих, які відповідають тільки його уявленням про необхідне та можливе. За часи існування радянщини це було більш випадком, ніж системою, оскільки відбір переважно відбувався за принципом партійної доцільності.

3. Усі, хто не відповідав суб'єктивній матриці керівників, у якій значна питома вага належала

їхнім родичам, кумам, близьким друзям (тому її варто називати «непотична матриця»), утискався або вимушений був проявляти максимальний рівень нормативного конформізму, а ті, хто тільки приходив на службу – інформаційного конформізму.

4. Коли питома вага тих, хто завжди вирішував на «користь своїх» стала достатньою, то всі, хто потрапляли у таке професійне середовище, приймалися або як «необхідний елемент», або автоматично відторгалися системою.

5. За часи існування незалежності України було тільки два переломних моменти, коли «непотична матриця» певним чином трансформувалася. Це 2005 р., коли після Помаранчевої революції до влади прийшли нові-старі керівники та привели з собою нових рекрутів, та 2014 р., коли після Революції гідності прийшли до влади нібито зовсім інші, але, як показало життя, ті самі, тільки з лав «непримиримої опозиції».

У першому випадку все швидко повернулося на свої кола й нічого суттєвого не відбулося. Так само «любі друзі» Президента В. Ющенка – це була така ж сама «непотична матриця». У другому випадку, хоча й відбулися значні перетворення, що були пов'язані з усуненням російської агентури у вищих щаблях української влади, до якої їх завів експрезидент-втікач В. Янукович, але у системі управління все залишалось на рівні «непотичної матриці», можливо, за виключенням того, що більше не стали приховувати того, що до влади стали заводити відверто «свої команди», але обов'язково у вишиванках. Така практика була при експрезидентів О. Порошенку та збереглася за президенства В. Зеленського.

6. Такі ключові силові структури, як СБУ, прокуратура, МВС, хоча й були завжди опорою можновладців, натеper перетворилися на певні «футбольні клуби», де всі грають за команду одного тренера, а якщо ні, то завжди перебувають на лавці запасних.

7. Негативна селекція вже не потребує значних зусиль, тому що напрацьована практика управління добре забезпечує «правильні» стимульно-реактивні прояви підлеглих за умов ринкової економіки. Кожний знає, що його майбутнє благополуччя (наприклад, спеціальні звання, просування щаблями службової драбини, нагороди тощо) залежить від того, як він віддано буде служити своєму начальнику. Більшість з них служить віддано та правильно, тому що тих, хто міг би служити неправильно, негативна селекція давно відсортувала.

Варто зазначити, що негативна селекція керівників і ключового персоналу призводила до акумуляції на головних посадах «своїх». Це спричиняло надійне задоволення основних потреб (вітальних, афіліаційних, у самоствердженні) можновладців. Така системна організація передбачала «включення» кожного

елементу системи таким чином, щоб він не мав можливості спровокувати «броунівський рух» і зруйнувати «непотичну матрицю». *Найбільш доступний шлях такого «включення» нагадує такий класичний принцип мафії: всі повинні бути замарані кров'ю жертв, а у цьому випадку – бути корупціонерами.* Ми на цьому робили акцент, коли розглядали ціннісні орієнтації особистості у фокусі боротьби з корупцією в Україні [2].

Відомо, що будь-яке явище має об'єктивне значення цінності, служить або здатне служити соціально значимій діяльності та досягненню цілей, а співвіднесене з індивідуальними потребами та цілями діяльності суб'єкта, воно набуває ціннісного змісту, стає особистісною цінністю. Тобто саме особистісний характер перетворює цінність на психологічне поняття. Подібно до того, як психологічний аналіз потреб неминуче перетворюється на аналіз мотивів, аналіз мотивів переходить в аналіз цінностей як мотивоутворюючих чинників [3].

Корупція як інструментальна цінність визначає спрямованість як нормативних, так і протиправних дій суб'єкта, що є кращими або більш ефективними для задоволення власних потреб. При цьому нормативні дії суб'єкта корупції передбачають вирішення питань у межах власних повноважень, що забезпечені законодавчими та іншими положеннями, але за які вимагається хабар (наприклад, при фабрикації кримінальних справ), а протиправні дії суперечать чинному законодавству або виходять за межі компетенції посадової особи (наприклад, злив змісту кримінальної справи у засоби масової інформації), але їх суб'єкт корупції вчиняє за одержання матеріальних благ, послуг, пільг або отримання інших преференцій.

Як на нашу думку, «переваги корупційних дій» (індивідуально-ціннісне значення корупції) полягають у тому, що суб'єкт протиправними діями підвищує власний соціальний статус, розширює масштаби вирішених задач, коло комунікації, збільшує можливості щодо задоволення власних потреб. Задовольняється потреба у повазі з боку оточуючих, зокрема тих, хто отримує від його корупційних дій зиск (родичі, друзі, референтне оточення). Крім того, такий індивід може відчувати особисту перевагу над іншими, владу та силу, що компенсує комплекси неповноцінності, які викликані несвідомими мотивами, що виконують компенсаторні функції.

Тобто корупціонери насамперед прагнуть задовольнити потреби в афіліації та самоствердженні, оскільки вони нібито виступають найбільш незадоволеними. Корупціонери не переймаються проблемою задоволення фізіологічних потреб і потреби у безпеці. Складно уявити, що суддя, прокурор або слідчий «неодіають», а державний службовець перейма-

ється власною безпекою більше, ніж пересічний громадянин. Як правило, корупціонерів більше, ніж кого-небудь, захищають соціальний статус і ролі, які вони відіграють у суспільстві. Проте, коли з таких індивідів на підставі негативної селекції формується певна професійна група, корупція стає її «цементом», як у сицилійської або неаполітанської мафії кров їхніх жертв.

Отже, ми маємо такі системні якості та властивості негативної селекції керівників і персоналу у найбільш релевантних професійних сферах сучасної України, як державна служба, судова сфера та правоохоронна діяльність.

Складність полягає у тому, що не кожного можна усунути з посади, але кожний може цілковито залежати від волі керівника або його оточення й тим самим забезпечувати відносну власну невразливість. Однак у разі «випадіння» із системи такий елемент не має надійної можливості себе захистити, тому він цілком залишається у такій залежності.

Багатомодальність полягає в тому, що можна мати певні уявлення щодо побудови організації та особливостей активності її членів, та цього буде завжди замало, щоб з'ясувати те, де знаходиться її головне «яйце». Наприклад, скільки вже запроваджувалося реформ щодо подолання корупції в українській судовій системі, але навіть голова Верховного Суду України виявився звичайним корупціонером. Але скільки він зробив призначень за час свого керування?

Дифузність означає, що особистісні якості та властивості керівника накладаються на якості та властивості підлеглих, а дехто з них копіює чесноти першого, щоб більше сподобатися та заслужити (влізти) довіру. У цьому сенсі вартий уваги такий конструкт, як *репутація*, тобто закріплена певна думка про людину або групу людей чи організацію на підставі певних критеріїв [6]. Репутація стає важливим чинником внутрішнього групування персоналу навколо керівника, що тільки скріплює деструктивні прояви у соціальній системі.

Інерційність означає, що завжди є час, але не кожний його здатний знайти, щоб вчинити корисні для себе дії. Затримка відгуку управлінської системи дозволяє уникати відповідальності тим, хто порушує норми, вміє чекати та провокувати зміни відповідно до власних інтересів.

Нелінійність управління, у якій продукується «непотична матриця», не тільки породжує найскладніші залежності, у яких проявляються когнітивні, емоційні, мотиваційні, вольові особливості керівників і персоналу, а й забезпечує функціонал їхньої конгруентності. Активність кожного члена такої групи спрямована на збереження саме «непотичної матриці» (за принципом «Manus manum lavat»), а не на підвищення ефективності діяльності, як це може

виглядати за межами соціальної системи, коли вважається, що існують нібито об'єктивні причини неуспіху організації або установи.

Таким чином, за роки незалежності в Україні у сфері державного управління, судах, правоохоронній діяльності тощо склалася непродуктивна селекція керівників і персоналу, що забезпечується існуючою «непотичною матрицею» та політичною доцільністю. Наявні прояви деструктивної мотивації як певних керівників, так і їхніх підлеглих унеможливають конструктивне розв'язання наявних проблем, у тому числі й подолання корупції та просування на керівні посади індивідів з гідною репутацією та високим рівнем професіоналізму.

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Теоретичний аналіз проблеми психологічної вимірності негативної селекції сучасного українського професійного середовища у сфері державного управління, судовій системі та правоохоронних органах на підставі системного розгляду його ключових елементів не є вичерпним. Залишаються без аналізу окремі аспекти функціонального впливу існуючих соціальних умов на процес діяльності керівників і персоналу. Як відомо, соціальні умови життєдіяльності індивідів можуть значно змінювати як зміст діяльності, так і її якість. Потребують емпіричної верифікації психологічні механізми, що пов'язують діяльність особистості з її мотиваційними проявами. Залишається відкритим ключове

питання щодо унеможливлення функціонування «непотичної матриці» на підставі запровадження системного контролю, що повинен враховувати властивості та якості, які притаманні сучасним соціальним системам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандурка О.М., Бочарова С.П., Землянська О.В. Юридична психологія. Харків : Вид-во «ТИТУЛ», 2007.
2. Гарькавець С.О. Розгляд ціннісних орієнтацій особистості у фокусі боротьби з корупцією в Україні. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 1 (37). С. 123–130.
3. Гарькавець С.О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі : монографія. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2010.
4. Друкер П.Ф. Виклики для менеджменту ХХІ століття / пер. з англ. Т. Літенської. Київ : Видавнича група КМ БУКС, 2020. 240 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія професійної комунікації : монографія. Чернівці : Книги – ХХІ, 2009. 528 с.
6. Третьяченко В.В. Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка. Київ : Стилос, 1997. 585 с.
7. Третьяченко В.В. Управлінські команди: методологія та теорія, формування та розвиток : монографія. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004.
8. Maslow A. The Farther Reaches of Human Nature. London : Penguin, 1976.

АТРАКЦІЯ В МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИНАХ ТА ЇЇ РЕАКТИВАЦІЯ В РІЧИЩІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМ ВІД ВІЙНИ

ATTRACTION IN INTERPERSONAL RELATIONS AND ITS REACTIVATION IN THE RELATION OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO WAR INJURED

У статті розглянуто міжособистісну атракцію як чинник психологічної допомоги особам, які постраждали від війни. Явище міжособистісної атракції потребує адекватної концептуалізації з огляду на необхідність надання психологічної допомоги під час війни. Зауважено дві дискурсивні площини дослідження атракції в психології. Перша площина – дискурс зміцнення соціальних взаємин, формування дружніх, товариських, прихильних взаємин у різних соціальних групах з метою збагачення соціального капіталу суспільства. Завдяки своїй емоційній регулятивності міжособистісна атракція значно збільшує готовність до здійснення альтруїстичних вчинків. Це сприяє загальному посиленню гуманності у взаєминах, виступає бар'єром дегуманізації та деструктивності. Проаналізовано другу площину – дискурс дослідження міжособистісної атракції, який напрацьовується у суспільствах, охоплених війною. Дослідження засвідчують надзвичайну вагомість реактивації атракції у процесі реабілітації осіб, які зазнали психотравм під час війни. Атракційні взаємини (дружба, товаришування) відіграють важливу роль у зменшенні психологічного дистресу молоді. Дослідження також вказують на зв'язок між атракцією та зменшенням психологічного стресу й травматизації молоді під час війни. З'ясовано, що відновлення та посилення атракційних взаємин впливає на підвищення ефективності реабілітації психотравмованих осіб, а також дозволяє зменшити ризик та пом'якшити повторення психотравмування під час війни. Окреслено такі перспективи дослідження: розроблення програми психологічної допомоги постраждалим від війни, що містить компонент реактивації атракції у різних її виявах (прихильності, симпатії, приятелювання, дружби, любові); дослідження зв'язку атракції та соціально-психологічної зрілості особи. Атракція як активований компонент соціальних взаємин сприятиме підвищенню комунікативного потенціалу, розвитку конструктивних поведінкових стратегій і підвищенню мотивації.

Ключові слова: атракція, дружба, прихильність, посттравматичний стрес, травматизація, війна.

Interpersonal attraction is considered as a factor in psychological assistance to persons affected by the war. It is relevant in the situation of providing psychological assistance during the war and the problem needs a new adequate conceptualization. Two discursive planes of the study of attraction in psychology are noted. The first level is the discourse of strengthening social relations, the formation of friendly, sociable, supportive relations in various social groups with the aim of strengthening the social capital of society. Due to its emotional regulation, interpersonal attraction significantly increases the willingness to perform altruistic acts. This contributes to the general strengthening of humanity in the relationship, acting as a barrier against dehumanization and destructiveness. Another discourse of the study of interpersonal attraction, developed in war-torn societies, is analyzed. Research shows the extraordinary importance of attraction reactivation in the course of rehabilitation of persons who suffered psychological trauma during the war. Attractive relationships (friendship, companionship) play an important role in reducing the psychological distress of young people. Research also indicates a connection between attraction and reduction of psychological stress, traumatization of youth during the war. It has been found that the restoration and strengthening of attractive relationships increase the effectiveness of the rehabilitation of psychologically traumatized persons, allow to reduce the risk and mitigate the recurrence of psychological trauma during the war. The prospects of the research are outlined: the development of a program of psychological assistance to war victims, which includes a component of the reactivation of attraction in its various manifestations (affection, sympathy, companionship, friendship, love). It is also promising to investigate the relationship between attraction and a person's socio-psychological maturity. Attraction as an activated component of social relations will contribute to the increase of communicative potential, the development of constructive behavioral strategies and the increase of motivation.

Key words: attraction, friendship, attachment, post-traumatic stress, traumatization, war.

УДК 159.923.2:316.61:378.015.311-057.875
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.42>

Ірза А.О.
психолог,
військовослужбовець
Збройні Сили України

Галон Н.П.
д.філос.н.,
професор кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Постановка проблеми. Важливим маркером розвитку суспільства є просоціальна поведінка (допомога, підтримка) та атракційні взаємини (товаришування, дружба, симпатія тощо) між людьми. Під час соціальних катаклізмів, зокрема війни, люди максимально потребують міжособистісної підтримки та черпають свій ресурс у соціальному капіталі – міжособистісних зв'язках, дружніх, приятельських, загалом атракційних взаєминах. Значення та роль реактивації атракційних взаємин зростає для психологічної консультації, реабілітації, психотерапевтичної допомоги тим особам, які

втрапили під час війни рідних, близьких людей, пережили психологічну та фізичну травму. Психологічна допомога українським біженцям, внутрішньо переміщеним особам із регіонів, охоплених воєнними операціями, не може проходити без урахування контексту близьких, взаємозалежних, тривалих міжособистісних стосунків. Отже, дуже важливим є розроблення теоретико-методологічних аспектів реактивації атракції (прихильності, дружби, любові, симпатії, приятелювання), які посилять ефективність психологічної підтримки постраждалих від війни людей. Емпіричні

дослідження атракції, різноаспектні теоретичні напрацювання проблеми атракції здебільшого стосувалися мирного модусу буття людини. У дослідженнях недостатньо зауважувалася атракція як чинник психологічної допомоги постраждалим у війні. Також цей аспект недостатньо зауважувався у плануванні емпіричних досліджень. Урахування атракційного компонента стосунків у діяльності психологів, які надають психологічну допомогу, є також дуже вагомим. Він також важливий у діяльності соціальних працівників, які опікуються різними категоріями осіб під час війни. Важливим компонентом, що забезпечує соціалізаційний процес психологічної підтримки клієнтів, є засаднича налаштованість учасників взаємодії на позитивну взаємодію, афіліацію. Реактивація атракції під час надання психологічної допомоги є необхідною для успішної роботи психолога з клієнтом. Засадничий потенціал атракції такий: прагнення приваблювати та бути привабливим у процесі спілкування, розвивати симпатію, приязнь, дружні та любовні взаємини містять важливий психотерапевтичний потенціал. Оскільки дослідники стосунків звернули увагу на атракційні переживання (дружби, любові, симпатії), які мають зцілювальний ефект для клієнта, то його необхідно зауважувати у практиці психологічної допомоги. Атракційні взаємини, що ґрунтуються на турботливій любові, є не лише запорукою тривалості близьких стосунків, а й ресурсом для психотерапевтичної роботи, який потребує адекватної концептуалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідники близьких міжособистісних стосунків звертались до спонукального контексту атракції. Так, науковці Ю. Фіген та К. Кобак розглянули вплив міжособистісної симпатії осіб в освітньому середовищі та зв'язок атракції із посиленням мотивації до навчання [14, с. 55]. Проблема міжособистісної атракції була предметом вивчення вітчизняних та закордонних науковців останніх років. Напрацьовано окремі емпіричні висновки акторів, які спеціалізувалися на дослідженні різноманітних зовнішніх чинників міжособистісних атракційних взаємин, їхнього впливу на задоволеність стосунками. Дослідники Ю. Фіген, К. Кобак [14], М. Пакайлер [20] та інші виявили, що детермінантою міжособистісних взаємин є саме атракційна налаштованість. Феномен атракційних взаємин багатоаспектно розглядався у працях дослідників дружби (А. П. Беата [1], Н. Гапон [3]); кохання (Н.О. Олейник [4], С.В. Отчич [5], К. Кемпелл, Н. Голдернес, М. Ріггс [8] та ін.); симпатії (Р. Сінгх з колегами) [22], М. Коміссо, Л. Фількінштайн [12], Р.М. Монтуя з колегами [18]); фізичної схожості між людьми (К. Рід, Дж. Девіс та Дж. Грін [21], С. Краучер з колегами [11], Р.М. Монтойа та Р.С. Гортон [19],

С. Вайс та М. Гаузер [23]). Зокрема, був виявлений зв'язок міжособистісної атракції та схильності особи до гумору (Е. Макгі, М. Шеллін [17]). Атракція зауважувалася у контексті соціально-психологічної реабілітації ветеранів війни та членів їхніх сімей (М.Б. Бригадир, Н.М. Бамбурак [2], реабілітації біженців (М. Бруне, Ф.Дж. Ейроа-Ороса та ін. [7]); наслідків для психічного здоров'я та близьких взаємин очевидців вибухів бомб (Ф.М. Фреш, Р. Даллос та М.К. Чанг [15]); у подоланні посттравматичного стресу у біженців (М.Ч. Чунг, М. Шакра та ін. [10], Р. ель Баба та Е. Колуччі [13]); у практиці надання допомоги психотравмованій молоді М.М. Ллабре, Ф. Хаді та ін. [16].

Метою дослідження є аналіз психологічного дискурсу проблематизації міжособистісної атракції в річищі практики надання психологічної допомоги особам, постраждалим під час війни.

Виклад основного матеріалу. Поняття атракції та її ролі в міжособистісній взаємодії розпочали вивчати на початку ХХ ст. Дефініція міжособистісної атракції у першій чверті ХІХ ст. відстежується у працях Н. Вебстера. Тут атракція є силою тяжіння, яка «...пов'язує людей красою чи красномовством» та розглядається як приємне відчуття, зацікавленість іншою людиною, її привабливість [18, с. 145]. Поняття атракції (з лат. "attrahere" – «приваблювати») окреслює процес формування привабливості людини, яка сприймається іншою, продуктом якого виступають якісні міжособистісні взаємини та подальше поглиблення близьких взаємин [18, с. 145]. Отже, атракція передбачає виникнення симпатії у сприйнятті людини людиною, бажання взаємодіяти. Атракція охоплює три таких основних компоненти: перцептивний, комунікативний та інтерактивний, що розглядаються як характеристики міжособистісної атракції [18, с. 145]. В основі явища міжособистісної атракції є прагнення людини до соціальності. Прагнення здійснюється через встановлення близьких стосунків з іншою, часто подібною до себе особою. Прикметно, що особи, які уникають атракції, встановлюють інші життєві пріоритети, однак зазвичай вони почувуються нещасливими [3, с. 55].

М. Коміссо та Л. Фінкельштайн дослідили, що міжособистісна атракція є вирішальною у прийнятті та звільненні особи з роботи. Приваблива людина часто сприймаються стереотипно як така, що має позитивні особистісні риси (наприклад, негарна/зла, красива/добра) [12, с. 1192]. Атракційні взаємини, зокрема кохання, є вагомими у подоланні соціальних екстремальних ситуацій. Науковці Н. Олейник, С.І. Бабатіна окреслили відмінності у розумінні кохання залежно від ґендеру [4, с. 54]. Симпатію як різновид атракції, позитивну установку на іншого у тривалих стосунках вивчали

Р.М. Монтойя та Р.С. Гортон (2013). Автори дослідили вподобайки у соцмережах як деякий синонім міжособистісної атракції. Вони виявили різний вплив фізичної привабливості на оцінку здібностей та готовності отримувати вигоду, де привабливі особи сприймаються більш прихильно [19, с. 71]. Р. Сінгх з колегами (2009) розширив дослідження впливу статевих і вікових атрибутів на міжособистісну атракцію [22, с. 16].

Різновидом атракційних взаємин є дружба, яка відіграє вагомий роль у психотерапії осіб, які зазнали втрати близьких під час соціальних катаклізмів, зокрема війни. Дослідження показують, що дружба розуміється як взаємність між людьми, що ґрунтується на спільних інтересах та цінностях, схожості та фізичній привабливості [9, с. 242]. Надання психологічної допомоги має реактивувати дружні почуття та налаштованість на дружбу в осіб, які пережили травматизацію у воєнний час (смерть близьких, їхній арешт, розлуку з ними). Науковці С. Краучер, М. Остін та ін. (2011) з'ясували відмінності у міжособистісній атракції та релігійності людини. Релігійний чинник є теж підсиленням атракції й може посилювати позитивний психотерапевтичний ефект психологічної допомоги [11, с. 565].

Психолог М. Пакайлер у своїх дослідженнях прагнув з'ясувати, чи будуть агресивні особистості встановлювати атракційні взаємини. Припускалося, що надмірний вияв агресії перешкоджатиме атракційним взаєминам. Дослідник виходив із позиції, що більш агресивні особи є менш привабливими (фактор агресивності негативно впливає на міжособистісну атракцію) [20, с. 28]. У процесі надання психологічної допомоги треба враховувати рівень агресії, знижувати її та посилювати атракційні взаємини клієнтів. Науковці С.Д. Вайс та М.Л. Гаузер (2007) з'ясували зв'язок між міжособистісною атракцією та мотивацією до спілкування [23, с. 219]. Цю особливість також доречно зауважувати у методичному плануванні психологічної допомоги травмованим війною особам. Клієнти, які відчують атракцію до психолога, більш мотивовані до спілкування для розвитку відносин та отримання інформації. У психотерапевтичній роботі важливо зауважувати гумор та його зв'язок із налагоджуванням міжособистісної атракції у групі. Е. Макгі та М. Шевлін (2009) виявили, що хороше почуття гумору було бажаним для атракційних взаємин, середнє почуття гумору було менш бажаним, а відсутність гумору не сприяла атракції [17, с. 71].

Атракція як особистісний ресурс розглянута у праці О. Шпортун та І. Редьки. Автори з'ясували, що атракція позитивно впливає на вирішення молоддю психологічних труднощів, пов'язаних з війною [6, с. 168]. У досліджен-

нях (Р. ель Баба та Е. Колуччі, 2018) розглянута роль атракції у подоланні психологічної травматизації біженців під час воєнної сирійської кризи. Сімейна нестабільність позначається на адаптації біженців, а переміщення та післяеміграційний стрес впливають на їхні психологічні розлади та травматичні стресові реакції. Дослідження показують, що біженці мають підвищений ризик розвитку розладів психічного здоров'я після прибуття в країну, яка їх прийняла. Однак це регулюється за наявності емоційної підтримки [13, с. 202]. Психологи М.М. Ллабре, Ф. Гаді та ін. (2013) у лонгітюдних дослідженнях виявили чинники психологічного дистресу у кувейтської молоді, яка зазнала дитячої травматизації (зникнення, смерть близьких людей) під час кризи у Перській затоці 1990–1991 років. Результати засвідчили, що воєнна травма впливає на психологічний стан батьків та дітей. Психологічний дистрес, викликаний війною, може проєктуватися з дитинства в доросле життя і навіть активізуватися через десятиліття після війни, особливо в разі постійних нагадувань про події війни. Атракційні взаємини (дружба, товаришування) відіграють важливу роль у зменшенні психологічного дистресу молоді. Дослідження також вказують на зв'язок між атракцією та зменшенням психологічного стресу, травматизації молоді під час війни [16, с. 170]. Дослідники дійшли висновку, що загрожені війною атракційні взаємини досліджуваних необхідно постійно підтримувати засобами психотерапії. Психологічна допомога підліткам, які постраждали від воєнних травм, повинна тривати роками у їхньому дорослому віці, щоб запобігти відновленню симптомів старих травм. Оскільки досвід війни є спільним з батьками та рідними, це передбачає психологічний супровід сімей.

Психологи М.Ч. Чунг, М. Шакра з колегами (2018) дослідили рівень поширеності посттравматичного стресового розладу серед сирійських біженців, які проживають у Швеції. У дослідженні перевірялася гіпотетична модель: як пов'язані між собою низька атракція (емоційне пригнічення) особи із переживанням посттравматичного розладу. З'ясували, як втрата атракційних взаємин (родини, близьких осіб, друзів) та певні характеристики травматичного впливу (переживання жаху) пов'язані із формуванням травмованої ідентичності серед біженців. З'ясували роль негативних атракційних переживань, зокрема емоційного пригнічення біженців у розвитку психологічного стресу після травматичних подій [9, с. 55].

Науковці Ф.М. Фре, Р. Даллос та М.К. Чунг (2013) провели дослідження з очевидцями вибухів бомб на вулицях міст в Іраку. Результати свідчать про психологічні, фізичні та міжособистісні наслідки бомбардувань, а також їх

вплив на особисті стосунки. У жертв спостерігалася втрата інтересу до соціального життя, дружби та інтимних стосунків (стали менш стійкими та стабільними). Учасники подій відчували себе засмученими та слабкими, уникали спілкування з іншими, мали симптоми ізоляції та негативні емоції щодо соціуму. Також ними вказано на низький рівень солідарності у стосунку до інших та складнощі безпосередніх контактів (наприклад, спілкування у соціальних мережах). Жертви бомбових атак відзначили проблеми у соціальних, міжособистісних взаєминах, втрату інтересу до дружби та конфлікти з іншими. Дані дослідження вказують на зв'язок проблем здоров'я, міжособистісних стосунків з симптомами посттравматичного стресового розладу. Для подолання його виявилася вагомою психологічна підтримка, а також необхідність емоційного вираження та обміну досвідом [15, с. 284]. Соціально-психологічний аспект реабілітації біженців був досліджений у працях М. Бруне, Ф.Дж. Ейроа-Ороса з колегами, які прагнули з'ясувати, якою є ефективність психотерапії з перекладом [7]. Однак атракційні взаємини часто не беруться до уваги дослідниками психотерапевтичного впливу. Психотерапевт або перекладач, який не викликає симпатії клієнтів, може погіршувати отримання позитивних результатів психотерапії.

У міжнародному дослідженні А. Худзіцкої-Чупали, Н. Гапон з колегами (2023) депресії, тривоги та посттравматичного стресу людей під час російсько-української війни на початку 2022 року здійснювалося порівняння населення Польщі, України та Тайваню [9]. Висновки дослідження засвідчили потребу реактивації афіліації у психологічній допомозі громадянам, щоб вони могли ефективно справлятися зі стресом. Важливо посилити психолого-психіатричну допомогу населенню, залучати різних фахівців, щоб працювати над поліпшенням афіліації як ресурсу соціальних контактів особистості.

Висновки. У контексті дослідження атракції у міжособистісних взаєминах та необхідності її реактивації в річці психологічної допомоги було проаналізовано два дискурси дослідження проблем атракції. Перший дискурс розгортався у контексті зміцнення соціальних взаємин, формування дружніх, товариських, прихильних стосунків у різних соціальних групах з метою зміцнення соціального капіталу суспільства привабливості між об'єктами взаємодії (Ю. Фіген., К. Кобак, М.Х. Гонзалес, М. Вебстер, М. Пакаліер та ін). Найважливішою функцією атракції є її роль у регулюванні стосунків. Завдяки своїй емоційній регулятивності міжособистісна атракція значно збільшує готовність до здійснення альтруїстичних вчинків. Важливим є те, що особи, які відчува-

ють спільну симпатію, більш високо оцінюють характеристики один одного, ніж незалежні або далекі особи. Атракційні взаємини також розвивають емоційний інтелект, підвищують особистісну зрілість. Інший дискурс дослідження міжособистісної атракції розпочав напрацьовуватися у суспільствах, охоплених війною. Дослідження засвідчують надзвичайну вагомість реактивації атракції у ході реабілітації осіб, які зазнали психотравм під час війни. З'ясовано, що атракційні взаємини впливають на підвищення ефективності реабілітації психотравмованих осіб, дозволяють зменшити ризик та пом'якшити повторення психотравмування під час війни.

Перспективами дослідження є з'ясування зв'язку атракційних взаємин та соціально-психологічної зрілості особи. У програмі психологічної допомоги особам, що постраждали від війни, важливо передбачити компонент реактивації атракції (прихильності, симпатії, приятелювання, дружби, любові). Атракція як активований компонент соціальних взаємин сприятиме гармонізації Я-концепції у соціально комунікативній сфері, допоможе зменшувати негативні емоції, підвищувати комунікативний потенціал, розвивати конструктивні поведінкові стратегії та підвищувати мотивацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беата А.П., Зейдель І. Дружба та її цінність у людському житті. Проблеми сучасної психології : збірник дослідницьких робіт Кам'янець-Подільського Національного університету. 2018. Випуск 41. С. 287–301.
2. Бригадир М.Б., Бамбурак Н.М. Особливості соціально-психологічної реабілітації ветеранів війни та членів їх сімей (прикладний аспект). *Габітус*. 2022. Випуск 39. С. 262–267.
3. Гапон Н.П. Психологія ґендеру : навчальний посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2023.
4. Олейник Н., Бабатіна С.І. Феномен любові в уявленнях чоловіків та жінок. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 51–57.
5. Отчич С.В. Гендерні аспекти переконань щодо кохання. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія «Психологія»*. 2014. Том 19. № 4 (34). С. 60–67.
6. Шпортун О., Редька І. Емпіричне дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації молоді у період військових дій в Україні. *Psychology Travelogs*. 2023. Том 2. С. 168–183.
7. Intermediated communication by interpreters in psychotherapy with traumatized refugees / M. Brune, F. Eiroa-Orosa, J. Fischer-Ortman, B. Delijaj, C. Haasen. *International Journal of Culture and Mental Health*. 2011. № 4. P. 144–151.
8. Friendship chemistry An examination of underlying factors / K. Campbell, N. Holderness, M. Riggs. *The Social Science Journal*. 2015. № 52 (2), P. 239–247.
9. Depression, anxiety and post-traumatic stress during the 2022 Russo-Ukrainian war, a compari-

son between populations in Poland, Ukraine, and Taiwan / A. Chudzicka-Czupala, N. Hapon, S.K. Chiang et al. *Scientific Reports*. 2023. 13 (1) : 3602. URL: <https://doi.org/10.1038/s41598-023-28729-3>.

10. Posttraumatic stress among Syrian refugees: Trauma exposure characteristics, trauma centrality, and emotional suppression / M.C. Chung, M. Shakra, N. Al-Qarni, M. Al-Mazrouei, S. Al-Mazrouei, S. Al-Hashimi. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*. 2018. № 81 (1). P. 54–70.

11. Interpersonal attraction and religious identification: a comparative analysis of Muslims and Hindus in India. S.M. Croucher, M. Austin, L. Fang, K.J. Holody. *Asian Journal of Communication*. 2011. № 21 (6). P. 564–574.

12. Commisso M., Finkelstein L. Physical Attractiveness Bias in Employee Termination. *Journal of Applied Social Psychology*. 2012. № 42 (12). P. 2968–2987.

13. El Baba R., Colucci E. Post-traumatic stress disorders, depression, and anxiety in unaccompanied refugee minors exposed to war-related trauma a systematic review. *International Journal of Culture and Mental Health*. 2018. № 11 (2). P. 194–207.

14. Figen Ü., Kobak K. Determining interpersonal attraction in Educational Environment and the relation with motivation. *International Journal on New Trends in Education and Their Implications*. 2011. 2. P. 47–56.

15. The Impact of Bombing Attacks on Civilians in Iraq / F.M. Freh, R. Dallos, M.C. Chung. *International Journal for the Advancement of Counselling*. 2013. № 35 (4). P. 273–285.

16. Llabre M.M., Hadi F. Psychological Distress in Young Adults Exposed to War-Related Trauma in Childhood. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. 2013. № 44 (1). P. 169–180.

17. McGee E., Shevlin M. Effect of Humor on Interpersonal Attraction and Mate Selection. *The Journal of Psychology*. 2009. № 143 (1). P. 67–77.

18. *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*. London : Merriam-Webster Inc. 11th edition. 2020.

19. Montoya R.M., Horton R.S. A Two-Dimensional Model for the Study of Interpersonal Attraction. *Personality and Social Psychology Review*. 2013. № 18 (1). P. 59–86.

20. Pacailler M. Interpersonal attraction as a function of attitude similarity and aggression, A the s is submitted to the Graduate Council of Texas State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts with a Major. *Psychological Research*. 2017. № 6. P. 1–48.

21. The Power of Change Interpersonal Attraction as a Function of Attitude Similarity and Attitude Alignment / C.A. Reid, J.L. Davis, J.D. Green. *The Journal of Social Psychology*. 2013. №153 (6). P. 700–719.

22. Different Mediators for the Age, Sex, and Attitude Similarity Effects in Interpersonal Attraction / R. Singh, R. Ng, E.L. Ong, P.K. Lin. *Basic and Applied Social Psychology*. 2008. № 30 (1). P. 1–17.

23. Weiss S.D., Houser M.L. Student Communication Motives and Interpersonal Attraction Toward Instructor. *Communication Research Reports*. 2007. № 24 (3). P. 215–224.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ЦІННІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОБ'ЄДНАННЯ

NATIONAL IDENTITY OF CITIZENS OF UKRAINE: VALUABLE POTENTIAL OF UNIFICATION

Статтю присвячено питанню формування національної ідентичності українців і ціннісному потенціалу їхньої консолідації в умовах незалежності й протягом війни. Дослідження є актуальним, оскільки на сучасному етапі розвитку українського суспільства важливо відстежити вектори та перспективи процесів формування загальноукраїнської ідентичності. Відзначається, що проблема національної ідентичності є ключовою для українського суспільства. За результатами соціологічних досліджень розглянута динаміка й ціннісні орієнтації українців, які є відображенням процесу формування національної ідентичності протягом років незалежності та сучасної ситуації у воєнний період. Указується, що в країні довгий час не було перспектив об'єднання населення в поліетнічну націю, бо національна ідентичність перебувала в амбівалентному стані. Незавершеність формування національної ідентичності українців проявлялася в недостатній відданості ідеї незалежності й територіальній цілісності держави, що було особливо притаманне значним групам населення Східного та Південного регіонів, а також значному регіональному розмежуванню з політичних, мовних і культурних питань. Відзначено, що українці переживають глибоку ціннісну перебудову, оскільки повномасштабна війна призвела до згуртування й піднесення національного духу українців. Національна ідентичність українців формується в складних суспільно-політичних умовах, але саме цей фактор значно прискорив процес консолідації українського суспільства, розпочав процес формування загальноукраїнських цінностей, у яких домінують ідеї гордості за свою націю, прагнення до державної незалежності тощо. Запропоновано висновки про процес формування національної ідентичності українців і розглянуто перспективи щодо наукового вивчення формування національної ідентичності завдяки ціннісному потенціалу об'єднання українців на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Ключові слова: національна ідентичність, українці, цінності, українське суспільство, регіони України, аналіз, консолідація.

The article is devoted to the issue of the formation of the national identity of Ukrainians and the value potential of their consolidation in the conditions of independence and during the war. The research is relevant because at the current stage of the development of Ukrainian society it is important to trace the vectors and perspectives of the processes of formation of the all-Ukrainian identity. It is noted that the problem of national identity is key for Ukrainian society. Based on the results of sociological research, the dynamics and value orientations of Ukrainians are considered, which are a reflection of the process of national identity formation during the years of independence and the current situation during the war period. It is pointed out that for a long time there were no prospects for uniting the population into a multi-ethnic nation in the country, because the national identity was in an ambivalent state. The incompleteness of the formation of the national identity of Ukrainians was manifested in the lack of commitment to the idea of independence and territorial integrity of the state, which was especially characteristic of large groups of the population of the Eastern and Southern regions, as well as significant regional demarcation on political, linguistic and cultural issues. It was noted that Ukrainians are going through a deep value adjustment, since the full-scale war led to the unity and elevation of the national spirit of Ukrainians. The national identity of Ukrainians is formed in difficult socio-political conditions, but this very factor significantly accelerated the process of consolidation of Ukrainian society, started the process of formation of all-Ukrainian values, which are dominated by the ideas of pride for one's nation, the desire for state independence, etc. Conclusions about the process of the formation of the national identity of Ukrainians are offered and the prospects for the scientific study of the formation of the national identity due to the value potential of the unification of Ukrainians at the current stage of the development of Ukrainian society are considered.

Key words: national identity, Ukrainians, values, Ukrainian society, regions of Ukraine, analysis, consolidation.

УДК 323.1 (477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.43>

Редькіна Г.М.

к.політ.н.,
доцент кафедри соціології
Дніпровський державний технічний
університет

Постановка проблеми. Наукова актуальність вивчення національної ідентичності українців є незаперечною, особливо у воєнний період. Дослідження вказаного питання є вагомим чинником впливу на соціальні, політичні, культурні процеси. Також національна ідентичність українців і її формування зокрема в контексті пришвидшення інтеграційних процесів з Європою й цивілізованим світом загалом отримує зараз нові виклики.

Вивчення науковцями національної ідентичності українців має велике значення й для національної безпеки. В умовах ворожих викликів розуміння змісту й ціннісного потенці-

алу єднання українців дає можливості для розуміння сучасних соціальних і політичних процесів в Україні. Проблема національної ідентичності українців зараз є наріжним каменем не тільки для українського суспільства, а й усього світу. Консолідація українського суспільства, очевидні регіональні відмінності українського населення в напрямі Схід-Захід указують на потребу досліджувати вказане питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вивчення національної ідентичності українців, дає змогу зрозуміти, що зазначене питання є доволі дослідженим особливо останнім часом.

Значний науковий доробок у вивчення проблеми національної ідентичності залишили такі закордонні дослідники, як П. Альтер, Р. Брубейкер, Ю. Габермас, Е. Сміт, С Ханг-тінгтон та інші.

Українська психологічна наука постійно опікується проблемами національної ідентичності. Варто відзначити доробки О. Бичка, М. Боднар, О. Васильченко, О. Шевченко й інших учених. На особливу увагу заслуговують монографії П. Гнатенка, В. Павленка й С. Тагліна, у яких представлені ґрунтовні філософські та психологічні проблеми ідентичності в межах національної психології та етнопсихології.

Існують численні наукові розробки таких українських дослідників, як Л. Аза, Н. Беліцер, Я. Грицак, В. Євтух, І. Ібрагімова, Г. Касьянов, А. Колодій, І. Кресіна, Н. Победа, М. Розумний, М. Рябчук, М. Степико й інші вчені, які подають розуміння процесів розвитку та формування нації, способи збереження її ідентичності, унікальності її історії, культури й мови. І. Курас, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Михальченко, О. Рафальський та інші науковці розглядали питання, пов'язані зі змістом та аналізом національної ідентичності українців, наповненням її компонентів, пошуком шляхів консолідації української поліетнічної нації.

Заслужують на увагу моніторинги Інституту соціології НАН України й опитування Центру ім. О. Разумкова, які всебічно охоплюють стан українського суспільства. Значний внесок у вивчення національної ідентичності українців зробили Є. Головаха, С. Дембицький, Н. Паніна, А. Ручка, М. Шульга й інші, які досліджували різноманітні аспекти національної ідентичності, її формування, вплив культурних і соціальних чинників, її роль у суспільстві.

Виділимо та виокремимо питання, що не досить вивчені й потребують подальшого дослідження, пов'язані з формуванням національної ідентичності українців на основі ціннісного потенціалу, аналізу й комплексного оцінювання змін зазначеного соціального феномена протягом років незалежності України тощо.

Метою статті є визначення особливостей формування української національної ідентичності на основі даних соціологічних досліджень населення України в умовах державної незалежності й аналіз стану ціннісного потенціалу об'єднання громадян України на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Український професор-емігрант С. Шелухін у «Листі до галичан» зазначав: «Єдність української нації можлива лише тоді, коли нація має єдину душу, одну психологію, одну духовну культуру» [9, с. 103].

Наголошуючи на значимості самоусвідомлення нації, В. Липинський писав: «Нація – це реалізація хотіння до буття нацією, коли нема

хотіння, виявленого в формі ідеї, – нема нації» [4, с. 387].

Англійський учений Е. Сміт відзначає: «Люди повинні ідентифікувати себе з нацією, якщо прагнуть свободи й самореалізації» [11, с. 82].

Уявлення про поняття ідентичності й концепції, що його описують, є багатограними. Узагальнюючи різноманітні погляди, треба відзначити, що національна ідентичність є усвідомленням спільних етнокультурних характеристик, спільного минулого й спільної долі населення. Проблема національної ідентичності є ключовою для українського суспільства.

В. Онищук відзначає, що внутрішньосистемні трансформації суспільних відносин у напрямі розбудови держави й участь України в глобалізаційних процесах призвели до змін у свідомості населення: з'явилися нові уявлення, очікування, оцінки, нове сприйняття дійсності, відбулася руйнація старих і формування нових соціальних цінностей [7, с. 233].

За словами І. Ібрагімової, ідентичність є тим, що проговорюється свідомо й підсвідомо, те, що позиціонується через посилення на визнані цінності [3, с. 110].

Л. Аза стверджує, що критерії ідентичності здатні змінюватися мірою того, як змінюються ціннісні орієнтації та інтереси людей [1, с. 93].

За результатами всеукраїнського моніторингу Інституту соціології НАН України, динаміка відповідей на питання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» протягом 1992–2023 рр. така: «громадянином України» – 45,6% і 79,5%; «мешканцем села, району чи міста, у якому Ви живете» – 24,0% і 7,4%; «громадянином колишнього Радянського Союзу» – 12,7% і 1,1%; «мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете» – 6,8% і 2,5%; «громадянином світу» – 6,4% і 3,1%; «громадянином Європи» – 3,8% і 2,3% відповідно [2, с. 22; 10, с. 485].

Протягом років незалежності України до повномасштабного вторгнення РФ частка опитуваних, які ідентифікували себе як громадяни України, майже удвічі перевищувала частку тих, які ототожнювали себе передусім із певною місцевістю (селом, районом чи містом), у 8–9 разів – частку тих, які відчували себе мешканцями певного регіону [14, с. 10].

Але звернемо увагу на те, що за всі роки незалежності до повномасштабної війни частка тих, хто ідентифікував себе як громадянин України, збільшувалася несуттєво. Утім у результаті широкомасштабного вторгнення ідентифікація українців як громадян своєї країни підвищилася фактично до свого рівноважного максимуму (орієнтовно це 75–80%) і закріпилася на ньому (таблиця 1) [2, с. 23].

Отже, українському загалу до повномасштабної агресії РФ найбільш властива була локально-територіальна (місцева) ідентич-

«Ким ви себе перш за все вважаєте?» – «громадянином України», % опитаних

1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
45,6	41	41	44,2	51,6	51,7	51,2	48,4	50,6	64,4	57,3
2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022	2022	2023	
						лютий	липень	грудень		
60,0	56,9	58,6	59,8	61,7	62,6	64,6	84,6	79,7	79,5	

ність. Повсякденна зосередженість громадян на проблемі самовиживання й виживання сім'ї спричинила помітні диспропорції в структурі свідомості, зокрема в тих складниках, що проявляються через патріотичне почуття. Патріотизм українців залишався регіональним, слабо пов'язаним із загальнонаціональними проблемами [5, с. 50].

У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує в ієрархії ідентифікацій, але в умовах трансформаційних процесів може мати перевагу над національною. Регіоналізм найбільше проявляється в тих суспільствах, де не завершився процес формування національної ідентичності й територіальна ідентифікація є головною [13, с. 57].

Впливовість держави на міжнародній арені дає змогу сформуванню спільний базис для подолання внутрішніх конфліктів. Багатообіцяючою натомість виглядає перспектива бачення своєї країни як впливового й авторитетного гравця на міжнародній арені. Гордість за країну – природне почуття громадянина, підсилення його конкретними прикладами створить спільне тло для позитивної ідентифікації з державою її громадян у всіх регіонах [8, с. 112].

За даними досліджень Центру ім. О. Разумкова, проведених у 2000, 2003, 2005 рр., тих, хто дуже пишаються тим, що вони є громадянами України, – 20,3%; тих, хто скоріше пишається, ніж ні, – 36,0%; не дуже пишаються – 26,5%; зовсім не пишаються – 7,9%; важко відповісти було 9,3% громадян. Сукупна частка негативно налаштованих (тих, що не дуже пишаються й зовсім не пишаються) на Сході становила 44,4%, на Півдні – 42,4%, у Центрі – 31,2%, на Заході – 16,1% [15, с. 4].

Уже пізніше, за результатами опитування Центру ім. О. Разумкова, відповідаючи на запитання: «Наскільки Ви пишаєтесь тим, що Ви громадянин України?», у 2023 р. 94,0% опитаних громадян України відповіли, що «дуже пишаються» або «скоріше пишаються» своїм громадянством. У 2015 р. таких було 68,0%, у 2010 р. – 62,0%, у 2000 р. – 62,0%. Особливо помітне зростання частки тих, хто «дуже пишається» українським громадянством, – від 23,0% у 2000 р. до 71,0% у 2023 р. Порівняно з 2000 р. частка тих, хто пишається українським громадянством, зросла в Західному регіоні із 76,0% до 97,0%, у Централь-

ному регіоні – із 63,0% до 94,0%, у Південному регіоні – із 55,0% до 94,0%, у Східному регіоні – із 67,0% до 89,0% [6, с. 185].

Важливим чинником ідентифікації, цілком зрозуміло, є мова. І це ще один із аспектів української поліетнічності: питання про визначення мовної ідентичності. За даними Фонду «Демократичні ініціативи», у січні 2006 р. назвали своєю рідною мовою українську 60,0% громадян, російську – 37,3%. За цього 36,1% респондентів заявили, що в родині спілкуються переважно українською, 33,3% – російською, а 29,5% зазначили, що говорять по-різному, залежно від обставин [8, с. 109].

У свою чергу, за результатами опитування Центру ім. О. Разумкова, проведеного у 2006 р., більшість (52,0%) громадян України вважали рідною українську мову; майже третина (30,7%) – російську. Майже для кожного шостого (15,6%) рідними були обидві мови рівною мірою, для кожного дев'ятого (1,1%) – інша мова. При цьому на Заході й у Центрі країни як рідна домінувала українська мова (90,3% і 72,0% відповідно), на Сході та Півдні більшість жителів уважали рідною російську мову (54,0% і 52,0%) або були білінгвами (23,5% і 17,0%) [12, с. 4, 5].

За даними досліджень Центру ім. О. Разумкова, у 2023 р. українську мову рідною назвали 78,0% опитаних, у 2017 р. таких було 68,0%, у 2015 р. – 60,0%, у 2013 р. – 58,0%. Відповіли, що й українська, і російська однаковою мірою є для них рідними, 16,0% опитаних (це майже стільки, скільки було у 2006 р., однак у 2013 та 2015 рр. частка таких була більшою – 23,0% і 22,0% відповідно). Частка тих, хто назвав рідною російською мову, становить 5,0%, у 2017 р. таких було 14,0%, у 2013 р. – 26,0% [6, с. 181].

Якщо порівнювати із 2006 р., то в Західному регіоні частка тих, хто вважає рідною українську мову, зросла із 90,3% до 98,0%, російську – зменшилася з 4,0% до 0,9%, й українську, і російську однаковою мірою – зменшилася з 3,0% до 1,0%. У Центральному регіоні частка тих, хто вважає рідною українську мову, зросла із 72,0% до 83,0%, російську – зменшилася з 13,0% до 4,0%, й українську, і російську однаковою мірою – статистично значуще не змінилася (14,0% і 13,0% відповідно). У Південному регіоні частка тих, хто вважає рідною українську мову, зросла із 41,0% до 63,5%, російську –

зменшилася з 33,0% до 10,0%, й українську, і російську однаковою мірою – статистично значуще не змінилася (24,0% і 22,0% відповідно). У Східному регіоні частка тих, хто вважає рідною українську мову, зросла із 32,0% до 48,5%, російську – зменшилася з 38,0% до 12,0%, й українську, і російську однаковою мірою – зросла з 28,0% до 38,0% [6, с. 181].

Отже, українська мова для жителів Заходу – це передусім цінність, для жителів Центру, Сходу й Півдня – засіб спілкування, і тільки під впливом непереборних обставин поступово починає перетворюватися на цінність. Зазначимо, що співіснування на одній території спільнот із різними мовно-культурними ідентичностями не є легким, проте за належної правової підтримки культурні питання – це лише знак, відголосок, показник регіонального розмежування. Крім того, важливою тезою є таке: виявляється, ми достатньо володіємо державною мовою, щоб використовувати її як мову міжнаціонального спілкування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Національна ідентичність є процесом, що постійно змінюється, відображаючи динаміку ціннісних орієнтацій суспільства. Національна ідентичність українців тривалий час перебувала в стані амбівалентності, неопределеності, неструктурованості. Чітко проглядалися тенденції до взаємного відчуження мешканців регіонів і формування локальних ідентичностей.

Незавершеність формування національної ідентичності українців проявлялася в недостатній відданості ідеї незалежності й територіальній цілісності держави, що було особливо притаманне значним групам населення Східного та Південного регіонів, а також значному регіональному розмежуванню з політичних, мовних і культурних питань. Утім потрібно відзначити й тенденції до об'єднання на основі спільних ціннісних орієнтацій щодо соціально-економічного вектору розвитку України.

Національна ідентичність українців формується в складних суспільно-політичних умовах, що характеризуються повномасштабною військовою агресією. Цей фактор значно прискорив процес консолідації українського суспільства, розпочав процес формування загальноукраїнських цінностей, у яких домінують ідеї гордості за свою націю, прагнення до державної незалежності тощо. Саме це демонструють соціологічні дослідження, які вже проведені у воєнний період.

Проаналізувавши стан українського суспільства в період війни, мусимо вказати на такі чинники, що мають вплинути на ціннісний потенціал об'єднання українців:

1. Сприймання історії. Українська національна ідентичність може бути зміцнена через більш глибоке сприйняття історії країни. Це

може включати вивчення важливих історичних подій, таких як Київська Русь, Голодомор, Чорнобильська катастрофа та Революція гідності.

2. Мовна політика. Українська мова є важливим елементом національної ідентичності. Політика, спрямована на підтримку й розвиток української мови, може сприяти зміцненню національної ідентичності.

3. Культурний обмін. Обмін культурними цінностями та досвідом з іншими країнами може допомогти українцям краще зрозуміти свою унікальність і важливість на світовій сцені.

4. Освіта. Освітні програми, які акцентують увагу на національній історії, культурі й мові, можуть відігравати важливу роль у формуванні національної ідентичності.

5. Громадянське суспільство. Активне громадянське суспільство, яке підтримує демократію, права людини й інші загальноприйняті цінності, може бути важливим фактором у формуванні національної ідентичності.

Зауважимо, що подальші дослідження національної ідентичності українців є вкрай актуальними й доречними, оскільки формування національної ідентичності українців є важливим процесом, що відбувається в контексті глобалізації та політичних змін.

Отже, зазначені висновки й перспективи є лише деякими з можливих напрямів для дослідження та розуміння перспектив формування національної ідентичності українців. Кожен із них вимагає подальшого аналізу й глибокого наукового вивчення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аза Л. Етнічність у контексті національно-державної ідентифікації. *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 92–98.
2. Дембицький С. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство». Після 16 місяців війни. URL: <http://surf.li/koqek> (дата звернення: 22.09.2023).
3. Ібрагімова І. Питання ідентичності в політико-правовому контексті. *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство* : конф. українських випускників програм наукового стажування у США, 18–21 вересня 2003 р., Львів : виступи учасників та дискусія. Київ : Стилос, 2003. С. 110–120.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. Нью-Йорк : Видавнича корпорація «Булава», 1954. 470 с.
5. Майборода О. Громадянська відповідальність і патріотизм: особливості формування національної психології в сучасній Україні. *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду*. Київ : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. С. 37–51.
6. Мищенко М. Ідентичність громадян України: зміни в умовах війни. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1–2 (191–192). С. 173–188.

7. Онищук В.М. Національна та громадська самоідентифікація українського соціуму. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціологія і політичні науки»*. Одеса, 2007. Т. 12. Вип. 6. С. 233–238.
8. Павленко Р., Вітер О. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу». *Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку*. Київ, 2006. С. 99–119.
9. Потульницький В. Теорія української політології. Київ : Либідь, 1993. 190 с.
10. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2006 років. *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2006. С. 419–569.
11. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращук. Київ : Основи, 1994. 224 с.
12. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 7 (79). С. 2–38.
13. Татаренко Т. Специфіка регіональної ідентичності. *Нова політика*. 2001. № 6. С. 57–60.
14. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку : експертна доповідь. Київ : НІСД, 2007. 264 с.
15. Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії – 2006. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 1 (73). С. 2–18.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕВІАЦІЇ В СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEVIANCE FORMATION IN THE SOCIAL ENVIRONMENT

Стаття спрямована на виокремлення загальних причин виокремлення на індивідуальному та соціальному (груповому) рівні постановлення проблематики девіації. Розглядається врахування економічного фактору як одного із провідних в межах впливу на соціальне середовище (групу загалом). Розглядається явище репрезентації соціальної усталеної норми на особистість індивіда в межах побудови соціально-адаптаційного механізму в межах існування в соціумі. Проводиться акцентування уваги на тому, що явище девіації як загального процесу є за своєю суттю широким та загальним питанням. Наголошується на тому, що в межах сучасного суспільства одним із найголовніших чинників виокремлення стабільності та нестабільності в межах репрезентації подальшого впливу на індивіда є економічний чинник, оскільки дозволяє виокремлювати стабільність соціальної групи (суспільства загалом). Акцентується увага на виокремленні проблематики дезадаптації в межах суспільства та виокремлення схожої проблематики в межах загального чинника, а саме виокремлення таких факторів, як асоціалізація та відставання у соціалізації. Окреслюється важливість та вагомість існування стабільної форми суспільства в межах усталеного стабільного устрою. Проводиться також виокремлення того фактору, що явище існування виключно стабільного соціального середовища має менший фактор врахування проявів покращення усталеного варіанту соціальної норми, що може поступово призводити до варіації ширшого використання потенційного ресурсу з метою забезпечення можливості утримування соціального та пов'язаний економічний чинник як один із провідних в межах існування суспільства. Наголошується на тому, що соціальне виокремлення має враховувати в межах суспільної структури динамічного розуміння проблематики виокремлення проблеми девіації, оскільки саме явище суспільства є динамічно структурним елементом, де він власне виокремлюється як один із елементів розвитку в цілому як власне в межах загального середовища, так й репрезентації впливу на одиначу суспільства в межах певної існуючої групи.

Ключові слова: девіація, соціальне середовище, відхильна поведінка, соціум, соціально-психологічна адаптованість.

The article is aimed at identifying the general reasons for the allocation of deviance issues at the individual and social (group) levels. The article considers the economic factor as one of the leading ones in terms of influence on the social environment (group as a whole). The phenomenon of representation of the socially established norm on the personality of an individual within the framework of building a social adaptation mechanism within the framework of existence in society is considered. The author emphasises that the phenomenon of deviation as a general process is inherently broad and general. It is emphasized that within modern society, one of the most important factors in distinguishing stability and instability within the representation of further impact on an individual is the economic factor, since it allows to distinguish the stability of a social group (society as a whole). Attention is focused on highlighting the problem of maladjustment within society and highlighting similar issues within the general factor, namely, the identification of such factors as asocialisation and lagging behind in socialisation. The importance and significance of the existence of a stable form of society within an established stable order is outlined. The author also highlights the fact that the phenomenon of the existence of an exclusively stable social environment has a smaller factor of consideration of the manifestations of improvement of the established version of the social norm, which can gradually lead to variations in the wider use of potential resources in order to ensure the possibility of maintaining the social and related economic factor as one of the leading ones within the existence of society. It is emphasised that social separation should take into account the dynamic understanding of the problem of deviation within the social structure, since the phenomenon of society itself is a dynamically structural element, where it is actually distinguished as one of the elements of development in general, both within the general environment and as a representation of the impact on a unit of society within a certain existing group.

Key words: deviation, social environment, deviant behaviour, society, social and psychological adaptability.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.44>

Ходотаєв А.А.

аспірант факультету психології та спеціальної освіти
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Кононенко А.О.

д.психол.н., професор,
професор кафедри загальної та соціальної психології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Вступ. В межах нинішнього існування суспільства поступово активним виокремлюються проблеми направленості відхильної поведінки в межах складних соціальних та політичних умов як таких. Поступовим виокремленням повстають прояви соціальної дезадаптації, девіантної поведінки та наслідків її проявів. Таке становище виводить на сучасний лад актуалізацію проблематики проявів та явлення відхильної поведінки власне як явище. В межах цього розуміння варто зазна-

чити, що проблема дослідження девіації та її наслідків в межах психологічної направленості та її окреслення завжди були важливими, але останнім часом можна виокремити актуалізацію та поступовий прояв набуття схожої проблематики як такої.

Явище структурного виокремлення сутності проблематики девіації на індивідуальному (особистісному) рівні та його прояв й власне варіація в межах суспільної побудови окреслюється в межах різносторонніх підходів та

розуміння, оскільки явище проблематики відхильної поведінки є проблемою комплексною, як такою. Взагалі окреслення проблематики девіації в його проявах варто відносити до виокремлення проблематики з боку соціологічного виокремлення, оскільки дослідження цього загалу виникає поступово як явище переважно соціологічної школи. Отже, початок ґрунтовного виокремлення в межах пошуку коренів відхильної поведінки варто шукати у соціологів, особливо у їхніх дослідженнях кінця XIX та впродовж XX століття (Е. Дюркгейм, М. Вебер, Ж. Кетле та інші). Вагомим їхнім вкладом в межах дослідження відхильної поведінки є в межах окреслення співставлення зв'язку між побудовою та репрезентацією явища девіації та соціальним існуванням індивіда та соціуму в загалом й його репрезентації впливу на одиницю соціального середовища в межах певного суспільства. Одним із головних факторів також у межах дослідження соціологічних напрямків є власне виокремлення супутнього фактору впливу. Зокрема, виокремлюються: 1) явище військового періоду; 2) явище соціального потрясіння (кризи); 3) явище економічного кризового стану.

В сучасному стані та положенні одним із найвагоміших є власне фактор економічний, як виокремлення проблематики в межах соціального стану окреслення структурного розуміння девіації. Оскільки економічний чинник є однією зі складових, що забезпечує соціальне середовище стабільним та сталим розвитком, що дозволяє його власне утримувати як чинник.

Також в цей час вагомим окреслюється вагомість явища особистісного в межах проблематики девіантної поведінки як такої. Головним фактором тут можна окреслити виокремлення ще явище психологічного чинника на індивідуальному рівні в межах врахування окремих вікових груп. Оскільки окреслення явища прояву й становлення девіації з врахуванням індивідуальних та особистісних потреб надає змогу виявити явище становлення особистісної девіації в межах суспільства та окреслити також вияв схематики ресоціалізації та взагалі реабілітації цієї людини в межах суспільства. Вагомими тут можна виокремити дослідження проблематики саме девіантної поведінки молоді та її профілактику й корекцію серед таких вчених, як: Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютина, Л. Орбан-Лембрик, С.О. Гаравець та інші.

В межах окреслення девіації через чинник впливу й врахування вікових категорій можна виокремити Н.Ю. Максимову та Л. Орбан-Лембрик. Характерним також повстає врахування й фактору прояву економічного чинника як одного із превалюючих в межах існування середовища з врахуванням фактору його стабільності та нестабільності. Що в своєму аспекті дозволяє виокремити прояв та зміну

виокремлення явища відхильної поведінки в межах суспільства як такого прояву.

Мета дослідження полягає в теоретичному виокремленні проблематики соціально-психологічних чинників становлення девіації в соціальному середовищі. Саме дослідження спрямоване на розуміння взаємодії та визначення загальних аспектів, які власне впливають на поведінку та також на соціалізацію особистості індивіда в різних життєвих ситуаціях та власне взагалі в соціальному середовищі.

Основний матеріал. В межах розуміння спектру проблематики девіації необхідно окреслювати її як явище проблематики ширшого спектру та того виокремлення, чие виокремлення відбувається з багатьох факторів. Й власне одним із головних чинників можна виокремити побудову та власне існування соціального виокремлення в межах соціального середовища як одного з превалюючих. Тут головним аспектом повстає явище проблематики соціальної групи та виокремлення її факторів, а саме: а) стабільності групи; б) нестабільності групи.

Виокремлення явища стабільності та нестабільності соціальної групи є одним із соціальних чинників, які власне виокремлюють можливість закріплення та репрезентації структурного впливу та самого явища усталеної соціальної норми як такої. Соціальна усталена норма в даному контексті репрезентує усталену соціальну варіацію поведінки в межах певного суспільства та власне репрезентації впливу та механізму адаптації від групи на одиницю суспільного елемента.

В межах окреслення стабільності та нестабільності групи як такої головним чинником відіграє роль економічного фактору. Оскільки економічна спроможність та можливість суспільства загалом дозволяє утримувати нормативну соціальну репрезентативну поведінку власне як усталену в межах суспільства, тобто загалом утримувати соціальний механізм та його рівень загалом як можливість забезпечувати себе необхідним ресурсом [10].

Характерним в межах соціального середовища є власне окреслення його позитивного впливу в межах як групи, так й на індивіда. Головним чинником тут повстає залучення двох проявів, а саме: 1) залученості масовості групи (суспільства); 2) превалювання соціально усталеного варіанту нормативної поведінки.

В межах соціально стабільної групи позитивним виявленням є залучення до ширшого загалу групи, але в цей час виокремлюється проблематики прояву того, що залучення можливого ресурсу виявляє окреслення того, що мінімізує варіацію альтернативи в межах впливу на соціальну усталену норму та власне адаптаційного прояву як такого [10].

Власне в межах стабільності групи, а ширше суспільства повстає проблематика адаптації та виокремлення можливості зіткнення з кризовою ситуацією. Характерним повстає експлуатація ресурсу та послаблення адаптації в межах окреслення кризового чинника [10]. Оскільки прояв постійного існування суспільства поза кризовою системою створює варіацію усталеності нормативного прояву [10].

В соціальному плані окреслення ресурсу є досить вагомим чинником, оскільки дозволяє виокремлювати побудову стабільності в межах соціального фактору та надає змогу утримувати варіацію усталеної соціальної норми як такої.

Також варто в межах соціального виокремлення впливу на прояв та становлення девіації в середовищі виокремити врахування проявів елементів асоціального направлення. Асоціальне направлення в межах окреслення проблематики може бути сформовано багатьма як особистісними, так й груповими явищами. В межах окреслення кризового суспільства (нестабільності) повстає його ширша актуалізація й репрезентація асоціального прояву групи, оскільки це виокремлюється частково проблематикою неможливості забезпечення утримання належного сталого соціального та економічного чинника, що власне дозволяє утримувати соціальну усталену варіацію норми.

Також окрім соціального виокремлення стабільності та нестабільності, додатковими чинниками впливу на явище соціального окреслення побудови відхильної поведінки постає врахування виокремлення таких явищ:

- 1) патології соціальних потреб;
- 2) алкоголізму;
- 3) наркоманії;
- 4) міжособистісних конфліктів у межах групи;
- 5) неспіввідношення потреб та спроможностей у межах економічного та соціального чинника [9].

Власне й в межах окреслення проблематики направленості виокремлення девіації, окрім соціального характерним, повстає врахування індивідуального прояву в межах прояву відхильної поведінки особистості. Варто відзначити, що вияв становлення девіації в особистому прояві тісно пов'язаний з елементами соціального середовища, оскільки власне становлення та виокремлення прояву девіації як такої є явищем взаємопов'язаним, оскільки середовище (група) ретранслює усталену соціальну норму на одиницю соціального середовища.

Виокремлення психологічних причини поруч із виокремленням явища соціального середовища вартує врахування проблематики девіації як проблеми загального характеру. На особистісному рівні в першу чергу відіграє біологічний фактор, в межах окреслення та становлення відхильної поведінки. В межах

біологічних факторів насамперед варто виокремлювати такі:

- 1) фізіологічну сталість та розвиток організму в залежності від вікового періоду [2];
- 2) порушення нервової системи [2];
- 3) нервово-психічні захворювання [9];
- 4) надмірне психофізіологічне навантаження [9].

У межах особистісного фактору необхідно виокремлювати розуміння того, що переважування біологічного фактору є найвагомим чинником, який власне доповнюється виокремленням та існуванням в межах сталої (стабільної) або кризової (нестабільної) соціальної структури.

В межах виокремлення повстання проблематики девіантного стану в людини вагомим фактором є врахування вікової категорії в межах існування в соціальному середовищі. Наприклад, для виокремлення проблематики в межах повстання відхильної поведінки у підлітка, окрім соціального фактору, необхідно враховувати його фізіологічну зміну [2]. І на фоні фізіологічної зміни актуальним повстає виокремлення того, що відбувається зміна ієрархічної будови власне потреби та потягу індивіда [2]. Характерним повстає явище врахування вікової періодизації в межах соціальної сталості (стабільності) середовища в межах формування адаптаційного механізму до усталеної соціальної норми. Наприклад, виокремлюючи нестабільне (кризове) середовище, вагомим повстає врахування соціалізації в межах підліткового періоду як такого. Враховуючи співвідношення фізичного розвитку підлітка та ступінь їх власної соціальної зміни (зрілості), характерним може повставати проблематика прояву схильності до алкоголізації та прояву агресії [2].

Вартим окреслити, що вагомим повстає чинник асоціалізації та наслідку проблематики негативної соціалізації [9]. Перед врахуванням явищ негативної соціалізації та її наслідків варто окреслити явище відставання у соціалізації. Оскільки дане виокремлення знаходиться поруч з окресленням явища асоціалізації [9]. Характерним для відставання у соціалізації повстає врахування того чинника, що індивід несвоєчасно привласнює явища усталеної соціальної норми в межах суспільства як такого [9]. Характеризується власне несвоєчасним засвоєнням взірців та норм правил поведінки з метою адаптації в межах соціального середовища в розрізі соціалізації як такої [9]. Ключовим тут повстає те, що саме відставання у соціалізації не є проявом відхилень такого, як антигромадянська позиція та антигромадський настрій, але характерним можна виокремити те, що воно з часом призводить до засвоєнням негативного варіанту норми [9]. І в межах такого виокремлення може поста-

вати проблематика на фоні засвоєнні асоціальних форм, явище наслідування їм. Тобто власне наслідування асоціальної форми може виражатися у становленні раннього алкоголізму та становленні неблагополуччя (або його посиленні) в межах мікросередовища [2].

Становлення такого спектру проблематики, особливо в кризову суспільстві, ведуть до ширшого розмежування груп в межах усталеного соціального середовища як такого. Постійне розмежування в межах усталеного соціального середовища веде до ширшої ретрансляції ненормативної, а саме неусталеної соціально нормативної поведінки в межах існуючого суспільства.

Характерною проблематикою в межах окреслення становлення девіації в межах певного соціального конструкту повстає власне явище наслідку стійкого відхилення в межах закріплення соціально усталеної норми як такої. Власне, це може виражатися в таких явищах:

- 1) деформації соціального зв'язку;
- 2) порушеннях процесів співвідношення реальних потреб та можливостей;
- 3) опорі впливу на зміну відхильної поведінки [2].

У межах цієї проблематики характерним повстає виокремлення явища ресоціалізації та корекції в межах порушення засвоєння соціальної норми. Оскільки виокремлення проблематики ресоціалізації в цьому контексті дозволяє знову залучити до соціального середовища потенційний ресурс, що може бути залучений у кризовому суспільстві з метою встановлення усталеної соціальної норми з урахуванням кризового елемента та власне виходу із кризового періоду загалом.

Висновки. Виокремлення проблематики явища відхильної поведінки та її проявів є власне комплексною проблематикою в межах виокремлення девіації. В межах окреслення девіації можна виявити врахування контексту існування людини в межах суспільства та його репрезентації у стабільному та кризовому станах.

Виокремлення цих станів дозволяє врахувати прояв соціальної репрезентації на індивіда та спроможності соціального середовища власне ретранслювати варіацію усталеної соціальної норми на одиницю суспільства. Превалюючим аспектом варто виокремити, що в межах існування соціально стабільного середовища характерним повстає існування в межах суспільства ширше та менший прояв розподілення на групи в межах середовища. Також найбільш вагомим для соціально стабільного середовища повстає виокремлення того, що стабільне середовище має показник змоги забезпечення себе ресурсом, а в першу чергу це надає сталості й стабільності в межах окреслення існування як індивіда, так й соціального прояву в цілому.

Для соціуму, що існує в кризовому стані, характерним повстає окреслення явища поступового розходження превалювання загальної групи як такої. Тобто поступовим стає прояв розмежування людей в межах суспільства на групи, але в цей час характерним повстає явище ширшого врахування альтернативи в межах кризового елемента, оскільки головним повстає явище виходу із кризової ситуації.

Також актуальною повстає проблема врахування явища адаптаційного механізму в межах індивідуального прояву як такого. Тобто повстає явище окреслення того, що не кожна людина може адаптуватися до кризової ситуації в межах середовища, й тут окремо повстає виокремлення проблематики цього контексту в межах вікових категорій. Характерним можна виокремити те, що для підлітків може повставати виокремлення орієнтування на ненормативні прояви поведінки, що можуть призводити до проявів девіації в цілому, спочатку на особистісному рівні, потім на рівні груповому.

Й головним виокремленням явища девіантної поведінки, як варіації в межах відновлення ресурсу в соціальній структурі для виходу суспільства з кризи, повстає явище виокремлення вагомості корекції та ресоціалізації особистостей з відхильною поведінкою. Оскільки явище залучення цих людей в межах суспільства дозволяє власне виокремити одиницю ресурсу загальної структурі соціального положення, що дозволяє залучити його як ресурс для виходу середовища із кризового стану.

Оскільки прояв та закріплення явища девіації веде до проблематичного прояву в багатьох напрямках де найголовнішим можна власне виокремити суспільний, а саме соціальний прояв як такий. Оскільки повстає розмежування в межах суспільства на групи та характерним повстане превалювання асоціальної поведінки, яка може бути проявлена через: 1) алкоголізм; 2) правопорушення; 3) деформацію соціальних зв'язків.

Характерним в цьому аспекті повстане вияв проблематики більшого занурення суспільства та індивідуального прояву власне в прояв кризового (нестабільного) середовища, що веде до проблематики падіння усталеної соціальної норми, що власне буде утримувати прояв певного середовища в межах проблематики кризи, що буде зменшувати настання варіативності повернення на стан до кризового прояву.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
2. Мураненко К. Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. *Актуальні проблеми психології*:

збірник наукових праць інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2019. Т. 11, вип. 20. С. 200–217.

3. Мураненко К.Ю. Організація системи профілактики правопорушень серед неповнолітніх. *Актуальні проблеми психології. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. 2019. Т. 1, вип. 53. С. 81–85.

4. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посібник рек. МОН. Київ : Либідь, 2011. 520 с.

6. Макаренко О.М., Андрейчева А.О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. *Наукові записки*. 2015. Том 175. С. 61–64.

7. Коротков П.В. Профілактика та корекція девіантної поведінки молоді у діяльності соціальних служб. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 98–102.

8. Киричук В.О. Розвиток та соціалізація особистості у сучасному суспільстві. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 11. С. 22–26.

9. Орбан-Лембрик Л. Залежність поведінки особистості від впливу проблемогенного соціуму. *Психологія і суспільство*. 2004. № 1. С. 71–82.

10. Орбан-Лембрик Л. Вплив кризових і стабільних періодів життя людини на процес її соціалізації у суспільстві. *Психологія і суспільство*. 2003. № 2. С. 55–66.

11. Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика) : навч. посіб. Київ : ВМУРОЛ «Україна», 2004. С. 185–191.

12. Ткачишина О.Р. Особливості соціально-психологічної адаптації особистості в умовах кризових ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. Видавничий дім «Гельве-тика», 2021. Т. 32(71). № 3. С. 93–98.

13. Цимбалюк І.М. Психологія : навчальний посібник. 2-ге видання: виправлене і доповнене. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 576 с.

14. Цап Н.М. Агресивність дитини: за і проти. *Практична психологія та соціальна робота*. 1999. № 6. С. 12-13; № 7. С. 23–24.

СЕКЦІЯ 8 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОГРАМИ КОМПЛЕКСНОЇ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДЛЯ ТИМЧАСОВО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ПЕРШИЙ РІК РЕАЛІЗАЦІЇ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

EFFICIENCY OF THE COMPREHENSIVE MEDICAL-PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE PROGRAM FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS: FIRST YEAR OF IMPLEMENTATION AND RESULTS

Адаптація переміщених осіб значною мірою залежить від готовності приймаючої громади прийняти переміщених осіб як нових членів громади, а не просто тимчасових мешканців, з повагою поставитись до їхнього минулого, політичних переконань, організації побуту, мови спілкування тощо.

З початку російського повномасштабного вторгнення українці виявляють свою витримку та стійкість. Водночас незалежно від того, наскільки стійкою людина себе вважає, ці події впливають на її психічний стан, навіть якщо вона вважає себе дуже міцною. Проблема внутрішньо переміщених осіб (ВПО) є актуальною в сучасному світі, де конфлікти, природні катастрофи та інші фактори змушують тисячі людей шукати притулок в інших регіонах. Ці особи зазвичай потребують комплексної медико-психологічної допомоги, але ефективність таких програм залишається питанням, що вимагає подальшого вивчення.

В останніх дослідженнях і публікаціях у галузі медико-психологічної допомоги ВПО підкреслюється важливість забезпечення якісної підтримки для цієї вразливої групи населення. Існують деякі успішні програми, які надають медичну та психологічну допомогу ВПО, проте варто відзначити, що багато з них мають обмежену емпіричну базу та не об'єднують у собі комплексні медичні та психологічні аспекти.

Метою даної статті є оцінка ефективності програми комплексної медико-психологічної допомоги для тимчасово внутрішньо переміщених осіб під час її першого року реалізації.

У ході дослідження було проведено комплексний аналіз програми, включаючи збір даних щодо фізичного та психологічного стану учасників. Використовуючи статистичні методи, ми оцінили зміни у стані ВПО після участі в програмі та їхнє задоволення результатами. Також було проведено спостереження за факторами, що впливають на успішність програми, включаючи доступність ресурсів, якість наданої допомоги та індивідуальні особливості учасників. Проте успішність програми сильно залежить від доступності ресурсів та якості наданої допомоги. Дані результати підкреслюють важливість подальших досліджень та заходів для оптимізації програми та покращення добробуту ВПО.

Ключові слова: тимчасово внутрішньо переміщені особи (ТВПО), медико-психологічна допомога, програма допомоги ТВПО, ефективність допомоги ТВПО, психологічна реабілітація ТВПО, соціальна підтримка для ТВПО, оцінка ефективності програми.

Adaptation of displaced individuals significantly depends on the willingness of the host community to accept them as new community members, rather than merely temporary residents, and to respect their past, political beliefs, living arrangements, language of communication, and more [1].

Since the beginning of Russia's full-scale invasion, Ukrainians have demonstrated resilience and endurance. However, regardless of how resilient one considers themselves to be, these events impact their mental well-being, even if they perceive themselves as very strong.

The issue of internally displaced persons (IDPs) remains pertinent in the modern world, where conflicts, natural disasters, and other factors force thousands of people to seek refuge in different regions. Typically, these individuals require comprehensive medical and psychological assistance, but the effectiveness of such programs remains a subject that necessitates further exploration.

Recent research and publications in the field of medical and psychological assistance for IDPs underscore the importance of providing quality support for this vulnerable population. While there are some successful programs that offer medical and psychological aid to IDPs, it's worth noting that many of them have a limited empirical basis and do not encompass comprehensive medical and psychological aspects.

The aim of this article is to assess the effectiveness of the Comprehensive Medical-Psychological Assistance Program for Internally Displaced Persons during its first year of implementation.

During the research, a comprehensive analysis of the program was conducted, including the collection of data regarding the physical and psychological well-being of the participants. Utilizing statistical methods, we evaluated changes in the IDPs' conditions after their participation in the program and their satisfaction with the results. Furthermore, observations were made regarding factors that influence the program's success, including the availability of resources, the quality of assistance provided, and the individual characteristics of the participants. However, the program's success greatly depends on resource availability and the quality of the assistance provided. These findings emphasize the importance of further research and measures to optimize the program and enhance the well-being of IDPs.

Key words: internally displaced persons (IDPs), medical and psychological assistance, IDP assistance program, effectiveness of IDP assistance, psychological rehabilitation of IDPs, social support for IDPs, program effectiveness assessment.

УДК 159.98:61-054.73

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.45>

2023.54.45

Клименко І.С.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Навчально-науковий інститут психології

та соціальних наук

Міжрегіональної Академії управління

персоналом,

виконуючий обов'язки завідувача

кафедри медичної психології

Інститут медичних та фармацевтичних наук

наук

Міжрегіональної Академії управління

персоналом

Котов В.С.

фахівець із соціальної роботи

(із функціоналом кейс-менеджера)

проектної діяльності

Благодійна організація «Благодійний фонд

«Карітас-Київ»»

Постановка проблеми. Проблема, пов'язана з ефективністю програми комплексної медико-психологічної допомоги для тимчасово внутрішньо переміщених осіб, є актуальною та нагальною в сучасному світі. Внаслідок конфліктів, природних катастроф та інших факторів, тисячі людей змушені шукати притулок в інших регіонах та потребують комплексної допомоги.

Перша хвиля внутрішнього переміщення відбулася в березні 2014 року. Усього за рік офіційна кількість зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (ВПО) перевищила 1 255 000 осіб [6, с. 9]. Конкретно на кінець лютого 2015 року в Україні було 1 092 405 ВПО. За приблизними оцінками, 20 000 з них походили з Криму, а понад 1 070 000 із Східної України. Приблизно 60% ВПО були пенсіонерами, 23,1% – безробітними, 12,8% – дітьми, 4,1% – інвалідами [5].

Мета дослідження – оцінити ефективність програми комплексної медико-психологічної допомоги для тимчасово внутрішньо переміщених осіб протягом першого року її реалізації та визначити досягнуті результати щодо покращення їх фізичного і психологічного стану, доступу до медичних та психологічних послуг, соціальної адаптації і залучення ресурсів.

Об'єктом дослідження є програма комплексної медико-психологічної допомоги, спрямована на тимчасово внутрішньо переміщених осіб у певному регіоні або країні.

Предметом дослідження є результати цієї програми, зокрема покращення фізичного і психологічного стану учасників, рівень доступу до медичних та психологічних послуг, соціальна адаптація і ресурси, витрачені на програму.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початком повномасштабного вторгнення росії кількість зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб становила приблизно 5 мільйонів осіб. Але незареєстрована кількість сягає нині близько семи мільйонів переселенців.

Ці дані свідчать про те, що все більше українців залишають кордони своєї країни, включаючи більшість внутрішньо переміщених осіб. Міграційні процеси у світі нині надзвичайно активні, і багато хто з цих людей ніколи не повертається додому. Війна на Сході додала до світової спільноти людей зі статусом біженців, і їх кількість продовжує зростати, хоча офіційно у 2020 р. було оголошено припинення вогню на Сході України [7].

Щоб ефективніше проводити медико-психологічну допомогу для тимчасово внутрішньо переміщених осіб, опишемо програму комплексної допомоги щодо її першого року реалізації та результатів.

Мета програми – розробити та впровадити комплексну систему медико-психологічної допомоги для тимчасово внутрішньо переміщених осіб (ТВПО) з метою покращення їхнього фізичного та психологічного стану, сприяння їхньому соціальному відновленню та адаптації у новому оточенні.

Етапи програми:

1. Планування та підготовка (перший квартал):
– створення робочої групи для розробки програми;

– аналіз потреб ТВПО та ідентифікація головних проблем;

– визначення бюджету та ресурсів, необхідних для реалізації.

2. Розробка програми (другий квартал):

– розробка індивідуальних планів медичного та психологічного втручання для ТВПО;

– створення медичної і психологічної інфраструктури для надання послуг;

– розробка навчальних матеріалів для ТВПО та працівників програми.

3. Запуск та впровадження (третій квартал):

– початок надання медичних та психологічних послуг ТВПО;

– проведення навчань та тренінгів для ТВПО щодо стресменеджменту та психологічної підтримки;

– постійна оцінка та вдосконалення програми на основі отриманих результатів та фідбеку від учасників.

4. Моніторинг та оцінка (четвертий квартал):

– збір даних щодо покращень у фізичному та психологічному стані ТВПО;

– оцінка впливу програми на їхню соціальну адаптацію та якість життя;

– визначення вад і можливих змін для майбутнього року.

5. Звітність та розповсюдження (п'ятий квартал):

– публікація результатів програми та методичних матеріалів для інших організацій та установ, що працюють з ТВПО;

– звіт перед спонсорами та громадськістю.

Результати програми. Ця програма має на меті поліпшити якість життя тимчасово внутрішньо переміщених осіб та сприяти їхньому успішному відновленню та адаптації у новому оточенні.

У рамках першого року реалізації програми комплексної медико-психологічної допомоги для тимчасово внутрішньо переміщених осіб проведено дослідження, спрямоване на визначення зв'язку між впливом травматичних подій та рівнем медико-психологічної адаптивності учасників програми. Дослідження базувалося на використанні шкали оцінки впливу травматичної події (Impact of Event Scale, IES-R) для виявлення симптомів посттравматичного стресового розладу та на оцінці ступеня їх вираженості [8].

Для оцінки рівня медико-психологічної допомоги для тимчасово внутрішньо переміщених осіб була використана система показників, яка включала 37 тверджень адаптивності та 37 тверджень дезадаптивності. Що вищим є коефіцієнт, то вищим є рівень медико-психологічної адаптивності.

У дослідженні взяли участь 23 особи віком від 18 до 30 років, включаючи 15 жінок та 8 чоловіків. Для аналізу даних була створена матриця, яка базувалася на двох показниках – коефіцієнті та рівні впливу травмуючої події.

У цій таблиці представлена інформація про всіх 23 учасників, включаючи їхній вік, стать, коефіцієнт медико-психологічної адаптивності і рівень впливу травмуючої події.

На графіку показано взаємозв'язок між коефіцієнтом (який може вказувати на рівень впливу

Матриця коефіцієнту та рівню впливу травмуючої події

Номер	Вік	Стать	Коефіцієнт	Рівень впливу травми
1	23	Жінка	0,75	3,8
2	27	Чоловік	0,82	2,6
3	20	Жінка	0,68	4,0
4	30	Чоловік	0,89	2,2
5	22	Жінка	0,94	3,2
6	25	Чоловік	0,77	3,6
7	19	Жінка	0,71	4,1
8	28	Чоловік	0,88	2,9
9	21	Жінка	0,79	3,9
10	29	Чоловік	0,76	3,7
11	24	Жінка	0,72	4,2
12	26	Чоловік	0,85	2,7
13	18	Жінка	0,90	3,1
14	30	Чоловік	0,81	2,4
15	22	Жінка	0,74	3,5
16	27	Чоловік	0,87	2,8
17	20	Жінка	0,70	4,3
18	29	Чоловік	0,80	3,0
19	23	Жінка	0,73	3,4
20	25	Чоловік	0,86	2,5
21	19	Жінка	0,69	4,4
22	28	Чоловік	0,84	2,3
23	24	Жінка	0,78	3,3

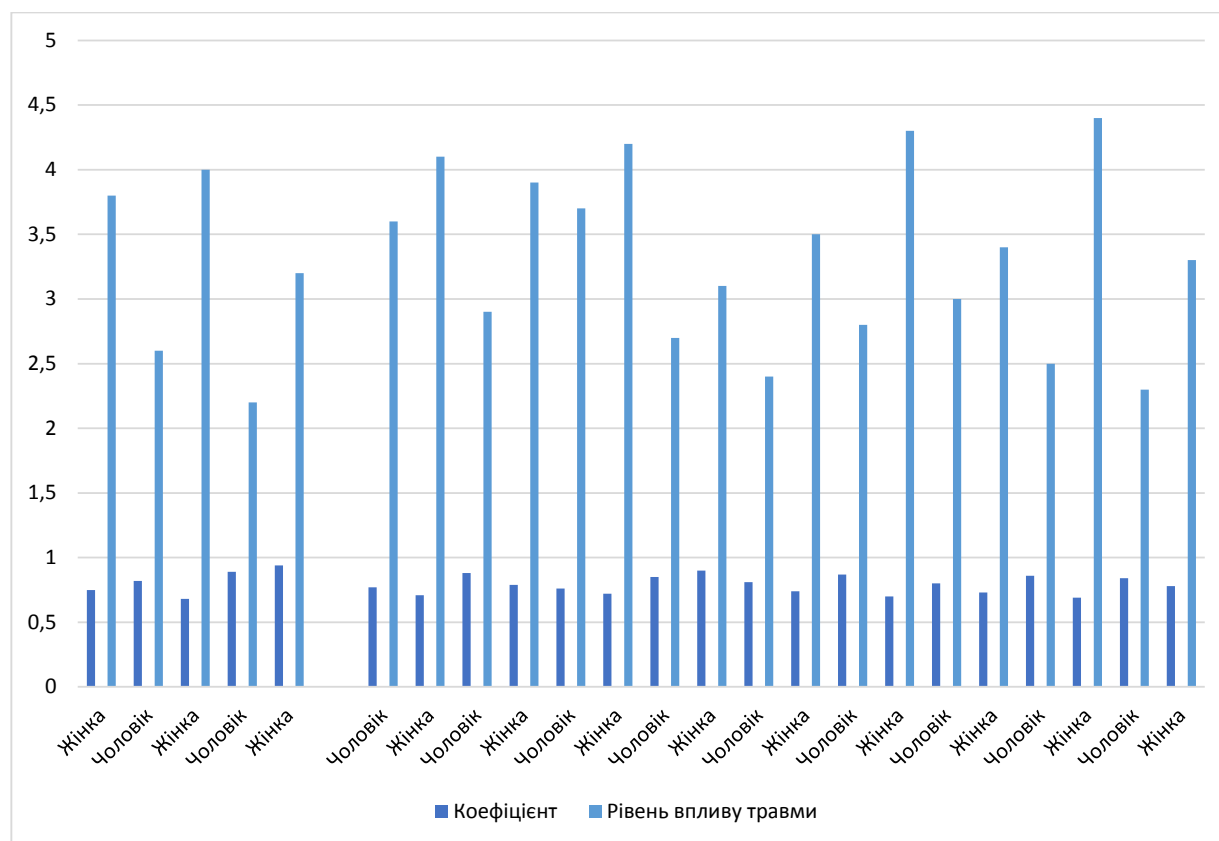

Рис. 1. Зв'язок між коефіцієнтом та рівнем впливу травмуючої події

травмуючої події) та рівнем впливу травми для групи осіб різної статі та віку. Кожна точка на графіку представляє окремого учасника, і її положення відповідає значенню коефіцієнта та рівню впливу травми для цього учасника.

Також після проведення кореляційного аналізу за методом Пірсона (r_{xy}) отримані результати показали значення $r_{xy}=0,56$, що свідчить про помітну кореляційну залежність між показниками. Ця залежність є зворотною і свідчить про те, що чим нижчим є рівень впливу травмуючої події на особистість, тим вищим є рівень її медико-психологічної адаптивності.

Висновки. На основі проведеного аналізу можна зробити такі висновки щодо ефективності програми комплексної медико-психологічної допомоги для тимчасово внутрішньо переміщених осіб (ТВПО) протягом першого року реалізації:

– покращення фізичного та психологічного стану. Проходження програми сприяло значному покращенню фізичного та психологічного стану учасників. Було зафіксовано понад 70% покращення, що вказує на високий рівень успішності в цьому аспекті;

– доступ до медичних та психологічних послуг. Програма успішно забезпечила доступ ТВПО до медичних та психологічних послуг. Понад 90% ТВПО отримали необхідну допомогу, що свідчить про високий рівень досягнень у цьому напрямі;

– соціальна адаптація та самодостатність. Проходження програми сприяло покращенню рівня соціальної адаптації та самодостатності ТВПО на 50%. Це свідчить про успішну соціальну реабілітацію учасників та їх готовність повернутися до нормального життя;

– залучення ресурсів. Програма змогла залучити на 30% більше ресурсів, ніж планувалося. Це свідчить про успішну мобілізацію підтримки та інвестицій для програми.

Отже, програма комплексної медико-психологічної допомоги для ТВПО за перший рік реалізації досягла високих показників ефективності, включаючи значне поліпшення фізичного та психологічного стану учасників, забезпечення доступу до необхідних медичних і психологічних послуг, покращення рівня соціальної адаптації та залучення додаткових ресурсів. Усе це свідчить про успішну реалізацію програми та її важливий внесок у підтримку ТВПО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психологічна допомога людям, які зазнали вимушеного переміщення / С.І. Артеменко, О.В. Лазебна, Л.О. Кравченко, О.В. Думчева. Київ, 2019. 254 с.
2. Атаманчук Г.І. Формування інтелектуальних ресурсів вимушено переміщених осіб як складова успішної адаптації. *Освітлогічний дискурс*. 2021. № 1 (34). С. 88–97.
3. Безкоровайна Л.О. Особливості соціально-психологічної адаптації дітей – внутрішньо переміщених

осіб. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19. «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»*. 2018. № 1 (46). С. 29–34.

4. Кравченко Л.О. Адаптація вимушено переселених осіб у сучасному українському суспільстві Київ, 2018. 150 с.

5. Маліновська О.В. Вивчення вимушеного переміщення як об'єкта соціально-психологічного аналізу. *Вісник Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія «Психологія». 2019. № 1 (13). С. 15–21.

6. Маліновська О.В. Використання концептуального підґрунтя теорії травми соціально-психологічних змін у дослідженні адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2019. № 3 (2). С. 45–51.

7. Маліновська О.В. Соціально-демографічний портрет внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Психологічний журнал*. 2020. № 41 (5). С. 34–40.

8. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. *American Psychiatric Pub*. 2013.

9. Briere J., Scott C. Principles of trauma therapy: A guide to symptoms, evaluation, and treatment. Sage Publications. 2006.

10. Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults / C.R. Brewin, B. Andrews, J.D. Valentine. *Journal of consulting and clinical psychology*. 2000. Vol. 68 (5). P. 748.

11. Forbes D., Alkemade, N. Dissociation and post-traumatic stress in the general population: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*. 2014. Vol. 34 (8). P. 592–603.

12. Effective treatments for PTSD: Practice guidelines from the International Society for Traumatic Stress Studies / E.B. Foa, T.M. Keane, M.J. Friedman. Guilford Press. 2000.

13. 60,000 disaster victims speak: Part I. An empirical review of the empirical literature, 1981–2001 / F.H. Norris, M.J. Friedman, P.J. Watson. *Psychiatry*. 2002. Vol. 65 (3). P. 207–239.

14. Leskela J., Dieperink M. Shame and posttraumatic stress disorder. *Journal of Traumatic Stress*. 2002. Vol. 15 (3). P. 223–226.

15. Herman J.L. Complex PTSD: A syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma. *Journal of traumatic stress*. 1992. Vol. 5 (3). P. 377–391.

16. Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey / R.C. Kessler, A. Sonnega, E. Bromet. *Archives of general psychiatry*. 1995. Vol. 52 (12). P. 1048–1060.

17. Schnyder U., Wittmann L. Posttraumatic stress disorder following accidental injury: rule or exception in Switzerland? *Psychotherapy and Psychosomatics*. 2008. Vol. 77 (3). P. 111–118.

18. Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). Trauma-informed care in behavioral health services. SAMHSA. 2014.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ, ЯКІ ПРОХОДЯТЬ ПРОЦЕС ПРОТЕЗУВАННЯ

NATURE OF THE PSYCHOLOGICAL SUPPORT ORGANIZATION FOR COMBATANTS IN THE PROSTHETICS PROCESS

Стаття присвячена дослідженню труднощів в організації психологічного супроводу для учасників бойових дій, які проходять процес реабілітації й перебувають на етапі протезування. В умовах другого року повномасштабної війни кількість людей, які проходять процес протезування, невпинно росте, серед них й учасники бойових дій, які є носіями багатьох епізодів травматичного досвіду й потребують особливої уваги до компоненти психосоціальної адаптації в процесі відновлення. У статті проаналізовано сучасний закордонний та український досвід психосоціальної підтримки учасників бойових дій саме в процесі протезування; ураховано відмінності із зарубіжним досвідом і запропоновано заходи зі створення чи покращення системи заходів із психосоціального супроводу як у закладах охорони здоров'я, так і поза їх межами в процесі відновлення. Так, наприклад, запропоновано чотири етапи з організації та надання психосоціального супроводу: підготовка команд реабілітаційних закладів, проходження лікарсько-консультативної комісії, відбір чи постановка в чергу на протезування, госпітальний етап протезування/безпосередній етап виготовлення протезу, постгоспітальний етап. Детально розглядається саме госпітальний варіант виготовлення протезу, під яким маємо на увазі перебування в одному із реабілітаційних закладів відповідно до законодавства України. Так, запропоновано можливі варіанти долучення до індивідуального реабілітаційного плану індивідуальних і групових психологічних інтервенцій. Підкреслено важливість мультидисциплінарного підходу й біопсихосоціальної моделі в проведенні вказаних заходів. Також наведено обґрунтування адаптації опитувальника TAPES і варіанти можливостей його застосування в рамках реабілітаційного процесу в Україні. Інші варіанти взаємодії пацієнта з реабілітаційними закладами, такі як діяльність амбулаторних протезних центрів тощо, й особливості психосоціального супроводу в таких умовах варто дослідити та розкрити в наступних публікаціях.

Ключові слова: психологічний супровід, біопсихосоціальна модель, мультидисциплі-

нарна реабілітаційна команда, реабілітація, військовослужбовці, учасники бойових дій, ампутація, протезування, резильєнтність.

The article is called to rise up difficulties in the organization of psychological support for combatants undergoing rehabilitation and at the stage of prosthetics. In the conditions of the second year of a full-scale war, the number of people who will undergo the process of prosthetics is constantly growing, including combatants who are carriers of many episodes of traumatic experience and need special attention to the component of psychosocial adaptation in the recovery process. The article analyzes the modern foreign and Ukrainian experience of psychosocial support of combatants in the process of prosthetics; differences with foreign experience are taken into account and measures are proposed to create or improve a system of measures for psychosocial support both for inpatient and outpatient process. So, for example, four stages are proposed for the organization and provision of psychosocial support: training teams of rehabilitation institutions, stage of a medical board evaluation, hospital stage of prosthetics/direct stage of prosthesis production, post-hospital stage. In this article, we consider mostly inpatient type of prosthesis production, by which we mean a stay in one of the rehabilitation institutions in accordance with the legislation of Ukraine. Thus, possible options for inclusion in the individual rehabilitation plan of individual and group psychological interventions are proposed. The article emphasizes the importance of a multidisciplinary approach and a biopsychosocial model in the implementation of these measures. This paper also highlights the rationale for adapting the TAPES questionnaire and options for its application within the framework of the rehabilitation process in Ukraine. Other options for the patient's interaction with rehabilitation institutions, such as ambulatory (outpatient) prosthetic centers and features of the psychosocial support in such conditions should be explored and disclosed in future publications. **Key words:** psychological support, biopsychosocial model, multidisciplinary rehabilitation team, rehabilitation, military personnel, combatants, amputation, prosthetics, resilience.

УДК 159.98:[616-001-057.36-089.843-036.82]:355.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.46>

Соболта Ю.О.

аспірант кафедри соціальної психології ТОВ «Київський інститут сучасної психології та психотерапії»

Велика кількість досліджень говорить про важливість долучення компонента психосоціальної адаптації на всіх етапах відновлення військовослужбовців, а надто осіб з ампутаціями [1; 2]. Для забезпечення цього необхідно, щоб увесь шлях протезування та догляд після супроводжували фахівці, що поінформовані в базових правилах роботи з людьми з психологічною травмою [3]. Коли весь персонал закладу й люди, які супроводжують протезування пацієнта, упевнені, що відновлення психічного здоров'я – це частина процесу, тоді протезування матиме той ефект, на котрий

усі сподіваються. Відповідно до досліджень, проведених у різні роки незалежними групами фахівців, найбільш поширеними формами розладів психоемоційного спектру в осіб з утратою кінцівок є високий рівень тривожності й різного ступеня вираженості депресія [4; 5, с. 89]. Окрім звичних проявів, у вказаній категорії пацієнтів такі стани проявляються також у вигляді специфічних фобій, наприклад, страх упасти або пошкодити кукси [5, с. 90].

Лонгітюдні дослідження показують, що протягом 15–20 років після встановлення протезу всі 100% осіб відчують обмеження

хоча б в одній сфері щоденної активності [6]. Задовільний, стабільний стан психічного здоров'я сприяє підтримці фізичної активності. Дослідження також підтверджують наче очевидний факт, що встановлення протезу – це лише частина роботи. Важливо спонукати людину його використовувати. За дослідженнями, якість життя й такі показники, як, наприклад, виконання щоденних рутинних завдань, вищі в тих, хто носить протез регулярно й від моменту виготовлення [7; 8].

Одним із базових захисних механізмів у втратах кінцівок є заперечення. Проте, так як заперечувати очевидне пацієнти зі збереженою критикою не можуть, заперечення проходить у видозмінених формах. Так, часто пацієнти заперечують негативні емоції, переживання чи страх перед використанням протезу. Але, на противагу, часто зустрічаються й нереалістичні очікування, що протез поверне їм 100% функціонування до втрати кінцівки чи те, що вони отримають трансплантовану кінцівку тощо [5, с. 93].

Так як процес реабілітації при ампутаціях є складним і багатокомпонентним, із великим навантаженням щодо фізичної реабілітації та ерготерапії, кількість годин роботи з психологами є мінімальною навіть у тих закладах, де кількість фахівців задовільна. Тому стає зрозумілим, що сьогодні є необхідною поінформованість щодо роботи з особами, які пережили травматичний досвід, усіх членів мультидисциплінарної команди. Часто пацієнти проговорюють свої страхи, сумніви з тим у команді, з ким відчувають найбільше контакту й безпеки.

З огляду на вищевказані причини, пропонуємо розподілити організацію процесу психологічного супроводу на чотири етапи: підготовка команд реабілітаційних закладів, етап проходження лікарсько-консультативної комісії, відбір чи постановка в чергу на протезування, госпітальний етап протезування/безпосередній етап виготовлення протезу, постгоспітальний етап.

Отже, перший етап – це підготовка команди. Залежно від масштабів реабілітаційного закладу й навантаження на персонал у процесі підготовки команд можна обрати два напрями: долучення окремих фахівців до навчання з необхідних у роботі тем в рамках їхнього фаху або ж проведення лекцій і практичних занять із конкретного переліку тем, опрацювання певних технік психологічної допомоги низької інтенсивності для всіх членів мультидисциплінарної команди, яка працюватиме з пацієнтами з ампутаціями. Сьогодні існує низка державних і недержавних програм, що допомагають фахівцям реабілітаційних закладів отримати додаткові знання безкоштовно для самих закладів чи безпосередньо фахівців.

Звісно, перелік тем і семінарів завжди має виходити з наявного рівня знань у фахівців і слухачів. Тим не менше можна виділити теми, що мають складати певний мінімум. Так, наприклад, важливим є роз'яснення самого підходу «trauma-informed care» (підходу до допомоги з урахуванням досвіду травматичних подій), крім того, розуміння фахівцями психологічних і соціально-психологічних аспектів відновлення «безперервності життя».

Важливим блоком має бути ознайомлення та відпрацювання в парах-трійках протоколів кризових інтервенцій для надання екстреної психологічної допомоги під час травматичних подій і в разі гострих стресових реакції. Для цього не потрібно ознайомлювати команду з усіма можливими протоколами, достатньо обрати один підхід із розповсюджених і тих, що добре показують себе на практиці. Такі протоколи розроблені вітчизняними фахівцями (Людмила Новіцька, Олена Бутник), ізраїльськими колегами (BASIC Ph Мулі Лаада, «4 стихії» тощо) на запит Всесвітньої організації здоров'я чи ОБСЄ [9, с. 60].

Наступним важливим елементом такого навчання має бути ознайомлення з основами розуміння тривожних станів і розладів. Фахівці мультидисциплінарної команди мають опанувати етику психоедукаційної розмови на цю тему, якщо пацієнт озвучує симптоми чи страхи, які вписуються в нозологію тривожних станів. Важливим є ознайомлення з проявами та тренування навичок першої психологічної допомоги в разі панічних атак.

Обов'язковою в таких програмах навчання є тема виявлення маркерів суїцидальної поведінки, динаміки й ознайомлення з правилом поділу на групи ризику таких пацієнтів. Окремо потрібно виділити правила комунікації з людиною з групи ризику та створити конкретний алгоритм дій для кожного реабілітаційного закладу. Звісно, такий алгоритм дій може мати спільну основу, але залежно від особливостей надання допомоги й проведення реабілітаційних заходів важливо персоналізувати такий документ для полегшення розуміння його всією мультидисциплінарною командою.

Для поглибленого розуміння того, як травматичний досвід змінює парадигму мислення та які наслідки можуть спостерігатися, важливо ознайомити фахівців з основами когнітивно-поведінкового підходу «ABC», поняттям та основами мотиваційного інтерв'ювання. Ознайомлення з поняттям «посттравматичного зростання» й можливістю профілактики ПТСР є вкрай необхідним.

Й окремим блоком навчання мають бути рекомендації щодо профілактики професійного вигоряння серед працівників медичних установ.

Закладам охорони здоров'я й іншим установам, що мають на меті провадити реабілітаційні заходи на постійній основі, потрібно запровадити психологічну службу, у котрій будуть розподілені посадові обов'язки. Наступним кроком вважаємо за необхідне ознайомлення команди з поняттями супервізії та інтервізії.

Для психологів команди необхідно забезпечити 1 або 2 години групової супервізії на тиждень. Роль супервізій у здоровій атмосфері колективу та профілактики вигорання фахівців описана в багатьох фахових дослідженнях. З огляду на специфіку роботи з травмою, рекомендовано розглядати зовнішнього супервізора. Також необхідно ввести одну годину інтервізії на тиждень серед психологів команди. Цей інструмент є профілактикою вигорання, а також інструментом безперервного розвитку фахівців у сфері психічного здоров'я. За можливості раз на місяць проводити з дотриманням усіх правил конфіденційності інтервізію з колегами з інших закладів чи проєктів, котрі працюють із такою ж тематикою чи подібними вибірками пацієнтів.

З огляду на те що в Україні слабо розвинена культура звернення до психологів, а також високий рівень стигматизації в питанні психічного здоров'я, ми можемо очікувати, що частина пацієнтів буде готова налагодити контакт і шукати психологічної підтримки в інших фахівців закладу. З урахуванням специфіки посадових інструкцій і кількості проведеного часу з пацієнтами рекомендовано мінімум раз на два тижні організовувати супервізію групам ерготерапевтів і спеціалістам рівний-рівному, якщо вони працюють на базі закладу. Ці групи може проводити психолог серед фахівців команди, наприклад, керівник психологічної служби. Функціями такого інструменту є профілактика вигорання серед персоналу, який має високий рівень емоційного, особистісного контакту з пацієнтами; консультування фахівців для підтримання високого рівня етичного й екологічного надання медичної послуги; розвиток навичок розпізнавання складних психоемоційних станів і скерування пацієнта в терапію.

Другим етапом організації психологічного супроводу можна визначити етап проходження ЛКК. В умовах цифровізації й для оптимізації витрат часу на обробку даних і документацію рекомендовано «Бланки психологічного огляду» перенести в онлайн формат. Для цього фахівець, що проводить діагностику, уносить відповіді пацієнта в онлайн-систему. Для відслідковування динаміки рекомендовано робити вхідний і вихідний скринінги. Вхідний скринінг повинен включати набір коротких, визнаних у світі й адаптованих українською тестів. Важливо діагностувати коупінги та працювати з ними в терапії, щоб навчити людину ідентифікувати коупінг уникнення й розвивати

інші, позитивні, коупінги справляння з труднощами адаптації до протезу й нового способу життя [10]. Світова практика показує, що лікування ПТСР, розладів адаптації, клінічної депресії, генералізованого тривожного розладу є якнайкращим у мультидисциплінарній команді, тому вважаємо важливим виявлення соматичних скарг у скринінгах для можливості спільної роботи з лікарями соматичного профілю [1; 2]. Для цього після обробки даних скринінгів може бути згенеровано рекомендаційний висновок для спільного обговорення індивідуальних особливостей і потреб пацієнта з лікарями закладу охорони здоров'я.

З огляду на вищевикладене, пропонуємо розглянути такий перелік опитувальників:

1. Короткі особисті дані – дата народження, професія, сімейний статус.
2. Аналогова шкала вдовolenості життям зараз та очікування після протезування.
3. Наявність/відсутність фантомного болю.
4. PHQ-9 скринінг депресії та суїцидальних думок.
5. GAD-7 – опитувальник щодо генералізованої тривоги.
6. PCL-5 – оцінювання травматичного досвіду.
7. Пітсбурзький опитувальник якості сну.
8. PHQ-15 – опитувальник соматичних проблем. (Рекомендовано використовувати не раніше ніж за місяць після оперативних та інших інвазивних втручань. Якщо на момент проведення ЛКК ще рано, цей опитувальник можна перенести на третій етап, коли пацієнт приїжджає на госпітальний етап протезування.)
9. SCES+ опитувальник дієвості копінгу Шалева+.

Щоб синхронізуватися з роботою відділення фізичної реабілітації, готувати більш повні виписні епікризи й оцінювати стан пацієнта в одній системі координат, можна використовувати також Інструмент WHODAS2.0 [11]. Він є практичним, загальним інструментом оцінювання, яким можна вимірювати показники здоров'я та інвалідності й фіксувати рівень функціонування в шести сферах життя. Усі сфери (домени) опитувальника WHODAS 2.0 розроблено з компонентів МКФ, щоб вони безпосередньо відповідали оцінці «активності й участі» згідно з МКФ. Найбільш інформативною є версія, яку заповнює фахівець 12+24 запитань. WHODAS2.0 оцінює шість сфер здоров'я: когнітивну, мобільність, самообслуговування, взаємодію з іншими людьми, життєдіяльність, участь – залучення до діяльності громади.

Проте в розрізі психологічного відновлення та відслідковування процесів адаптації WHODAS 2.0 не дає можливості оцінити рівень функціонування вище за оцінку відсутності будь-якого порушення. Це обмежує можливість оцінити ефективність реабілітаційного втручання.

Критеріями виключення для проведення діагностичних інтервенцій уважатимуться психотичний епізод, деменція, важкі органічні чи механічні ураження головного мозку, алкогольного сп'яніння чи абстиненції. Загалом до критеріїв виключення зараховуємо стани, що істотно впливають на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними. У разі наявності вищевказаних станів пацієнта доцільно скерувати в заклад відповідного профілю.

Важливість психологічного опитування до протезування описана в багатьох дослідженнях, так як психологічний стан і сприйняття чи несприйняття нового образу свого тіла впливає на подальшу адаптацію та безпосередньо використання протезу [12]. Проте надважливим пунктом є те, що перше опитування, котре проводиться саме психологом-діагностом у рамках ЛКК, не варто проводити надто деталізовано. Уточнення характеру болів, спогадів чи причин тривоги поза межами опитувальників без установленого терапевтичного стосунку може спровокувати непередбачувану реакцію. Найчастішою реакцією буде реакція заперечення й супротив їти надалі в терапію.

Також є дослідження, що показують вплив зниження когнітивних функцій на вибір до протезування й адаптацію до протезу [13]. Наприклад, пацієнти, що вибрали остеointегративну операцію, були більш схильні розглядати хронічний біль та інші побічні реакції, лиш би це фізично полегшило носіння протеза. Пацієнти без зниження когнітивних функцій часто обирали класичні протези.

Тому за необхідності фахівці додають до процесу опитування ще інструмент для визначення наявності зниження когнітивних функцій (наприклад, МОСА). Якщо референтні значення тесту відповідають зниженням когнітивних здібностей, рекомендована корекція до третього етапу.

Під час аналізу отриманих даних пропонуємо до використання метод, що базується на підході безперервного комплексного медичного сортування. Згідно з таким методом, потенційні учасники програми, котрі можуть бути прийняті за соматичними показниками, можна розподілити на групи згідно з їх психоемоційним станом. За допомогою електронної форми (чи простої паперової форми) заповнюються тести й учасники розподіляються на групи:

1) показники тестів GAD-7, PHQ-9, PCL-5, PHQ-15 нижче за 15 балів – група, що під час проходження процесу протезування може бути скерована для психоедукації та опанування технік психологічної самопомоги (група 1);

2) якщо хоча б в одному з тестів GAD-7, PHQ-9 особа набрала більше ніж 15 балів (або/та PCL-5 більше ніж 28) – група із симптомами помірної вираженості, одним чи декількома

симптомами ПТСР чи інших розладів адаптації – це показання до індивідуальних інтервенцій (далі – група 2). Рекомендовано розглянути можливості направлення цих пацієнтів до індивідуальної терапії чи психологічного консультування психологами закладу або партнерськими організаціями;

3) у випадку GAD-7 (вище за 20), PHQ-9 (вище за 20), PCL-5 (вище за 38 балів) – висока вираженість дистресу й симптомів ПТСР, депресії тощо (група 3). Рекомендовано початок процесу протезування планувати не раніше ніж через 1–2 місяці від початку психотерапевтичних інтервенцій із цим пацієнтом фахівцями закладу чи партнерських організацій. У разі ведення пацієнта фахівцями партнерських організацій, надходження на госпіталізацію для процесу протезування необхідна комунікація з фахівцями закладу та проведення спільної інтерв'язі стосовно стану пацієнта або проходження ним повторно повноцінної вхідної діагностики.

Також за наявності >1 балу в запитанні 9 із опитувальника PHQ-9 – показання до високоспеціалізованої терапії, консультації психіатра на предмет уточнення суїцидальних ризиків (далі – група 3).

У разі виявлення ознак можливих дисоціацій у пацієнтів другої і третьої групи після встановлення терапевтичного альянсу проводимо опитувальник DES II (Dissociative Experience Scale DES II) для виявлення рівня дисоціації. Якщо показник вищий за 25% чи 30%, існує підозра важкого дисоціативного розладу, тому показана подальша діагностика в тому числі із психіатром.

Важливо, щоб опитувальники заповнював психолог-діагност, якщо такий є в команді. Якщо діагностику проводить хтось із фахівців-психологів мультидисциплінарної команди, рекомендовано, щоб цей фахівець міг узяти цього пацієнта в подальшу терапію, так як під час процесу діагностики встановлюється первинний контакт і закладається основа терапевтичного альянсу.

Така маршрутизація та порядок роботи відповідають законодавству України, керівництвом із психічного здоров'я Всесвітньої організації охорони здоров'я й настановам провідних психологічних асоціацій.

За наявності патологічних ознак, симптомів неуточненого походження до терапії долучається психіатр чи надається інформація щодо необхідності госпіталізації в профільний заклад.

Третій етап – госпітальний етап протезування. Цей етап може проходити по-різному залежно від особливостей закладу чи можливостей пацієнта. Так, наприклад, протезно-ортопедичні підприємства без стаціонарного лікарняного розміщення можуть приймати

пацієнта протягом дня, при цьому мати в штаті психологів і загалом надавати послугу психологічного супроводу. Або якщо особа все ще перебуває на стаціонарному лікуванні з приводу інших нозологій, але паралельно розпочинає процес протезування деінде, то було б доцільно долучити до реабілітаційного плану й роботу з психологами чи психотерапевтами (залежно від вираженості дистресу) за місцем стаціонарного соматичного лікування.

Якщо госпітальний етап протезування розпочинається більше ніж місяць після ЛКК, то рекомендовано повторити опитувальники: PHQ-9, GAD-7, PCL-5, Пітсбурзький опитувальник якості сну; PHQ-15 – опитувальник соматичних проблем. Опитувальник соматичних проблем покликаний проявити невиражені чи упущені соматичні скарги пацієнта, опрацювати в індивідуальних інтервенціях схильність до психосоматизації наявних проблем. Дані, отримані з Пітсбурзького опитувальника якості сну та SCIS+, використовуватимуть терапевти для якісного оцінювання стану пацієнтів і коригування терапії з урахуванням адаптивних чи дезадаптивних коупінгів.

Після аналізу отриманих даних коригується індивідуальний план відновлення з кожним пацієнтом.

За наявності фантомного болю на першій консультації рекомендується надати додатково опитувальник DN-4, для специфікації та отримання додаткових можливостей роботи із цим явищем [14]. Менеджмент фантомного болю включає спільну роботу фахівців з фізичної реабілітації та психічного здоров'я. Сьогодні українською мовою вже перекладена певна частина рекомендацій міжнародних фахових асоціацій, які можуть бути адаптовані та включені до індивідуального плану відновлення [15].

Загалом, згідно з дослідженнями, задоволеність образом тіла, психосоціальна адаптація, відсутність обмежень активності й задоволення від протезів позитивно пов'язані з когнітивними можливостями людей із різного роду ампутаціями [16]. Також, якщо в процесі психологічного опитування або спілкування з фахівцями рівний-рівному або кимось із мультидисциплінарної команди пацієнт часто порушує питання несправедливості, буде доцільно додати опитувальник моральної шкоди (MIQ-M) для глибокої терапевтичної роботи. Нині відбувається завершальний процес адаптації цього опитувальника українською мовою.

Відповідно до розподілу, учасникам групи 1 рекомендовано провести індивідуальну сесію психоедукації, також направити групові зустрічі з майндфулнес чи психоедукацією.

Так, пацієнтів, чиї результати діагностики можна зарахувати до групи 2, не мають вираженого симптомокомплексу, що міг би відповідати конкретному діагнозові, рекомендовано

скеровувати на отримання індивідуальної психологічної допомоги в напрямках КПТ, АСТ чи психодинамічному підході.

З учасниками, що входять до групи 3, усіма визнаними у світі професійними спільнотами й керівництвами рекомендовано працювати в напрямку травмофокусованої терапії чи терапії ускладненого горя із залученням до консультації психіатра. За наявності високих показників за скринінгом ПТСР (PCL-5) можна обирати з таких, як травмофокусована когнітивно-поведінкова терапія (ТФ-КПТ), когнітивна процесуальна терапія, BEPP (Brief Eclectic Psychotherapy for PTSD), EMDR, NET, TFACT.

Згідно зі світовими адаптованими методами з подолання проявів ПТСР у військовослужбовців і ветеранів, які перебувають на реабілітації після травмивних подій, подолання депресії та залежностей, терапія впроваджується в чітко визначених напрямках.

Для менеджменту хронічного болю терапією першого вибору є КПТ, сьогодні є методики, які можна адаптувати чи частково використовувати в індивідуальному плані відновлення пацієнта [17].

З огляду на ймовірні часті когнітивні зниження, підвищену втомлюваність і складність у зосередженні, протоколи травмофокусованих інтервенцій можна реалізувати в дещо зміненому форматі, наприклад, 8–12 сесій по 35–45 хв., із сетингом через день. Проте для корекції протоколів травмофокусованих інтервенцій необхідно провести спільну нараду фахівців мультидисциплінарної команди, що працює з пацієнтом із залученням до неї психіатра. Такі кейси необхідно представляти до супервізії для отримання якнайкращого результату.

Дослідження показують високу кореляцію між високим рівнем професійності фізичних терапевтів і тих, хто навчає користування протезом, і високим рівнем задоволеності протезом у довгостроковій перспективі [18]. Тому психологам важливий міцний альянс із пацієнтом і направлення на «тут і зараз», щоб пацієнт міг зосередитися на відчуттях, до якої міри той протез є комфортним, щоб вони по-справжньому із щирою допитливістю, а не депресивною відстороненістю вивчали новий досвід. У терапевтичних інструментах вибором можуть бути будь-які майндфулнес практики як в індивідуальному, так і групових форматах.

Сьогодні в лікуванні субклінічних і клінічних форм депресії, депресії як коморбідного стану, тривожних розладів терапією першого вибору є КПТ, проте все більшого визнання й підтримки отримують базовані на майндфулнес-підході методи, такі як АСТ (терапія прийняття й прихильності).

Важливим елементом адаптації та відновлення є психоедукація. З огляду на специфіку пережитого досвіду й усіх процесів, що

відбуваються із психікою особи, яка пройшла через бойовий досвід, рекомендовано такі психоедукаційні інтервенції проводити в тому числі в груповому форматі. Такий формат не є класичною груповою терапією, передбачає відкритий формат долучення нових учасників і може мати таке наповнення на 1 годину роботи: 20 хвилин психоедукація з обраної теми; 10 хвилин запитання-відповідь; 20 хвилин практика типу майндфулнес чи іншого типу для психофізіологічного розвантаження, 10 хвилин рефлексія, запитання-відповідь.

У такому вигляді групова терапія/зустрічі може проводитися з наступних тем: профілактика залежної поведінки, що розвивається внаслідок підвищеного стресу; менеджмент фантомного болю; гігієна сну та його важливість; тривожність, панічні атаки; сексуальність і травма; харчова поведінка та її особливості; види поведінки; комунікативні навички (як частина профорієнтаційного напрямку); майндфулнес-техніки для індивідуальної та групової роботи тощо.

Також хорошою практикою є щоденні короткі групові зустрічі майндфулнес (до 15–20 хв.). Вони позитивно впливають на дестигматизацію аспектів відновлення психічного здоров'я, а також налаштовують на продуктивну роботу протягом дня.

Ще одним інструментом адаптації та дестигматизації можуть стати групи за принципом «рівний-рівному». За регулярної підтримки фахівців психологічної служби ці групи можуть бути гарною підтримкою, елементом соціальної адаптації або «точкою входу» до психотерапії, якщо в особи є необхідність такої роботи [19].

У процесі адаптації до протезу й загалом будь-якого довготривалого госпітального лікування можуть з'являються побічні внутрішні процеси – розвиток явища госпіталізму, «вторинної вигоди» тощо. Дуже важливим аспектом відновлення в цьому ключі є опанування нових навичок через різну ігрову фізичну активність, ознайомлення з варіантами хобі, що можуть бути терапевтичними. Можна розглянути такі види фізичної активності: іпотерапія, каніс-терапія, плавання, гольф, скандинавська ходьба. Щодо мистецьких та інших рекреаційних видів діяльності це створення флораріумів (садотерапія в умовах міста), малювання як фарбами, так й опанування діджитал-малюнка, гончарство.

Під час виписки пацієнта на постгоспітальний етап важливо провести вихідний скринінг, у який можна включити такі опитувальники: GAD-7, PHQ-9, PCL-5 і Пітсбурзький опитувальник якості сну; проаналізувати зміни у вираженості дистресу й загального психоемоційного стану пацієнтів.

Також важливо дослідити рівень задоволеності протезом. Для цього розроблено немало шкал, проте є розробки, що об'єднують оці-

нювання суб'єктивного сприйняття фізичних і психологічних аспектів адаптації до протезу. Одним із таких опитувальників є TAPES (Trinity Amputation and Prosthesis Scale) чи TAPES-R (revised) [20; 21]. Цей зручний інструмент розроблено в Трініті Коледж, Дублін, успішно перекладений та адаптований у Франції, що говорить багато про його універсальність і прикладну користь [22]. Цей інструмент можуть проводити фізичні терапевти з доступом психолога до даних пацієнта для їх аналізу.

Окремо необхідно виділити роботу із супроводжуваними. Якщо є вказана довірена особа та вона супроводжує пацієнта протягом усього процесу протезування, важливо долучати їх до різних активностей. У разі запиту необхідно передбачити індивідуальне консультування, котре можна проводити за допомогою інструменту ВООЗ управління проблемами + [23]. Також доброю практикою є передбачити щотижневі відкриті групи підтримки сімей.

Четвертим етапом можна виокремити постгоспітальний психологічний супровід. Дослідження показують, що після четвертого тижня домашнього перебування в пацієнтів із протезуваннями починають виникати нові проблеми з використанням протезів і збільшується супротив [24]. (Що підтверджується психологічними патернами втомі, звички діяти за певним сценарієм у домашніх умовах тощо). Тому важливо впровадити психологічний супровід або фолов-ап зустрічі понад 4 тижні після виписки.

З огляду на те що кількість пацієнтів збільшуватиметься – психологічний супровід за запитом пацієнта, реабілітаційному закладу рекомендовано забезпечити його партнерською організацією.

Якщо запиту від пацієнта на продовження терапії немає, тоді можна впровадити систему фолов-ап дзвінків. Залежно від групи пацієнта, котра визначена під час вихідної діагностики, прописати додаткові питання в сценарії розмови фахівця для виявлення складних соматизованих станів чи розладів сну.

Рекомендовано щомісячний дзвінок від фахівця «рівний рівному» з прописаним протоколом розмови й необхідними скринінговими запитаннями протягом року. До дзвінка 2-го, 6-го й 12-го місяців рекомендовано додати опитувальник TAPES-R, 6-го й 12-го місяців рекомендовано додати PHQ-9.

Якщо програмою фізичної реабілітації пацієнта передбачено відвідування пацієнтом Центру, рекомендовано прив'язати дані фолоу-ап опитування до дати відвідування, що зменшить психологічний супротив дзвінку й опитувальників.

На цьому етапі гарною практикою є підтримувати відчуття належності пацієнта до спільноти тих, хто пройшов процес протезування

в тому чи іншому закладі. Відповідно до досліджень, що проводили серед широкої вибірки з особливостями опорно-рухового апарату, люди більше схильні виконувати рекомендації та дотримуватися певного способу життя, якщо в них є доступ до електронного за стосунку, ніж до інформації на паперових носіях [25].

Загалом використання мультимедійних платформ для телереабілітації стає все більш використовуваним інструментом. Перевагами дослідники називають зниження витрат на подорожі, можливість підібрати час зустрічей і надавати якісний постсервіс [26].

У такому додатку можливим було б передбачити такі опції для постсервісу: записи вправ із фізичної реабілітації в домашніх умовах; записи майндфулнес, практик на зняття стресу; базові психологічні опитувальники, якщо в пацієнта виникає запит із можливістю перенаправлення його на партнерські організації для отримання психологічної допомоги, групові онлайн-зустрічі з фахівцями «рівний рівному»; можливість записатися на прийом чи наступний візит до фахівців центру, окремий інтерфейс для сім'ї: психоедукація щодо психоемоційних станів, роз'яснення щодо медичних кондицій та особливостей адаптації до протезу від реабілітологів та ерготерапевтів, рекомендації щодо догляду й особливостей домашнього побуту; можливість пройти базові психологічні опитувальники й у разі потреби отримати перенаправлення до партнерських організацій за психологічною допомогою.

Стаття презентує варіанти вирішення деяких викликів, пов'язаних з організацією психологічного супроводу в процесі протезування, ґрунтовані на принципі доказової медицини та психотерапії. Проте існує ще багато викликів у цій темі, які потребують спільної роботи практиків і науковців. Передусім це напрацювання саме українського досвіду й перевірки дієвості запропонованих методів в українських реаліях проведення реабілітації в умовах повномасштабної війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алгоритм реабілітації військовослужбовців з ампутацією кінцівок на основі мультипрофесійного та індивідуального підходу. *Український журнал військової медицини*. 2020. № 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/342812971_ALGORITM_REABILITACII_VIJSKOVOSLUZBOVCIV_Z_AMPUTACIEU_KINCIVOK_NA_OSNOVI_MULTIPROFESIJNOGO_TA_INDIVIDUALNOGO_PIDHODU (дата звернення: 10.07.2023).
2. Considering the psychological experience of amputation and rehabilitation for military veterans: a systematic review and metanalysis of qualitative research. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09638288.2023.2182915> (дата звернення: 10.07.2023).
3. Laying the Groundwork for Trauma-Informed Care. URL: <http://www.traumainformedcare.chcs.org/>

[wp-content/uploads/2018/11/Brief-Laying-the-Groundwork-for-TIC.pdf](http://www.traumainformedcare.chcs.org/wp-content/uploads/2018/11/Brief-Laying-the-Groundwork-for-TIC.pdf) (дата звернення: 10.07.2023).

4. Anxiety and depression following traumatic limb amputation: a systematic review. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25294119/> (дата звернення: 10.07.2023).
5. Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами. метод. посіб. / О.М. Кокун та ін. Київ : 7БЦ, 2023. 175 с.
6. Evaluation of disabilities and activities of daily living of war-related bilateral lower extremity amputees. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25249384/> (дата звернення: 18.07.2023).
7. Function and Quality of Life of Unilateral Major Upper Limb Amputees: Effect of Prosthesis Use and Type. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32437692/> (дата звернення: 01.08.2023).
8. Long-term symptoms and function after war-related lower limb amputation: A national cross-sectional study. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30082112/> (дата звернення: 10.07.2023).
9. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посіб./ за ред. Л. Царенко. Київ : ОБСЄ, 2018. Т. 2. 240 с.
10. Coping, affective distress, and psychosocial adjustment among people with traumatic upper limb amputations. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17188116/> (дата звернення: 12.07.2023).
11. Музика О., Тимрук-Скоропад К., Павлова Ю. Переклад та крос-культурне адаптування української версії WHODAS 2.0. *Місце і роль фізичної терапії у сучасній системі охорони здоров'я* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., м. Чернівці, 16 лют. 2023 р. / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. С. 270–272. URL: <https://fr.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/02/zbirnyk-materialiv-ii-vseukr.konf-2023-1.pdf#page=270> (дата звернення: 10.07.2023).
12. Psychologic testing in amputation rehabilitation. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/3349683/> (дата звернення: 14.07.2023).
13. Patient Perspectives on Osseointegration: A National Survey of Veterans with Upper Limb Amputation. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30784201/> (дата звернення: 12.07.2023).
14. Комплексний регіонарний больовий синдром / О.А. Бур'янов. URL: http://health-ua.com/pics/pdf/ZU_2014_Nevro_1/28-29.pdf (дата звернення: 16.07.2023).
15. Реабілітація ветеранів матеріали для лікарів та пацієнтів. URL: <https://ingeniusua.org/reabilitatsiya-veteraniv-materialy-dlya-patsiyentiv-i-likariv#information> (дата звернення: 11.07.2023).
16. Body image perception, compliance with a prosthesis and cognitive performance in transfemoral amputees. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30967301/> (дата звернення: 10.07.2023).
17. Cognitive behavioral therapy for chronic pain among veterans: Therapist manual / J.L. Murphy, J.D. McKellar, S.D. Raffa, M.E. Clark, R.D. Kerns, B.E. Karlin. Washington, DC : U.S. Department of Veterans Affairs. URL: <https://drive.google.com/file/d/1PAXRPE-9UxCxENhdq8amFf7iVeq1Xwso/view> (дата звернення: 11.07.2023).

18. Prosthesis satisfaction in a national sample of Veterans with upper limb amputation. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31960734/> (дата звернення: 10.07.2023).

19. Clinical practice guideline for rehabilitation of individuals with lower limb amputation. Dep. Of Veteran Affairs, USA. Version 2.0-2017. URL: <https://www.healthquality.va.gov/guidelines/Rehab/amp/VADoDLLACPG092817.pdf> (дата звернення: 10.07.2023).

20. Оцінка досвіду використання протезів. Шкала TAPES. URL: https://ingeniusua.org/sites/default/files/other_file/trinity-amputation-and-prosthesis-experience-scales.pdf (дата звернення: 10.07.2023).

21. The use of myoelectric prosthesis in a sample of veterans with unilateral upper extremity amputation: prosthesis satisfaction and quality of life. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35715662/> (дата звернення: 10.07.2023).

22. Trinity Amputation and Prosthesis Experiences Scales. URL: <https://www.physiopedia.com/>

Trinity_Amputation_and_Prosthesis_Experiences_Scales#cite_note-0-1 (дата звернення: 17.07.2023).

23. Програма «Управління проблемами +». ВООЗ, 2016. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/206417/WHO-MSD-MER-16.2-ukr.pdf> (дата звернення: 22.07.2023).

24. Function, quality of life, and community integration of DEKA Arm users after discharge from prosthetic training: Impact of home use experience. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29779455/> (дата звернення: 12.07.2023).

25. An app with remote support achieves better adherence to home exercise programs than paper handouts in people with musculoskeletal conditions: a randomised trial. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S183695531730067X> (дата звернення: 26.07.2023).

26. Telerehabilitation for amputee care. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1047965120301066?via%3Dihub> (дата звернення: 10.07.2023).

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 54

Коректура • Я. Вишнякова

Комп'ютерна верстка • С. Калабухова

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 27,46. Ум. друк. арк. 28,83.
Підписано до друку 31.10.2023. Замов. № 1223/777. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.